

ԱՅՈՑ

ԼԵՉՎԻ

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ
ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԵՐ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОВ им. Р. АЧАРЯНА

ВОПРОСЫ
СРАВНИТЕЛЬНОЙ ГРАММАТИКИ
АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1979

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀՐ. ԱՃԱԹՏԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Հ Ա Յ Ո Ց Լ Ե Ջ Վ Ի

ՀԱՄԵՐԱՏԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

Հ Ա Ր Ց Ե Ր

A 69741
62613

, , Հայոց լեզվի համեմատական ընդհանուրություն, , ժողովածուն ներ-
վիրված է հայ-իտալյան և հայ-հնդարիական լեզվական ընդհանուրու-
թյունների, հայերենում մարմնի մասերի հնդեվրոպական անվանում-
ների, հայ քարքառների հնչյունական և բառակազմական հնդեվրոպա-
կան հնարանությունների և հին հայերենում հնդեվրոպական արմա-
տական ածականների ու ածանցների ուսումնասիրությունը :

Պ ա տ ա ս խ ա ն ա տ ու խ մ ը ա գ ի ռ
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ Է. Բ. ԱՂԱՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ, բանասիրա-
կան գիտությունների թեկնածուներ Թ.Ա.Ղարազյուլյանը և Լ. Ս.
Հովսեփյանը :

4602000000
703 (02) - 79 105 - 77

Գ. Բ. Զ ա հ ու կ յ ա ն

ՊԱՏՄԱ-ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԼԵԶԱՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՇՐՋԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պատմա-համեմատական լեզվաբանության՝ XIX դարում ապրած բուռն զարգացումից հետո նրա նկատմամբ եղած հետաքրքրությունը XX դարում որոշ չափով թուլանում է։ Առաջին պլանն է մղվում լեզվակառուցվածքի համաժամանակյա նկարագրության ավելի մշգրիտ մեթոդների և ըուր լեզուների նկատմամբ կիրառելի սկզբունքների որոնումը։ Սակայն լեզուների պատմա-համեմատական ուսումնասիրության հարցերը աստիճանաբար զրավում են իրենց տեղը լեզվաբանական հետազոտությունների ընդհանուր համակարգում՝ հանդես բերելով որակական նոր գծեր, նոր ոլորտներ, հին պրոբլեմների նոր մեկնաբանություններ։

Պատմա-համեմատական լեզվաբանության զարգացման ժամանակակից առանձնահատկություններն ու հետաքրքրությունները պայմանավորված են մի շարք հանգամանքներով և նախադրյալներով։ Դրանք ամենից առաջ կապված են հնդեվրոպական ինչպես նոր լեզուների, այնպես էլ արդեն հայտնի մեռած լեզուների վերաբերյալ նոր նյութերի հայտնաբերման հետ։ Այս տեսակետից առանձնապես մեծ դեր խաղացին խեթերենի ու թուսարական լեզուների հայտնաբերումը և նրանց հնդեվրոպական բնույթի ապացուցումը։ Խեթական սեպագիր տեքստերի մեծագույն մասը հայտնաբերվել է գերմանացի արևելագետ Հուգո Վինկլերի արշավախմբի կողմից 1906 թ.՝ Անկարայից 150 կմ արևելք ընկած Բոդազքոյ գյուղի մերձակայքում կատարված պեղումների հետևանքով։ Չեխ զինական Բ. Հրոզնին 1915թ. հանդես է գալիս խեթերենի հնդեվրոպական բնույթի վերաբերյալ հաղորդումով։ Հնդեվրոպական բնույթ ունեն և խեթերենին բավականաչափ մոտ են նաև սեպագիր երկու այլ լեզուներ՝ լուվերենը և պալայերենը, որոնք ներկայացված են խեթական տեքստերում տեղ գտած հատվածներով։ XX դարի 30-ական թվականներից սկսած զգալի առաջադիմություն է կատարում և կարաթինփեի երկլեզվյան արձանագրության

հայտնագործումից (1947թ.) հետո ամուր հիմքերի վրա դրվում խեթա-լուվական ընույնության մի այլ լեզվի՝ հիերոգլիֆյան խեթերենի կամ լուվերենի տեքստերի վերծանումը, որոնք հայտնաբերվել էին սկսած XIX դարի կեսերից: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո մեծ չափով առաջ է գնում լիդիական, ավելի ուշ՝ կարիական տեքստերի վերծանումը: Մ.թ.ա. XVIII-XIII դդ. սեպագիր արձանագրություններով հայտնի խեթերենը, լուվերենը և պալայերինը, մ.թ.ա. XIV - VIII դդ. հիերոգլիֆյան տեքստերով ներկայացված լեզուն (հիերոգլիֆյան լուվերենը) և հունական այբուբենի տարատեսակներով ավելի ուշ՝ մ.թ.ա. VIII-II դդ. գրի առնված լիդիերենը, լիկիերենը և կարիերենը այժմ միավորվում են հնդեվրոպական մեկ լեզվախմբի մեջ, որ հայտնի է խեթա-լուվական կամ հին անատոլիական անունով:

Թոխարական լեզուների տեքստերը հայտնաբերվել են Ձինական Թուրքեստանում (Թուրքանում, Կարաշարում և Քուչայում) XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին: Դրանք VI-VII դարերին պատկանող կրոնա-քուլդիկական, բժշկական և այլ կարգի տեքստեր են՝ գրված հնդկական գուպտա կոչված այբուբենից ծագող տառերով: 1907-1908 թթ. է. Զիգի և Վ. Զիգլինգի կողմից ապացուցվում է Թոխարական երկու լեզուների (թոխարերեն և կամ արևելաթոխարերեն և թոխարերեն Բ կամ արևմտաթոխարերեն) հնդեվրոպական ընույնությունը: Այս և հետագա ուսումնասիրությունների հետևանքով պարզվում է, որ Թոխարական լեզուները կազմում են հնդեվրոպական լեզուների առանձին խումբ:

Բացի խեթա-լուվական և Թոխարական լեզուներից, մեծ չափով առաջ է գնում նաև հնդեվրոպական մեծած այլ լեզուների՝ Թրակերենի, փոյուզերենի, իլիրերենի, վենետերենի ուսումնասիրությունը: Ձինական Թուրքեստանում հայտնագործվում են ոչ միայն Թոխարական, այլև իրանական լեզվախմբին պատկանող լեզուների՝ սակերենի և սոգդերենի տեքստեր: Մեծ առաջընթաց է կատարում նախկինում համեմատաբար քիչ հայտնի հնդիրանական մանր լեզուների ուսումնասիրությունը:

1953 թ. Մ. Վենտրիսի և Զ. Չաղվիկի կողմից Կրետե կղզու գծային Բ վանկագրի վերծանումը հայտնաբերում է հունական մի հին բարբառ, որի արձանագրությունները հասնում են մինչև մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերը: Փորձեր են արվում ընդարձակելու հնդեվրոպական լեզուների շրջանակը:

Հնդեվրոպական նոր լեզուների հայտնաբերումը և հայտնի մի շարք լեզուների վերաբերյալ մեր ունեցած տվյալների աննախընթաց հարստացումը ոչ միայն անհրաժեշտ են դարձնում դրանց բազմակողմանի ուսումնասիրությունը և ուրիշ լեզուների հետ ունեցած հարաբերությունների պարզաբանումը, այլև առաջ են բերում հնդեվրոպական լեզուների փոխ-

հարաբերության ուսումնասիրության նոր պրոբլեմներ, կասկածի տակ դնում տարածված մի շարք կարծիքներ ու վերականգնումներ, հիմք տալիս հնդեվրոպական լեզվի ավելի ճշգրիտ վերականգնման և արխաիկ տարրերի ավելի հետևողական ուսումնասիրության համար: Եթե նախկինում հնդեվրոպական լեզվի վերականգնումը հենվում էր հիմնականում հին հնդկերենի և հին հունարենի տվյալների վրա, ապա այժմ պահանջ է առաջանում ավելի լայն ընդգրկման, մյուս լեզուների ավելի լայն օգտագործման:

Հնդեվրոպական պատմա-համեմատական լեզվաբանության նոր շրջանի ձևավորման երկրորդ կարևոր նախադրյալը բարբառների ուսումնասիրության նոր արդյունքներն ու եզրակացություններն էին, որոնք հիմք են տալիս հնդեվրոպական բարբառների փոխհարաբերության հարցը ավելի ճշգրիտ կերպով դնելու համար: XIX դարի 70-ական թվականներից սկսվում է բարբառների փոխհարաբերության ավանդական պատկերացումների վերանայումը: Նախնական ուսումնասիրության արդյունքների հիման վրա եզրակացնելով, որ բարբառների միջև սահմանները որոշակի չեն, և որ ամեն մի երևույթ փաստորեն ունի իր սահմանները՝ Գ. Վենկերը սկսում է գերմանական բարբառագիտական ատլասի կազմման աշխատանքները: Տարվում է նյութերի հավաքման և բարոնների կազմման ծավալուն աշխատանք, որ ընդգրկում է կես դար (1876-1926թթ.): 1926 թ. միայն ձեռնարկվում է ատլասի նյութերի մասնակի հրատարակությունը՝ ձեռագիր 1650 բարոններից կատարված ընտրություն (120 բարոն), դրանց փոքրացմամբ ու սլոգանացմամբ:

XIX դ. 70-ական թվականներից վերանայվում են նաև ռումանական բարբառների ուսումնասիրության սկզբունքները: Պ. Մեյերը, Հ. Շուլտերը, Գ. Պարիսը հանդես են գալիս բարբառների միջև որոշակի սահմանների ըացակայության, տարբերությունների աստիճանական անցման, բարբառների դասակարգման մեջ շատ հատկանիշներ հաշվի առնելու գաղափարներով: Գ. Պարիսի աշակերտ Ժ. Ժիլյերոնը ձեռնարկում է Ֆրանսիական բարբառագիտական ատլասի կազմումը: 1897-1901թթ. կատարվում է նյութերի հավաքում, 1903-1910թթ. իրականացվում է ատլասի հրատարակությունը՝ հիմք տալով շատ կարևոր եզրակացությունների համար: Դրանք հիմնականում հաստատում են այն գաղափարը, որ դեռևս 1872 թ. հայտնել էր Յ. Շմիդտը իր ,,Հնդեվրոպական լեզուների ցեղակցական հարաբերությունները,, զրքով. ի տարբերություն Ա. Շլայխերի ծննդաբանական ծառի, առաջ քաշելով ,,ալիքների տեսությունը,,՝ նա հնդեվրոպական լեզուների փոխհարաբերությունը պատկերացնում էր մեկ կենտրոնից հեռանալով թուլացող ալիքների ձևով: Ֆլավիում է հնդեվրոպական տարբեր լեզուների բարձրագիտական ատլաս:

սի կազմման աշխատանքը: Զևակորովում է, այսպես կոչված, լեզվաբանական աշխարհագրությունը:

Ուեննալով բարբառների փոխարարերություն վերաբերյալ որոշակի տրվյալներ՝ հնդեվրոպաբանները քնականաբար առաջ են քաշում հնդեվրոպական լեզվի բարբառային տարբերակվածություն զաղափարը և փորձում դրանց փոխարարերությունը ուսումնասիրել ըստ լեզվաբանական աշխարհագրության սկզբունքների: Սա հիմք է տալիս հնդեվրոպական հին և նոր լեզուների փոխարարերություն ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ զուգային բնություն համար: Հնդեվրոպական լեզուների բարբառային փոխարարերության հետազոտության քննադատը հայտնի է, տարածային (արեալային) լեզվաբանություն, անունով:

Հնդեվրոպական պատմա-համեմատական լեզվաբանության ժամանակակից շրջանի որոշ հարցադրումներ կապված են ոչ հնդեվրոպական լեզվաբանության հետ: Խնչպես հայտնի է, պատմա-համեմատական ուսումնասիրության ամենից ավելի ծշգրիտ մեթոդներ և ուսումնասիրության սկզբունքներ մշակել է հնդեվրոպական լեզվաբանությունը, որի ավանդույթները դասական են դարձել: Հնդեվրոպական և ոչ հնդեվրոպական լեզվաբանությունների փոխարարերությունը ունի երկու հիմնական կողմ: Մի կողմից՝ հնդեվրոպական լեզվաբանության ավանդույթների ուսումնասիրությունը խիստ անհրաժեշտ է այլ լեզվաբանության հետ պատմա-համեմատական ուսումնասիրության քննադատում հաջողությամբ աշխատելու համար: Մյուս կողմից՝ վաղուց ի վեր նկատվել են հնդեվրոպական լեզվաբանության լեզուների՝ այլ լեզվաբանության լեզուների հետ ունեցած քերականական որոշ ընդհանրություններ և բառային այնպիսի զուգադիպումներ, որոնք չեն կարող բացատրվել փոխադրությունում և պատահական նմանությամբ: Ծագում են հնդեվրոպա-սեմական, հնդեվրոպա-ուրալյան և միջընտանիքային ցեղակցության մյուս հիպոթեզները: Սակայն այս հիպոթեզների ծշգրտությունը ապացուցելու համար հարկավոր է ունենալ ոչ միայն հնդեվրոպական, այլև սեմական, ուրալյան և այլ լեզվաբանության լեզուների վստահելի, զիտության վերջին խոսքով գրված համեմատական քերականություններ և համեմատական-ստուգաբանական բառարաններ: Կարելի է ասել, որ այս առումով միայն XX դարում է ստեղծվում քիչ թե շատ ամուր հիմք հնդեվրոպական, սեմա-քամական, ուրալյան, թյուրքական, քարթվելական և այլ լեզվաբանության ցեղակցության (այսպես կոչված, հնդավոր ցեղակցության) հարցերի խորացված ուսումնասիրության համար:

Վերջապես, լեզվի համակարգայնության զաղափարի արմատավորումը, լեզվակառուցվածքների և լեզվի հասարակական տարբերակների ավելի

խորացված ուսումնասիրությունը, լեզվի ուսումնասիրության նոր ու ավելի մշտնջեն, այդ թվում՝ մաթեմատիկական-քանակական մեթոդների կիրառումը, ընդհանուր բնությունի աշխարհի նոր գիտությունների ձևավորումը, ինչպիսիք են կիրքեռնետիկան և սեմիոտիկան, այս բոլորը, սկզբնապես հանդես գալով լեզվի հատկապես համաժամանակյա-ուսումնասիրության բնագավառում, չէին կարող վերջի վերջո չթափանցել լեզվի տարածամանակյա ուսումնասիրության բնագավառը, հիմք չառնել նոր գաղափարների ներմուծման և հսկայի վերանայման համար: Այս անցումը անհրաժեշտ է դառնում հատկապես այն պատճառով, որ լեզվի մի կողմից՝ , մաքուր, , համաժամանակյա ուսումնասիրությամբ զբաղվողները վերջի վերջո համոզվում են, որ չի կարող լինել կառուցվածքի խորացված հետազոտություն՝ առանց նրա սերման պատմության ուսումնասիրության, մյուս կողմից՝ կիրքեռնետիկայի զարգացման հետ կապված լեզվի, որպես բարդ դինամիկ համակարգի, բնությունը անհրաժեշտորեն ներմուծում է այստեղ պատմական շարժման տարրը: Պատահական չէ, որ հնչույթաբանության հանդես գալը անմիջապես հիմք է տալիս պատմական հնչույթաբանության զարգացման և հնչունական հին համակարգերի ավելի մշտնջեն վերականգնման համար. լեզվակառուցվածքների ավելի մշտնջեն ընկալությունը և տիպաբանության հարցերի խորացված ուսումնասիրությունը նպաստում են վերականգնումների տիպաբանական հավանականության հարցադրմանը. լեզվի հիերարխիկ բնությունի պարզաբանումը առաջ է բերում լեզվի ժամանակագրական շերտերի որոշակի տարբերակման պահանջ. փոխակերպական մեթոդի լայն կիրառումը հանգեցնում է լեզվի զարգացումը որպես փոխակերպումների շարք բնականության. լեզվի հասարակական էությունը ըմբռնումը և նրա հասարակական տարբերակների խորացված ընկալությունը հիմք է տալիս հնդեվրոպական լեզվի հասարակական գործառության համակողմանի ուսումնասիրության համար. լեզվի նկատմամբ մաթեմատիկական մեթոդների լայն կիրառումը հասցնում է լեզվաժամանակագրության մեթոդի ստեղծմանը. իմաստաբանական-բաղադրական վերլուծության նորագույն մեթոդները մեծապես նպաստում են պատմա-համեմատական լեզվաբանության աշխարհի մի ետամնաց բնագավառի զարգացմանը, ինչպիսին իմաստաբանությունն է և այլն և այլն:

Վերևում ասածներից էլ արդեն պարզ է դառնում, որ հնդեվրոպական պատմա-համեմատական լեզվաբանության զարգացման ժամանակակից շրջանը հանդես է բերում որակական նոր գծեր, առաջին պլանը մղում նոր պրոբլեմներ և նոր սկզբունքներ:

Ժամանակակից լեզվաբանությունը բնորոշվում է ամենից առաջ լեզվական երևույթների նկատմամբ համակարգային մոտեցմամբ՝ դրանով

իսկ հակադրվելով XIX դարի 70-ական թվականներին մինչև Ֆ.դը-Սոսյուրի, ,Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց,, զրբի լույս տեսնելը (1916թ.) իշխող առոմիստական մոտեցմանը: Ծիշտ է, սակայն, որ առաջ բաշելով լեզվի համակարգայնության զաղափարը՝ Սոսյուրը այն կապում է լեզվի համաժամանակյա կտրվածքի ուսումնասիրության հետ և նույնիսկ հակադրում պատմական (, ,էվոլուցիոնիստական,,) մոտեցմանը. քստ Սոսյուրի համաժամանակյա քննության դեպքում երևույթըն առնվում է գոյակից երևույթների հետ կապված, տարածամանակյա քննության դեպքում նրանցից անկախ՝ իր փոփոխության առանցքով¹: Սակայն շուտով պարզ է դառնում, որ իսկական պատմական քննությունը պետք է նույնպես հաշվի առնի երևույթների փոխկապակցվածությունը: Այս հողի վրա լայն հիմքեր է նետում Ներքին վերականգնման մեթոդը, հնարավորություն է ստեղծվում սակավաթիվ փաստերի հիման վրա լայն վերականգնումներ կատարելու, մի բնագավառում ստացված արդյունքները անալոգիայով տարածելու (էքստրապոլացիայի ենթարկելու) այլ բնագավառների նկատմամբ, տվյալ ժամանակահատվածի համակարգից շեղվող ձևերի հիման վրա որոշելու ժամանակազրական հին շերտերը, վերականգնելու ավելի հին համակարգերը: Եթե, օրինակ, մեռած լեզվի որևէ բառանմուշ ցույց է տալիս չաք անցում, ալա մենք իրավունք ունենք ենթադրելու նաև ձաք և ցաք անցումներ, վերջին հաշվով որոնելու բաղաձայնների տեղաշարժ: Այս մոտեցման հիման վրա է վերականգնվում նախահունարենի (, ,պելասգերենի,,) լեզվական համակարգը՝ հունարենում թողած նրա հետքերի հիման վրա: , ,Պատմահամեմատական մեթոդի նոր կիրառությունը կայանում է հետևյալում, - գրում է բուլղարացի գիտնական Վ. Գևորգիևը. - կորած անհայտ լեզվի պատմահամեմատական հնչյունաբանության բնորոշ գծերի (հնչյունական համադասարանությունների) համակարգի հետևողական որոշման միջոցով որոշել նրա բառաշարը և այսպիսով բնդհանուր գծերով վերականգնել ինքը լեզուն,,² (ընդգծումը հեղինակինն է):

Լեզվի նկատմամբ համակարգային մոտեցումը, լեզվական տվյալ համակարգից եղած շեղումների հիման վրա լեզվական հին համակարգի հետևողական վերականգնումը հնարավորություն է տալիս հնդեվրոպական լեզուն դիտել զարգացման պրոցեսի մեջ: Եթե երիտբերականների կողմից հնդեվրոպական լեզվի վերականգնումը ամեն ինչ փաստորեն հան-

1 Փ. де Сосюр, Труды по языкознанию, М., 1977, стр. II3.

2 В. Георгиев, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958, стр. 87.

զեցնում էր ժամանակագրական մեկ մակարդակի՝ այդ լեզվի տրոհմանը անմիջապես նախորդող շրջանին, ալա այժմ հնարավորություն է ստեղծվում այդ վիճակի մեջ բացահայտել ժամանակագրական տարբեր շերտեր, որոշել հնդեվրոպական լեզվի զարգացման վաղ շրջանի առանձնահատկությունները: Դեռ ավելին, լեզուների առանձնացման պրոցեսը ղտնելով որպես տևական պրոցես՝ ժամանակակից պատմա-համեմատական լեզվաբանությունը որոշում է նաև առանձնացած լեզուների արխայիկ գծերն ու նորագոյացումները: Համեմատաբանության զարգացման արշալույսին Բոպպի առաջ քաշած՝ քերականական ձևերի ձագմտն պրոբլեմը դարձյալ լայն ուշադրության առարկա է դառնում, բայց ավելի լայն հարցադրումով՝ հնդեվրոպական վերականգնված լեզվի համար, և ավելի լայն պլանով՝ ամբողջ համակարգի համար: Սրան նպաստում է խնթրենի կառուցվածքի խորացված ուսումնասիրությունը, կառուցվածք, որ շատ դեպքերում հանդես է բերում նախալեզվի վերականգնման հիմք հանդիսացող հին հնդկերենից ու հին հունարենից տարբեր կերպարանք և խոսում հնդեվրոպական ընդհանրություններից նրա վաղ անջատման մասին: Հնդեվրոպական լեզվի ժամանակագրական շերտավորման և շեղվող առանձնահատկությունները բացատրելու ձգտման հետ են կապված կոկորդայինների հիպոթեզի առաջքաշումը, տարահիմք հոկոկումների սկզբնական օրինաչափականության որոշումը, հնդեվրոպական արմատի սկզբնական քնուկթի հնչյունական մեկնաբանման փորձը և այլն (Յ. Կուրիլովիչ, է. Բենվենիստ և ուրիշներ) :

Պատմա-համեմատական լեզվաբանությունը նորագոյն շրջանը նույնպես անցել է զարգացման որոշ փուլեր: Կատարելով ժամանակագրական շերտավորում և փորձելով վերականգնել նախահնդեվրոպական վիճակը՝ սկզբնապես լեզվաբանները քիչ էին հաշվի առնում վերականգնման հավանականությունները՝ հնարավոր է իրոք այդպիսի լեզու, թե ոչ: Տարբեր լեզուների վերաբերյալ փաստերի կուտակումը և լեզվական տիպերի ընդհանուր ու մասնավոր առանձնահատկությունների խորացված քննությունը հիմք է տալիս որոշելու վերականգնված լեզվակառուցվածքների տիպաբանական հավանականությունները: Այսպես, պարզվում է, որ չկա այնպիսի լեզվական համակարգ, որ ունենա շնչեղ ձայնեղներ և չունենա շնչեղ խուլեր. նշանակում է՝ հնդեվրոպական լեզվի համար շնչեղ ձայնեղներ, ձայնեղներ և պարզ խուլեր պարունակող համակարգի ենթադրումը քիչ է հավանական: Նույնպիսի քիչ հավանականություն ունի նախնական միայն e ձայնավոր ունեցող արմատների վերականգնումը: Վերջին ժամանակներս զարգացող հանրույթների տեսությունը, որ փորձում է պարզել, թե ինչ համակարգեր են հնարավոր, որ միավորի գոյություն պայմաններում է հնարավոր տվյալ միավորի գոյությունը և

այլն, հնարավորություն է տալիս էլ ավելի խորացնելու հնդեվրոպական վերականգնվող լեզվի, նրա ենթահամակարգերի, նրա անցած շրջանների իրական պատկերի քացահայտումը: Լեզվամիության (Sprachbund) երկարատև գոյակցության ընթացքում որոշ կարգի տխարանական ընդհանուր առանձնահատկություններ ձեռք բերած և կառուցվածքային ընդհանուր ձևերով միավորվող լեզուների խմբի (հմտ. բալկանյան լեզվամիությունը) զաղափարի առաջացումը (Ա.Ն. Տրուբեցկոյ) նույնպես հնարավորություն է տալիս երբեմն տարբերելու լեզուների՝ նախալեզվից ժառանգած զծերը հետագա ձեռքբերումներին:

Եթե, մի կողմից, ժամանակակից հնդեվրոպական պատմա-համեմատական լեզվաբանության համար բնորոշ է հնդեվրոպական վերականգնվող լեզվի ժամանակագրական շերտավորումը՝ երևույթներով ժամանակագրական բաշխումը, ապա, մյուս կողմից, այն բնորոշվում է տարածքային մոտեցմամբ, վերականգնվող երևույթները փորձում է բաշխել ըստ տարածքների, նկատի է առնում հնդեվրոպական լեզվի բարբառային տարբերակվածությունը: Սա հետևանք է թե՛ լեզվաբանական աշխարհազգրության մեթոդների ներթափանցման և հնդեվրոպական տարածքային (առևալային) լեզվաբանության ձևավորման, թե՛ հնդեվրոպական նոր լեզուների հայտնաբերման և մյուս լեզուների հետ դրանց ունեցած հարաբերությունը սահմանելու անհրաժեշտության, թե՛ վերականգնման դեպքում բոլոր ընկնող փաստերը մեկ հայտարարի քերելու անհնարինություն փաստի հաշվառման: Խիստ կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում ինչպես արիաիկ երևույթների սահմանազատման չափանիշների (հմտ. եզրային բարբառների կողմից հին ընդհանուր զծերի պահպանումը), այնպես էլ որոշ տարածքների հատուկ նորագոյացումների որոշումը: Դեռևս 1908 թ. Ա. Մեյլեն լույս է ընծայում, «Հնդեվրոպական բարբառները», մեխազրույթունը,³ որտեղ փորձում է որոշել հնդեվրոպական լեզվի բարբառային հիմնական զծերը: Գերազանցապես Մեյլի տվյալների հիման վրա են Ա. Լ. Կրոբերը և Կ.Դ. Կրետիենը կատարում հնդեվրոպական բարբառների բանական դասակարգումը⁴: Տարածքային լեզվաբանության զարգացման համար զգալի դեր են խաղում, շնայած որոշ ծայրահեղություններին, իտալական նեոլինգվիստների (Մ. Բարտոլի, Զ. Բոնֆանտե, Վ. Պիզանի և ուրիշներ) աշխատությունները: Այդ լեզվաբանության առաջընթացի նոր փուլ է նշանակորում Վ. Պորցիգի

3 A. Meillet, Les dialectes indo-européens, Paris, 1908.

4 A.L. Kroeber, C.D. Crétien, Qualitative classification of Indo-European languages, "Language", 13, 1937, 2, 83-103:

, ,Հնդեվրոպական լեզվաշրջանի անդամատուներ, , զիրքը⁵, որին հետևում են հնդեվրոպական ընտանիքի խմբավորման նոր փորձեր: Լեզվաբանական աշխարհագրության սկզբունքների կիրառումը և հնդեվրոպական ընտանիքի փոխհարաբերությունները որոշելիս հատկանիշների (գույանականությունների) ամբողջության վրա հենվելը զրկում են հնդեվրոպական լեզուների *centum* (, կենտում,) և *satem* (, սատեմ,) բաժանումը այն նշանակությունից, որ նա ուներ նախնական առաջ տարբերակումը դառնում է պարզապես էական հատկանիշներից մեկը, որպեսզի վճռականը: Այսպես, ցույց է տրվում, որ սատեմային հայերենը շատ ավելի մոտ է կենտումային հունարենին, քան սատեմային այլ լեզուների: Հնչյունական և քերականական հատկանիշների կողքին նշանակալից տեղ է հատկացվում բառային գույաբանություններին⁶:

Դեռևս XIX դարում հանդես է գալիս լեզվաբանական հնէաբանությունը, որ փորձում է լեզվական տվյալների հիման վրա զննել հնդեվրոպայի ներքին մշակույթի և քաղաքակրթության պատկերը, որոշել նրանց նախահայրենիքի տեղը և ընական պայմանները: Չնայած իր ծնող քերած կարևոր արդյունքներին՝ XIX դ. վերջերի և XX դ. սկզբների լեզվաբանական հնէաբանությունը ընդհատվում էր հակոնկ ընդհանրացումներով և հնդեվրոպացիների վիճակի որոշ իդեալականացմամբ: Հնդեվրոպացիների , , նախահայրենիքի, , նրա ընական պայմանների, հասարակական կյանքի, քաղաքակրթության և մտավոր զարգացման աստիճանի որոշման հարցերը ժամանակակից շրջանում շարունակում են մնալ ուշադրության կենտրոնում, սակայն փոփոխել է մոտեցումը, կատարելագործվել մեթոդական, հարստացել են ընդգրկվող փաստերը: Նոր լեզուների հայտնաբերումը, լեզվապատկերի վերլուծության մեթոդների կատարելագործումը, հնդեվրոպական լեզվի զարգացման ժամանակագրական շերտերի և քարաբային տարբերակվածության նորագույն ըննության արդյունքները հնարավորություն են տալիս ավելի տեղին և միշտ օգտագործելու վերականգնման տվյալները: Արա հետ միասին ավելի է կատարելագործվում իր իսկ լեզվաբանական հնէաբանության մեթոդական վերլուծությունը հենվում է իմաստային հակադրությունների որոշման, առկա հասկացությունների հետ միասին նաև բացակայող հասկացությունների (հակադրության բացակայող անդամների) հաշվառման, հին իմաստների վերականգնման և հետագա անցումների պատճառների որոշման վրա և այլն: Լեզվական փաստերը գույադրվում են արտալեզվական փաստերի հետ ոչ թե պատահականորեն, այլ ըստ հնարավորին դրանց ողջ կոմպլեքսի հաշվառմամբ, համակարգայնորեն. առաջնակարգ տեղ է տրվում հնազիտական, պատմական, ազ-

⁵ W. Porzig, Die Gliederung der indogermanischen Sprachgebiete, Heidelberg, 1954.

⁶ Հմմտ. G. R. Solta, Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen, Wien, 1960:

զագրական և այլ կարգի տվյալներին, տիպարական գուգահեռներ են անցկացվում հնդեվրոպական հանրության և համատիպ արխայի հանրությանը: Հատուկ ուշադրության առարկա են դառնում հնդեվրոպական լեզվի գործառական շրջանակի ու հասարակական տարբերակվածության և հնդեվրոպական հասարակության կառուցվածքի պրոբլեմները: Հանրալեզվաբանության (սոցիոլինգվիստիկայի) զարգացումը՝ իր կատեգորիաներով ու մեթոդներով՝ բնականաբար անհետանք չի անցնում նաև հնդեվրոպական լեզվի քննության համար: Հնդեվրոպական հնէաբանության պրոբլեմների նորագույն քննության փորձերից հատուկ հիշատակության արժանի են Հ. Գեպտոյի և Է. Բենվենիստի աշխատությունները⁷:

Ինչպես նշվել է, լեզվաբանության զարգացման ժամանակակից շրջանի համար բնորոշ է մաթեմատիկական-բանական մեթոդների լայն կիրառումը: Այս ընդհանուր միտումից դուրս չի մնում նաև հնդեվրոպական պատմա-համեմատական լեզվաբանությունը: Լեզվի զարգացումը ըսկըսում է դիտվել գերբարդ դիսամիկ համակարգերի գործողության և փոփոխության ընդհանուր այն օրինաչափությունների ֆոնի վրա, որ բացահայտում է կիբեռնետիկան: Լեզվի զարգացման միտումների որոշման, հնդեվրոպական բարբառների մերժավորության աստիճանի որոշման համար կիրառվում են բանական-վիճակագրական մեթոդներ: Սկսած 1950-ական թվականներից լայն կիրառություն է ստանում Մ. Սվոդեշի առաջ բաշած լեզվածամանակագրական (բառավիճակագրական) մեթոդը, որ հնարավորություն է տալիս զգալի հավանականությամբ պարզելու ցեղակից լեզուների բաժանման ժամանակը և ինքնուրույն գոյության ժամանակահատվածը, թվագրելու երկերը և այլն⁸: Այդ մեթոդի կատարելագործմանը նվիրվում են բազմաթիվ աշխատություններ: Փորձեր են արվում նաև ստեղծելու լեզուների ոչ միայն հարաբերական, այլև բացարձակ ժամանակագրության որոշման և շրջանաբաժանման ակելի հուսալի և ճշգրիտ մեթոդներ:

Արդեն խոսվել է այն մասին, որ ժամանակակից պատմա-համեմատական լեզվաբանության մեջ լայն ուշադրություն է գրավում միջլեզվաբանական լեզվային կապերի և հեռավոր ցեղակցության պրոբլեմը: Առանձին լեզվաբանական թղթերի գուգային համեմատությունից անցում է կատարվում դեպի ընդհանուր համեմատությունը և դրանց ընդհանուր, Հ. Գեպտոյի նի տերմինով՝ , նոստրատիկական, կոչված, նախալեզվի վերականգնում:

7 G. Devoto, *Origini indoeuropee*, Firenze, 1962. E. Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, 1-2, Paris, 1969.

8 Հմտ. Новое в лингвистике, I, М., 1966, էջ 9-107:

մը: Այս տեսակետից կարևոր է նշել Վ.Մ. Իլիչ-Սվիտչիչի, Սոստրա-տիվական լեզուները համեմատության փորձ, աշխատությունը,⁹ որ-տեղ փորձ է արվում վերականգնել սեմա-բառական, բարբովելական, հնդեվրոպական, ուրալյան, դրավիդյան և ալթայյան լեզվաընտանիքնե-րի սկզբնական բառաշարը և բերականական կառուցվածքի տարրերը: Այլ հետազոտողներ Նոստրատիվական ընդհանրությունը հասկացնում են նաև ուրիշ լեզվաընտանիքներ (չուկոտա-կամչատկայի, խուդո-ուրար-տական և այլն):

Հայագիտությունն ընդհանրապես համընթաց է քայլել հնդեվրոպա-կան պատմա-համեմատական լեզվաբանության հետ՝ վերջինիս բերած նորությունների լույսի տակ անընդհատ ստուգելով ու հարստացնե-լով հայերենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրության բնագավառը: Մասնավորապես սովետական շրջանում հանդես է եկել համեմատաբան-ների երեք սերունդ, որոնք պարբերաբար հետևել են հնդեվրոպաբա-նության զարգացմանը և հատկապես հայերենի վերաբերյալ ամեն մի նորությունը ըստ արժանիության գնահատել, ստուգել, ընդունել կամ մերժել, ընդունելու դեպքում հարստացրել և ամրոջացրել:

Սովետական համեմատաբանների առաջին սերնդի ներկայացուցիչները դաստիարակված են եղել Նախասովետական շրջանի արևմտաեվրոպական և ռուսական կենտրոններում՝ հիմնականում շարունակելով և զարգացնե-լով իրենց ուսուցիչների ավանդույթները: Հ. Աճառյանի հայագետների ձևավորման մեջ մեծ դեր են խաղացել Ա. Մեյեն և Հ. Հյուբշմանը, Գ. Ղափանցյանի հետագա գործունեության վրա մեծապես ազդել են Ի. Բոդուեն-դե-Կուրտենեն և Ն. Մառը: Եթե Հ. Աճառյանը հիմնականում շարունակել է դասական հնդեվրոպաբանության ավանդույթները, ապա Գ. Ղափանցյանը շեղվել է այդ ավանդույթներից, շեշտը դրել հայե-րենի ոչ հնդեվրոպական տարրերի ուսումնասիրության վրա, զարգաց-րել հայերենի խառնածին բնույթի տեսակետը: Մեծապես տարբերվելով իրարից լեզվական պրոցեսի ըմբռնումով և հայերենի բնույթի մեկ-նաբանությամբ՝ այնուամենայնիվ երկու գիտնականներն էլ ակնդետ հետևել են հնդեվրոպաբանության զարգացմանը և ըստ ամենայնի ար-ձագանքել նրա ամեն մի նոր քայլին:

Իր, ,Հայերեն արմատական բառարանում, (1-7, 1926-1935, 2-րդ հրատ. 1-3, 1971-1977), ,Հայոց լեզվի պատմության, , մեջ (1-2, 1940-1951), ,Լիակատար բերականություն հայոց լեզվի, (1-6, 1952-1971) աշխատությունում և այլուր Հ. Աճառյանը ի մի է բերել

9 В. М. Иллич-Свитыч, Опыт сравнения ностратических языков, I-2, М., 1976.

հայերենի վերաբերյալ համեմատաբանների հավաքած նյութը, որոշ ուղղութիւններով դրանք զարգացրել ու հարստացրել, որոշ դեպքերում տվել նոր մեկնաբանութիւններ: Մասնավորապես պետք է նշել, որ Հ. Աժառանգը առաջիններից մեկն է անդրադարձել խեթերենի և թուրքական լեզուների հետ հայերենի ունեցած առնչութիւնների հարցին, ընդունել Ա. Մեյի կողմից հնդեվրոպական բարբառների փոխհարաբերութեան և հայերենի բարբառային դիրքի վերաբերյալ եզրակացութիւնները:

Մեզ հետաքրքրող բնագավառի համար ուշադրութեան արժանի են Գ. Ղափանցյանի հատկապես , , *Chetto-armeniaca: Сравнительно-лингвистическое исследование, выявляющее до 200 общих слов и форм* 1931 , , Հայերի և հայերենի զոյացման շուրջը, , (1941) , " *К происхождению армянского языка* " (1946) , " *Хайаса-колыбель армян* " (1947) , " *Палайский язык* " (1954) , , Հայոց լեզվի պատմութիւն. հին շրջան, , (1961) աշխատութիւնները: Արանց մեջ Գ. Ղափանցյանը քննում է հայերենի հնդեվրոպական բաղադրիչները, փորձում պարզել հայերենի և խեթերենի փոխհարաբերութիւնը, առաջիններից մեկը տալիս պալայերենի նկարագրութիւնը, աշխատում որոշել հայերենի հնդեվրոպական և ոչ հնդեվրոպական բաղադրիչների տեսակարար կշիռը: Ցավոք սրտի, ընդհանուր խոցելի կոնցեպցիան իր կնիքն է դնում Գ. Ղափանցյանի եզրակացութիւնների վրա, երբեմն նրան զրկում հայերենի բաղադրատարրերի օբյեկտիվ գնահատական տալու հնարավորութիւնից:

Ինչպես Հ. Աժառանգը, այնպես էլ Գ. Ղափանցյանը, հանդես են գալիս հայերեն բառերի բազմաթիվ նոր ստուգաբանութիւններով:

1930-40-ական թվականներին Ն. Յա. Մառի , , լեզվի նոր ուսմունքի, , տիրապետութիւնը՝ վերջինիս բացասական վերաբերմունքով դեպի հնդեվրոպաբանութիւնը, հնարավորութիւն չեն տալիս այդ շրջանում պատրաստել մասնագետ-համեմատաբաններ: Միայն , , Դրավդա, , թերթի 1950թ. լեզվաբանական հայտնի բանավեժից հետո հանդես է գալիս համեմատաբանների նոր սերունդ (է. Աղայան, Գ. Զահուկյան, ապա նաև է. Թումանյան, Վ. Զոսյան, Թ. Ղարազոյլյան), , , լեզվի նոր ուսմունքի, , որոշ հետևողներ էլ փորձում են շրջադարձ կատարել դեպի հնդեվրոպական պատմա-համեմատական լեզվաբանութիւնը (Ա. Ղարիբյան) : Համեմատաբանների երկրորդ սերնդի ուշադրութեան կենտրոնում են, բացի հայ բարբառների ծագման հարցի մեկնաբանութեան իրար տրամադծոքն հակառակ փորձերից, նոր ստուգաբանութիւններից, հայազգիտութեան և այդ թվում հայերենի համեմատական ուսումնասիրու-

թյան անցած ուղու ընդհանուր գնահատությունից, եղած արդյունքների ամփոփումից ու մշակման¹⁰, նաև այնպիսի հարցեր, որոնք անմիջապես կապված են հնդեվրոպաբանության զարգացման առավել նորագույն միտումների հետ: Փորձ է արվում հայերենում առանձնացնել կոմմակի հնդեվրոպական մի շերտ՝ բուն օրինաչափություններից

10 Հմմտ. Ա. Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, 1953. նույնի Հայ բարբառների ծագման հարցի շուրջը, , Պատմա-բանասիրական հանդես, , 1958, 3. Է.Ք. Աղայան, Նոր հայերեն բարբառների առաջացման հարցի մասին, , Պատմա-բանասիրական հանդես, , 1958, 2. Գ.Գ. Սևակ, Հայ բարբառների ծագման հարցը, , Պատմա-բանասիրական հանդես, , 1959, 1. Գ.Ք. Զահուկյան, Հայ բարբառագիտությունը և հայ բարբառների ծագման հարցը, , Պատմա-բանասիրական հանդես, , 1959, 2-3. Ս.Ղ. Ղազարյան, Հայերեն բարբառների և նրանց ծագման հարցի շուրջը, , Պատմա-բանասիրական հանդես, , 1960, 3. Է.Ք. Աղայան, Բառաբանական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Երևան, 1974. Գ.Ք. Զահուկյան, Ստուգաբանություններ, , Պատմա-բանասիրական հանդես, , 1963, 4 և 1965, 1. , Բանբեր Երևանի համալսարանի, , 1971, 1. , Լրաբեր, , 1973, 6 և 1976, 12. G.B. Djahukian, Armenische Miscellin, "Studia classica et orientalia", Roma, 1969. Է.Ք. Աղայան, Հայ լեզվաբանության պատմություն, 1-2, Երևան, Գ.Ք. Զահուկյան, Հին հայերենի հոլովման սիստեմը և նրա ծագումը; Երևան, 1959. Թ.Ա. Ղարազուկյան, Հին հայերենի խոնարհման համակարգի ծագումը, Երևան, 1961. А. А. Асмангулян, К вопросу о методике этимологических исследований (автореферат диссертации) М., 1952. նույնի Против гипотезы о "двуприродности" армянского языка, "Вопросы языкознания", 1953, 6. նույնի О различных типах этимологических связей между родственными языками, "Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР", 1956, 10. Э. Туманян, Древнеармянский язык, М., 1971, В. Косян, Лексическое значение индоевропейских корней в армянском языке (автореферат диссертации), Ереван, 1953 և այլն:

շեղմող բառամիավորների հիման վրա, որոշել հայերենի և Բալկան-
յան թերակղզու ու Փոքր Ասիայի հնդեվրոպական հին լեզուների
տարածքային փոխհարաբերությունը, ապացուցել Հայաստանի լեզվի
հնդեվրոպական-հինաստուրիական ընտելթը, ցույց տալ հնդեվրոպա-
կան և խուռա-ուրարտական ընտանիքների ցեղակցական կապը (խուռա-
ուրարտական լեզվաընտանիքը հատկացնել նոստրատիկական ընդհանրու-
թյանը), ուսումնասիրել հայերենի հնդեվրոպական հնաբանություն-
ները, հաստատել ետնալեզվայինների ըմայնացման և բաղաձայնախմբե-
րի պարզման հատուկ օրենքներ, որոշել հայոց լեզվի առանձնացման
ժամանակը և այլն¹¹:

Անցնելով ասպիրանտուրա երևանում, Մոսկվայում, Լենինգրա-
դում՝ 1970-ական թվականներին գիտություն ասպարեզ է մտնում հայ
համեմատաբանների երրորդ սերունդը, որի ուշադրության կենտրո-
նում են հայերենի և հնդեվրոպական այլ լեզուների տարածքային
փոխհարաբերության, համեմատական իմաստաբանության, նյութական

11 Գ. Բ. Джаукян, Очеркя по истории дописьменного периода армянского языка, 1967, Գ.Ք.Հաֆուկյան, Հայերենը և հնդեվ-
րոպական հին լեզուները, 1970. Գ. Բ. Jahukian, The Hayasa
language and its relation to the Indo-European Languages, "Archiv orientalni", 1963, 3, Գ. Բ. Джаукян, Хайас-
ский язык и его отношение к индоевропейским языкам, 1964,
Գ.Ք.Հաֆուկյան, Հայաստանի ծագման հինաստուրիական վարկածը,
Պատմա-բանասիրական հանդես,, , 1976, I, Գ. Բ. Джаукян,
Урартский и индоевропейские языки, 1963, նույնի Взаимоот-
ношение индоевропейских, хурритско-урартских языков, 1967,
Գ.Ք.Հաֆուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, 1972,
Գ. Բ. Jahukian, Die Bedeutung der ersten (indogermani-
schen) und der zweiten (inner-armenischen) Palatalisie-
rung für die Konstituierung des armenischen Konsonanten-
system, "Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung",
89, 1, 1975, Գ.Ք.Հաֆուկյան, Հնդեվրոպական բաղաձայնախմբերի
արտացոլումը հայերենում, ,,Հանդես ամսօրյա,, , 1976, 1-12,
Գ. Բ. Джаукян, О применении метода глоттохронологии к ар-
мянскому языку, "Լրաբեր " , 1969, 9 ^և այլն:

և տիպաբանական ընդհանրությունների փոխհարաբերություն, հնդեվրոպական արմատի կառուցվածքի և դրա հայերենում ունեցած արտացոլման, հայ բարբառների արխաիկ գծերի հարցերը:

Հայերենի և հնդեվրոպական մյուս լեզուների տարածքային կապերի համակողմանի ուսումնասիրությունը համեմատաբանների այս սերնդի հիմնական առարկան է: Հարստացվում և խորացվում են նախկինում կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքները, ընդգրկվում նոր բնագավառներ: Հայերենի և հունարենի (Ջ. Բոնֆանտե), հայերենի և խեթերենի (Հ. Ամառյան, Գ. Ղափանցյան, Ն. Մարտիրոսյան, Տ. Շուկտ-հայս, Գ. Ջահուկյան, Ն. Մկրտչյան), հայերենի և գերմանական լեզուների (Հ. Ասմանզուլյան), հայերենի և սլավոնական լեզուների (Հ. Կարստին), հայերենի և բալթիական լեզուների (Գ. Գրեպին), հայերենի և ալբաներենի (Հ. Պեդերսեն, Վ. Պիզանի), հայերենի և փոյուգերենի (Օ. Հասս, Ի. Մ. Դյակոնով, Գ. Ջահուկյան), հայերենի և թրակերենի, իլիրերենի, հին մակեդոներենի, պելասգերենի (Գ. Ջահուկյան), հայերենի և հնդեվրոպական մյուս լեզուների ընդհանուր փոխհարաբերության (Հ. Հյուբշման, Ա. Մեյե, Հ. Պեդերսեն, Գ. Բ. Ջոլտա, Է. Ա. Մակաև) նվիրված ուսումնասիրություններինց հետո և երբեմն դրանց հետ միասին հանդես են գալիս հայերենի և հնդիրանական (Ե. Գ. Խաչատուրով), սլավոնական (Լ. Ա. Սաբաշև), իտալյան (Մ. Ա. Ադաբեկյան), հունական (Ե. Բ. Հարությունյան) լեզվախմբերի տարածքային, մասնավորապես բառային փոխհարաբերությանը նվիրված դիսերտացիոն աշխատություններ և հոդվածներ: Արանց հեղինակները ոչ միայն ի մի են բերում և ամրողջացնում նախորդների ընդգրկված նյութը, այլև հանդես բերում նոր, թարմ նյութ, որոնում տարածքային առնչությունների զնահատման նոր չափանիշներ և ուղիներ, տալիս նոր մեկնաբանություններ և հանգում նոր եզրակացությունների:

Հայերենի և հնդեվրոպական այլ լեզուների տարածքային քննությանը նվիրված աշխատություններինց ներկա ժողովածուում տեղ են գտել երկուսը՝ Մ. Ա. Ադաբեկյանի, ,Հայ-իտալյան բառային զուգաբանությունները, և Ե. Գ. Խաչատուրովի, ,Հայ-հնդիրանական հնագույն լեզվական շփումները,, ուսումնասիրությունները: Օգտագործելով ումանական լեզուների հետազոտության հարուստ փորձը՝ Մ. Ադաբեկյանը տալիս է տարածքային բառազուգաբանությունների որոշման ըսկզբունքներ, առանձնացնում միապլան (միայն արտահայտության կամ միայն բովանդակության պլանին վերաբերող) և երկապլան (միաժամանակ երկու պլաններն ընդգրկող) զուգաբանություններ, վերջիններիս մեջ էլ տարբերում ուժեղ և թույլ խմբեր: Այս սկզբունքների հիման վրա

նա արժեքավորում է հայ-իսթալյան բառային գուգաբանությունների տարբեր խմբերը, բերում ամփոփիչ աղյուսակներ և որոշում հայ-իսթալյան տարածքային հակադրությունները: Կարելի է վիճել հեղինակի որոշ սկզբունքների և փաստերի որոշ գնահատումների շուրջը, բայց չի կարելի չնշել այն նորը, որ նա բերում է հայերենի տարածքային կապերի ուսումնասիրության մեջ:

Ե. Գ. Խաչատուրովայի աշխատությունը զբաղված է հարցին լավատեղյակ մարդու զրչով: Քննելով հայերենի և հնդիրանական լեզուների հընչունական և բառային համապատասխանությունները՝ հեղինակը մեկ-առ-մեկ որոշում է դրանց համանականությունը և տարածքային արժեքը: Առանձնապես կարևոր է հայ-հնդիրանական, այսպես կոչված, բացառյալ (էքսկլուզիվ)՝ միայն այդ լեզուների համար ընդորոշ, գուգաբանությունների համակողմանի քննությունը: Այս բոլորի հիման վրա Ե. Գ. Խաչատուրովան մի կողմից՝ հաստատում է հունա-հնդիրանա-հայկական տարածքի առկայությունը, մյուս կողմից՝ բացառյալ գուգաբանություններ համարվող բառերը դիտում որպես հայերենի նախնիների՝ հնդիրանական ցեղերի հետ Մերձավոր Արևելքում ունեցած շփումների արդյունք՝ հայկական փոխառություններ հնդիրանական աղբյուրից:

Մ. Կ. Հանսեյանի ուսումնասիրությունը նվիրված է հայերենի բառապաշարի իմաստային մի որոշակի խմբի՝ մարմնի մասերի անվանումների, տարածքային ընդլայնմանը: Այս առումով աշխատությունը մի կողմից՝ առնչվում է հայերենի տարածքային կապերին նվիրված վերոհիշյալ աշխատությունների հետ, մյուս կողմից՝ շարունակում հայերենի հնդեվրոպական բառապաշարի իմաստային առանձին խմբերի այն ուսումնասիրությունը, որ տարվում է ուրիշների կողմից (Լ. Թումանյան, Հ. Ամանգուլյան, Լ. Ա. Սարաջև): Մարմնի մասերի անվանումները Հանսեյանը խմբավորում է ըստ մեծ, փոքր և մեկուսացած տարածքների, այլ և փորձում է որոշել հնդեվրոպականից հայերենին անցնելիս նրանց կրած իմաստափոխության ընդհանուր տիպերը: Հայերենի հնդեվրոպական բառապաշարի թեմատիկ խմբերի ուսումնասիրության շարունակումն ու ամբողջացումը հայագիտության առաջնահերթ խնդիրներից մեկն է՝ խիստ կարևոր ստուգաբանությունների մշակութային և ստուգաբանական առումով¹²:

12 Ավելորդ չէ նշել, որ Կ. Դ. Բաքի բառարանում (G. D. Buck, A dictionary of related synonyms in the principal Indo-European Languages, 1949, 2-րդ հր. 1965) հայերենի բառապաշարը գրեթե չի արտացոլվել:

Ներկա ժողովածուում զետեղված վերջին երկու աշխատությունները նախորդներից փոքր ինչ առանձնակի են կանգնած, բայց ոչ պակաս կարևոր են իրենց արժանիքներով խնդիրների տեսակետից:

Հայասնի է, որ հայերենի համեմատական քննությունը հենվել է գերազանցապես զրաբարի վրա. Ա. Մեյի և Ռ. Գոդելի աշխատությունները¹³ զրաբարի համեմատական քերականություններ են և զրեթե բոլորովին չեն թափանցում բարբառների բնագավառը: Ս. է. Մաննի աշխատություններում¹⁴ բարբառագիտական նյութն օգտագործվում է ոչ լրերիվ և ոչ ժիշտ սկզբունքներով. Ա. Ղարիբյանի բարբառագիտական աշխատություններում անցկացված զուգահեռները զուրկ են հավաստիությունից: Բարբառների իսկական գիտական համեմատական ուսումնասիրությունն ուրվագծվել է Հ. Ամառյանի կողմից և խորացվել հաջորդ սերնդի կողմից¹⁵: Ուշադրության ներկայացվող՝ Ն.Մ. Սիմոնյանի, Հայ բարբառների հնդեվրոպական հնաբանությունները, աշխատությունը այս բնագավառում կատարվածի ամփոփման, հարստացման և ժըզգըրթման փորձ է: Սիմոնյանը հատուկ ուշադրություն է դարձում հայ բարբառների հնչյունական և, լայն առումով, բառակազմական հնաբանություններին՝ հնդեվրոպական լեզուների և հայերենի համեմատական քերականությանը ընձեռնելով հետաքրքրական նյութ: Այս բնագավառում կատարվող աշխատանքը պետք է անհրաժեշտորեն շարունակվի և լրացվի:

Վերջապես, Հ. Սուքիասյանի աշխատությունը նվիրված է համեմատական քերականության ամենակնոթոտ հարցերից մեկին՝ արմատների ածականների ուսումնասիրությանը: Ինչպես հայտնի է, հնդեվրոպական և, սրա հետ կապված, հայկական արմատն ունի մի հետաքրքրական հատկություն. այն կարող է հանդես գալ զանազան կարգի հնչյունական հավելումներով, որոնք, ի տարբերություն վերջածանցների, զուրկ են որոշակի իմաստից և չեն ենթարկվում ածանցների համար բնորոշ

13 A. Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, 1903, 2-me, 1936. R. Godel, An introduction to the study of classical Armenian, Wiesbaden, 1975.

14 S. E. Mann, Armenian and Indo-European (historical Phonology), London, 1963. Նույնի An armenian historical grammar, London, 1968:

15 Հ. Ամառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Երևան, 1951, Գ. Բ. Զահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, 1972:

ձայնդարձի օրենքներին: Եթե նկատի առնենք, որ ածականի հնդեվրոպական տեսություն մեջ ըիջ չեն հակասական կարծիքները և միևնույն միավորների տարբեր մեկնաբանությունները, և որ հայ հետազոտողները, հատկապես Հ. Աժառյանը, ոչ միայն կրկնում են այս թերությունները, այլև հստակ չեն տարբերակում բուն հնդեվրոպական և հայկական մակարդակները, ապա պարզ կլինի, թե որքան կարևոր է հայերենի ածականների ուսումնասիրությունը, նրանց մշտական սահմանազատումն ու ժամանակագրական միշտ բաշխումը: Սուբիասյանի ուսումնասիրությունը կարևոր լուծում է այս հարցի լուծման որոնումների մեջ: Ընդհանուր առմամբ հավանություն տալով աշխատության մեջ կիրառված սկզբունքներին՝ մենք հարկ ենք համարում ածականների բունության որոշման հարցում ուշադրություն դարձնել հետևյալ երեք հանգամանքներին վրա.

1) Ածականը հատուկ է ոչ միայն հնդեվրոպական արմատին, այլև բնորոշ ոչ հնդեվրոպական այլևայլ լեզուների համար, որոնց փաստերի համակողմանի համադրությունը կօգնի հարցի առաջընթացին: Մասնավորապես կարևոր նշանակություն կունենա նոստրատիկական կոչված ընդհանրության մեջ միավորվող լեզվաընտանիքների համապատասխան երևույթների ուսումնասիրությունը:

2) Ածականի բնույթի մասին որոշակի գաղափար են տալիս կենդանի բարբառները, մանավանդ ընծայան բառերի կազմության բնագավառում: Մասնավորապես հայ բարբառների ընծեռած նյութի ուսումնասիրությունը կարող է նպաստել ոչ միայն հայերենի արմատների պատմության, այլև հնդեվրոպաբանության տեսության մշտական ու խորացմանը:

3) Խնչպես սովորաբար լինում է, տարբեր հայեցակետերի ներկայացուցիչներից ամեն մեկը մասնակիորեն է միշտ ածականների մեկնաբանության հարցի լուծման մեջ: Ածականները կարող են ծագել թե արմատի ծագման արտահայտչականությունը ավելացնելու և իմաստը մասնավորելու ենթադրական ձգտման, թե նախորդ իմաստակից տարրերի (հատկապես ածանցների) ապաիմաստավորման, թե զանազան կարգի, երբեմն պատահական, զուգորդումների մանապարհով: Այս բոլոր հնարավոր դեպքերի սահմանումը կոնկրետ բնվող միավորների համար պետք է լինի հետազոտական որոշակի սկզբունք:

Ընդհանուր առմամբ ներկա ժողովածուն օգտակար ներդրում է հայերենի պատմա-համեմատական ուսումնասիրության դժվարին բնագավառում:

Մ. Ա. Ա ղ ա բ ե կ յ ա ն

Հ Ա Յ - Ի Տ Ա Լ Ց Ա Ն Բ Ա Ռ Ա Յ Ի Ն

Ջ Ո Ւ Գ Ա Բ Ա Ն Ո Ւ Թ Ց Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1
Հնդեվրոպական լեզվաընտանիքում իտալյան խումբը, ի տարբերու-
թյուն հայերենի, ներկայանում է մի շարք մոտ լեզուներով և բար-
ժաոներով, որոնցով խոսել են մ.թ.ա. առաջին հազարամյակում կենտ-
րոնական և հարավային իտալիայում, ինչպես և Սիցիլիայում: Մեզ
հասած արձանագրությունները, որ վերագրվում են մ.թ.ա. VI -մ.թ.
I դարերին, հավասարաժեռ չեն, և լեզուների մեծ մասի վերաբերյալ
մեր պատկերացումները հեռու են ամբողջական լինելուց: Բայց և այդ
քիչ նյութի հիման վրա նույնպես կարելի է պարզել լեզուների փոխ-
հարաբերությունը և միմյանց նկատմամբ զրաված դիրքը:

Իտալյան լեզուները, որքան էլ մոտ գտնվեցան, այնուամե-
նայնիվ պարզորոշ բաժանվում են ֆալիսկա-լատինական և օսկ-ուլմբա-
կան ենթախմբերի:

Լատինական արձանագրությունները սկսվում են մ.թ.ա. VI դարից
և մինչև մ.թ.ա. III դարը շատ քիչ են, կարճ և հաճախ լավ չպահ-
պանված: Սակայն դրանց միջոցով հնարավոր է պարզել, որ հետագա
լատիներենի որոշ հնչյունական առանձնահատկություններ (երկբար-
ժաոների պարզեցում, ոտացիզմ, բառավերջի բաղաձայնների դիրքի
թուլացում և այլն) սկիզբ են առնում այդ ժամանակներից:

Գրական լեզվի ավանդույթների ձևավորումը սկսվում է մ.թ.ա. III-
II դարերում: Այս շրջանի լեզուն կոչվում են հին լատիներեն: Հին
լատիներենով մեզ հասած գրականությունը թեպետ հարուստ չէ, բայց
հնարավորություն է տալիս պատկերացում կազմել ու այդ ժամանակա-
հատվածի լեզվի հիմնական առանձնահատկությունների մասին:

1 „Իտալյան“ տերմինն օգտագործվում է ավանդական ըմբռնմամբ:

Մ.թ.ա. առաջին դարի արդեն մշակված, բարդ ու վերացական մտքեր արտահայտող հարուստ լեզուն ընդունված է անվանել , ,դասական, , լատիներեն: Մեր թվարկության առաջին դարի ետդասական լատիներենում կայունանում է դասականի հնչույթաձևաբանական համակարգը, և այդ լեզվի զարգացումը կանգ է առնում:

Գրական լատիներենն, անշուշտ, արդեն տարբերվում էր խոսակցական լեզվից, առավել ևս բարբառներից, որոնց համար մոտերը զրական լեզու ազատ չէր: Այդ է պատճառը, որ մենք աղոտ պատկերացում ունենք լատինական բարբառների և խոսվածքների վերաբերյալ: Դրանց գոյության մասին վկայում են մի քանի արձանագրություններ և զրական լեզվում տեղ գտած բառերն ու արտահայտությունները:

Հնչյունաբանությամբ, ձևաբանական կառուցվածքով, բառապաշարով լատիներենին ավելի մոտ է կանգնած Ֆալիսկերենը, որը, սակայն, կրում է և օսկ-ուլմերական բարբառների, ինչպես նաև էտրուսկերենի նկատելի ազդեցությունը: Ֆալիսկյան արձանագրությունները, որ վերագրվում են մ.թ.ա. VII-I դարերին, լեզվական շատ նյութ չեն պարունակում, որովհետև դրանց մեծ մասը անվանումներ են: Այս լեզվով խոսող ցեղերը համարվում են հռալիա զաղթած հնդեվրոպական առաջին ալիքները (migrasione):

Վ. Պիզանին Ֆալիսկերենը համարում է , ,լատիներենի մի տարբերակը (varietà)"², որը, ի հակադրություն լատինական մյուս բարբառների, , ,հատկապես իր ավելի հին շրջանում պահպանում է գծեր, որոնք նրան տարբերում են լատիներենից (Հոոմի լատիներենից), , :

Այս վաստը զալիս է ասելու, որ լատիներենի և Ֆալիսկերենի բարբառային սահմանափակումները սկիզբ են առնում շատ վաղ ժամանակներից:

Ինչպես Գ. Զակոմելին է նշում, որոշ լեզվաբաններ (Դեկե, Ալտ-հայմ) ցեղակցական սերտ կապեր են տեսնում Ֆալիսկերենի և հունարենի միջև: Սակայն նյութի ավելի խոր ուսումնասիրության հիման վրա Զակոմելին զալիս է այն եզրակացության, որ Ֆալիսկա-հունական ընդհանրությունների մեծ մասը պատմական ժամանակներում հռալիայի տերիտորիայում տարածված հունական բաղաբների միջոցով հունարենի

2 Vittore Pisani, *Le lingue dell'Italia antica oltre il latino*, Torino, 1953, էջ 332:

3 նույն տեղում, էջ 333:

ազդեցության արդյունք է⁴ :

Ֆալիսկա-լատինական ենթախմբի մյուս բարբառներից նշելի են պրե-նեստերենը և սիկուլերենը (վերջինս՝ Սիցիլիայում) : Թեպետ սը-րանց արձանագրությունները նույնպես շատ քիչ են (պրենեստերենը համեմատաբար լավ է պահպանվել), բայց եղածն էլ բավական է ակն-հայտ նմանություն տեսնելու այդ և իտալյան խմբի լեզուների՝ հատ-կապես լատիներենի միջև :

Օսկ-ումբրական բարբառներով խոսել են իտալիայի հարավում և կենտրոնում՝ Լացիումից դեպի արևելք և հարավ : Արձանագրություննե-րի մեծ մասը օսկերեն և ումբրերեն է, որի հետևանքով վերջիններս մեզ ներկայանում են ավելի ամբողջական տեսքով, քան այդ ենթա-խմբի մյուս բարբառները :

Օսկերեն արձանագրությունները գալիս են մ.թ.ա V դարից և հաս-նում են մինչև մ.թ. I դարը : Սկզբնական շրջանում օսկերենը ցեղա-յին բարբառներով հարուստ լեզու էր, որը հետագայում արձանագրու-թյուններում և պաշտոնական փաստաթղթերում որոշ չափով նորմավոր-ված կայունություն է ստանում : Այդ, այսպես կոչված, զրական լեզ-վի հիմքում ընկած էր կամպանիայի բարբառը : Օսկերենը իր ընդլայնում ավելի պահպանողական է, քան ումբրերենը :

Ումբրերենը հիմնականում մեզ հայտնի է մ.թ.ա. II - I դարերում գրված իրավաբանական և կրոնական բովանդակություն ունեցող իզու-վինյան (էվզուրինյան) աղյուսակներով, որոնք ընականաբար արտացո-լում են բառապաշարի մի նեղ հատվածը միայն :

Օսկերենի տիպի բարբառներ են պելիգների, մաոուկների, վեստերի, սաբինների, մարսերի, էքվերի և այլ ցեղերի խոսակցական լեզուները, որոնցով պահպանվել են չնչին թվով արձանագրություններ : Վու-սկերի բարբառը մոտենալով ումբրերենին, մի տեսակ միջին դիրք է զբաղում վերջինիս և օսկերենի միջև, իսկ սաբինների, մարսերի և էքվերի լեզուները բավական մոտենում են Ֆալիսկա-լատինական խմբի բարբառներին : Այդ բոլոր բարբառները ավելի քիչ թվով խոսողներ և ավելի փոքր ինքնուրույնություն են ունեցել և օսկերենից ու ումբրերենից ավելի շուտ են լատինացվել :

Երկար ժամանակ իտալյան լեզուները համարվում էին մերձավոր ցե-ղակից կելտականին : Ա. Մեյյան և Ժ. Վանդերիսսը, օրինակ, գրում էին. , Լատիններենը օսկերենի և ումբրերենի հետ կազմում է իտալյան խումբը, որն իր հերթին ավելի մեծ՝ իտալա - կելտական խմբի

⁴ Gabriella Giacomelli, *La lingua falisca*, Firenze, 1962.

մի մասն է կազմում,⁵ , ,Հնդեվրոպական ընտանիքում իտալյան լեզուն ցեղակցական սերտ կապեր է ունեցել կելտականի հետ,⁶ :

Ասկայն հետագա ավելի մանրագնին ուսումնասիրությունները, ինչպես նաև հայտնաբերված հ.-ե. նոր լեզուների տվյալները, հանգեցրին այն եզրակացության, որ իտալյան և կելտական լեզուներին հատուկ նորաբանություններ դիտվող զուգաբանությունները իրենց համապատասխանություններն ունեն նաև հ.-ե. այլ լեզուներում: Այսուհանդերձ Վ. Պորցիգը այդ լեզուներին վերագրում է ընդհանուր սկիզբ: իտալյան և կելտական նորաբանությունները այնքան քիչ են, որ չի կարելի դրանց հիման վրա , ,ենթադրել երկարատև համատեղ զարգացում, բայց դրանք բավական են ապացուցելու, որ կելտական և իտալյան լեզուների հնդեվրոպական ժառանգությունը ծագում է հնդեվրոպական լեզվական շրջանի միևնույն մասից,⁷ :

Իտալյան բարբառները լեզվական ընդ որ մակարդակներում ունեն ինչպես ընդհանրություններ, այնպես էլ տարբերություններ: Ջ. Դեվոտոն գտնում է, որ , ,լատիներենի և օսկ-ումբրերենի միջև ընդհանրությունները նոր են, տարբերությունները՝ հին,⁸ (ընդգծումը հեղինակինն է - Մ. Ա.) : Քիչ չեն այն դեպքերը, երբ Ֆալիսկա-լատինական խումբը զուգաբանություններ է հայտաբերում հնդեվրոպական, ապենը, այս լեզվի (կամ լեզուների) , իսկ օսկ-ումբրականը՝ մեկ այլ լեզվի հետ: , ,...Այն փաստը, որ իտալների (իմ օսկ-ումբրական բարբառներով խոսող ցեղերի - Մ. Ա.) նախնիները շփումներ (contacte) են պահպանել լատիներենից տարբեր հնդեվրոպական լեզուների հետ, ենթադրել է տալիս, որ նրանք հնդեվրոպական ժողովրդից անջատվել են լատիների նախնիներից տարբեր ժամանակում և որ լատիներենի հետ իտալիայից դուրս այլ շփումներ չեն ունեցել: Այդ հնդեվրոպացիները իտալիա են եկել երկու զաղթերով (migrazione) ...առաջինը բերել է լատիների նախնիներին, իսկ երկրորդը՝ իտալ-

5A. Meillet et J. Vendryes, *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, 2e édition, Paris, 1948, էջ 11:

6 Նույն տեղը, էջ 14, տես նաև A. Meillet, *Les dialectes indo-européens*, Paris, 1908, 1922:

7 Вальтер Порциг, *Членение индоевропейской языковой области*, Москва, 1964, էջ 158:

8G. Devoto, *Storia della lingua di Roma*, seconda ristampa, Bologna, 1944, էջ 67:

ներին,⁹ : Այս վարկածը պաշտպանում են հիմնականում իտալացի
լեզվաբանները :

Գիտնականներն այս հարցի վերաբերյալ տարբեր կարծիքներ են հայտ-
նում : Ի. Տրոնսկին, օրինակ, նույնպես գտնում է, որ իտալյան լե-
զուներով խոսող ցեղերը հոալիա են թափանցել երկու զաղթերով, ո-
րոնք իրարից բաժանվել են նշանակալից ժամանակահատվածով : Սակայն,
հենց , ,այդ ժամանակահատվածում են կուտակվել այն տարբերություն-
ները, որոնք լատիներեն լեզուն բաժանում են օսկ-ումբրական խմ-
բից՝ ամբողջությամբ վերցրած,¹⁰ :

Պորցիգը համաձայն է Դեվոտոյի հետ, որ Ֆալիսկա-լատինական և
օսկ-ումբրական ընդհանրություններն ավելի նոր են, իսկ տարբերու-
թյունները՝ հին : , ,Բայց և այնպես երկու լեզուներում հնդեվրո-
պական ժառանգությունը սկիզբ է առնում հնդեվրոպական լեզվական
շրջանի միևնույն մասից : Այդ է վկայում իտալյան երկու լեզուների
և որևէ երրորդ լեզվի միջև ընդհանուր համապատասխանությունների
մեծ քանակը,¹¹ :

Լեզվաբանների մի մասն էլ, ինչպես Զ. Բոտիլյոնին, Մ. Բիլերը
և ուրիշներ, կարծում են, որ այս խնդիրը կարելի է լուծել նախա-
պատմական շրջանի լեզուների, հնագիտության և պատմության համապա-
տասխան տվյալների գուցողությունով միայն¹² :

Հարցը մեզ հետաքրքրում է այլ տեսակետից : Մեր նպատակն է բա-
ցահայտել նախապատմական շրջանում հայերենի տարածքային փոխարա-
բերությունը այդ երկու բարբառային խմբերի լեզուների հետ, որը ,

9 G. Devoto, *Gli Antichi Italici*, Firenze, 1951, էջ 49:

10 И. М. Тронский, *Историческая грамматика латинского языка*,
Москва, 1960, էջ 35:

11 В. Порциг, *Կշվ. աշխ.*, էջ 148:

12 Gino Bottiglioni, *Manuale dei dialetti italici*, Bologna,
1954, էջ 191, Madison S. Beeler, *Interrelationships wi-
thin Italic Ancient Indo-European dialects*, "Proceedings of
the Conferance on Indo-European Linguistics", Held at the
University of California, Los Angeles, april 25-27, 1963:

զուցե, նույնպես որոշ չույս կսփռի վիճելի հարցի մուծ կողմերի վրա: Բայց և այնպես թռանց ծավալվող բանավեժի մեջ մտնելու, զուտ գործնական նպատակներով, հարմար ենք զտնուել Ֆալիսկա-լատինական և օսկ-ուսմերական բարբառային խմբերի համար պահպանել ընդհանուր, ,իտալյան, , ավանդական անվանումը:

Հայերենի և իտալյան ժյուղի լեզուների ընդհանրությունները, այդ թվում և բառային զուգաբանությունները, հատուկ ուշադրություն պահանջում են առարկա չեն եղել հավանաբար այն պատճառով, որ դրանց միջև մոտ ցեղակցական կապեր չեն դիտվել: Տարածքային լեզվաբանություն տեսանկյունով տվյալ լեզվի բնութագրման համար, սակայն, կարևոր են նրա՝ այլ լեզուների հետ ունեցած բոլոր ընդհանրությունները, ընդ որում, մեծ տեղ է տրվում բառային զուգաբանություններին: Միայն բառազուգաբանությունների միջոցով, անգամ, կարելի է պարզել լեզուների տարածքային փոխհարաբերությունը:

Ուշադրավ է, որ այս սկզբունքը կոնկրետ լեզուներից առաջին անգամ հայերենի նկատմամբ կիրառել է Գ. Ջոլտան: Հայերենի Գ.-Ե. բառապաշարի հիման վրա նա աշխատել է տարածքային լեզվաբանություն տերմիններով նկարագրել հայերենի ցեղակցական կապերը Գ.-Ե. այլ լեզուների հետ ¹³:

Ջոլտան բառային զուգաբանությունները, հետևաբար և դրանցով սահմանափակվող տարածքները, դասակարգում է ,խմբային, , մեթոդով՝ ըստ այն բանի, թե տվյալ զուգաբանությունները քանի լեզվի հետ են կապեր ցուցաբերում: Դրանք բաժանվում են զուգաբանությունների, որոնք հայերենը կապում են՝ ա) բոլոր, բ) մեծ մաս կազմող, գ) քիչ թվով և դ) առանձին Գ.-Ե. լեզուների հետ: Սակայն պետք է նշել, որ Ջոլտան բառային զուգաբանությունները կայուն և միասնական սկզբունքներով չի սահմանազատում:

Մեր ուսումնասիրության մեջ փորձում ենք որոշել բառային զուգաբանությունները ժիշտ արժեքավորելու կայուն չափանիշներ և մեր իսկ ընտրած սկզբունքներով մոտենալ հայերենի և իտալյան լեզուների փոխհարաբերության հարցին:

Իտալյան լեզուները Գ.-Ե. հնչույթային համակարգը փոխել են գրեթե միանման, բայց հայերենից տարբեր ձևով, որն ընդհանուր գծերով պատկերված է աղյուսակ 1-ում:

13 G. Solta, Die Stellung des Armenischen im Kreise der indo-germanischen Sprachen, Wien, 1960.

Հնիս.	հայ.	լատ.	Ֆալիսկ.	օսկ.	ուլբ.
I	II	III	IV	V	VI
*bh	p, ւ	f, b	f, h	f	f
*dh	ղ	f, d, (b)	f, h	f	f
*g ^u h(*gh)	գ	f, u	f	f	f
*gh(*gh)	ճ	h, g	f, h	h	h
*b	պ	b	b	b	b
*d	մ	d, (l)	d	d (t, h)	d (t, ք)
*g ^u (*g)	կ	u, gu, g	gu, g	b	b
g (*g)	ծ	g	g	g	g, (i)
*p	հ, (j, -), ւ	p	p	p	p
*t	թ, յ	t	t	t, d	t
*k ^u (*k)	ք	qu, ou	cu, c(k, q, x)	p	p
*k (*k)	ւ	c	c (k, q)	k	k
(*ph)	փ	p	p	p	p
(*th)	թ	t	t	t	t
(*k ^u h, *kh)	խ, ք	c, ch	k	k	k
*s	-, հ (j, շ, q, u)	s (r), -	s (r), -	s (r), -	s (r), -
*l	լ (ղ)	l, (d)	l	l, d	l, v, u, չ, d
*m	մ, ն	m, n	m	m	m
*n	ն	n	n	n, -	n, -
*r	ր (ն)	r	r	r	r
*u	զ, ւ, (կ)	v	v	v	v
*j	ջ, -, յ	y	y	y	y (e)

I	II	III	IV	V	VI
*ə	ɿ, -	-	-	-	-
*ā	ʌ	ā	aa	ā, o(u)	ā, o (u)
*a	ʌ	a	a	a	a
*ē	ɪ (b)	ē	e	ē, Ī	ē, Ī
*e	b (ɪ)	e	e, i	e, (i,o)	e, (i,o)
*ō	nɪ (n)	ō	o	ō, u	ō, u
*o	n	o, u	o	o (u)	o (u)
*ī	ɪ	ī	i	ī	ī
*i	ɪ	i	i, e	i	i
*ū	nɪ	ū	u	ū	ū, (i)
*u	nɪ	u	u, o	u	u
*ə	ʌ	a	a	a	a
*r	ʌr	or	or	or	or
*l	ʌl	ul	ul	ol	ol
*m	ʌf	em, im	em	em	em
*n	ʌb	en, in	en	en	en
*ai	ʌj	ae	ai, e	ai	ē, e
*ei	t	ei, (ī)	e	ei	ē, e
*oi	nj	oi, (ū)	oi	ui, oi	u, ē, e, ī, i, ei
*au	ʌl	au	au, o	av, au	ū, o
*eu	lɪ	ōē (ū)	ou, o	ov	o, u
*ou	nj	ōu (ū)	ou, o	uv	ū, o

Հայերենի և իտալյան լեզուների որոշ հնչյունական համապատասխանություններ և հակադրություններ սկիզբ են առնում հ. - ե. նախալեզվի ընդհանրության այն շրջանից, երբ արդեն կային տարածքային սահմանափակումներ:

Ամենավաղ շրջանի տարածքային աշխարհի հատկանիշ է եղել պայթական ծայնեղ թաղածայնների շնչեղություն - ոչ շնչեղություն հակադրությունը:

Հ. - ե. շնչեղ ծայնեղները հայերենում և իտալյան լեզուներում նույն ձևով չեն արտացոլված: Բայց հայերենը իտալյան խմբի հետ պետք է տեղադրել այն տարածքում, որին հատուկ է եղել ծայնեղ թաղածայնների շնչեղություն - ոչ շնչեղություն հակադրությունը:

Ուշագրավ է, որ պատմականորեն երկար ու սերտ շփման և փոխադրեցության մեջ գտնվող հ. - ե. բարբառներն անգամ, ինչպես՝ հնդկական և իրանական, իտալյան և կելտական և այլն, այդ հատկանիշով կարող են իրար հակադրվել, մինչդեռ շատ գծերով իրարից հեռու հայերենը և իտալյան, զերմանական և այլ լեզուները հենց դրանով՝ միավորվել¹⁴: Դա ոչ թե պատահական գուճադրություն է, այլ՝ տարածքային շատ հին մի հատկանիշ, որով հայերենը, հունարենը, իտալյան, զերմանական և այլ լեզուները միանալով՝ հակադրվել են մյուսներին: Եթե անգամ որոշ լեզվաբանների նման ընդունենք, որ ծայնեղ թաղածայնների շնչեղություն - ոչ շնչեղություն հակադրությունը հատուկ է եղել հ. - ե. նախալեզվին՝ , իդեալական միասնության, շրջանում, միևնույն է, այն հանգամանքը, որ այդ հատկանիշը լեզուների մի մասում այս կամ այն ձևով արտացոլված է, իսկ մյուսներում՝ ոչ, ենթադրել է տալիս նախապատմական ժամանակներում դրանով հակադրվող տարածքային սահմանափակումներ:

Հ. - ե. նախալեզվում մեզ քիչ հայտնի պատճառներով (արտասանական, բառի թաղարման, շեշտափոխության և այլն) ծայնավորի դիրքը բառամիջում թուլանում էր և, հատկապես ծայնորդ-թաղածայն հնչյունակապցությունից առաջ, սղվելով՝ ստեղծվում էր ծայնդարձի զրոաստիման, ընդ որում թաղածայնների միջև բոլոր ծայնորդները ունեին վանկարար արժեք: Թաղածայնների միջև, ինչպես նաև ծայնավորին նախորդող ծայնորդից առաջ, այդ հնչյունը հավանաբար միշտ չի սղվել և պահպանելով իր թույլ արտասանությունը, բարբառներում արտացոլվել է տարբեր որակի ծայնավորներով: Այսպես՝ թաղածայն-

14 Ի դեպ, տարածքային այս հատկանիշը է. մականի մոտ այն փաստարկներից մեկն է, որոնցով, ըստ նրա, հնդկական և իրանական լեզուները նախապատմական շրջանում հակադրվել են որպես տարբեր բարբառներ: Տես Э. Макаев, Проблема индо-иранского языкового единства, ВЯ, 1971, 3.

ների միջև գրեթե ընդ որ լեզուներում առկա է *a*, իսկ հին հնդկերենում՝ *i*, ծայնավորով հաջորդված *x*, *l*, *m*, *n* ծայնորդները հայերենում, հունարենում, իտալյան, կելտական և այլ լեզուներում ստացել են *a* ծայնավոր, հին հնդկերենում, բալթիկ-սլավոնականում՝ *i*, *u*, իսկ գերմանականում՝ *u*, (*o*): Իտալյան լեզուները ևս որոշ դեպքերում կարող են համապատասխանաբար ունենալ *i**m*, *i**n*:

Հետագայում վանկարար *ḡ, ġ, ȡ, ȣ* ծայնորդները նույնպես ծայնավոր երանգ են ստանում: Սակայն որոշ լեզուներ, ինչպես հայերենը, հունարենը, բալթիկ-սլավոնականը, գերմանականը և այլն, նախորդ փուլի համեմատությամբ ծայնավորի որակը չեն փոխում: Մինչդեռ իտալյան և կելտական լեզուները, փոխելով ծայնավորների որակը, մտնում են նախկինին հակադիր տարածքի մեջ: Իտալյան լեզուները, համապատասխանաբար ունենալով *ur* (*or*), *ul* (*ol*), *um* (*om*), *en* (*in*), *em* (*im*) կապակցություններ, միջին դիրք են զբաղում կելտականի (*ri*, *i*, *en*, *em*, *in*, *im*) և գերմանականի (*ur*, *or*, *ul*, *ol*, *um*, *om*, *un*, *on*) միջև: Արիական լեզուները, ի հակադրություն առաջին փուլի, ակնհայտ նմանություններ են ցուցաբերում (**ḡ* > արիական *a*, իսկ **r*, **l* > հնդկ. *r*, *l* ավ. *arə*):

Այսպիսով, ավելի հին շրջանում իտալյան բարբառները վերը նշված հատկանիշով մոտենում են հայերենին, հունարենին և մի շարք այլ լեզուների, իսկ ավելի ուշ՝ գերմանականին և կելտականին:

Ետևել եզվային բաղաձայնների քմայնացմամբ և ոչ քմայնացմամբ հայերենը և իտալյան լեզուները հակադրվում են, մտնելով, այսպես կոչված, ստեմ և կենտում խմբերի մեջ: Առաջինի հնչույթային համակարգին հատուկ է ետևել եզվային բաղաձայնների քմայնություն - ոչ քմայնություն, իսկ երկրորդին՝ շրթնայնություն - ոչ շրթնայնություն հակադրությունը:

Որոշ լեզվաբաններ բաղաձայնների քմայնացումը և հետագա ասիբիլյացիան ստեմ խմբի լեզուների համար ընդհանուր զուգաբանություն են համարում: Վ. Գեորգիևը, օրինակ, գտնում է, որ այդ հատկանիշը առաջացել է լեզուներում անկախաբար գործող բաղաձայնների քմայնացման օրենքի հետևանքով (*y*, *i*, *e* և այլ հնչյունների ազդեցությամբ): Որպես այդ բանի ապացույց նա մատնանշում է ումանական լեզուների զարգացման համեմատաբար լավ հայտնի պատմություն¹⁵: Բայց չպետք է մոռանալ այն փաստը, որ համապատասխան դիրքերում բաղաձայնների քմայնացման երևույթը սկսվել էր դեռ

15 В. Георгиев, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, Москва, 1958 (3-րդ զուկ):

ժողովրդական լատիներենում, որի հետևանքով էլ լայն տարածում գտավ, իսկ ողմանական լեզուների համար համեմատության եզրը ոչ թե զսափան, այլ ժողովրդական լատիներենն է։ Ռոմանական բարբառները թաղաքական-սոցիալական պայմանների թերուժով երկար ժամանակ միասնական տարածք են կազմել, ուրեմն և այդպիսի մի հնչյունական երևույթի այդքան շատ լեզուներում ինքնուրույն զարգացման արդյունք լինելու հավանականությունը ինքնին շատ է փոքրանում։

Գծվար բացատրելի շատ շեղումներ Գեորգիևը հանգեցնում է երկատված արմատի միասնականացման օրենքին¹⁶։ Բայց, ինչպես Գ. Ջահուկյանն է նկատում, կան բավական թվով նախաձեեր, որտեղ նախաեզվային բաղաձայնները չգտնվելով համապատասխան դիրքում, այնուամենայնիվ բնայանում են, և այդ բանը միասնականացման օրենքով բացատրելը այնքան էլ համոզիչ չէ։ , Հետևաբար, սատմ խմբի լեզուներում բնայանցման հիմքերն այնպես մթազնված են, որ նրանց նախաձեերն անզամ բնայանցման պատճառների բացատրություն չեն տալիս։ Ինչ նշանակում է, որ հնդեվրոպական հայտնի լեզուների անջատման շրջանում այդ պրոցեսն իր ետևում արդեն ուներ երկար պատմություն, ¹⁷ :

Հատկանշական է, որ սատմ կամ կետում խմբերի լեզուներն առանձին վերցրած շատ ընդհանուր նորաբանություններ են հայտաբերում, որի պատճառով երկար ժամանակ ետնալեզվային բաղաձայնների բնայանություն և ոչ բնայանություն հակադրությունը դիտվում էր հ.-ն. բարոտների նախապատմական շրջանի առաջին տարածքային սահմանազատման ամենազխալոր հատկանիշը։ Այնինչ հենց այդ փաստը խոսում է նշված հակադրության հ.-ն. ընդհանրության համեմատաբար ավելի ուշ շրջանին պատկանելու մասին։

Կետում լեզուների տվյալները ենթադրել են տալիս նախնական ետնալեզվային բաղաձայնների շրթնայանություն - ոչ շրթնայանություն հակադրություն, որից հետքեր կան նաև սատմ լեզուներում, հատկապես հայերենում։

Մի քանի լեզուների՝ հնդկերեն, հունարեն, հայերեն և այլն, հնչույթային համալարգերի համեմատությունը հանգեցնում է նախնական շնչեղ խուլերի գոյության փաստին։ Բայց շատ դեպքերում

16 Նույն տեղում։

17 Գ.Ե. Джаукян, Очерки по истории дописменного периода армянского языка, Ереван, 1967, էջ 43։

տվյալների իրար չհամընկնելը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ այդ հնչույթները որքան էլ ընդհանուր սկիզբ նախանշեն (թեկուզ որպես դիրքային տարբերակներ), լեզուներում դրանք ավելի շատ հետագա, ինքնուրույն զարգացման արդյունք են:

Ի միջի այլոց, նույնը կարելի է ասել և բառակազմի ծայնադր ածականի մասին: Հայերենի այդ ածականը հաճախ այլ լեզուներում (հունարենում, արիականում) համապատասխանություններ չի ունենում կամ էլ տարբերվում է ծայնավորի որակով: Չնայած ղանազան բացատրություններին (ուշագրավ է, հատկապես կոկորդայինների հիպոթեզից բխող բացատրությունը), հարցը մնում է չլուծված: Համեայն դեպս, դրանց անկախ զարգացումը նույնպես ավելի ակնհայտ է:

Հայերենի և իտալյան լեզուների այս թոուցիկ համեմատությունից իսկ երևում է, որ այդ լեզուները մոտենում են հնչյունական տարածքային ավելի հին հատկանիշներով, քան նորերով:

Մեր ուսումնասիրության մեջ, սակայն, հնչյունական ընդհանրությունները հայ-իտալյան բառային զուգաբանությունները որոշոր տարածքային հիմնական հատկանիշ չենք դիտում (այս մասին տես ստորև):

ՏԱՐԱԾՔԱՅ ԻՆ ԲԱՌԱՋՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅ ՈՒՆՆԵՐԻ ՍԱՀՄԱՆՄԱՆ ՍԿՋԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Հ.-ն. լեզվաբանության մեջ լեզուների տարածքային նկարագրի համար կարևոր են լեզվի բոլոր մակարդակների զուգաբանությունները: Սակայն վերջիններիս սահմանման հարցում լեզվաբանները ընդհանուր կարծիք չունեն: Այդ տարակարծությունները ավելի ակնհայտ են դառնում տարածքային բառազուգաբանությունների որոշման ժամանակ:

Ա. Մեյեն, հենվելով լեզվաբանական աշխարհագրության սկզբունքների վրա, փորձում է նոր ձևով ներկայացնել հ.-ն. բարբառների միմյանց նկատմամբ զրաված դիրքը: Լայնորեն կիրառելով լեզվաբանական աշխարհագրությունից վերցրած զուգաբանություն (իզոգլոս), հասկացությունը, իսկ հ.-ն. տարածքային զուգաբանությունների համար նշում է հետևյալ էական գծերը՝ 1. տվյալ խմբի բոլոր լեզուների համար այդ զուգաբանությունների ընդհանուր են, 2. դը-

րանք լեզուներում իրարից անկախ, զուգահեռաբար զարգացած ձևեր չեն, 3. Ընդհանուր զուգաբանությունները ներկայացված են աշխարհագրական շփում ունեցող լեզուներում: Մեյյեն կարևոր է համարում նաև նորաբանությունների և հնաբանությունների հակադրումը, որի վրա էլ հենց հիմնում է լեզուների տարածքային բնութագիրը: ¹⁸

Այս սկզբունքները, որ ընկած են 5.-6. տարածքային լեզվաբանություն հիմքում, ընդհանուր բնույթ ունեն և չեն բնորոշում այս կամ այն մակարդակի զուգաբանությունները՝ առանձին վերցրած:

Լեզվաբանները հստակորեն չեն սահմանում հսկայես ըստային զուգաբանությունները:

Է. Մակաևը, սակայն, պարզորոշ սահմանում է նաև տարածքային բառազուգաբանությունների առանձնացման սկզբունքները: Նա գտնում է, որ ընդհանուր բառապաշարից առաջին հերթին պետք է բացառել փոխառյալ բառերը. , , Հարկ չկա ապացուցելու, որ երկու կամ ավելի լեզուների ցեղակցություն աստիճանը որոշելու համար տվյալ լեզվում փոխառությունները չեն կարող հաշվի առնվել, , ¹⁹:

Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ մեկ այլ հարցի. ինչպես է ըմբռնվում ցեղակցություն հասկացությունը 5.-6. տարածքային լեզվաբանության մեջ:

Տարածքային լեզվաբանության հիմնական նվաճումը համարվում է այն, որ նա, մի կողմ դնելով 5.-6. լեզուների զարգացումը , , ծընդդեմաբանական ծաղի, , ձևով պատկերացնելու պարզունակ զաղախարը՝ աշխատեց ժիշտ հասկանալ ու ներկայացնել այդ լեզուների փոխհարաբերությունների շատ ավելի բարդ իրավիժակը: Դրան նպաստեցին Յ.Շմիդտի ալիքների տեսությունը, լեզվաբանական աշխարհագրությունը, որոնց նեոլինգվիստներն ավելացրին և ն. Տրուբեցկոյի լեզվամիությունների զաղափարը: Հետևաբար, տարածքային լեզվաբանությունը հնարավոր է համարում լեզուների ինչպես տարամիտվող (դիվերգենտ), այնպես էլ զուգամիտվող (կոնվերգենտ) զարգացում: Ընդհանուր ծանաչում գտած այս սկզբունքը, որ 5.-6. տարածքային լեզվաբանություն հիմնասյուներից մեկն է, ժամանակին մատնանշել է և Մեյյեն ²⁰:

Համախ մի լեզվի այս կամ այն փաստը, կամ նույնիսկ ամբողջ լեզուն, դժվար է հանդեսնել մեկ , , ցեղակից, , լեզվի: Հայտնի է, օրինակ, որ անգլերենում անգլա-սաքսոնական տարրերի կողքին մեծ կշիռ

18 A. Meillet, նշվ. աշխ., էջ 10:

19 Э. А. Макаев, Проблемы индоевропейской ареальной лингвистики, Москва, 1964, էջ 17:

20 A. Meillet, նշվ. աշխ., էջ 5-6:

ունեն և Ֆրանսիական տարրերը: Ուրեմն, ինչպես որոշել նրա ցեղակ-
ցությունը: Պիզանին պատասխանում է. ,,Իսկ ինչու չի կարելի ա-
սել, որ նա ցեղակից է երկու լեզուներին էլ,,²¹: Լեզվական այդ-
պիսի երևույթները և այդպիսի լեզուները Գ. Ծերեթելին անվանում է
տարածին (алогенетичный)²²:

Ժամանակակից Գ.-Ե. համեմատական լեզվաբանության համար ,,ցե-
ղակցություն,, հասկացությունը այլևս չունի XIX դ. ըմբռնումը,
երբ փաստորեն ընդունվում էր լեզուների միայն պարզ տարամիտվող
զարգացումը, և անտեսվում էր անզամ սուբստրատը:

Այժմ էլ, սակայն, շատ գիտնականներ իրենց ուսումնասիրություն-
ների մեթոդը կամ էական դրույթները հիմնում են այնպիսի պատկերա-
ցումների վրա, որոնք չեն հեռանում ծննդաբանական ծառի տեսություն-
ից: Վերը նշված իր հոդվածում Պիզանին անդհա է զալիս հենց
այդպիսի լեզվաբանների դեմ, զրելով. ,,Հանուն ինչի՞ Ռիկսը, իսկ
նրա հետ և ժամանակակից շատ լեզվաբաններ կցանկանային արգելել
մեզ խոսել անգլա-ֆրանսիական կամ ռումինա-սլավոնական ցեղակցու-
թյան մասին: Պատասխանը պարզ է, հանուն լեզուների ցեղակցության
այնպիսի կոնցեպցիայի, որն առաջացել է (թեև նշված լեզվաբաննե-
րից շատերն իրենց հաշիվ չեն տալիս) լեզվի որպես բնական օրգա-
նիզմի ըմբռնման հիմքի... և այդտեղից էլ ընդդ լեզուների ծննդա-
բանական ծառի տեսության վրա, այսինքն՝ այնպիսի զաղափարների,
որոնք այսօր ոչ մեկը չէր համարժակվի գիտակցորեն պաշտպանել,,²³:

Ուրեմն Օիշտ կլինի արդյոք լեզվի տարածքային բնութագրման ժա-
մանակ բառային գույզաբանություններից փոխառությունները բացառել,
երբ իրականում, Տրուբեցկոյի բառերով՝ ,,լեզվաբանական տեսակե-
տից ցեղակցություն և փոխառություն հասկացությունների միջև գո-
յություն ունի միայն ժամանակագրական տարրերություն,,²⁴:

Իրոք, այն բառերը, որոնք դեռ զրաբարում կարելի է առանձնաց-
նել որպես իրանական, հունական և այլ փոխառություններ, ժամանա-
կակից հայերենում որպես այդպիսիք չեն գիտակցվում:

Հնդեվրոպաբանները, ինչպիսի տեսակետ էլ ունենան այս հարցում,
միևնույն է, նախապատմական ժամանակների Գ.-Ե. բարբառներում,

21 В. Пизани, К индоевропейской проблеме, ВЯ, 1966, 4.

22 Г. Церетели, О языковом родстве и языковых союзах, ВЯ,
1968, 3.

23 В. Пизани, նշվ. հոդվ., էջ 11:

24 Н. Трубецкой, мысли об индоевропейской проблеме, ВЯ,
1958, I, տես նաև В. Пизани, նշվ. հոդվ.:

որոնց վիճակն ու փոխադրություններն են աշխատում բացահայտել, միմյանցից կատարած ոչ մի , փոխառություն, , չեն առանձնացնում: Զուտան հայերենին նվիրված իր ուսումնասիրության նախաբանում նշում է, որ , , այլ հնդեվրոպական լեզուներից (մեծ մասամբ իրանական ու հունական) ակնհայտ փոխառությունները ուշադրության չեն առնվում, ²⁵: Բայց և անմիջապես տողատալի ծանոթության մեջ ավելացնում է. , , Ընդ որում ես լիովին գիտակցում եմ, որ , , սկզբնական ազգակցության, և , , փոխառության, , միջև ոչ մի սկզբունքային տարբերություն զոյություն չունի, փոխառյալ բառի մասին խոսում են միայն այնտեղ, որտեղ փոխառության ուղղությունը պարզ է: Երբ այդ չափանիշը (Kriterium) բացակայում է, խոսում են սկզբնական ցեղակցության մասին, ²⁶:

Է. Մականը ընդհանուր գտնում է, որ հատկապես ոչ վաղ ժամանակներից զրաբոր հուշարձաններով հայտնի հ. - ե. լեզուների նախապատմական շրջանի համար փոխառությունների բացահայտման սկզբունքը կիրառել դժվար է, սակայն , , մի շարք դեպքերում ուսումնասիրողը իր տրամադրության տակ ունի հնչյունական և հնչյունաբանական չափանիշներ, որոնք թույլ են տալիս կատարելու նման սահմանադատում, , : Նա է. Բենվիստի ստուգաբանություններից բերում է այսպիսի օրինակ. հայերեն պահանգ, պարան, պատմաք, պատառ, պալաս բառերում պա-ն իրանական նախածանց է, որովհետև հայտնի է, որ *p - ն հայերենում տալիս է կամ հ. - ե. *penk^he , , հինդ, , , հայ. հինդ, կամ՝ զրո՝ հ. - ե. *pod - , , ոտք, , , հայ. ոտն ²⁷: Ինչպես հայտնի է, նման ստուգաբանությունների միջոցով բացահայտվում է լոկ այն փաստը, որ հնչյունական մի օրենքը (*p > h կամ զրո) մեկ այլ ժամանակահատվածում չի գործել, և այդ հանգամանքը կարող է մեզ օգնել որոշելու տվյալ լեզվում գործող հնչյունական օրենքների ժամանակագրությունը: Սակայն դա ոչինչ չի կարող ասել այն մասին, թե *p > h (զրո) հնչյունական օրենքի ժամանակ կամ առաջ հայերենը հ. - ե. և այլ լեզուներից ինչպիսի փոխառություններ է կատարել, քանի որ հնչյունական օրենքները ձգտելով համընդհանրության՝ բացառություններ են թույլ տալիս, երբ արդեն թուլանում կամ դադարում են:

Եթե որևէ ժամանակահատվածի համար տանք հ. - ե. այս կամ այն լեզ-

25 Գ. Solta, նշվ. աշխ., էջ 5:

26 Նույն տեղում:

27 Զ. А. Макаев, նշվ. աշխ., էջ 18:

վի տարածքային նկարագիրը, առանց ,,ցեղակից,, լեզուներից այդ համաժամանակյա կտրվածքում կատարած փոխառությունները հաշվի առնելու, ապա մենք դարձյալ կհանգենք լեզուների միայն տարամիտող զարգացման սկզբունքին:

, Անհայտ փոխառությունները, ,, որ հ.-ե. բոլոր լեզուներում էլ կարելի է առանձնացնել, ուշ շրջանի արդյունք են: Սակայն տրվյալ լեզվի այդ ուշ շրջանի տարածքային նկարագրի ժամանակ դրանք դառնում են շատ կարևոր գուգաբանություններ, քանի որ այս կամ այն լեզվի որոշ ժամանակահատվածի տարածքային բնութագիրը տալ, նշանակում է տվյալ լեզվի բոլոր մակարդակների գուգաբանությունների հիման վրա որոշել, այսպես կոչված, ցեղակից և ոչ ցեղակից լեզուների հետ ունեցած փոխհարաբերություններն ու նրանց նկատմամբ զրաված դիրքը: Հ.-ե. տարածքային լեզվաբանությունն, իհարկե, անտեսում է ոչ ցեղակից (հնդեվրոպական տարրեր քիչ կամ ամենևին չպարունակող) լեզուները: Այստեղ խնդրի դժվարությունը այդ ժամանակահատվածի որոշելն է:

Տարածքային լեզվաբանության համար ևս կարևոր է ,,համաժամանակություն,, և ,,տարժամանակություն,, հասկացությունների տարբերազատումը: Գրավոր հուշարձաններով հարուստ հայերենի համար, ասենք, համեմատաբար հեշտ կլինի վերջին մեկ և կես հազարամյակում գրեթե ցանկացած ժամանակահատվածի համար որոշել նրա տարածքային բնութագիրը, մանավանդ որ այդ տարածքները մեծ մոտող լեզուները նույնպես զրավոր վկայված են: Բայց ինչպես վերվենք հ.-ե. լեզուների նախապատմական ժամանակների տարածքները պարզելու դեպքում, երբ հ.-ե. ,,նախլեզուն,, , որն, ի դեպ, հ.-ե. լեզուների ընդհանրությունների հիման վրա սահմանված կադալարների հանրագումար է և ոչ բացարձակ ուսուցություն, աեղադրում են մ.թ.ա. IV-V հազարամյակում, իսկ մեզ հայտնի լեզուները զալիս են (համախ լեզվական չափազանց քիչ նյութով վկայված) երկրորդ հազարամյակից: Եթե Պորցիզը, նորաբանությունների վրա հենվելով, տալիս է հնդեվրոպական լեզուների տարածքային նկարագիրը, չենք կարող ասել, թե հատկապես որ ժամանակահատվածին է այն վերագրում²⁸: Նույնը և Ջոլտան, որի համար նորաբանությունների և նաբանությունների հակադրումը ըսկըգունքային հարց չէ, դարձյալ կոնկրետ որ համաժամանակյա հատվածում է որոշում հայերենի տեղը հնդեվրոպական լեզուների շրջանում²⁹: Այստեղ կարող ենք առաջնորդվել լավագույն դեպքում հարա-

28 В. Порциг, նշվ. աշխ.:

29 G. Solta, նշվ. աշխ.:

ընդհանուր մամանակագրության սկզբունքներով և խոսել, ասենք, ետ-ստատեմյան կամ Նախաստեմյան և այլ կապերի մասին:

Է. Մակաևի երկրորդ սկզբունքը հանգում է տարածքային բառագույզա-բանություններից պաշտամունքային (САКРАЛЬНИЙ) և բանաստեղծական բառերը բացառելուն: Մեյեն Նույնպես, ինչպես Մակաևն է նկատում, կարևոր է համարել այս սկզբունքը, զտնելով, որ այդպիսի բառերը ցույց են տալիս լուր տվյալ լեզուներով խոսողների հասարակական ընդհանուր կառուցվածքը, բայց ոչինչ չեն ասում այդ լեզուների ցեղակցության մասին³⁰:

Բանն այն է, որ ընդհանուր հասարակական կառուցվածք մատնանշող բառերը կարող են լինել կամ անկախ, զուգահեռաբար զարգացած ձևեր և կամ փոխառություններ: Առաջին դեպքում, իհարկե, պետք է դրանք տարածքային բառագույզաբանություններից բացառել, իսկ երկրորդը հանգում է վերն ընդունած մեր սկզբունքին:

Է. Մակաևն այդ բառերի բացառումը պատճառաբանում է այլ կերպ. , , նման նյութի ոչ պիտանի լինելը թելադրված է այն հանգամանքով, որ հնդեվրոպական պաշտամունքային և բանաստեղծական բառապաշարի տարրերը... որպես կանոն ներկայացնում են բոլորովին արևմտիկ կազմություններ, որոնք տարբեր պատմաոճերով պահպանվել են այս կամ այն հնդեվրոպական լեզվում: Հենց դրանով էլ նրանք ոչինչ չեն ա-սում երկու կամ ավելի լեզուների ցեղակցության աստիճանի մասին, չնայած և կարող են պահպանել այդ հնագույն վերապրուկները,³¹ : Բայց պարզ չէ, թե ինչ սկզբունքներով են այդ բառերը համարվում հնաբանություններ, և կամ արդյոք հնաբանություններ տարածքային զուգաբանություններ չի կարելի համարել, հենց այդ ավելի հին տա-րածքները որոշելու համար: Բացի այդ, , բանաստեղծական, և , , պաշ-տամունքային, , բառերը բոլոր լեզուներում չէ, որ իմաստի նույն երանգն ունեն, այսինքն՝ կարող են լինել հենց , , պաշտամունքային, , և , , բանաստեղծական, , : Դա Մակաևը մեկնաբանում է այսպես. , , Դրանք (պաշտամունքային և բանաստեղծական բառերը - Մ. Ա.) կարող են ենթարկվել , , հասարակացման, , (профанация) , այսինքն՝ որոշակի մի լեզվում կորցնել իրենց հատուկ պաշտամունքային կամ բանաստեղ-ծական բնույթը և անցնել բառապաշարի շեղված շերտերին, , : Որպես օրինակ նա նշում է, որ, ասենք, հնդկ. *havyah* , , նսույզ, , (սո-վորական նշանակությամբ՝ *asvah*) ձևին համապատասխանող հայ. *ծի* բառը կորցրել է հատուկ բանաստեղծական բնույթը և դարձել սովոր-

30 A. Meillet, նշվ. աշխ. (1922թ. հրատ. Նախաբան) :

31 Э. Макаев, նշվ. աշխ., էջ 20:

կան թառաչաշարի տարր՝ ենթարկվելով հասարակացման, հնդկ. *ravāḥ*, ,արև,, (սովորական՝ *sūryaḥ* -ի դիմաց) ծագումնաբանորեն կապվում է հայ. արեւ բառի հետ, որը դարձյալ հասարակացման է ենթարկվել և այլն³² :

Ի միջի այլոց, Պորցիգը այդ բառերը չի նշում որպես հնարանություններ, մի բան, որ նրա համար սկզբունքային նշանակություն ունի, այլ դիտում է իբրև գրական ազդեցություններ և հայ-արիական տարածք չի առանձնացնում³³ :

Ոչ մի հիմնավոր ապացույց չկա պնդելու, որ, ասենք, հենց հայերենում են՝ դրանք հասարակացել, իսկ հնդկերենում պահպանել են իրենց պաշտամունքային և թանաստեղծական բառերի արժեքը: Կարող է հավառակը տեղի ունեցած լինել. բառը սովորական գործածությունից ստացել է հատուկ տեքմիսի արժեք, որ շատ տարածված երևույթ է լեզուներում, այդ դեպքում հայերենում պահպանված բառերը կհամարվեն հնարանություններ, իսկ հնդկերենինը՝ նորաբանություններ: Ընդհանրապես այդ սկզբունքը (պաշտամունքային և թանաստեղծական բառերի բացառումը տարածքային բառագուգաբանություններից) լեզվաբաններից ոչ ընդ որն են ընդունում: Ինքը՝ Սակաևն էլ է նկատում, որ Ձուտան, օրինակ, հայ. տաւն, լատ. *domus* , ,աստվածներին նվիրաբրած գոհ,, , հինսլ. *tafn* , ,գոհաբերություն,, բառերը բերում է որպես հայ-գերմանական տարածքային գուգաբանություններից մեկը³⁴ :

Ժիշտ է, այս կարգի բառերը կարող են որոշ լույս սփռել լեզուների նախապատմական շրջանի փոխադարձությունների բնույթի վրա, բայց տարածքային նկարագրի համար դրանք , ,ոչ պիտանի նյութ,, համարել չենք կարող: Շվե, իհարկե, որոշ ժամանակահատվածում երկու կամ ավելի լեզուների կապերը սահմանափակվում են միայն այդ տիպի բառերով, ապա դա ստիպում է մտածել այդ լեզուների շփման ծնվերի մասին. միջնորդ լեզվի միջոցով են դրանք փոխանցվել (որովհետև տերիտորիալ շփման ժամանակ փոխազդեցությունները միայն այդ տիպով չեն սահմանափակվում), թե գուգահետարա անկախ զարգացած ձևեր են, կամ էլ, այսպես կոչված, գրական ազդեցություններ:

Է. Մակաևի առաջ քաշած հաջորդ երկու սկզբունքները տարածքային լեզվաբանության համար կարևոր են, և մենք նույնպես դրանք կիրառում ենք: Այդ սկզբունքներն են՝ , ,միայն տիպաբանորեն ցեղակից կազմությունների բացառումը,, (ավելի ժիշտ՝ դրանց օգտագործումը

32 նույն տեղում, էջ 21:

33 В. Порциг, նշվ. աշխ., էջ 239-240:

34 Э. Макаев, նշվ. աշխ., էջ 22:

որպես առկա նյութը (բացնող հանգամանք) և , , բառային նյութի ա-
ռանձնահատկությունները, , հաշվի առնելու անհրաժեշտությունը: Վեր-
ջինս նշանակում է շոտանալ` , , ա) Որոշակի լեզվում բնիկ բառույ-
թի առկայության հնարավորությունը, որը տվյալ լեզվի զարգացման
ընթացքում կորել է կամ փոխարինվել այլ կազմություններով, մի
քան, որ բառադարձի տվյալների հիման վրա երկու կամ ավելի լեզու-
ների ցողակցական հարաբերությունների բացահայտման ժամանակ հաճախ
կարող է հանգեցնել սխալ եզրակացություններին, ոչ տուգադրանություն-
ների վիճելի կամ անհուսալի լինելը, որոնց հիման վրա կառուց -
վում են տարածքային բառագույնագրանությունները, , 35:

Ինչպես արդեն ասվեց, հ. - ե. բարբառները տարածքային լեզվաբանու-
թյան տերմիններով նկարագրելու ժամանակ մեծ նշանակություն է ստը-
վում լեզվի տարբեր մակարդակներում զոյություն ունեցող նորաբա-
նությունների և հնաբանությունների որոշմանը: Տարածքային լեզվա-
բանության սկզբունքների համաձայն նորաբանություններով աչքի ընկ-
նող բարբառը մտնում է կենտրոնական տարածքի մեջ, իսկ հնաբանու-
թյուններով հարուստ բարբառը` եզրային:

Ասկայն հ. - ե. բարբառներում նորաբանություններին և հնաբանու-
թյուններին սահմանազատման միասնական կարծիքներ չկան: Ոմանք մի
երևույթը համարում են նորաբանություն, մյուսները` հնաբանություն:
Այս պատճառով էլ հ. - ե. բարբառների տարածքային նկարագրը տարբեր
լեզվաբանների մոտ տարբեր է: Օրինակ` հայերենը մերձ հայտնվում
է կենտրոնական տարածքում (Ջ. Բոնժանտե և ուրիշներ), մերթ էլ`
եզրային (Ա. Մեյե և ուրիշներ):

Պետք է նշել, սակայն, որ Մալանը, հենվելով Ջոլտայի ուսում-
նասիրության արդյունքների վրա, հայերենը կենտրոնական տարածքի
լեզու է համարում, ընավ էլ նկատի չունենալով նրանում նորաբա-
նությունների կամ հնաբանությունների զերակշռումը: Մալանը այն
եզրակացության է գալիս, որ հայերենը կենտրոնական զիրք է զրա-
վում մյուս հ. - ե. լեզուների նկատմամբ, որովհետև հանդես է բե-
րում ավելի շատ իմբային, քան բացառիկ (ЭКСКЛЮЗИВНЫЙ) գույա-
բանություններ: Խմբային գույաբանությունները հայերենը միաց-
նում են ինչպես արևելյան, այնպես էլ` հյուսիսային և արևմտյան
հ. - ե. տարածքներին³⁶:

35 Նույն տեղում, էջ 22-23:

36 Э. Макаев, Армяно-индоевропейские лексические изоглоссы
и ареальная лингвистика "Zeitschrift für Phonetik,
Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung", Berlin,
1967, Bd. 20, H. 516 էջ 463:

վ. Պորցիգը նույնպես հ.-ե. բարբառների միմյանց նկատմամբ գըրաված դիրքը ըննելիս, հենվում է նորաբանությունների վրա: „Դըրանը (համապատասխանությունները - Մ.Ա.) միայն այն դեպքում կապացուցեն լեզուների միջև եղած սերտ կապերը, եթե ընդհանուր նորաբանություններ են, (ընդգծումը հեղինակին է - Մ. Ա.)³⁷: Այս տեսակետից հատկանշական է, որ նա, օրինակ, իր գրքում հայ-իտալյան գուգաբանություններ չի առանձնացնում, քանի որ „ոչ մի նորաբանություն ի հայտ չի գալիս, որ ընդհանուր լինի իտալյան լեզուներին և արիականին, իտալյան լեզուներին և հայերենին կամ ավրաներենին,“³⁸: Մինչդեռ Ջոլտան հայերենին նվիրված իր մենագրության մեջ թեպետ քիչ, բայց բերում է այդպիսի բառային գուգաբանություններ, որովհետև նորաբանությունների և հաբանությունների հակադրումը նրա համար սկզբունքային նշանակություն չունի: Հաբանությունների և նորաբանությունների սահմանագատումը մեզ էական է թվում լուկայն առումով, որ թույլ է տալիս որոշել տարածքների հարաբերական ժամանակագրությունը:

Մինչև հիմա մենք քննարկեցինք այն հարցը, թե տարածքային վերլուծության ժամանակ ինչ սկզբունքների վրա պետք է հենվել, ինչ մոտեցում պետք է ցուցաբերել ընդհանուր ռառապաշարի նկատմամբ: Բայց ձևաբանական, հնչյունաբանական, իմաստաբանական, կառուցվածքային ընդհանրություններից որը համարել էական տարածքային բառագուգաբանությունները որոշելիս: Այս հարցում ևս ընդհանուր կարծիք չկա, միևնույն հեղինակն անգամ որոշակի սկզբունք չունի: Մակաևը միշտ է նկատում, որ Ջոլտան, օրինակ, հայերենի այս կամ այն բառի տարածքը որոշելիս ելնում է մերթ իմաստաբանական (օրինակ, հայ. ուսանիմ, սլավ. учѣтъ, „սովորել - վարժվել,“), մերթ հնչյունաբանական հատկանիշից (օրինակ, երէց, սեռ. երիցու, լատ. priscus) բառերը մոտենում են *-u- հիմքով և այլն³⁹: Նույնը կարելի է ասել Պորցիգի և այլ լեզվաբանների մասին:

Իհարկե, նշված հատկանիշները տարածքային տեսակյությունից շատ կարևոր են (Մակաևը նույնպես չի ժխտում սա), բայց դրանք „իրենց տեսակարար կշռով հավասարաժեռ չեն, նրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր սեփական տարածքը, իր հարաբերական ժամանակագրությունն ու տարածքային ընդլայնումը (характеристики), և այդ չափանիշների հատումը յուրաքանչյուր լեզվում տեղի է ունենում յուրո-

37 В. Порциг, նշվ. աշխ., էջ 84:

38 Նույն տեղում, էջ 201:

39 Э. А. Макаев, Армяно-индоевропейские лексические изоглоссы и ареальная лингвистика, էջ 464:

վի, ,⁴⁰ :

Այս տարակարծություններն ու սկզբունքների ոչ հստակությունը, ինչ խոսք, խանգարում են ուսումնասիրությունների մշակութայինը, բայց դա զաւիս է ընկժող նյութի շատ անհայտներ պարունակելուց : ,⁴¹ նարավոր է, որ հղեվորոպական տարածքային լեզվաբանության հենց մոտ ապագայի խնդիրը կլինի այնպիսի հաստատուն մեծությունների բացահայտումը և ընտրությունը, որոնք թույլ կտան հղեվորոպական տարածքային լեզվաբանության կոռուցման ժամանակ զալ միանշանակ եզրակացությունների, ,⁴¹ :

Այսուհանդերձ մենք փորձում ենք որոշել այն էական չափանիշները, որ, մեր կարծիքով, անհրաժեշտ են բառային զուգաբանությունները միշտ արժեքավորելու համար :

Համաժամանակյա տվյալ հատվածում միևնույն արմատին հանգող բառերի տարածքային սահմանափակում, հետևաբար և այլ բարբառների (լեզուների) համապատասխան բառերի նկատմամբ հակադրություն ստեղծող տարրը բառային մակարդակի տարածքային հատկանիշ է :

Ձևաբանական, հնչյունաբանական, իմաստաբանական, կոռուցվածքային տարրերը, որոնք ըովանդակության և արտահայտության պլաններում բառի տարածքային հնարավոր հատկանիշներն են, իրոք, հավասարաժեշտ չեն, և մերթ այս, մերթ այն հատկանիշով որոշվող բառերի տարածքային բնութագիրը նույնպես մշակիտ չի լինի :

Բառային զուգաբանությունները բարբառներում (լեզուներում) բովանդակության և արտահայտության պլաններում միաժամանակ ի հայտ եկող տարածքային հատկանիշներով միավորվող ընդհանուր ծագում ունեցող բառերն են :

Արտահայտության պլանում բառային զուգաբանությունների համար, որոնցով ցանկանում ենք բացահայտել տվյալ ժամանակահատվածում լեզուների փոխհարաբերություններն ու միմյանց նկատմամբ զրաված դիրքը, որպես տարածքային հատկանիշ առաջին հերթին պետք է առանձնացնել իմաստազատիչ ղեր կատարող տարրերը, այսինքն՝ բառակազմական միջոցները : Այդ երկպլան միավորները կարող են ավելի շատ նյութ հաղորդել լեզուների կապերի վերաբերյալ :

Բառային զուգաբանությունների սահմանազատման ժամանակ հնչյունական համապատասխանություններն էական հատկանիշ համարելը միշտ չի լինի : Տվյալ բառերն, ասենք, մինչև բաղաձայնների ըմայնացումը

40 նույն տեղում :

41 նույն տեղում :

կարող են լինել որևէ կոնկրետ տարածքի արդյունք: Բայց լեզուն հետազայում մտնելով մեկ այլ տարածքի մեջ, հիմնականում փոխառություններ չի ընդունում, մի տեսակ վարժվում է տվյալ դիրքում որոշ կարգի բաղադրանքների բնականացմանը և այդ երևույթը համաբանությամբ տարածում է նաև մյուս բառերի վրա, որտեղ առկա է համապատասխան դիրք՝ անփոփոխ թողնելով բառի մասերը: Սակայն դա չի նշանակում, իհարկե, որ անգամ նույն արմատից ընդլայնվող բաղադրանքները բառերը այս նոր տարածքում այլ լեզուների բառերի հետ ընդհանուր գույքաբանություններ են:

Մինչդեռ նույն ժևում (փոխառությունների միջոցով) մեկ լեզվից մյուսին անցած բառակազմական միջոցներով համաբանությամբ ստեղծված նոր բառերը հազիվ թե ձևաբանական ճիշտ համապատասխանություններ զտնեն փոխառու լեզվում, որի ազդեցությունն արդեն շատ փոքր է, կամ իսպառ թացակայում է: Իսկ հնչյունական տվյալ օրենքը երկու բարբառներում ունենալով միևնույն ակունքը, կարող է հետազայում ևս արդեն իրարից հեռացած այդ բարբառներում ընթանալ նույն ուղղությամբ: Հետևաբար, բառային գույքաբանությունների տարածքային արժեքավորման ժամանակ հնչյունական ընդհանրությունների վրա պետք է հենվել կոնկրետ դեպքերում (երբ, ասենք, ակնհայտ է տվյալ լեզվի հնչյունական այս կամ այն օրենքին հակասող այլ լեզուների ազդեցություն և այլն): Ասվածից չի ընկում, իհարկե, թե հնչյունական համապատասխանությունն ընդհանրապես անտեսվում է. (այն տարածքային միավորի տարր է, որի մասին տևս ստորև):

Տարածքն ընկած է հնդեվրոպական բոլոր լեզուներում լեզվական տեղյալ փաստի տարածման առավելագույնի և նվազագույնի միջև: Տարածքի սահմաններում գույքաբանությունների առավելագույն արժեքը նույնություններն է, որովհետև դա լեզուների կալի փաստի ամենալատահելի չափանիշն է: Նվազագույն արժեքը ձգտում է բացարձակ տարբերության, բայց երբեք նրան չի հասնում, այլապես լեզվական տվյալ միավորը տարածքի սահմանից և գույքաբանություն հասկացությունից դուրս կմնա:

Արեմեն, արտահայտության պլանում գույքաբանության տարածքային առավելագույն արժեքը նույնաձևություններն է, բայց համահնդեվրոպական նույնաձևությունը տարածքային արժեք չունի:

Նույնաձևությունն ասելով, պետք է հասկանանք նաև այն հնարավոր նույնությունները, որ լեզուների հնչյունական օրենքներով է պայմանավորված. օրինակ՝ հայ. բերեմ, հնդկ. bharami, հուն. φέρω, լատ. fero: Այստեղ հունարենի և լատիներենի ձևերի բացարձակ նույնությունից բացի, կարող ենք խոսել նաև նշված բոլոր բառերի արմատների նույնաձևության մասին, քանի որ հնչյունական հայտնի օ-

րենքների համաձայն բոլորն էլ հանգում են նախնական *bher- արմատին, այսինքն՝ այդ ձևերը կողք-կողքի կարող ենք դնել համաժամանակյա նույն, բայց ավելի հին մի հատվածում:

Նույն սկզբունքով՝ բովանդակության պլանում թառային գուզարանությունների տվյալ տարածքում առավելագույն արժեքը կլինի նույն-իմաստությունը, բայց համահնդեվրոպական նույնիմաստությունը տարածքային արժեք չունի: Բովանդակության պլանում նվազագույն արժեքը ոչ թե հականիշությունն է, որ համախառն կամ այն հասկացության բնույթից է ըխում (ծայր $\begin{matrix} \swarrow & \searrow \\ \text{վերջ} & \text{սկիզբ} \end{matrix}$), այլ լեզուներում բոլորովին մեկուսացած բառիմաստը:

Նույնիմաստություն, սակայն, պետք է ընդունել և այն առումով, որ տարբեր լեզուներում կարող են համընկնել բառի մեկ կամ ավելի նշանակությունները, և պարտադիր չէ, որ տվյալ բառի իմաստային դաշտերը այս կամ այն լեզուներում իրար ծածկեն:

Ուսումնասիրողները հենվում են հիմնականում տարբեր լեզուների բառերի հնչյունային համապատասխանությունների վրա, որովհետև դրանց միջոցով բացահայտվող հնչյունական օրենքները փոքրացնում են պատահական նմանության հնարավորությունը: Իսկ համեմատական իմաստաբանությունը հնդեվրոպական լեզվաբանության ամենաքիչ ուսումնասիրված բնագավառն է: Այստեղ դեռևս մշակված չեն որոշակի սկզբունքներ: Մի բան պարզ է, սակայն, որ իմաստաբանական վերլուծությունը չենք կարող տանել այն ուղղությամբ, որպեսզի պարզենք, օրինակ, վերականգնված բառ-կաղապարի իմաստը այս կամ այն լեզվում, լեզուների խմբում նախապատմական շրջանում ինչ զարգացում է ապրել (իմաստի պահպանում, նեղացում, լայնացում և այլն), բանի որ այդ, բառերը, և հնչյունային տեսքով, և իմաստով լուրջ զիտական բանաձևեր են: Դրանց ռեալ գոյություն հնարավորությունը, այն էլ մեզնից 6-7 հազարամյալ առաջ, խիստ փոքրանում է հենց այն առումով, որ մեր վերականգնումներում նրանք ունեն հիմնականում վերացական, ընդհանուր իմաստներ:

3. Պոկորնու ստուգաբանական բառարանում, օրինակ, հ.-ն. *pel- արմատը լացատրվում է հետևյալ կերպ. , , ոչ պարզ գույների համար արտահայտությունների մեջ, ինչպես. , , մոխրագույն, գուևտ, , այլև , խաժ, ⁴²: Այդ արմատը կապում ենք , , գույն, , հասկացության հետ, որովհետև պահպանված բառիմաստները (հուն. *Πολις*, հայ. *ալի*, հնդկ.

42 J. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, Bern und München, 1965, էջ 804:

palita , , ալեհեր , , լատ. palleo , -ere , , գունատվել , , , կիմր. llwyd , , մոխրագույն , , , հարուս. poalis , , աղավնի , , և այլն) ունեն, այսպես կոչված, մի ընդհանուր ենթատեքստ, այն է՝ , , սպիտակ , , բաց գույն , , , որից նշված իմաստների զարգացումը հնարավոր ենք համարում: Բայց դա բոլորովին էլ չի նշանակում, թե *pel- արմատը սկզբից ի վեր , , ոչ պարզ , , գույն է նշանակել: Ընդհակառակը, հնարավոր է, որ սկզբում այն նշանակած լինի որևէ կոնկրետ առարկա, երևույթ, իսկ գույնի հետ զուգորդությունը լեզուներում կատարված լինի ուշ (ինչպես, օր. որդան, ֆրանս. rose) : Հնարավոր է նույնիսկ, որ նախնական իմաստը պահպանված լինի վերը նշված լեզուներից մեկում:

Բավական թվով բառեր և լեզվական այլ երևույթներ հ.-ե. բարբառներում առաջացել են ավելի ուշ՝ սուբստրատի և այլ գործոնների հետևանքով, բայց մենք ոչ միշտ ենք կարողանում դա բացահայտել և դրանք հավասարապես վերագրում ենք նախալեզվին:

Բացի այդ, ժամանակակից մարդը ինչքան էլ ուզենա , , մտածել , , իրենից հազարամյակներով հեռու, անհայտ հայացքներով ու ըմբռնումներով մարդու նման, միևնույն է, հասկացությունների նույնատիպ զուգորդություններ միշտ չի կարող կատարել:

Ինչպես Մեյեն է գտնում, ռեալ գոյություն ունեն սոսկ հ.-ե. լեզուների ընդհանրությունները: Հետևաբար պետք է բացահայտել տարբեր լեզուներում ընդհանուր ծագում ունեցող բառերի իմաստային հարաբերությունները և խոսել այդ լեզուներում դրանց նույնիմաստության, իմաստի մոտիկության, հոմանիշության և իմաստային դաշտերի հարաբերության, այս կամ այն լեզվում բառիմաստի հասկացությունների ավելի նեղ կամ լայն ընդգրկման և այլնի մասին: Արանք բովանդակության պլանում բառի տարածքային հնարավոր հատկանիշներն են, քանի որ կարող են ունենալ տարածման իրենց տարբեր սահմաններ:

Հաճախ իմաստաբանական համեմատական ուսումնասիրությունների մասնակ կարևոր են համարվում լեզուներում այս կամ այն իմաստային խմբին (կենցաղային իրեր, ազգակցություն, կենդանիներ և այլն) պատկանող հնդեվրոպական բառամթերքի առանձնացումն ու համեմատությունը: Այդ կարգի բառերը, իհարկե, օգնում են բացահայտելու տրվյալ լեզուների նախապատմական կապերի բնույթը, բայց որպես այդպիսիք (իմաստային որոշակի խմբի պատկանող բառեր) տարածքային գույնը չեն, որովհետև թեմատիկ այդպիսի խմբեր կան և ոչ ցեղակից լեզուներում: Այս դեպքում կարևոր է պարզել, թե տվյալ խմբին պատկանող բառի այս կամ այն նշանակությունը որ լեզուներում է նույն արմատից ելնող բառի իմաստի մեջ առկա, այսինքն՝ որտեղ կա ընդհանուր ծագում ունեցող բառերի նույնիմաստություն, հոմանիշու-

թյուն և այլն:

ինչպես արդեն ասվեց, բառի տարածքային ընդլայնման մեջ մտնում են ռադիմաստի և նրա արտահայտություն ձևի տարածքային արժեքները: Բառի բովանդակության և արտահայտության պլաններում ի հայտ եկող տարածքները կարող են իրար շփոթվել: Այնտեղ, որտեղ դրանք իրար ծածկում են, առանձնացնում ենք երկվան ուժեղ (կամ բացարձակ) տարածք և, համապատասխանաբար, երկվան ուժեղ (կամ բացարձակ) զուգարանություններ: Հակառակ դեպքում կունենանք երկվան թույլ տարածք և երկվան թույլ զուգարանություններ:

Այսպես, հայ. ամբողջ, լատ. *imber, imbris*, ,անձրև,, , հնդկ. *abhiśā-*, ,ամպ, փոթորիկ,, , հուն. *ἄφροδ*, ,փրփուր,, , միոլ. *imrim*, ,փոթորիկ,, , բառերը հանգում են **nebh-* արմատի զրո աստիճանի ծայնդարձով և **-ro* ածանցով ձևին, իսկ հնդկ. *nābhās*, ,ամպ, երկինք, մթնոլորտ,, , հռուլդ. *nebo, -ese*, ,երկինք,, , խեթ. *ne-pi-is (nebis)*, ,երկինք,, , զուգարանությունները ծագում են արմատի վերին ծայնդարձով և **-es* ածանցով ձևից:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ առանձնանում են **nebh-ro* և **nebh-es* ձևերով տարածքներ, որոնք իմաստներով նույնպես հակադրվում են: Յուրաքանչյուր տարածքի զուգարանությունները և՛ արտահայտության, և՛ բովանդակության պլաններում միևնույն լեզուներն են ընդգրկում: Հետևաբար այստեղ առկա են երկվան ուժեղ զուգարանություններով տարածքներ: Հիմնական հակադրություն ստեղծող **-ro* և **-es* ածանցները տարածքային երկվան ուժեղ հատկանիշներ են:

Հայ. ձև, -ոյ, հնդկ. *háva*, ,զոհ,, , հուն. *χέ(ρ)ω*, ,թափել, հեղել,, , բառերը միանում են մաքուր արմատով և **-o-* հիմքով, իսկ հայ. ծոյլ, -ոյ, ծուլիմ, հուն. *χυλός*, ,հյուս, զուգարանությունները՝ **-lo* ածանցով: **-t/*-d* ածականով տարածք են կազմում հետևյալ ձևերը՝ լատ. *fundō, -ere* (*-n* ածականը հետագայի արդյունք է) , , *fūtis*, ,ջրամանի կտուց,, , *fūtis, futtilis*, ,հեշտ պարպելու, մեջը ջուր չգահող, անպետք (աման), , , *effūtīō, -īre*, ,դուրս տալ (զաղտնիք), , , զոթ. *giutan*, ,ծուլել,, , հաբս. *giotan*, ,ծուլել, թափել,, , իվգերմ. *giozzen, gussa-*, ,հեղել,, , *giozo*, ,թափող ջուր,, , հշվեղ. *Giuta*, ,կաղապար,, , հուն. *χυτός*, ,թափած, հալած,, : Նշված զուգարանությունները միասնական են միայն արտահայտության պլանում (մաքուր արմատ, **-o-*հիմք, **-lo* ածանց, **-t/*-d* ածական), հետևաբար և թույլ և:

Լեզուներում բառերի նույնիմաստությունը, հոմանիշությունը,

Մեր ծիմաստութիւնը և անդամ նույնաձևութիւնը կարող են անկախ զարգացման արդյունք լինել: Բայց ինչքան մեծ լինի բաղիմաստի կամ քառաձևի տարածքը (լեզուները ընդգրկելու առումով), այնքան կփոքրանա նրանց անկախ զարգացման հնարավորութիւնը: Այս դեպքում, սակայն, հակասութիւն է ստացւում, քանի որ լեզվական ամեն մի փաստ ձգտելով համահնդեմորակալան ընդհանրութեան, ձգտում է ցեղակցութեան ստույգութեան առաւելագոյնին, իսկ տարածքը՝ զրոյի: ճիշտ է, համահնդեմորակալան նույնիմաստութիւնը և նույնաձևութիւնը տարածքային արժեք չունեն: Բայց եթէ տվյալ բառը տարածքային սահմանափակում է ցուցաբերում միայն արտահայտութեան կամ միայն բովանդակութեան պատճառով, չենք կարող հավասարեցնել այնպիսի գուգաբանութեան հետ, որը նույնպէս տվյալ տարածքի մեջ է մտնում մի պլանում, սակայն մյուսում ոչ թէ համահնդեմորակալան նույնութիւն է, այլ մեկ ուրիշ տարածքի միավոր, այսինքն՝ բառային երկպալան թույլ գուգաբանութիւն է: Այս տիպի ընդհանրութիւնները անվանում ենք միապլան գուգաբանութիւններ⁴³:

Հնչյունաբանական, ձևաբանական, իմաստաբանական և այլ տարրերի խումբը, որոնցով միավորվում են տվյալ բառագուգաբանութիւնները, կոչում ենք տարածքային միավոր: Տարածքային միավորը հասնում է արժեքի առաւելագոյնին, երբ բառային գուգաբանութիւնները նույնութիւններ են, իսկ նրա նվագագոյն արժեքը հավասար է տարածքային թույլ հատկանիշին:

Տարածքային միավորի մեջ մտնող տարրերը կարող են տարբեր ժամանակների արդյունք լինել, որոնք, սակայն, համաժամանակա տվյալ հատվածի բառային գուգաբանութիւնները որոշելիս էական չեն: Համար միևնույն բառի մեջ կարելի է բացահայտել տարածքային տարբեր շերտեր: Բայց տարածքային միևնույն հատկանիշ ունեցող գուգաբանութիւնների տարածքային միավորով ավելի մերժենալու դեպքում մենք գործ ունենք տվյալ լեզուների երկարաժամ կամ մոտ կապերի փաստի հետ: Օրինակ, վերը նշված *—го հատկանիշով գուգաբանութիւններից հայերենի, հունարենի, հին հնդկերենի ձևերը մերժեցման ավելի շատ կետեր ունեն իրար հետ, այսինքն՝ տարածքային միավորով ավելի են մոտենում, իսկ լատիներենի և իռլանդերենի բառերը մերժենում են իրար: Այս հանգամանքը ենթադրել է տալիս տվյալ տարածքում այդ լեզուների ավելի մոտ կապեր, որոնք ժամանակի առումով, հնարավոր

43 Մեր աշխատանքում վերը նշված տարածքների և գուգաբանութիւնների համար նախապէս օգտագործել էինք ուժեղ (բացարձակ), թույլ և սերտ տերմինները: Սակայն ակադ. Գ.Բ. Ջահուկյանի առաջարկով դրանք փոխարինել ենք երկպալան ուժեղ, երկպալան թույլ և միապլան տերմիններով:

է, սկիզբ են առնում կամ վերջանում այդ տարածքից դուրս:

Բառային գուգաբանությունների տարածքային արժեքավորման այսպիսի մոտեցում ցուցաբերելով, մենք չենք կարծում, թե հասնում ենք բացարձակ մշգրտության: Միշտ պետք է նկատի ունենալ լեզվի այն յուրահատկութիւնը, որ բառի զարգացման համար բառիմաստի և նրա հնչյունային արտահայտման ձևի կապը անհրաժեշտ պայման չէ: Բառիմաստի փոփոխութիւնը միշտ չէ, որ ուղեկցվում է արտահայտման ձևի փոփոխությամբ և կամ հակառակը: Բառիմաստը կարող է գտնել հնչյունային արտահայտման բոլորովին մի նոր ձև, իսկ հինը՝ նոր իմաստ, երկուսն էլ, փաստորեն, լեզվի համակարգից դուրս չեն մնա, այդ համակարգում կգրավեն նոր տեղ ու կունենան նոր հարաբերութիւններ, որի պտճառով էլ հետագայում այդպիսի զարգացման հայտարարումը չափազանց դժվար կլինի և կխանգարի լեզուների ցեղակցական կապերի միշտ բացահայտմանը: Բացի այդ, խիստ կարևոր է համաժամանակյա կտրվածքի մշտորոշումը, որ հնդեվրոպաբանության համար շատ դժվար խնդիր է: Տարբեր ժամանակագրութիւն ունեցող գուգաբանութիւնները նույն հարթության վրա դնելու դժգոհում լեզուների տվյալ ժամանակահատվածի տարածքային հարաբերութիւնները պատկերը կաղավաղվի:

Բառային գուգաբանութիւնների որոշման այս մեթոդը, ինչ խոսք, ավելի արդյունավետ կլինի որոշակի ժամանակահատվածում լավ հայտնի լեզուների նկատմամբ կիրառելու, քան նախապատմական ժամանակներում անհայտ հնդեվրոպական բարբառների փոխհարաբերութիւնները բացահայտելու դժգոհում: Բայց և այնպես արտահայտութիւն և բովանդակութիւն պլաններում գուգաբանութիւն տարածքային հատկանիշների համակցելու սկզբունքը մեզ թվում է ամենակարևորը բառի տարածքային ընդհանուր արժեքը միշտ որոշելու համար: Այս դժգոհում բառային գուգաբանութիւնների ստույգութիւն հնարավորութիւնն ավելի է մեծանում:

Տարածքային լեզվաբանութիւն մեջ բառային գուգաբանութիւնների համար կարևոր պետք է համարվի ոչ թե տվյալ տարածքում ընդգրկված լեզուների քանակը, ինչպես արվում է բացառիկ (էքսկլյուզիվ) գուգաբանութիւնների կամ մեծ, փոքր և այլ տարածքների առանձնացման ժամանակ, այլ բառի տարբեր պլաններում միաժամանակ ի հայտ եկող տարածքների գուգակցումն ու արժեքավորումը: Տվյալ դժգոհում լեզուների փոխհարաբերութիւն մասին այդ տարածքում ընդգրկված լեզուների քանակով դատելն այնքան էլ միշտ չէ, քանի որ դրանց վերաբերյալ մեր տեղեկութիւնները հավասարաբեւ չեն: Որոշ լեզուներին մեզ հասել է ընդամենը մի քանի բառ, ինչպես նաև չի ժխտվում

այն փաստը, որ շատ լեզուներ էլ, զրի չառնվելով, անվերադառնալիորեն կորել են:

Հետևաբար, հ.-ե. լեզուների նախապատմական կապերի ձևերը բառային զուգաբանությունների օգնությամբ բացահայտելու ժամանակ պետք է հենվել ոչ այնքան լեզվաբանական աշխարհագրությունից փոխառած մեծ և փոքր, կամ կենտրոնական և եզրային տարածքներ առանձնացնելու սկզբունքի, որքան լեզուների ամենատարբեր տիպի փոխազդեցության և փոխկապվածության վիճակում բառի, որպես երկպալան միավորի, զարգացման օրինաչափությունների վրա:

Նպատակ ունենալով տալ նախապատմական շրջանի հայ-իտալյան բառային զուգաբանությունների տարածքային բնութագրերը, մենք ուսումնասիրությունից դուրս ենք թողել ավելի ուշ ձևավորված զուգաբանությունները, հայտնի օրենքներից անբացատրելի շեղումները, ոչ հավաստի ստուգաբանությունները, ինչպես և ակնհայտ բնաձայնական ընդհանրությունները: Ուշադրության չենք առել նաև այս կամ այն չափով տարածքային արժեք չունեցող (համահնդեվրոպական նույնությունները կամ լեզուներում ուշ առաջացած ձևերը), ինչպես նաև այն բառերը, որոնց տարածքային բնութագիրը առայժմ դժվար է պարզել:

Ուսումնասիրությունը կատարել ենք բառային մակարդակում և բերականական ձևերին անդրադարձել ենք միայն տվյալ բառի նախածնդ պարզելու նպատակով:

Ստուգաբանական ձևերի համար օգտվել ենք հիմնականում Յ. Պոլոնուի, Հ. Աժառյանի, Հոնու-Մեյսի բառարաններից, ինչպես նաև Գ. Զահուկյանի, Է. Աղայանի, Հ. Աժառյանի, Ա. Մեյսի, Գ. Զուտայի և այլոց աշխատություններում ու հոդվածներում տեղ գտած ստուգաբանություններից:

ԲԱՌԱՅԻՆ ԵՐԿՊԼԱՆ ՈՒԺԵՂ
ՁՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինչպես արդեն նշվել է, բառային երկպալան ուժեղ զուգաբանությունները միավորվում են տարածքային այնպիսի հատկանիշով, որը այլ զուգաբանությունների նկատմամբ հակադրություն է ստեղծում և արտահայտության, և ըրվանդակության պլաններում:

Բովանդակութեան պլանում նույն տարածքի մեջ կարող են միավորվել նույնիմաստ, հոմանիշ կամ մերժիմաստ բառեր, եթե դրանք, այսպես ասած, իրենց ընդհանուր կամ խոսքիմասային իմաստներով տարածքային սահմանափակումներ ունեն: Նույն ձևով արտահայտութեան պլանում միավորվում են ինչպես նույնությունները, այնպես էլ միայն տարածքային ընդհանուր հատկանիշ ունեցող գուգաբանությունները: Հետևաբար նույն տարածքի մեջ մտնող բառային գուգաբանությունների տարածքային միավորների հավասարությունը անհրաժեշտ պայման չէ:

Ա Ր Մ ա տ ի ծ ա յ ն դ ա ր ծ ի մ ի և ն ու յ ն
ա ս տ ի ժ ա ն ո վ մ ի ա ց ո ղ գ ու գ ա ք ա -
ն ու թ յ ու ն ն ե ր

Արմատի ծայնդարծը հ.-ն. լեզվաընդհանրութեան ժամանակ բառակազմական կարևոր միջոց է եղել՝ կատարելով իմաստազատիչ դեր: Այդ է վկայում այն փաստը, որ պատմականորեն մեզ հայտնի հ.-ն. բոլոր լեզուներում էլ այդ երևույթից այս կամ այն չափով հետքեր կան:

Վ. Պորցիգը, ծայնդարծը դիտելով որպես հ.-ն. նախալեզվի ամենավաղ շրջանի հատկանիշ, դրանով բնորոշվող ձևերը համարում է հնաբանություններ⁴⁴: Այս շափանիշը, ինչպես արդեն նշվել է, մենք էական չենք համարում, որովհետև թեկուզ ամենահին շրջանից սլավոն առնող լեզվական ամեն երևույթ կարող է որոշակի բարբառներում պահպանվել՝ տարածքային սահմանափակման հետևանք լինել:

Պետք է ենթադրել, որ ծայնդարծի երևույթը բոլոր բարբառներում հավասար տեղ չի զբաղել, քանի որ որոշ լեզուներում, ինչպես՝ հունարենում, արիականում, գերմանականում և այլն, այն բառակազմական գործուն միջոց է եղել նաև պատմական շրջանում, իսկ մյուսներում դեռևս վաղ ժամանակներից էական դեր չի խաղացել: Ուրեմն, ծայնդարծով բնորոշվող ոչ բոլոր բառերը կարող ենք դնել նույն հարթութեան վրա: Զգուշություն պետք է ցուցաբերել հատկապես սահմանափակ թվով լեզուներում հանդես եկող ծայնդարծի ձևերի նկատմամբ:

Քան, քանի, լատ. quam, ումբր. pane, օսկ. pan, , քան, ավելի քան, , ավ. kəm, , ինչպես, , հիւլ. pan, մկիմր. pan, բրետ. peban, , որտեղից, ինչու, , մկիմր. panon, , որպես, ինչպես, , բառերը ծագում են արմատի թույլ ծայնավորով ձևից (հայ-իտալա-ավեստա-կելտական) ⁴⁵: Արմատի *k^uom- ձևով և , , երբ, ,

44 В.Порциг, նշվ. աշխ., էջ 147:

45 Ընդգծված լեզուների յուրաքանչյուր խմբի բառային գուգաբանությունների տարածքային միավորները մերժենում են ավելի շատ տարբերով:

ընդհանուր իմաստով միավորվում է իտալա-իռլանդա-գերմանա-բալթիա-կան տարածքը⁴⁶ :

Տանուտէր, տանումարդ (բրբռ.), լատ. domus, -ūs, հսլավ. domъ, ,տուն,, , լիտվ. namu-darys , ,տուն կառուցող,, , հնդկ. damu-naas , ,տան ընկեր,, բառերը* - ա կազմիչով միանալով՝ արմատի *dōm- ձևով տարածք են կազմում հայ. տուն (տան), հուն. δῶ, δῶμος , ,տուն,, , δῶμος , ,տուն, բնակարան,, , հնդկ. dāma-h, ավ. dam-, լիտվ. namas , ,տուն,, զուգաբանությունների հետ (հայ-լատինա-լիտվա-սլավոնա-հնդկական, հայ-հունա-արիա-լիտվական)⁴⁷ : Արմատի վերին ձայնդարձով և , ,հարմարել, ստեղծել, , նշանակություններով սրանց հակադրվում են գերմանական լեզուները, հունարենը և թուրքերենը: Արմատի զրո ձայնդարձ կամ թույլ ձայնավոր և , ,կառուցել,, , հասկացություն հետ կապվող նշանակություններ ունեն գերմանական և կելտական լեզուները:

Եռամ, եռ, եռանդն, գեռուն, հեռ , ,զայրույթ, նախանձ, բառերը արմատի *ers- ձևով տարածք են կազմում լատ. erro, -āre (*ersāio) , ,թափառել, մոլորվել,, , error , ,ընթացք, շարժում,, , զոթ. airzeis , ,թափառել, մոլորվել,, , հվգերմ. irri , ,մոլորված, սխալված, խնդարված,, , հնդկ. arṣati , ,հոսել, լցվել,, , անգլ. -սաքս. irri , ,բարկացած,, , խեթ. arra-, լվանալ,, , թուս. A yars-, թուս. B yars- , ,լողացնել, լվանալ,, , հուն. χαλ-ερα , ,թափել, լցնել,, , ձևերի հետ (լատինա-գերմանա-հայ-հնդկա-խեթա-թուրքա-հունական) : Արմատի *eres- ձև և , ,նախանձ, զայրույթ,, իմաստներ են հայտաբերում լատիներենը և արիական լեզուները: Հայերեն հեռ , ,զայրույթ, նախանձ,, բառը, վաստորեն, միջին դիրք է զբաղում երկուսի միջև: *res- արմատի միջին ձայնդարձով և , ,ցող, խոնավություն, , նշանակություններով միավորվում է լատինա-հնդկա-լիտվա-հունա-գերմանա-ալբանական տարածքը:

Արմատի վերին ձայնդարձով և *-o- հիմքով ընդհանուր տարածք են կազմում հայ. հետ, -ոյ , ,հետք,, , լետ , ,հետ,, , ավ. padā- , ,հետք,, , հնդկ. padā- , ,բայլ,, , հուն. παχος , ,հետիոտն,, ,

46 Տարածքներն ամեն դեպքում խիստ սահմաններով իրար չեն հակադրվում: Միշտ էլ կարող են լինել բառեր, որոնք այս կամ այն տարրով միանան հակադիր տարածքի զուգաբանություններին՝ երկուսի միջև միջին դիրք զբաղելով: Ասկայն հայ-իտալյանից բացի մյուս լեզուների այդպիսի ձևերը մենք ուշադրության չենք առնում:

47 Տարածքային համեմատության ժամանակ հարմար ենք գտնում այս կամ այն լեզվի թեք ձևերը թաոգմանել ուղիղ ձևով:

լիտվ. *peda-* , , ռոմանսեր, , , լատվ. *pêda-* , , ներբան, , , միոլ. *ined* (**eni-pedo-*), , , հետք, , , գալլ. *can-detum* , , տարածություն վայր, , , խեթ. *pedan* , , տեղ, վայր, , , հիսլ. *feta* , , մանապարհ գտնել, , , *fet* , , բայլ, , , անգլ.-սաքս. *ge-fetan* , , ընկնել, , , հվգերմ. *fezzan* , , շարժվել, երեքալ, , , ումբր. *perum, persom-e* , , գետին, , , լատ. *pedum* , , հովվական ցուլ, , , բառագույզ-բանությունները: Արմատի նույն ծայնդարձով և **-i-* հիմքով միա-նում են լատ. *pes, pedis*, ումբր. *peri, persi* , , ռոք, , , հեկ.-սլավ. *pěs* , , հետիոտն, , , թոխ. *pe, pai* , , ռոք, , , հայ. հետի-ոտն ձևերը (հայ-իտալա-արիա-հունա-բալթիա-կելտա-խեթա-գերմանա-կան, իտալա-սլավոնա-հայ-թուրքական) : Հետևյալ գուգաբանություն-ների տարածքային հատկանիշը արմատի միջին ծայնդարձն է՝ հայ. ոտն, -ին, ոտ-ք, հուն. πῶς, առա. πους, ποδος, ποδες, խեթ. *pata-*, հիեթ. *pat*, հնդկ. *pad-*, ավ. *pad-* , , ռոք, , , լիտվ. *padas* , , ներբան, , , ումբր. *dupursus* , , երկոտանի, : Արմատի եր-կար ծայնավոր են ցուցաբերում գերմանական, սլավոնական լեզուները՝ գոթ. *fōtus*, հիսլ. *fōtr*, անգլ.-սաքս. *fōt*, հվգերմ. *fuoz* , , ռոք, , , հեկ.-սլավ. *padq, pasti* , , ընկնել, , (հայ-հունա-խեթա-լիտվա-ումբրա-արիական, գերմանա-սլավոնական) : Բովանդակու-թյան պլանում այն էական հակադրությունն է նկատվում, որ արմատի միջին ծայնդարձով բառերը, չնչին բացառությամբ, շարժում կամ շարժման հետ կապվող զաղափար չեն արտահայտում, մինչդեռ վերին ծայնդարձով ձևերը հակում ունեն հենց այդպիսի իմաստներ արտահայ-տելու: Այս նույնը կարելի է ասել և վերը նշված **res-/*ros-*, **dem-/*dōm-*, ինչպես նաև ստորև բերվող **pent-/*pont-* արմատ-ների վերադարձը:

Հուն, -ի , , գետի մեջ ծանծաղ տեղ, ելք, հնարք, մամփա, , , բառը արմատի միջին ծայնդարձով և **-i-* հիմքով միանում է լատ. *pons, -tis* , , կամուրջ, , , հեկ.-սլավ. *potъ*, հպրսկ. *pašim* (հայց. եզ.), անգլ.-սաքս. *fandian*, հվգերմ. *fandōn* , , հետազոտել, ստուգել, , , հաքս. *fāthi* , , գնալը, , , բառերին (հին պրուսե-րենը ունի արմատի զրո ծայնդարձ՝ *pintis* , , մամփա, ,) , իսկ հնդկ. *pānthāh* (սեռ. *patās*), ավ. *pantā* , , մամփա, , , հուն. πόντος , , ծով, , , (արմատի զրո ծայնդարձով πῶτος , , շավիղ, ,) , անգլ.-սաքս. *poed* , , մամփա, , , ձևերն ունեն **-o-* հիմք (հայ-լա-տինա-պարսկա-գերմանա-պրուսական, արիա-հունա-սաքսոնական) : Ար-մատի վերին ծայնդարձ ունեն գերմանական լեզուները՝ հվգերմ. *fin-**dan*, անգլ.-սաքս. *findan*, գոթ. *finþan*, հիսլ. *finna* , , հաքս. *fīthan, fidan* , , գտնել, , , անգլ.-սաքս. *fēda*, հվգերմ.

fend(e)o , ,հետիոտն, , : Հայերեն վնտրեմ ըստը հավանաբար այս տարածքի հետագա արդյունք է :

*bher- արմատը , ,բերել , , իմաստով ըստը լեզուներում պահպանվել է վերին և միջին ժայնդարձներով՝ ստեղծելով սերտ տարածքներ : Արմատի օ ժայնավորով հայ. բուռն, լատ. fūr, հուն. φῶρ , ,գող , , հվզերմ. burian , ,բարձրացնել , , բառերը միավորվում են նույն տարածքի մեջ (հայ-լատինա-հունա-վերին գերմանական) : Հայ. բարդ, -ի , ,ղեզ , , լատ. fors, -tis , ,լատահականություն, ղեպը , , , գոթ. baúrþs , ,բերված լցված , , , հվզերմ. burdī , ,ծանրություն , , , հնդկ. bhṛthi-h , ,բերելը , , գուգաբանությունները միանում են արմատի ստորին ժայնդարձով և -ti ածանցով (լատինա-հայ-գերմանա-հնդկական) : Վերջիններս ղերթայական ձևեր են և որպես այդպիսիք ընդհանրականության պլանում ևս հավաքվում են , ,բերել , , ըստիմաստին :

Արմատի ժայնդարձի տարածքային երկպլան ուժեղ հատկանիշով միավորվող հայ-իտալյան ըստագուգաբանությունները⁴⁸ մտնում են ըսական մեծ տարածքների մեջ , և ղժվար է ասել , թե հատկապես որ լեզուներն են հեռու կանգնած ղրանցից : Բայց հակադիր տարածքներում գերմանականը հիմնավոր տեղ է գրավում , որին հաժախ այլ լեզուների հետ միանում են և իտալյանները , իսկ ավելի քիչ՝ հայերենը (տես նաև տիւ) :

Արմատի ժայնդարձը որպես տարածքային հատկանիշ , տարածվելով շատ լեզուների վրա՝ ձգտում է համընդհանրության : Ուրեմն , այդ հատկանիշը ավելի է մոտենում հնդեվրոպական ընդհանրության շրջանին , որին ամենավաղ ժամանակներից հակադրվել սկսել են առաջին հերթին գերմանական լեզուները : Վերջիններս պետք է որ փոքրիշատե մեկուսացած ղիրք գրավելիս լինեին , որպեսզի պահպանեին այս կամ այն նախածը կամ համաբանություն ստեղծեին նորը :

48 Հայ-իտալյան գուգաբանություններ և համանուն տարածքներ անվանումները գործածում ենք որոշ վերապահումով , քանի որ այդ գուգաբանությունները և տարածքները չեն սահմանափակվում միայն հայերենով և իտալյան լեզուներով : Այսպես ենք անվանում ի հակադրություն այն ղեպերի , երբ հայերենը և իտալյան լեզուները կողք-կողքի չեն հանդիպում :

Ածանցողի ամ անկանով միավորող
գուգաբանություններ

*-ro⁴⁹

*nebh- արմատի զրո աստիճանի ծայնդարծով և *-ro ածանցով հայ. ամպրոպ բառը միանում է լատ. imber, imbris , , անձրև, , , օսկ. Anafriss (հավանաբար արմատի թույլ ծայնավորումից է) , , անձրևներ-
րի աստծու անունն է, , , հնդկ. abhira-, , ամպ, փոթորիկ, , , ավ. awra- , , ամպ, , , հուն. ἀφρός , , փրփուր, , (միջին ծայնդարծով՝
ὄμβρος , , անձրև, ,) , միու. imrim , , փոթորիկ, , ձևերին (հայ-
արիա-հունա-իդանդա-իտալյան) : Այս տարածքին արմատի վերին ծայն-
դարծով, *-lo ածանցով, , , մշուշ, , ընդհանուր իմաստով հակադրվում
են լատիներենը, հունարենը, կելտական և գերմանական լեզուները :
Արմատի վերին ծայնդարծ, *-es ածանց, , , երկինք, , իմաստ է հայտա-
ռերում հնդկա-բալթիա-սլավոնա-իսթական տարածքը :

Նեարդ, -ի բառը արմատի վերին ծայնդարծով և *-ro ածանցով տա-
րածք է կազմում լատ. nervus (*nevros), հուն. νευρον, թոխ. B
snaura , , նյարդ, , , ավ. snāvarə , , ջիղ, , , *r/*n հերթագա-
յությամբ՝ հնդկ. snāvan , , հող, ջիղ, լար, , գուգաբանություն-
ների հետ (հայ-լատինա-հունա-թոխարա-արիական) : Ջրո ածանցով և
, , մանել, փաթաթել, , , իմաստներով նշված գուգաբանություններին, ,
հակադրվում է լատինա-հունա-գերմանական տարածքը : *-ti ածանցով
, , կապ, թել՝ նշանակություններով ձևեր ունեն գերմանական լեզու-
ները և հին սլավոններն : Հնարավոր է, որ հայ. նեարդ բառը ևս
կրած լինի այս տարածքի ազդեցությունը : Արմատի միջին ծայնդար-
ծով, *-io ածանցով միանում են բալթիկ-սլավոնական լեզուները և
հին հնդկներն :

*ag- (*ag-) արմատը զրո ածանցով և , , բերել, տանել, , և այլ
իմաստներով, առանց տարածքային ակնհայտ հակադրությունների, բալ-

49 Հ.-ե. նախալեզվում ածանցին ևս հատուկ է եղել ծայնդարծը, այդ
պատճառով որպես կաղապար վերցնում ենք տվյալ ածանցի առավել
տարածված ձևը : Ընդհանրապես հ.-ե. նախալեզվի բառ-կաղապարի
կառուցվածքի համար մեծ մասամբ հենվում ենք Բենվենիստի առաջ
բաշած տեսության վրա. տես Զ. Бенвенист, Индоевропейское
именное словообразование, Москва, 1965 :

թիկ-սլավոնական լեզուներից բացի, պահպանվել է գրեթե մյուս բոլորում, իսկ *-ro ածանցով, միավորվում են հետևյալ գուգարանոթյունները՝ հայ. արտ, - ոյ, (*արծ), հուն. ἀγρός, հնդկ.

ājra-h, լատ. ager, ումբր. ager, գոթ. akrs, հվգերմ.

ackar, ղաշտ, հանդ, վարելահող,, (հայ-հունա-հնդկա-լատալ-գերմանական): Գերմանական բառերը ամենայն հավանականությամբ կրում են իտալյան տարածքի ազդեցությունը:

լար, - ոյ, գալար, լատ. lōrum, , փոկ, սանձ, , հուն. ἐλάτρη, , երասաններ, սանձափոկներ,, բառագուգարանությունների տարածքային հատկանիշը *-ro ածանցն է (հայ-լատինա-հունական): *-u ածականով միանում են հետևյալ ձևերը. արմատի առաջին աստիճանի ծայնդարձով՝ հայ. գելում, , ոլորել,, , հուն. ἐλάω, , փաթաթել,, , հվգերմ. wellan, , գլորել, շրջել,, , գուցե և հնդկ. varútra, , ծածկոց,, , իսկ միջին ծայնդարձով՝ լատ. volvo, -ere,, գլորել, շրջել, պտտել,, , գոթ. walwjan, , գլորել,, , եկ.-սլավ. valъ, , ալիք,, , հավանաբար և կիմր. gwawl, , պտտ, պտտնշ,, , (հայ-հունա-վերին գերմանա-հնդկական, լատինա-գոթա-սլավոնա-կիմրական): Հայ. գելում, , սրտի մվվելը,, , հուն.

ἐλίσμα, , փաթաթան, ծածկոց,, , լատ. volūmen, , ոլորան, գալար, շրջադարձ,, , բառերը միանում են *-u ածականով և *-men ածանցով (հայ-հունա-լատինական): *-dh/*-d ածականով հայ. գեղձ, , բաղնիք, պատատուկ, բառը համապատասխանություններ է հանդես բերում լատվերենում և գերմանական լեզուներում:

Գարբին, -ի, լիով. darbinīks, , մշակ, գործավոր,, , լատ. faber, fabrī, , արհեստավոր, վարպետ,, , faber, -ura, , մուտ, վարպետ, նրբաղնիք,, , եկ.-սլավ. dobrъ, , զոդեցիկ, լավ,, , չեխ. dobry, , բաշ,, , գուգարանությունների տարածքային հատկանիշը *-ro ածանցն է: Հայերենը և լիտվերենը միանում են նաև *-in (*-en) ածանցով (հայ-լիտվա-լատինա-սլավոնական): Հակադիր տարածքում հանդես են գալիս բալթիկ-սլավոնական և գերմանական լեզուները, որոնք միավորվում են միայն արմատով և , հարմար, հարմարեցնել,, , նշանակություններով:

Երկար, -ոյ, հուն. (հոմեր.) δῆρὸν (*dfā-rōn), , երկար ժամանակ, վաղուց,, , խեթ. tu-u-wa-la, հնդկ. dū-ra-h, ալ.dūraē, հպրկ. duraiy, , հեռու, հեռավոր,, , լատ. dūrāre, , տեւել, տոկալ,, , հիոլ. cundrad (*con-dūrad), , պայմանագիր,, , (հայ-հունա-խեթա-արիա-լատինա-իոլանդական): Ինչպես տեսնում ենք, լեզուները *-ro ածանցը միացնում են երկու տարրեր հիմքերի՝ *dūā- (լամ *dūā-) և *dū-: Բովանդակության պահանջում այս ձևերը հիմ-

նականում արտահայտում են ժամանակ հասկացություն հետ կապվող իմաստներ: Այդ նույն հիմքերին *m ածանց են ավելացնում հայերենը՝ երկայն, հունարենը՝ δῆν (*δῆν) , , երկար, , , լատիներենը՝ dū- dam , , վաղուց, , , հին եկեղեցա-սլավոներենը՝ давѣдъ , , հին, հը- նուց , , (*dūā > dav-) (հայ-հունա-լատինա-սլավոնական) : Արմատի վե- րին ծայնդարձով միավորվում են հայ. տեւեմ, հնդկ. daṁīyaa- , , հեռավոր, , , հուն. (հոմեր.) δέω , , պալատել, , , անգլ.-սաքս. tēorian (*tiuzōn) , , դադարել, վերջացնել, , բռնորը (հայ-հնդկա- հունա-անգլա-սաքսոնական) : Միջին ծայնդարձ ունեն հայ. տոկամ, հուն. δόα (*δοῖν) , , երկար, , , հիոլ. doē (*dōiō-) , , հան- դարտ , , , վզերմ. zawen , , ըխել, առաջնալ, , , գուգաբանություն- ները (հայ-հունա-գերմանա-իռլանդական) : Այստեղ բուլանդակություն պլանի տարածքների սահմանները միշտ չէ, որ համապատասխանում են ձևային տարածքների սահմաններին: Այս տեսակետից ավելի միասնական է առաջին տարածքը:

2իր (*kse-ro-), չոր, -ոյ, լատ. serescō , , չորանալ, , , հուն. ξερός (միայն հայց. ձեր) , , երկիր, ցամաք, , , ξηρός , , չոր, , , վզերմ. serawēn , , չորանալ, , , հնդկ. kṣāra- , , կիզիչ, հրա- վառ , , , թոխ. A kṣār(k) , , առավոտ, , , (հայ-լատինա-հունա-գեր- մանա-թոխարա-հնդկական) : Այս գուգաբանություններին հավաղվող ձև ունի հին հնդկերենը՝ kṣāyati , , ալրել, , :

*-ro ածանցով հայերենը և իտալյան լեզուները մեծ մասամբ միա- նում են հունարենին և արիական լեզուներին: իտալյան լեզուները, ի տարբերություն միապլան գուգաբանությունների, ավելի հաճախ են ածանցը միացնում թեմատիկ հիմքով ձևերին: Այդ պատճառով նրանց և հայերենի տարածքային միավորները միշտ չէ, որ մերձենում են: Հա- յերենը և իտալյան լեզուները թե միասին և թե առանձին-առանձին ա- վելի շատ ընդհանրություններ են ցուցաբերում հունարենի հետ:

Տարածքային նշված հատկանիշը տվյալ դեպքում ընդորոշ չէ գերմա- նական, բալթիկ-սլավոնական և կելտական լեզուներին:

*-no

Լուսին, -ոյ, պրենեստ. Losna, լատ. lūna, ավ. raoxñā, հպրուս. lauxnos, հռուլդ. luna, միոլ. lūan , , լուսին , , , հուն. λῦξνος , , մրազ, կանթեղ, , , (հայ-իտալա-ավեստա-պրուսա- բուլղարա-իռլանդա-հունական): *-ti, *-to ածանցներով միանում են լատ.-օսկ. Lūzetius, գալլ. Leuzetius, Loucetius , , Մարսի անունը , , , հիոլ. lōchet , , կայծակ, , , գոթ. liuhaf , , լույս , , , վզերմ. liocht , , հաքս. liocht , , լուսավոր, լույս , , ձևերը (իտալա-կել- տա-գերմանական) :

,,Լույս, փայլ, լուսավոր,, իմաստներով արմատական ձևեր են պահպանվել զրեթե բոլոր լեզուներում:

Աւն (աւնոյտէր ըստում) ,,սեփականութիւն,, , ավ. *afnah-vant-* ,,հարուստ ունեցվածք,, , հնդկ. *āpnas* ,,հասույթ, ունեցվածք, սեփականութիւն,, , հուն. *ὀμνη* ,,հողի բերքը, ցորեն, սեփականութիւն,, , հիւլ. *āne* ,,հարստութիւն,, , *somme* ,,հարուստ,, , խեթ. *happinahi-* ,,հարստացնել,, , լատ. *omnis* ,,ամեն, բոլոր,, (հայ-արիա-հունա-իոլանդա-լատինա-իւթական) : * -s ածանցով և ,,աշխատանք,, հասկացութեան հետ կապվող իմաստներով սրան հակադրվում է իտալա-ավեստա-լիտվական տարածքը: Արմատական ձևեր ունեն գերմանական լեզուները: **op-* արմատը ունեցնել է ,,աշխատել, զործել,, իմաստը, որին հակադրվում են **-no* ածանցով ,,հարստութիւն, սեփականութիւն,, և **-s* ածանցով ,,զործ, աշխատանք,, իմաստներով զուգաբանութիւնները:

Քուն, -ոյ, լատ. *somnus*, հնդկ. *svāpna-*, ավ. *x^vafna-*, լիտվ. *sāpnas*, լատվ. *saonis*, կիմր. , կոռն. , բրետ. *hun*, հիւլ. *sūna*, թիւ. *A քթⁿ*, թիւ. *B քթāne*, հեկ.-սլավ. *снѣтъ*, հուն. *ὕπνος*, ավր. *gjumē*, հիւլ. *svefn*, մկզերմ. *swep* ,,քուն,, , (հայ-լատինա-արիա-բալթիա-կելտա-գերմանա-թուրա-սլավոնա-հունա-ավեսական) : **-n-* հիմքով, **-io* ածանցով և ,,երազ, երազատեցութիւն,, , իմաստներով զուգաբանութիւններ ունի լատինա-սլավոնա-հնդկա-հունական տարածքը: Լատիներենում և հին հնդկերենում առկա են **-io* ածանցով, իսկ սլավոնա-խեթա-ավեսա-իւթական տարածքում մաքուր արմատով բայահիմքեր:

Թեպետ հայ-իտալյան ըստազուգաբանութիւնների տարածքային հատկանիշը ձգտում է համընդհանրութեան, բայց այստեղ ևս գերմանական լեզուները պասիվ են՝ ակտիվութիւն ցուցաբերելով հակադիր տարածքներում (տնն նաև երկար, որք, տիւ, բիր) :

**-io*

Կողի ,,կարագ,, , հուն. *τεῖσάρᾱ-βοιός* (**g^houio-*) ,,չորս տավար արժող,, , հնդկ. *gavya-* ,,տավար,, , ավ. *gavya-* ,,*bovinus*,, , լիտվ. *gauja* ,,նախիր, հոտ,, , լատին. *bōs*, *bovis* (b-ն օսկ.-ումերական ըստառների ազդեցութիւն է) , վոլսկ. *bih* ,,եզ, տավար,, , նաև **-k* ածանցով տարածքի մեջ մտնող գերմանական ձևերը, որ արմատի ծայնդաձով տարբերվում են (հայ-իտալա-հունա-արիա-լիտվա-գերմանական) : **-io* ածանցը պատկանելութեան իմաստ է արտահայտում (, կովի, տավարի, կովայինը, տավարայինը,,) , որով էլ այս տարածքը հակադրվում է մյուսներին: **-k* ածանցով միավորվում է գերմանա-կելտա-հունական տա-

րածքը: *g^hou- արմատը ,,կով, տալար՝ իմաստով պահանջել է զրև-
թն բոլոր լեզուներում:

Միտ, ի-ա , լատ. meditor, -ārī մտածել,, , meditatio
,,մտածումներ,, , հիոլ. midīur (պերՖ. romīdar) ,,մտածել,,
(հայ-լատինա-իոլանդական): *med-/mod- և *meid- արմատական
ծեկերով այս տարածքին հալադրվում են հետևյալ զուգաբանություն-
ները՝ հայ. մէտ ,կշեռքի լծակի միջին կետը, կշեռքի նժար,
թաթ,, , մետ ,մեշտեղը,, , գոլ. mitan, հվգերմ. mezzan,
անգլ.-սաքս. metan ,,չափել,, , ումբր. mers, mers (*med-os)
,,իրախներ,, , օսկ. meddiss (*medo-diks),դատավոր,, , հուն.
μετρός ,,հոգ, խնամք,, , լատ. modus ,,չափ, ընտանիք,, , հիոլ.
med ,,կշիռ,, , հինգլ. masti- (*med-tis) ,,չափելը, կշռելը,,
(հայ-գերմանա-հնդկա-հունա-ումբրա-օսկա-իոլանդա-լատինական):

*-o- և *-io հալադրություն

Որբ, -ոյ, լատ. orbis ,,որդնկորույս այրի, որք, զուրկ,,
orbō, -āre ,,զրկել,, , հինգլ. ārbha- ,,փորը, խուլ տղա,, ,
հբուլղ. rabъ ,,ծառա,, , խեթ. arpa- ,,աստիքալիություն,,
(հայ-լատինա-հնդկա-բուլղարա-խեթական): *-i (*-io) անանցով
և ,,ժառանգ, ժառանգություն,, , նշանակություններով հալադիր տա-
րածքի մեջ են մտնում գերմանական և կեբական լեզուները: Հուն.
ὄρφανός ,,որբացած, որբ,, , հայ. արքանեակ ,,ծառա, օգնական,
հետևորդ,, , բառերը ձևային ընդհանուր տարածք են կազմում (հուն-
նա-հայկական):

Հաւ, -ոյ (նաւ-ու) ,,պալ,, , լատ. avus ,,պապ,, (հայ-լա-
տինական): *-io անանցով և նախնական ,,տատ,, , իմաստով առաջին-
նորին հալադրվում է գերմանա-հունա-բալթյա-կելտա-լատինական տա-
րածքը:

Ըմբ-ոստ, լատ. ambō ,,երկուսը,, , լիտվ. abū, հնկ.-սլավ.
oba, հուն. ἄμφω, գոթ. bai, հինգլ. abhāu, ավ. uwa-,,եր-
կուսը, երկուսով,, (հայ-լատինա-հունա-բալթյա-սլավոնա-արիա-
գոթական): Պետք է ենթադրել, որ ըմբ-ոստ բառում ըմբ-(ամբ) բա-
ղադրիչը նույնպես ունեցել է *-ō-, որ մյուս ո-ից առաջ սլվկ
է, և բառը նշանակել է, հավանաբար, ,,երկու ոտքով ոստնել,, :
Լատ. amb-, ambī- ,,շուրջը, շուրջ բոլորը,, , ումբր. amb-
,,շուրջը,, , օսկ. amvīannud ,,շրջանցող ճանապարհ,, , հուն.
ἀμφί ,,շուրջ,, , հինգլ. abhī-tah, ավ. aiwito ,,երկու
կողմից, շուրջը,, , գալլ. ambi, կիմր. am-, (em-, ym-),

հիւլ. imb, imm- , , շուրջը, , , հվգերմ. umbi, հիսլ. umb, անգլ.-սաքս. ymb, ymbe, գոթ. bi , , շուրջը, , , ալբ. mbi, mbe , , մոտ, մոտակայք, , , թոխ. A āmpī, āmpe, թոխ. B ant-āpi , , երկուսը, : Այս տարածքի մեջ պետք է դնել նաև հայ. ամբ-քաղաղորչը, (ամբողջ), որը, ինչպես իմաստն է մատնանշում, ունեցել է *-i կազմիչ, որ ծայնավորից առաջ ընկել է (հայ-իտալա-հունա-արիա-կելտա-գերմանա-ալբանա-թոխարական) :

*-o- հիմքակազմ տարրով գուգաբանություններին ևս գերմանական և եզդները հակադրվում են հիմնականում եվրոպական տարածքով: Հայ-իտալյան տարածքում անկայուն է դառնում հունարենի դիրքը, ընդհանրապես, ակտիվանում են արևելյան (աշխարհագրական այժմյան ըմբռնումով) և եզդները:

-yo/-u

Տիւ բառը *dei- արմատի զրո ծայնդարծով և *-u ածականով միանում է հլատ. dius, հնդկ. divā, divasā-ի , , որ, , , հուն.

Ξν-δῖος , , կեսօրյա, , , Ξν-δῖον , , կեսօր, , , հիւլ. in-dīu , , այսօր, , , կիմր. diw, dyw, խեթ. diwat- , , որ, , , գուգաբանություններին (հայ-լատինա-հնդկա-հունա-կելտա-խեթական) : Սրանց *-n ածանցով հակադրվում են սլավոնա-հնդկա-լատինա-ալբանա-հունական և բալթիա-գոթա-իդանդական տարածքները: Այդ տարածքներից հետքեր կան և տիւ բառի թեք ձևերում (սեռ. տուրքնեան և այլն) :

*diu- հիմքով, *-io ածանցով և , , աստվածային, երկնային, , նըշանակություններով միավորվում են հնդկա-հունա-լատինական գուգաբանությունները: *-yo ածանցով տարածքին արմատի լիածայնությամբ և , , աստված, , , իմաստով հակադրվում է արիա-հունա-իտալա-գալլա-գերմանա-բալթիա-սլավոնական տարածքը: Արմատի ստորին ծայնդարծով, *-o- թեմատիկ հիմքով և *-y(o) ածանցով ձևեր ունեն հնդկ. dyāuh , , երկինք, , , լատ. Iuppiter , , երկնքի հայր, , , սեռ. Jovis (հլատ. Diouis), օսկ. Diūveī "Jovi " բառերը: *diui- նախաձևով այս տարածքի մեջ է մտնում և հայ. երկին բառը (իտալա-հնդկա-հայկական) : , , Երկինք, , և , , աստված, , , իմաստներից նախնականը , , երկինքն, , է, որ լավ երևում է լատ. Iuppiter, հուն. Ζεύς πᾶτῆρ, հնդկ. dyāns-pitā , , երկնքի հայր, , , օրինականներից: *-ro ածանցով և իմաստներով վերի տարածքներին հակադրվում են գերմանական, բալթիական և եզդները, հին հնդկերենը, թոխարերենը և հայերենը (Տիւր, Տիր < *dir-, *dur- , , գիտության ու մարտարության հայկական աստված, , , տրէ, սեռ. տիւր-ի , , հայկական չորրորդ ամիսը, ,):

Հարաուներ ,արտ, վար ու ցանք,, , լատ. arvus (-a, -um)
 ,,հերկած,, , arvum ,,հերկած հող,, , ումբր. arvamen "in ar-
 vum", ar(u)via ,,ընթացող դաշտ,, , հուն. ἀρουρα
 ,,արտ,, , միոլ. arbor ,,հացահատիկ,, , կիմր. erw ,,դաշտ,, ,
 կոոն. erw, erou, մբրետ. eru ,,ակոս,, (հայ-խալա-հունա-
 կելտական): *-trom ածանցով միանում են հայ. արաւը, լատ. arā-
 trum, հուն. ἀρατρον, միոլ. arathar, կիմր. aradr, կոոն.
 aradar, հյոնու. գերմ. ardr, մվգերմ. arl, լիտվ. árklas
 (*arā-tlom), հեկ.-սլավ. ralo (*arā-tlom), արոր,, զուգաբա-
 նուկոնները (հայ-լատինա-կելտա-հունա-գերմանա-լիտվա-սլավոնա-
 կան): *-xo ածանցով բայածեք ունի հունա-լատինա-իոլանդա-գեր-
 մանա-լիտվա-սլավոնական տարածքը:

-t/-d/*-dh

նայ, -ի, հուն. νότιος ,,թաց, խոնավ,, , νοτιά ,,խոնավու-
 թյուն, անձրև,, , կիմր. naid ,,ցատկ,, , (միանում են և *-xo
 ածանցով), գոթ. natjan ,,խոնավացնել, թացացնել,, , հվգերմ.
 naz, ումբր. snata, snatu (հայց.հոգն.), թաց,, , լատ. na-
 tō, -āre ,,լողալ,, , մկիմր. diēnad (*dī-ro-natā) ,,ծովե-
 րի մոնչալը,, (հայ-հունա-լիտվա-գերմանա-կելտական): Մաքուր ար-
 մատը պահպանվել է լատինա-կելտա-արիական տարածքում:

Հորդ ,,կոխկրտված, ուղիղ մանապահ,, , հորդել ,,մանապահ
 մաքրել, բացել,, , հորդիլ ,,զնալ, տարածվել,, , ուրդ ,,անգը,
 մանապահ,, , հուրդ (բրետ.) ,,երթիկ,, , լատ. portō, -āre,
 ումբր. portatu, portust, տանել,, , օսկ.(p)urtam, լատ.
 angī-portus ,,նեղ անցում,, , porta ,,դարպաս,, , հվգերմ.
 fart ,,ուղևորություն,, , բառագուգարանությունները միանում են
 նաև արմատի միջին ծայնդարձով: Հայերենում առկա են նաև արմատի *e
 ծայնավորով ձևեր՝ երդ/հերդ ,,երթիկ,, , (հայ-խալա-գերմանական):
 Արմատի ստորին ծայնդարձով, *-tu ածանցով և ,,անցում, անցա-
 հուն,, , նշանակություններով առանձնանում է լատինա-ավեստա-իլիրա-
 գերմանա-կելտական տարածքը: Միջին ծայնդարձով մաքուր արմատը
 պահպանվել է գերմանական, սլավոնական, արիական լեզուները բայա-
 ձևերում, իսկ արմատի վերին ծայնդարձով, *-xo ածանցով և ,,ծա-
 կել,, , հասկացություն հետ կապվող իմաստներով գուգարանություններ
 է հայտարարում հայ-հունա-սլավոնա-ալբանա-գերմանական տարածքը:

երդնում, երդումն բառերը *yer- արմատի վերին ծայնդարձով և
 *-dh ածանցով միանում են լատ. verbum ,,բառ,, , ումբր.
 uerfale ,,թուշագուշակության համար ընտրված տեղ, աստծուն նը-
 վիրված վայր,, , հուն. βέρβει ,,զոչյուն,, , ou . ard, art

,,երդում, ուխտ,, , հարուս. wertemmai ,,երդվել,, գուգաբանություններին: Արմատի միջին ծայնդարձ ունի լիտվերենը՝ vaĩdas ,,անուն,, , իսկ գրոհաստիման՝ հարուս. wĩrds, գոթ. waurd, հվգերմ. wort ,,բառ,, ձևերը (հայ-ումբրա-օսա-լատինա-հունա-լիտվա-արուսա-գերմանական): *-ure-/*uro- արմատ են հայտաբերում հեկ.-սլավ. rota, rotĩ ,,ուխտ,, , ավ. urvāta-, հնդկ. vra-tā- ,,հրաման,, գուգաբանությունները (սլավոնա-արիական): Արմատի *ure-/*uro- ձևերով և *-k ածականով միևնույն տարածքի մեջ են մտնում հետևյալ բառերը՝ լիտվ. rēkti, լատվ. rēkt ,,գոնալ, կանչել,, , հեկ.-սլավ. rokъ ,,տերմին,, , rěčb (*urekio), գոթ. wrōhs ,,խոսք,, wrōhjan (*urō-k-jo), հվգերմ. ruogen ,,մեղադրել,, (բալթիկ-սլավոնա-գերմանական): *-jo ածանցով բայաձևեր ունեն հունարենը և խեթերենը:

-t/-d/*-dh ածանցով հայ-իտալյան գուգաբանությունները կայուն տարածք են կազմում միայն գերմանական լեզուների և հունարենի հետ: Դրանց հախաղրվում են հիմնականում, այսպես կոչված, արեւելյան, հատկապես արիական լեզուները, որոնց տարածքային հատկանիշը գրո ածանցն է (տես նայ, հորդ): Սա չի նշանակում, իհարկե, որ *-t/*-d/*-dh ածանցով (առականով) արևելյան լեզուները բառեր չեն կազմում: Այդ դեպքում նրանց միանում են և լատիներենը, և հայերենը (տես գեղծ), բայց հայ-իտալա-գերմանա-արիական գուգաբանություններ տվյալ դեպքում ի հայտ չեն գալիս: Սա վկայում է այն մասին, որ այդ տարածքները կողք-կողքի գոյություն չեն ունեցել, այլ հաջորդել են միմյանց:

Զրո ածանց

Հաւ, -ոյ, ,,թռչուն,, , լատ. avis, ումբր. avif "aves", հնդկ. vīh, vōh, ավ. vis ,,թռչուն,, , (հայ-իտալա-արիական): *-to ածանցով և կոնկրետ որևէ թռչուն նշանակող իմաստներով միավորվում է հունա-ալքանա-կելտական տարածքը:

Ազագեմ ,,չորացնել,, , ազագուն ,,չոր,, , թոխ. A, B as- (կատար. as-) ,,չորացնել, բամել,, , թոխ. A āsar ,,չորացնել,, , լատ. āreō, -ēre ,,չոր լինել,, , āra ,,զոհարան, զոհաեղան,, , օսկ. aasaf "in āra", ումբր. are "arae", հ.վ. գերմ. essa (*asiōn), հիսլ. arinn (*azena), հրդեհատեղի, հրդեհավայր,, , խեթ. haši (ներգ.) ,,օջախ,, , հնդկ. āsa-h ,,փոշի, մոխիր,, , (հայ-թոխարա-իտալա-գերմանա-խեթա-հնդկական): Ինչպես տեսնում ենք, թե՛ բայական և թե՛ անվանական կազմությունները յուրաքանչյուր լեզվում ունեն յուրահատուկ ձևեր, հետևաբար ավելի ուշ շրջանի ինքնուրույն զարգացման արդյունք են, իսկ հնդեվրոպա-

կան կտրվածքում բոլորն էլ հանգում են *as- արմատին: *-g ածանցով վերիններին հակադրվում են հետևյալ բառազուգաբանությունները՝ հայ. ասկն, ,սուտակ,, , (, , կայծ, շողացող, կրակ, կայծ,, ,), ամիրն, (*azg-, *as-g-) ,մոխիր,, , հվգերմ. asca, հիսլ. aska, գոթ. azgo, անգլ.-սաքս. asce, æsce ,մոխիր, ամյուն,, , հուն. ἄσθολος (*ἄσθ-βολος), մուր,, (հայ-գերմանա-հունական): *d ածանցով միավորվում են լատ. ardeo, ere-, ,այրել,, , հուն. αἶζω,, չոր,, , ἄζαλός,, ,այրած, չոր, կարծր,, , չեխ. ožd , , չոր ածիկ,, , չեխ. սլովեն. ozditi , , ածիկ չորացնել,, , ձևերը (լատինա-հունա-սլավոնական):

Բիր, բրեմ, լատ. forō, -āre ,ծալել, անցք բացել,, , ավ. tiži-bāra (*bēr-) ,սրուծյամբ կտրել,, , (հայ-ավեստա-լատինական): *-no ածանցով և , , բերան, շրթունք, բացվածք, իմաստներով առանձնանում է հայ-լիտվա-բուլղարա-իռանդական տարածքը: Լատ. frūmen և հուն. φάρυγξ , , ըմպան, կոկորդ,, , զուգաբանությունները զալիս են *frūg-smen նախածնից: *-do ածանցով և , , հարվածել, հարել,, , հասկացությունների հետ կապվող իմաստներով միավորվում են լատինա-գերմանա-սլավոնական զուգաբանությունները:

*-ko

Մուկն, մկան, լատ. musculus , , 1. մկնիկ, 2. մկան,, , հռուլդ. myšēca , , թև, բազուկ,, , , հնդկ. muskā- , , սերմնաբջիջ, սեռական օրգան,, , , հուն. μύσχον, , սեռական օրգան,, , (հայ-լատինա-բուլղարա-հնդկա-հունական): Մաքուր արմատով , , մուկ,, , երբեմն նաև , , մկան,, , իմաստներով միավորվում են լատինա-հնդկա-բուլղարա-ալբանա-հունա-գերմանական զուգաբանությունները: *-ko ձևույթը, ինչպես երևում է, փոքրացուցիչ արժեք է ունեցել ըարբառներում, իսկ հետո առաջացել են *musko- ձևի մարմնին վերաբերող իմաստները: Բայց հենց այն, որ այդ իմաստները նշված լեզուներում հիմնականում *-ko ածանցով են արտահայտվում, տարածքային սահմանափակման արդյունք է:

Երեց, -ու (*preis-kō), լատ. prīs-cus, հուն. πρίσβυς, -γυς , , հին,, , (հայ-լատինա-հունական): Հայ. հեռի, ավր.-pa (*pari-) , , նախքան,, , , հվգերմ. ferro, հիոլ. ĩre , , հեռու,, , ձևերը ունեն *i- հիմք (կամ գուցե *-do ածանց), իսկ *-o- հիմքով միավորվում են հայ. հեռոյ, հուն. πᾶρος , , առաջ, հստակ,, , , լատ. per-perus , , կեղծ,, , օսկ perum , , առանց,, , , հնդկ. pārah, հեռու, ավ. para- , , անցած, հեռավոր,, , բառերը (հայ-ալբանա-գերմանա-իռանդական, հայ-հունա-արիա-իռալյան): Հուն. πέρδ(ν) , , այն կողմ, մյուս կողմ, լատ. per-peram , , ձևափոխված, կեղծ,, , , հնդկ. pārā , , առաջ, հեռու, մի կողմ,, , , խեթ. parā 1. առաջ, առա-

ըուց, 2. հեռու, հեռավոր, , գուգաբանությունների տարածքային
հատկանիշը * -ā բաղադրիչն է (հունա-լատինա-հնդկա-իսթական):

*-lo

Ետդ, տեղի, լատ. sella, (հլատ. *sedlā), , աթոռ, բազկաթոռ, , ,
հուն. ἔλλα , , նստելու տեղ, աթոռ, , , անգլ.-սաքս. setl, գոթ.
sitls, հվգերմ. sezzal , , նստելու տեղ, բազկաթոռ, , , կիմր.
sedd, գալլ. sedlon , , նստելու տեղ, , , հեկ.-սլավ. sedlo
, , թամբ, (հայ-լատինա-կելտա-սլավոնա-հունա-գերմանական): *ni-
zdos նախածնով միևնույն տարածքի մեջ միավորվում են հետևյալ
գուգաբանությունները՝ հայ. նիստ, հնդկ. nīdā- , , հանգստա-
վայր, , , լատ. nīdus, միդլ. net, կիմր. nyth, կոռն. neid,
թրետ. nez, neiz, հվգերմ. , անգլ.-սաքս. nest, լիտվ. nīzdas,
լատվ. ligzda, հեկ.-սլավ. gnēzdo , , բուլղ. , (հայ-հնդկա-լա-
տինա-կելտա-գերմանա-բալթիա-սլավոնական): Բայածևերով հայերենը
և իտալյան լեզուները հակադրվում են: Հայերենը ni- նախածանցով
(նստիմ) միանում է արիական լեզուներին, իսկ իտալյան լեզուները
*-īo ածանցով՝ կելտա-գերմանա-բալթիա-սլավոնական տարածքի մեջ
է մտնում: Լատիներենը և հունարենը պահպանել են և մաքուր արմա-
տով բայահիմքեր:

*-to

Աւթոց , , անկողնի ծածկոց, կարպետ, , , լատ. ex-ūtus, ex-uo
, , հանել (հագուստը), , , լիտվ. aūtas, apāūtas , , 1. կոշիկ հա-
գած, 2. (հոգն) ոտքի փաթաթան, , , լատվ. auts , , փաթաթան, , ,
ռուս. ОДЫТЫ , , կոշիկ հագած, , (հայ-լատինա-բալթիա-ռուսական):
*-tlo ածանցով և , , թել, փաթաթան, , հասկացությունների հետ կապ-
վող իմաստներով միավորվում է ավեստա-բալթիա-լատինական տարածքը:
Հայ. ազանիմ բայը *-n ածանցով տարածք է կազմում լիտվ. auniti,
aūti , , կոշիկ հագնել, , ձեռի հետ (հայ-լիտվական): Վերջինիս *-īo
ածանցով հակադրվում է իտալա-իսթա-բալթիա-սլավոնական տարածքը: Ա-
վեստան, բալթիկ-սլավոնական լեզուները *eu-/du- արմատը կապում են
, , կոշիկ, , հասկացության հետ, որով և մյուսներից առանձնանում են:

Տ ա ր ա ծ ք ա յ ի ն հ ա կ ա դ ր ու թ յ ու ն

չ ու ն ք ո ղ զ ու գ ա ք ա ն ու թ յ ու ն ն Ե Ր

Հայերենում և իտալյան լեզուներում պահպանվել են մի շարք բա-
ռեր, որոնց համար թեպետ տարածքային ընդհանուր հատկանիշ առանձ-
նացնելը դժվար է, հակադիր տարածքներում նույն արմատից ծագող
գուգաբանությունների բացալայության պատճառով, բայց դրանց թե՛
ձևային և թե՛ իմաստային համարժեքությունը ենթադրվում է ծագման

մինևունյն աղբյուր: Դրանք համահնդեպրոպական ընդհանրություններ
չեն, և որոշ (համամատար լավ հայտնի) է եզուներին կանոնավոր
բացակայությունը կարելի է համարել տվյալ բառերի տարածքային
սահմանափակումների արդյունք:

Փոքր տարածքի մեջ մտնող բառային զուգաբանություններ

Սիսեռն, -ան (*kiker-), լատ. cicer, հուն.(մակեդ.) *Χίχισ-
ροι*, հուն. *Χρίδος* (*Χίχρίδος) ,,սիսեռ,, , հարուս. *keckers*
,, ուրո,, (հայ-լատինա-հունա-հարուսական):

Սուկկ, լատ. *fungus* ,,սուկկ,, , հուն. *σπόγγος*, առտ.
σφόγγος ,,սպունգ,, (հայ-լատինա-հունական):

Հայ. սրունք (*krūs-ni), լատ. *crus*, -ris ,,սրունք,, (հայ-
լատինական):

Մոր, մորի, մորենի, լատ. *mōrum* ,,մոր, մոշ, թուր,, , *morus*
,, մորենի,, , հուն. *μόρον* (*μῶρον*) ,,թուր,, , *μορεα* ,,թթե-
նի,, , ալև.՝, մոր,, , կիմր. *merwydden* ,,թուր,, , միդլ. *me-
renn* ,,թուր,, (հայ-լատինա-հունա-կելտական):

Թեղի, լատ. *tilia* ,,թմբի, լորի,, , հուն. *πτελέα* ,,կնձնի,,
միդլ. *teile* ,,թմբի, լորի,, (հայ-լատինա-հունա-իդանական):

Հայ. ասեմ, լատ. *ai(1)ō* (*agiō) ,,ասել, խոսել,, , *ad-agio*,
-ōnis, *ad-agium* ,,1.բացահայտ ասված, 2.առած,, , *ouli*.
angetuzet ,,հայտարարել, երդվել,, (*an-agituzet < *agitō),
ուլմեր. *aiu* (*agiā) ,,անձնանք, զուշակություն,, , *açetus*
,, պատասխանել,, , հուն. *ἦ* (*ēg-t) ,,խոսել,, (հայ-իտալա-հու-
նական):

Դրանդ, անդ, ,,նախադուռ, դռան զավիթ,, , հյուս. *գերմ. gnd*
,, նախասենյակ,, , լատ. *antae* ,,դռան երկու կողմերի սյուները,,
հինդկ. *ātā* ,,դռան շրջանակ,, , ալ. *ξίθυα* ,,դռան ցիցերը կամ
գերանները,, (լատինա-արիա-հայ-գերմանական):

Անուր, , ողակ, , լատ. *ānus* ,,շրջան, օղակ,, , հին իդլ. *āin-
ne* ,,1.օղակ, 2. հետանցք,, (հայ-լատինա-իդանական):

Բոսոր, բոց (*bhoḱ-so), լատ. *focus* ,,կրակատեղի, օջախ,,
(հայ-լատինական):

Հայ. ջիլ, -ոյ, լատ. *filum* ,,թել,, , լիտվ. *gysla* ,,1.ար-
յունատար անոթ, 2. ջիլ,, , լատվ. *dziśla*, *dziksla* ,,արյունա-
տար անոթ,, , հարուս. *pette-gislo* ,,1.մեջքի արյունատար անոթ,
2. ջիլ,, , հեկ-սլավ. *žila* ,,1.արյունատար անոթ, 2. ջիլ,, (լա-
տինա-հայ-բալթիա-սլավոնական):

Հենք, , հարկինք, խնջույք, հացկերույթ, , լատ. *penus*, -oris,
penus, -ūs ,,մթերք, պարեն,, , ալև.՝, տան ներսը,, , գոթ. *fernea*

(^{*}finja), զարուց պատրաստված կերակուր,, , լիտվ. penù, penėti , , կերակրել, սնել,, , pēnas , , կերակուր, սնունդ,, , լատվ. pe-nēt , , երես տալ,, , (հայ-լատինա-գոթա-բալթիական):

Մոդալ (բրբռ.) , , զեր, հուժկու,, , մոլ (բրբռ.) , , 1. հույժ, շատ, զեր, 2. զամփո շուն,, , , լատ. melior , , ավելի լավ,, , (, , *ավելի ուժեղ,, ,) , multus , , շատ,, , օսկ. moltam , , mul-tam,, , ումբր. motar "multae", mutu "multa", հուն. μάλα , , հույժ, չափազանց, շատ,, , , լատվ. milns , , չափազանց, շատ,, , (հայ-իտալա-հունա-լատվական):

Կաղվել , , սառչել,, , (բրբռ.) , լատ. gelū (gelus, -ūs, gelum) , , ցուրտ, սառնամանիք,, , gelidus , , ցուրտ,, , օսկ. γελαν, , սառեց-րած, պեղացրած,, , հուն. γελανδρόν , , սառը ջուր,, , , հյուս. գերմ. kala, kōl , , մրսել, սառչել, ցուրտ լինել,, , kul (kol) , , զով քամի,, , kylr , , ցուրտ,, , , անգլ.-սաքս. calan , , մրսել, սառ-չել,, , ciele , , ցուրտ, սառը,, , , գոթ. kalds, հվգերմ. kalt, kuoli, հեկ.-սլավ. chladъ, , ցուրտ, սառնամանիք,, , (^{*}gol-do-) (հայ-իտալա-հունա-գերմանա-սլավոնական):

Հլոտել , , հրել, մղել, զլորել,, , (բրբռ.) , լատ. pellō, -ere (^{*}pel-no) , , հրելով կամ խփելով շարժել, քշել,, , , , հարված,, , , ōpilio (^{*}oui-piliō) , , հովիվ (ոչխարի) , , , appellō, -āre , , ղիմել մեկին,, , , ումբր. aŕ-peltu,, , appellitō, admovētō; հիոլ. ad-ella , , ալցելել,, , , di-ella , , շեղել,, , , eblaid (fut.) , , քշել,, , (հայ-իտալա-կելտական):

Թալ, Թելուկ , , մի տեսակ ուտելու բույս, մի տեսակ վայրի բան-ջար,, , , լատ. tālea , , միպոտ, մյուղ, տունկ,, , , talla (բրբռ.) , , սոխի կեղև,, , , հուն. τήλις, -εως , , ուղտախոտ,, , , τήλειος , , փթթել, կանաչել, ծաղկել, ընձյուղել,, , , լիտվ. a(t)tólas , , աշնան խոտ,, , (հայ-հունա-լատինա-լիտվական):

Եմփ (բրբռ.) , , սիրուհի,, , , հինգլ. jārā-h (^{*}gēw-ro-a) , , փե-սացու, սիրելի,, , , jāmātar- , , փեսա,, , , վեդ. jāmā , , հարս,, , , ավ. zāmātar, լատ. gener, -ī , , փեսա,, , , հուն. γαμέω , , ամուսնանալ,, , , γάμετς , , ամուսին,, , , γάμος , , ամուսնություն,, , , γαμβρός (^{*}gēw-ro-) , , փեսա,, , , (հայ-հունա-արիա-լատինական):

Բարգ-աւաժ , , պանծալի, փառավոր, անվանի,, , , բարգ- 6, շատ, լիո-վին,, ,) , լատ. farciō, -īre , , լցնել, լիովել լցնել,, , , fartus , , խցկած, սեղմ, խիտ,, , , միոլ. baro , , առատություն,, , , ալբ. bark , , ուռուցք,, , , mbarē , , ամբողջաբան, լիովին,, , , Թոն. A prākār, Թոն. B prākre , , ամուր, հաստատուն,, , , հուն. φράσσω, φράττω (^{*}dhṛk-) , , 1. պատսպարել, ամրացնել, 2. լցնել,, , (հայ-

լատինա-իռլանդա-ալբանա-թիսարա-հունական):

Մելուր (բրբռ.) , ,տիուր, , (մութ-մելուր , ,տիուր, տրտում, ,),
մալամշել (բրբռ.) , ,տիուր-տրտում, , , մուղվել (բրբռ.) , ,տը-
իուր նստել, մտածել, , , մուլ անել (բրբռ.) , ,հապղել, դան-
դաղել, ոտքը կախ գցել, , , հուն. μέλλω , ,մտադրվել, պատրաստ-
վել, , , μέλει μοι , ,հոգս է պատճառում, , μετέδω, μελεδών
հոգս, տազնապ, վիշտ, , , հին իռլ. mall , ,դանդաղ, , , լատ.
prō-mellīere (-ll-<-ln-) "lītem prōmovēre" re-mellīgō "re-
moratrix" (հայ-հունա-իռլանդա-լատինական):

Բացակայում են գերմանական և կելտական լեզուները

Գին, -ոյ, լատ. vēnum (հայց.) , ,վաճառք, , , vendō, -ere, ,վա-
ճառել, , (*vēnom+ō), մարուկ. (eituam) venalinam , ,կարողու-
թյունը վաճառել, , , հուն. հոմ. ὄνος, հնդկ. vasañ- , ,գին, , ,
vasnam , ,վարձ, , , vasañyati , ,սակարկել, , , պրսկ. baha
,,գին, , , հուս. vėno , ,օժիտ, , , խեթ. uššaniya- , ,վաճառել,
(հայ-իտալա-ռուսա-արիա-հունա-խեթական) :

Ներ, նէր, -ի, լատ. janitrīces (*ianiter), հուն. ἐνάτηρ,
հնդկ. yātar-, իեկ.-սլավ. *jetry, լատվ. ietere, հլիտվ.
jėntė, -ers, intė, լատվ. ietere, ietala, փոյուզ. lavatēra
(հայց.) , ,տեղերկին կամ ամուսնու մյուս կինը, , (հայ-հունա-
լատինա-հնդկա-բալթիա-սլավոնա-փոյուզական) :

Արիւն (*esr-), հլատ. aser (asser), assyr , ,արյուն, , ,
assarātum , ,արյուն և գինի խառնած խմիչք, , , հնդկ. asṛk,
asṛt, հուն. ἔαρ, ἔλαρ, լատվ. asins (*r/*n), թոխ. A ysār,
խեթ. e-es-har (eshar) , ,արյուն, , (հայ-հունա-հնդկա-լատինա-
լատվա-թիսարա-խեթական) :

Կարկուտ (*ga-grōdo), լատ. grandō, -inis, իեկ.-սլավ.
gradb. (*grōd), ռուս. град , ,կարկուտ, , , լիտվ. grūdōas
(grōda-) , ,սառած ցեխ, , , (լատինա-հայ-սլավոնա-բալթիական) :

Բացակայում են գերմանական և բալթիկ-սլավոնական լեզուները

Մնամ (մինամ), լատ. maneo, -ere , ,մնալ, , , հնդկ. man-
,,համել, հանգիստ սպասել, , , ավ. man- , ,մնալ, , , fra-man-
,,համբերություն սպասել, , , հուն. μένω, μιμνω , ,մնալ, , ,
μονή , ,մնալը, , , հիռլ. ainmne, հլիմբ. amynedd , ,համբերու-
թյուն, , , թոխ. A,B māsk- , ,լինել, , , խեթ. mi-im-ma-i
,,հրաժարվել, , , (հայ-լատինա-արիա-հունա-կելտա-թիսարա-խեթական):

Բացակայում են կելտական, բալթիկական կամ սլավոնական

լեզուները

Ուս, -ոյ (*omso- կամ *ōmsō-), լատ. umerus (*omesos), ուլբեր. uze, ոսե, հուն. ὤμος (*ōmsō-), հնդկ. amsa- (*omso-), գոթ. ams, հիւլ. ass (*amsa- < *omso-), թիւ. B antse (*omeso-), թիւ. A es (*omso-) , ուս, , (հայ-հնդկա-հունա-գերմանա-իտալա-թոխարական) :

Բացակայում են կելտական լեզուները

Նուլ, -ոյ, լատ. nurus, հնդկ. snusā, հուն. νυός, հվգերմ. snur, snora, անգլ.-սաքս. snoru, հիւլ. snor, եկ.-սլավ. snrbcha, գոթ. schnos , հարս, , ալբ. nuse , հարսնացու, , (հայ-լատինա-հունա-ալբանա-գերմանա-հնդկա-սլավոնական) :

Տայգր, տայգեր, լատ. levir, հնդկ. dēvar, հուն. δᾱήρ (δᾱ-φήρ), լիտվ. dieveris, լատվ. diēveris, եկ.-սլավ. dever , հվգերմ. zeihhur, անգլ.-սաքս. tēcor, , տեգր, , (հայ-լատինա-հունա-հնդկա-բալթիա-սլավոնա-գերմանական) :

Լուլ, լատ. pūlex (*plus-ex), հուն. ψύλλα (*blusiā), հնդկ. plūsi-, ալբ. plesht, հվգերմ. flōh, անգլ.-սաքս. fleah, լիտվ. blusā, լատվ. blusa, ռուս.-եկ.-սլավ. blъcha , լու, , (լատինա-հունա-հայ-հնդկա-ալբանա-գերմանա-բալթիա-սլավոնական) :

Ստէպ, ստիպեմ, լատ. stīpes, -itis, , բուն, հիմք, , stīpō, -āre , սեղմել, խտացնել, դիգել, մշել, , , ուլբեր. steplatu, stīplato- , պլամանդրած, , , հուն. στειβά , ռոմի տակ կոխո-տել, , στίβος , բանուկ մանապարհ, , , հնդկ. stibhi-, փունջ, , եկ.-սլավ. stebbъ, stebblo, , ցողուն, կոթ, , , լիտվ. stāibiai , մեծ սրունքոսկր, , , stīpti , սառչել, անդանալ, , , լատվ. stiba , մահակ, , , stipt , կոշտանալ, չորանալ, , , հարուս. stibinis , սահակ, , , po-stippin , շառ, չափազանց, , , անգլ.սաքս. stīf , 1.կոշտ, 2.խիտ, սեղմ, , , հվգերմ. steft , ծայր, սայր, , , հիւլ. stīfla , գետի առաջ փակել, , (հայ-իտալա-հունա-հնդկա-սլավոնա-բալթիա-գերմանական) :

Բացակայում են արիական լեզուները

Հոտ, -ոյ, հոտիմ, հոտոտիմ, լատ. odor , հոտ, բույր, , , ode-faciō, ol(e)faciō , հոտ զգալ, , , oleō, -ēre, , հոտել, , , հուն. ὀζω , բուրել, , , հոմ. ὀδμή (ὀδ-μα) , հոտ, բույր, , , ալբ. amē (*odmā-) , տհամ հոտ, , , շվեդ. os , հոտ, , , նորվ. os (*ōd-so) , բուրմուկը, հոտ, , , հիւլ. spān-ōsa , նոր, նոր

ստեղծած,, , լիտվ. uodžiū, uosti, լատվ. uōžu, uōst ,, , հոտո-
տել,, , լիտվ. uđimas ,, , հոտ,, , հչեխ. jadatī ,, , հետազոտել,,
(հայ-լատինա-հունա-ալբանա-բալթիա-գերմանա-չեխական):

Բացակայում են հունարենը, բալթիական կամ գերմանական
լեզուները

Մուր, Թմրիլ, Թմբիր, Թմբրիլ, լատ. tēmētum ,, , հարեցնող խը-
միչք, մեղրագիսի,, , tēmulentus ,, , խմած, հարբած,, , հինդլ.
tamyati ,, , Թմրել,, , tāmāti ,, , շնչահեղձ լինել,, , միոլ. tām
(*tomu-) ,, , հիվանդություն, թուլություն, մահ,, , մկիմր. taw
,, , մահ,, , նվգերմ. dämlich ,, , Թմրած,, , ռուս.-եկ.-սլավ. to-
miti ,, , տանջել, շարշարել,, , (հայ-լատինա-հնդկա-կելտա-գերմանա-
սլավոնական):

Այրևմ, հինդլ. ātharvan ,, , քահանա (նախկինում` ,, , կրակապաշտու-
թյան քուրմ,, ,), ավ. ātarē ,, , կրակ,, , պլ. ātur ,, , փարոս,, ,
լատ. āter ,, , սև, մուր,, , ումբր. atru, atro "atra", իոլ.
āith (սեռ. atlio), կիմր. odyn ,, , վառքան, փուռ,, , ավբ. vo-
trē, votēr ,, , կրակ, օջախ,, , սերբ. vātra ,, , կրակ,, , լեհ. va-
tra ,, , հարդի մոխիր,, , (հայ-իտալա-արիա-կելտա-ալբանա-սլավոնա-
կան):

Բացակայում են լատիններենը և կելտական լեզուները

Հուր, հրոյ, ումբր. pīr (*pūr-) ,, , կրակ,, , հայց. purome
(*pūr-), օսկ. (aasaī) purasiaī "in ara ignaria", հուն. πῦρ,
πύρος (սեռ.), կրակ, հուր,, , հիսլ. fūrr(*pūr-),
հվգերմ. հսարս., հֆրիգ. fiur (*peuri), հվգերմ. fuir ,, , կը-
րակ,, , անգլ.-սարս. fyr (սերգ. *pyēri), չեխ. pyř ,, , տաք մո-
խիր,, , խեթ. pah-hur ,, , կրակ,, , թոխ. A por, թոխ. B puwār,
pwār ,, , կրակ,, , (հայ-օսկա-ումբրա-հունա-չեխա-խեթա-գերմանա-թո-
խարական): *r/*n հերթագայությունմ` հայ. հնոց, հիսլ. funi ,, , կը-
րակ,, , հվգերմ. funkō ,, , կայծ,, , գոթ. fōn (*pyōn), հիսլ.
funi, հպրուս. panno ,, , կրակ,, , (հայ-գերմանա-պրուսական):

Դուստր, դստեր, օսկ. futīr, հուն. θυγάτηρ, հինդլ. duhitār-,
ավ. dugadar-, լիտվ. duktē, հեկ.-սլավ. dъstī, -ere, հվգերմ.
dohter, հպրուս. duckti, թոխ. A ckācar, թոխ. B tkācer,
գոթ. dauhtar ,, , դուստր,, , (հայ-օսկա-գերմանա-բալթիա-սլավոնա-
հունա-արիա-թոխարական):

Հակադրություն չունեցող տարածքներում որևէ տիպի հատուկ զու-
գաբանություններ չեն առանձնանում: Բայց կարող ենք նշել, որ հայ-
իտալյանի միանալու մեծ հաճախականություն ցուցաբերում է հունա-
րենը:

Ատորև ընդունվում է հայ-խալայան բառային ուժեղ զուգաբանությունների աղյուսակը: Հայ-խալայան տարածքի մեջ մտնող բառային զուգաբանությունները տրվում են + նշանով, իսկ տարածքային միավորով մոտեցողների համար օգտագործվում ենք նաև 1,2,3 և այլ թվանշաններ: Նույն թվանշան ունեցողները տարածքային միավորով ավելի մոտ են: Հայ-խալայանին հակադրվող տարածքների զուգաբանությունները աղյուսակում նշվում են $\neq$ -ով: Հնդեվրոպական հերթագայվող ժևույթներից աղյուսակում դրվում են առավել բնորոշները:

Հ. - հ արմատ- ներ	տարածքային հատկանիշներ	հայ.	լատ.- ֆա- լիսկ.	օսկ.- ուկ- բըր.	հուն.	հին հնդկ.	իբրան. (ավ.)	բալթ.	սլավ.	կելտ.	գերմ.	լեթ.	թուր.	ալբ.
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
*kom-	արմ. թ. ծնվ.	+1	+1	+1			+2			+2				
(*kom-)	արմ. մ. ծնդ.		+	+				+		+	+			
*dom-	արմ. մ. ծնդ.	+1 +2	+1	+1	+2	+1 +2	+2	+1 +2	+1					
	արմ. վ. ծնդ.				+						+		+	
*res-	արմ. վ. ծնդ.	+1	+2		+1	+1					+2	+1	+1	
(*eres-)	*e-, արմ. վ. ծնդ.		+			+	+							
	արմ. մ. ծնդ.		+		+	+		+			+			+
*pēd-	արմ. վ. ծնդ.	+1 +2	+1 +2	+1 +2	+1	+1	+1	+1	+2	+1	+1	+1	+2	
	արմ. մ. ծնդ.	+1		+1	+1	+1	+1	+1	+2		+2	+1		
*pont-	արմ. մ. ծնդ.	+1	+1		+2	+2	+1 +2	+3			+1 +2			
	արմ. վ. ծնդ.										+			
*b(h)er-	արմ. մ. ծնդ.	+1	+2		+2						+1			
	արմ. դրո ծնդ.	+1	+2			+1					+2			
*neb(h)	*-ro	+1	+2	+2	+1 +3	+1	+1			+2				
	*-lo		+		+					+	+			
	*-es					+		+	+			+		
*snēu-	*-ro	+4	+1		+1	+3	+2						+2	
	*- qրո		+		+						+			
	*-ti								+		+			

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
*ag/g-	*-io *-ro	+ ¹	+ ²	+ ²	+ ¹	+ ¹		+	+		+ ²			
*uel-	*-ro	+ ¹	+ ²		+ ²									
	*-u	+ ¹	+ ²		+ ¹	+ ¹			+ ²	+ ²	+ ¹ + ²			
	*-u-men	+ ¹	+ ²		+ ¹									
	-dh/-d	+						+			+			
*dab-	*-ro	+ ¹	+ ²					+ ¹	+ ³					
*dhabh-	*- qrn							+	+		+			
*kse-	*-ro	+ ¹	+ ¹		+ ¹	+ ²					+ ¹		+ ²	
	*-io					+								
*deu-, *dū-ā-, *dū-	*-ro *-n wpf. d. d'uh. ¹ wpf. d. d'uh. ²	+ ¹ + ¹ +	+ ² + ² +		+ ¹ + ¹ +	+ ² +	+ ² +			+ ² +		+ ¹ +		
*louk-s- *leuk-)	*-no *-to, *-ti	+ ¹	+ ²	+ ²	+ ³		+ ²	+ ²	+ ²	+ ²	+			
*op-	*-no *-a	+ ¹	+ ²		+ ²	+ ¹	+ ¹			+ ²		+ ²		
			+	+			+	+						
*suop-	*-no	+ ¹	+ ¹		+ ²	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+ ²	+ ¹	+ ¹		+ ¹	+ ²
	*-n-io		+		+	+			+					
	*-io		+			+								
	*- qrn						+		+		+	+		
*g ^u ou-	*-io	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+ ¹			+ ²			

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
(*gou-)	*-k				+					+	+			
*med-	*-io	+ ¹	+ ¹							+ ²				
	*-qr ⁿ	+ ¹	+ ²	+ ¹	+ ¹	+ ¹				+ ²	+ ¹			
*orb(h)-	*-o	+ ¹	+ ¹			+ ²			+ ³			+ ⁴		
	*-i									+	+			
*au-	*-no	+			+									
	*-o	+ ¹	+ ¹											
*amb(h)-	*-i		+		+			+		+	+			
	*-o	+ ¹	+ ¹		+ ¹	+ ²	+ ²	+ ¹	+ ¹		+ ³			
*dei-	*-i	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+ ¹			+ ¹	+ ¹		+ ²	+ ³
	*-u	+ ¹	+ ¹		+ ¹	+ ¹				+ ¹		+ ¹		
	*-n	+ ¹	+ ²		+ ⁴	+ ²		+ ³	+ ²	+ ³	+ ³			+ ²
	*-u-io		+		+	+								
	*-uo		+	+	+	+	+	+	+	+	+			
	*-o-uo	+ ¹	+ ²	+ ²		+ ²								
	*-ro	+				+		+			+		+	
*ar-	*-uo	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+ ²					+ ²				
	*-trom	+ ¹	+ ¹		+ ¹			+ ²	+ ²	+ ¹	+ ³			
	*-io		+		+			+	+	+	+			
*(s)nā-	*-t/*-d/*-dh	+ ¹	+ ²	+ ²	+ ¹					+ ²	+ ²			
*(s)nə-	*-qr ⁿ		+			+	+			+				
*por-	*-t/*-d/*-dh	+ ¹ + ²	+ ¹	+ ¹							+ ¹			
	*-tu		+				+			+	+			

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
*por-	*- qpn					+	+		+		+			
	*-io	+			+				+		+			+
*yer-	*-t/²d/*-dh	+¹	+²	+¹	+²		+¹ +⁴	+¹ +³	+⁴		+³			
	*-k							+	+		+			
	*-io				+							+		
*au-	*- qpn	+¹	+²	+²		+²	+²							
	*-i-e-to				+					+				+
*as-	*- qpn	+¹	+¹ +²	+²		+³					+⁴	+⁴	+¹	
	*-g	+			+						+			
	*-d		+		+				+					
*b(h)ēn	*- qpn	+¹	+²				+¹							
	*-no	+						+	+	+				
	-io (-i)		+			+	+		+		+			
*mus-	*-ko	+¹	+¹		+²	+²			+³					
	*- qpn		+		+	+			+		+			+
*per-	*-ko	+¹	+¹		+¹									
	*-i-, *-o-	+¹ +²	+¹	+¹	+¹	+¹	+¹			+²	+²			+²
	*-ā		+		+	+						+		
*sed-	*-lo	+²	+¹		+				+¹	+¹	+¹			
	*-ni	+¹	+²			+¹		+²	+²	+²	+²			
	*ni-(pʷjwʷhɟ)	+				+	+							
	*(-e)-io		+					+	+	+	+			
	*- qpn		+		+									

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
*eu-/	*-to	+ ¹	+ ¹					+ ²	+ ²					
*ou-	*-t-lo		+				+	+						
	*-n	+						+						
	*-lo		+	+				+	+			+		

š w p w b p w j h ŭ š w l w n r n l β j n l ŭ z n l ŭ b g n ŋ q n l q w p w ŭ n l β j n l ŭ ŭ b p

*kiker- (*kiker-)	+ ¹	+ ²		+ ²			+ ³							
*spong-	+ ¹	+ ¹		+ ²										
*krus-, (*krus-)	+ ¹	+ ¹												
*b(h)ok/k-so-	+ ¹	+ ¹												
*mor-	+ ¹	+ ¹		+ ¹						+ ²				
75 * (p)tel-	+ ¹	+ ¹		+ ¹						+ ¹				
*ag- (*ag-)	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+ ²										
*ant-	+ ¹	+ ²				+ ²	+ ²				+ ¹			
*ā-nu-	+ ¹	+ ¹								+ ²				
*ghis-lo- (*ghis-lo-)	+ ¹	+ ²						+ ¹	+ ¹					
*ues-no-	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+ ³	+ ¹	+ ¹		+ ¹				+ ⁴		
*eser-	+ ¹	+ ²		+ ¹	+ ¹			+ ²				+ ³	+ ³	
*ienə-ter-	+ ¹	+ ²		+ ³	+ ²			+ ²	+ ²					
*grōd-	+ ¹	+ ²						+ ¹	+ ¹					
*men-	+ ¹	+ ²		+ ¹	+ ¹	+ ¹				+ ²	+ ³	+ ⁴		
*ōm-so-	+ ¹	+ ²	+ ²	+ ¹	+ ¹						+ ¹		+ ¹ + ²	
*steib(h)/p-	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+ ²			+ ²	+ ²		+ ²			

	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
*od-	+ ¹	+ ¹		+ ²			+ ² + ³	+ ⁴		+ ³	+ ²		+ ²
*(s)nu-	+ ¹	+ ¹		+ ¹	+ ²			+ ²		+ ²	+ ¹		+ ¹
*dāiŋer-	+ ¹	+ ¹		+ ¹	+ ¹		+ ¹	+ ¹		+ ²			
*āter-	+ ¹	+ ¹	+ ¹			+ ¹		+ ³	+ ²				+ ³
*tem-	+ ¹	+ ¹			+ ¹			+ ³	+ ³	+ ³			
*plus-	+ ¹	+ ²		+ ²	+ ¹		+ ¹	+ ¹		+ ¹			+ ¹
*pūr-	+ ³ + ¹		+ ¹	+ ¹			+ ³	+ ¹		+ ¹ + ² + ³	+ ²	+ ²	
*d(h)ug-ə-ter-	+ ¹		+ ¹	+ ²	+ ²	+ ²	+ ¹	+ ¹		+ ¹		+ ²	
*pen-	+ ¹	+ ¹					+ ¹			+ ¹			
*mol-	+ ¹	+ ²	+ ³	+ ⁴			+ ⁵						
*gel-	+ ³	+ ¹	+ ¹	+ ¹				+ ²		+ ²			
*pel-	+ ¹	+ ¹	+ ¹						+ ¹				
*tāl-	+ ¹	+ ¹		+ ¹			+ ¹						
*gem- (*gem-)	+ ¹	+ ²		+ ²	+ ²	+ ²							
*b(h)arek ^u -	+ ¹	+ ¹		+ ²					+ ¹			+ ²	+ ¹
*mel-	+ ¹	+ ²		+ ³					+ ⁴				
ընդամենը	92/83	100/78	34/29	75/55	59/43	36/27	48/31	48/31	42/28	67/40	19/14	15/13	13/9
հայերենի հետ		40	19	30	24	15	17	10	9	17	6	5	4
թալ.-լատ. հետ	40		23	24	17	13	12	11	18	14	4	4	3
թալ.-ուկր. հետ	19	23		9	10	10	7	6	7	8	2	2	-

Հայ-իտալյան բառային երկպալան ուժեղ զուգաբանությունների ծնող մասը բաղադրյալ ձևեր են, որոնք, բնականաբար, հաջորդել են պարզ արմատով բառերին, հետևաբար և՛ այդ բառերով միավորվող լեզվաբանությունների շրջանին: Ընդհանրապես հայ-իտալյան ուժեղ զուգաբանությունները քիչ թվով դեպքերում են ցուցաբերում հնդեվրոպական հին շերտերին ձգտող տարածքային հատկանիշներ (տես ժայռաբոլ, * -i և * -o —բաղադրիչներով հաղորդող տարածքները):

Գրեթե չկա լեզու, որ հայերենի և իտալյանի հետ որևէ հատկանիշով թառազուգաբանություն չունենա, բայց մի դեպքում դա կարող է պատահական բնույթ կրել, իսկ մեկ այլ դեպքում՝ պարբերաբար կրկնվելով՝ բավական բնորոշ դառնալ: Տարածքային աղբյուրի բնորոշ հատկանիշներով հայերենը և իտալյան խումբը քիչ թվով լեզուների հետ են միանում:

Հայ-իտալա-հունա-արիական բառային զուգաբանությունները ցուցաբերում են մի քանի բնորոշ տարածքային հատկանիշներ (* -xo , * -i , * -yo , * -no), իսկ հայ-իտալա-գերմանականը՝ միայն մեկ (* -t/*-d/*-dh): հայ-իտալյանի և բալթիկ-սլավոնականի կամ կելտականի հետ միացնող աղբյուրի հատկանիշ հանդես չի գալիս: Մի շարք դեպքերում էլ կայուն տարածքներ առանձնացնելը դժվար է ոչ միայն սովյալ հատկանիշով քիչ թվով ձևեր պահպանված լինելու, այլև տարածքի սահմանները այս կամ այն չափով որոշակիությամբ չընդգրծվելու պատճառով:

Հայ-իտալա-հունա-արիական նշված հատկանիշներով զուգաբանությունները պետք է դնել ժամանակագրական միևնույն հարթության վրա, որովհետև սահմանափակվում են գրեթե նույն տարածքներով: Հայ-իտալա-գերմանական զուգաբանությունների միայն մեկ բնորոշ հատկանիշով (այն էլ քիչ թվով օրինակներով) միավորվելու փաստը մեզ հիմք չի տալիս ենթադրելու ինչ-որ ժամանակահատվածում հայ-իտալա-գերմանական տարածքի առկայություն: Ավելի ինչ, գերմանական լեզուները մեծ ակտիվություն են ցուցաբերում հայ-իտալյան զուգաբանություններին հաղորդող տարածքներում: Մյուս լեզուների ոչ կայուն դիրքը դեռ բավարար պայման չէ նրանց և հայերենի ու իտալյան լեզուների միջև զուգաբանական կապերի ժխտման համար:

Ուսումնասիրության արդյունքների ստույգության չափը մեծացնելու համար կարելի է կիրառել նաև վիճակագրական մեթոդը: Սակայն այստեղ հարցը բարդանում է նրանով, որ հնդեվրոպաբանության մեջ սովորաբար համեմատվում են հարյուրամյակներով և նույնիսկ հազարամյակներով իրարից հեռու կամ ոչ լավ հայտնի լեզուներ: Մի հանգամանք, որ մեր առջև դնում է այս կամ այն լեզվում սովյալ

երևույթի լինել-չլինելու անուձեղի խնդիրը: Բացի այդ, բոլոր արմատները բարբառներում տարածվելու հավասար ակտիվություն չեն ունեցել:

Այսպես, * $\rightarrow$ o հատկանիշով հայ-իտալյան տարածքներում հունարենի և արիական լեզուների ամենից հաճախ հանդես գալու փաստը վերջնական եզրակացությունների համար դեռ բավարար չէ, որովհետև մյուս լեզուները ավելի ուշ գրի առնվելու կամ լեզվական քիչ նյութով վկայված լինելու պատճառով մեզ հետաքրքրող ծանր կարող են կորցրած լինել: Հասկանալի է, որ եթե մի լեզու, ասենք, հայ-իտալյան տվյալ գուգաբանությունների արմատներից եկող 20 ձև է պահպանել, իսկ մեկ ուրիշը՝ 12, բայց նշված հատկանիշով հայ-իտալյան գուգաբանություններին միանում են վեցական բառերով, ապա նրանց տարածքային հարաբերությունները այդ տարածքում հավասար համարել չենք կարող:

Իրոք, եթե մենք տվյալ լեզվի տարածքային նկարագիրը տալիս՝ կարողանանք այս կամ այն կերպ հաշվի առնել նաև նրա հետ ընդհանրություններ ցուցաբերող յուրաքանչյուր լեզվի այդ դեպքի համար որոշվող տարածքային կապերի հնարավոր սահմանը, կկարողանանք խուսափել մեծ սխալից:

Որևէ լեզվի հ.-ե. բոլոր լեզուների հետ ունեցած մեզ հետաքրքրող արմատներից ծագող բառային գուգաբանությունների քանակը, այսինքն՝ այդ լեզվի տվյալ դեպքի համար որոշվող տարածքային կապերի հնարավոր սահմանը նշանակենք $A^{n \max}$ (A-իտալ. area, անգլ. area, ռուս. ареал, n-տվյալ արմատների թիվը): Միայն ուսումնասիրվող լեզվի հետ ցուցաբերած գուգաբանությունների քանակը, այսինքն՝ այդ դեպքի համար նրա տարածքային կապերի նվազագույնը նշանակենք $A^{n \min}$: Այդ և ուսումնասիրվող լեզուների տարածքային հարաբերությունը տվյալ միջավայրում՝

$$P_A = \frac{A^{n \max}}{A^{n \min}} :$$

Մեր ուսումնասիրության մեջ $A^{n \max} =$ յուրաքանչյուր լեզվի մյուս բոլոր լեզուների հետ ունեցած գուգաբանությունների (աղյուսակում՝ + և - նշանների) գումարին, իսկ $A^{n \min} =$ այդ լեզվի միայն հայ-իտալյան տարածքներում հանդես եկող (+նշան ունեցող) գուգաբանությունների գումարին, որոնք տրված են աղյուսակի վերջում:

Հայ-իտալյան տարածքներում լեզուները տեղ են գրավում հետևյալ հերթականությամբ.

1. խեթերեն (*)
2. թուրքերեն (*)
3. իրանական լեզուներ

4. հունարեն,
5. հին հնդկերեն
6. ավերաներեն (~)
7. կելտական լեզուներ
8. բալթիական լեզուներ
9. սլավոնական լեզուներ
10. գերմանական լեզուներ

Ալբաներենի, թուրքերենի և խեթերենի ընձեռած լեզվական նյութի շատ փոքր քանակի պատճառով միճակագրական հաշվումներում հնարավոր սխալը մեծանում է, հետևաբար նրանց դիրքը կասկածի տակ ենք առնում: Այդ դեպքում հայերենին և իտալյան լեզուներին ավելի մոտենում են դարձյալ արիական լեզուները և հունարենը:

Լեզվական կապերի թացահայտման ժամանակ հնարավոր ժշտոլայան հասնելու համար վերը մենք սահմանել ենք նաև տարածքային միավոր հասկացությունը, որը տվյալ տարածքում գուգաբանությունների միմյանց հետ ունեցած ընդհանուր տարրերի խումբն է: Աղյուսակում այն տրված է թվանշաններով: Հիշյալ քանձեը կիրառելիս՝ այս դեպքում $A^{n \max}$ -ը

հայ-իտալյան տարածքում յուրաքանչյուր լեզվի գուգաբանությունների քանակն է, իսկ $A^{n \min}$ -ը՝ այդ լեզվի և առանձին-առանձին վերցրած հայերենի, Ֆալիսկա-լատինական, օսկ-ոււմբրական բարբառախմբերի տարածքային միավորով մերձենալու դեպքերի գումարը:

Հայերենի և մյուս լեզուների տարածքային միավորները մոտենում են այսպիսի հերթականությամբ.

1. օսկ-ոււմբրական բարբառներ
2. հին հնդկերեն
3. իրանական լեզուներ
4. բալթիական լեզուներ
5. Ֆալիսկա-լատինական բարբառներ
6. հունարեն
7. ավերաներեն (~)
8. գերմանական լեզուներ
9. թուրքերեն (~)
10. խեթերեն (~)
11. սլավոնական լեզուներ
12. կելտական լեզուներ

Ֆալիսկա-լատինականին լեզուները մոտենում են տարբեր չափով.

1. օսկ-ոււմբրական բարբառներ
2. կելտական լեզուներ
3. իրանական լեզուներ
4. հայերեն

5. հունարեն
6. հին հնդկերեն
7. բալթիական լեզուներ
8. սլավոնական լեզուներ
9. գերմանական լեզուներ
10. թուարերեն (^)
11. խեթերեն (^)
12. ավրաներեն (^)

Լեզուների այս հերթականությունը օսկ-ումբրական բարբառների համար խախտվում է.

1. Ֆալիսկա-լատինական
2. իրանական լեզուներ
3. հայերեն
4. հին հնդկերեն
5. բալթիական լեզուներ
6. կելտական լեզուներ
7. հունարեն
8. գերմանական լեզուներ
9. սլավոնական լեզուներ
10. թուարերեն (^)
11. խեթերեն (^)

ինչպես տեսնում ենք, ուսումնասիրվող լեզուներին հավասար մոտ կապեր է ցուցաբերում իրանական խումբը: Մեծ տատանում են տալիս կելտական լեզուները, որոնք մերձավորություն են հայտնաբերում փաստորեն միայն լատիներենի հետ, հետևաբար և՛ հայ-իտալյան տարածքում թույլ դիրք են զբաղում: Ասլավոնական, գերմանական լեզուները նույնպես հայերենի և իտալյանի հետ թույլ կապերի մեջ են: Հավանաբար, թույլ է նաև ավրաներենի, խեթերենի, թուարերենի դիրքը

Այսպիսով, ի մի բերելով ուսումնասիրության և վիճակագրության արդյունքները, կարելի է կատարել որոշ եզրակացություններ:

ա) Տարածքային ընդ որոշ երկպլան ուժեղ հատկանիշներով հայ-իտալյան բառային գույքաբանությունների առկայությունը և նրանց տարածքային միավորների մերձեցման բարձր համախալանությունը վկայում են հայերենի և իտալյան լեզուների տարածքային կապերի մասին:

բ) Այն հանգամանքը, որ հայերենը տարածքային միավորներով տարբեր չափով է մոտենում Ֆալիսկա-լատինական և օսկ-ումբրական բարբառներին և, ի տարբերություն վերջիններիս, լատիներենը մոտ կապեր է ցուցաբերում կելտական լեզուների հետ, հիմք է տալիս կարծելու, որ հայ-իտալյան տարածքային շփումների ժամանակ իտալյան

Յյուդին իր մեջ արդեն ունեւր ըարքառային հակադրուծյուններ: Բայց իտալյան ըարքառները հայերենի հետ կապերի մեջ են նդել միւնուլյն տարածքում, որովհետև իտալյան ըարքառներից ոչ մեկը չի հայտարարում մյուսին հակադրող և հայերենին միացնող տարածային ընորոշ որևէ հատկանիշ:

զ) Հայերենը և իտալյան լեզուները չունեն ըառային զուգարանուծյունների այնպիսի տարածային հատկանիշ, որ խորթ լինի հ.-ե. այս կամ այն լեզվին ընդհանրապես: Ուրեմն, հայ-իտալյան ըառային երկպալան ուժեղ զուգարանուծյունները զալիս են հ.-ե. ընդհանրուծյան կամ դրան մոտ ժամանակաշրջանից:

դ) Տարածքների սահմանները սովորաբար հստակորեն չեն ընդգծվում: Ուստի դժվար է նաև որոշել հայ-իտալյան տարածքի լեզուների ընդգերկման շաիր: Սակայն, ինչպես ուսումնասիրուծյունից է պարզվում, հայ-իտալյան զուգարանուծյունները ընորոշ տարածային հատկանիշներով կայուն տարածքներ են կազմում հիմնականում հունարենի և արիական լեզուների հետ: Հենվելով նաև վիճակագրուծյան տվյալների վրա, կարելի է ենթադրել, որ հնդեվրոպական միասնուծյան կամ նրան մոտ ժամանակահատվածում հայերենը և իտալյան խմբի լեզուները մտել են այնպիսի տարածքի մեջ, որտեղ միմյանցից ըացի կապեր են ունեցել հատկապես արիական, ըալթիական լեզուների և հունարենի հետ: Այդ տարածքում հայերենը ալելի մոտ է կանգնած եղել օսկուժըրական ըարքառներին, արիական, ըալթիական լեզուներին, ըան Ֆալիսկա-լատինականին, հունարենին, օսկուժըրական ըարքառները՝ Ֆալիսկա-լատինականին, իրանական խմբին, հայերենին, ըան մյուսներին, իսկ Ֆալիսկա-լատինականը՝ օսկուժըրական ըարքառներին, կելտական և իրանական լեզուներին, ըան հայերենին և մյուս լեզուներին:

ե) Քանի որ միայն իրանական խումբն է ուսումնասիրվող լեզուների նկատմամբ հավասարապես մոտ կապեր հանդես ըերում, ապա հնարավոր է, որ հայ-իտալյան տարածքում այն նրանց կապող դիրք է զրալել:

ԲԱՐԱՅ ԻՆ ԵՐԿՂԼԱՆ ԹՈՒՅԼ ԶՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արտահայտուծյան և ըմանդակուծյան պլաններում երկպալան թույլ ըառազուգարանուծյունների տարածքներն իրար չեն ծածկում: Այդ զուգարանուծյունները մի պլանում մտնում են այս տարածքի մեջ,

մյուսում՝ հապաղիր, մի տեսակ միջին դիրք զբաղեցնող երկուսի միջև:

Մի տարածքից մյուսին լեզուների փոխանցումները կարելի է բացատրել հետևյալ կերպ: Ժամանակի մի հատվածում տվյալ լեզուն կարող է մտած լինել տարածքային այս, ուրիշ ժամանակահատվածում՝ մեկ այլ լեզվախմբի մեջ, ծեղո բերելով և մեկի, և մյուսի տարածքային հատկանիշները, կամ էլ՝ զրեթե նույն ժամանակահատվածում հարել և մեկին, և մյուսին, այսինքն՝ կապող օղակ հանդիսանալ երկուսի համար:

2 ե վ ա յ ի ն ե ռ կ զ լ ա ն թ ու յ լ .

զ ու զ ա ք ա ն ու թ յ ու ն ն ե ռ

Գոգ, զոգցես, , , ասել, , , լատ. *voveo*, -ere , , հանդիսավոր խոստանալ, ուխտել, նվիրաբերել, , , ումթ. *vufetes* , , խոստում, նըվիրաբերում, , , հինդկ. , վեդ. *vāghāt-*, ավ. *rāstare-vayanti-*, , ուխտավոր, աղոթավոր, զոհ խոստացող, , բառերը ենթադրում են արմատի **uogh-* ձև (հայ-իտալա-արիական): Ավ. *aog-* , , ծանուցանել, ասել, խոսել, , , *aogadā* , , ասել, խոսել, , , հինդկ. վեդ. *ohatē* , , զոգվաբանել, փառաբանել, , , հուն. *ἐὕχομαι* , , աղոթել, ուխտել, հայտարարել, , , *εὕχος* , , ուխտ, աղոթք, մաղթանք, , զուգարանությունները զալիս են արմատի **euagh-* ձևից (արիա-հունական): Բովանդակության պլանում երկու տարածքները միանում են բառերի պաշտամունքային արժեքով, իսկ հայերենը և ավեստան դրանց հակադրվում են սովորական նշանակությամբ:

Արմատի միջին ծայնդարձով և **-no*, **-(e)* ածանցներով միանում են հայ. թոռն, -ին, հինդկ. *targā-*, *targaka-* , , ծագ, հորթ, , , *ou*. *tārin* , , մանչ, , , լիտվ. *tařnas* , , ծառ, սպասավոր, , բառերը: Արմատի վերին ծայնդարձ ունեն հուն. *τέρην*, սար. *terēnum*, լատ. *tener* , , փափուկ, քնքուշ, մատղաշ, , ձևերը (հայ-արիա-լատական, հունա-իտալյան) :

**-m* ածականով և արմատի զրո ծայնդարձով տարածք են կազմում հայերենը՝ թարմ, ալբաներենը՝ *trim* , , 1. բաշ, արի, 2. երիտասարդ տղամարդ, , , վերին ծայնդարձով՝ լատիներենը *termes*, -*itis*, հունարենը՝ *τέρμα* , , քնքուշ, փափուկ, , , հին իսլանդերենը՝ *þyrma* , , զեղեցիկ, , (հայ-ալբանա-լատինա-հունա-իսլանդական) : **-u* ածականով միավորվում են հունարենը՝ *τέρυ* , , բարակություն, նըրբություն, , , հին հնդկերենը՝ *tāruna-*, ավեստան՝ *tauruna-* , , երիտասարդ, մանկամարդ, , (հունա-արիական) : Ձևային առաջին ենթատարածքները միասնական են և բովանդակության պլանում: Իտալյան լեզուները իմաստային տարածք են կազմում հիմնականում հունարենի հետ, որոնց կարելի է միացնել հայ. թարմ բառը:

Տարտամ, տրտում բառերի միշտ նախածնները գտնվելով դժվար է, բայց դրանցում *-m անանցը ակնհայտ է, որով միանում են լատ. dormiō, ,քնել, , եկ-սլավ. dremlja, dremati ,ննջել, , ծրագ, ծրաթի ,տնրել, տրտմել, , բառերին (հայ-սլավոնա-լատինական): Հունարենը հակադրում է *-dh ամականով (որով, գուցե, միանում է հայերենին) և *-n բայածանցով ձևեր: Արմատի *drē- ձևից են գալիս հնդկ. drāti, drāyati ,քնել, , ni-drā ,քուն, , և կարծ ժայնավորով եկ-սլավ. dremlja ,քնել, , բառերը (հնդկա-սլավոնական): Բովանդակության պլանում հայերենը տարածք է կազմում եկեղեցա-սլավոններենի հետ, որով հակադրվում է մյուս բոլորին:

Գռոն, -ին, հուն. (հոմ.) (f)αργήν, կրետ. farghē ,գառ, , հնդկ. urā ,մաքի, , urāṇa- ,խոյ, գառ, , լատ. rēno ,մորթի, , ձևերը միանում են *-en անանցով (հայ-հունա-լատինական): *-io անանց ունի հուն. ἔϊρος (*uer-iō-) ,բուրդ, , թառ, իսկ լատ. vervēx, -ēcis ,ոչխար, խոյ, , պահլ. varak,մաքի, , բառերը միանում են *-k անանցով: Գերմանական ձևերը՝ անգլ.-սաքս. waru, հիսլ. wara ,պարանք, մորթի, , կամ գալիս են արմատի միջին ժայնդարձով նախածնից, կամ կարելի է ենթադրել արիական տարածքի ազդեցություն: Հայերենը բացարձակ տարածք է կազմում հունարենի հետ, իսկ լատիններենը իմաստով միանում է գերմանականին: Այսպիսով, բովանդակության պլանում լեզուները խիստ հակադրվող տարածքներ չկան, բայց և այնպես հայերենը ավելի ուժեղ տարածք է կազմում հունարենի և արիականի հետ, իսկ լատիններենի հետ կապը թուլանում է:

Անո, -ի, ,ազգ. ցեղ. տոմ, , բառը *-s ամականով տարածք է կազմում լատ. Cerēs, -eris ,երկրագործության աստվածուհի, , ուկ. kerri "Cererī", հուն. Χερῆ-σ ,հազեցնել, , հվգերմ. hirso, հիսլ. hirsī ,կորեկ ցորեն, , (հայ-հունա-լատա-գերմանական): Արմատական ձևերից են գալիս հայ. սերեմ, -իմ, սորեկ, սորիկ ,մի տեսակ բույս, որի սև և մանր հունդերից ձեռք են հանում, , լատ. creō, -āre ,ստեղծել, արտադրել, զավակ կամ ծագ արարել, , հուն. Χόρος ,երեսա, որդի, , ալբ. thjer (*ker-) ,կաղին, , լիտվ. šerti ,սնել, , բառերը (հայ-լատինա-հունա-ալբանա-լիտվական): Հայ. սերմ, սերմն բառերը ձևով մոտենում են լիտվ. šėrmens, šėrmenys (հոգն.) , հարուս. sermen ,մեռելահաց, , իսկ սեռն՝ ,գուտ, անխառն, մաքուր, , ալբ. thjerrē (*ker-n-) ,ոսպ, , ձևին, բայց իմաստով հեռանում են միմյանցից: Առաջին տարածքը միասնական է միայն աբաջայ-

տության պլանում, իսկ երկրորդում իմաստով մոտենում են հայերենը, լատիներենը և հունարենը:

ի մ ա ս տ ա յ ի ն ե ռ կ պ լ ա ն թ ու յ լ

զ ու զ ա ք ա ն ու թ յ ու ն ն ե ռ

Անկիւն բառը հավանաբար ունի * $\dot{\alpha}$ on ածանց, որով միանում է հուն. $\acute{\alpha}\gamma\gamma\epsilon\iota\omicron\nu$ (* $\acute{\alpha}\gamma\gamma\epsilon\sigma\text{-}\iota\omicron\nu$), ,աման,, , միջին իու. $\alpha\iota\gamma\epsilon\eta$,,տապակ,, , հյուս. գերմ. $ekkeja$,,կրունկ,, , հվգերմ. $ancke$, $enke$, (* $anki\dot{o}n$), ,ծոծրակ,, , ալլև՝ ,,կրունկ,, , ձևերին (հայ-հունա-իռլանդա-գերմանական): * $\dot{\alpha}$ lo ածանց ունեն հետևյալ բառերը՝ լատ. $angulus$,,անկյուն,, , ումբր. $anglome$ "ad-angulum", հուն. $\acute{\alpha}\gamma\chi\lambda\omicron\varsigma$,,ծոած, կոր, կորացրած,, , հնդկ. $am-g\ddot{u}li$ -h ,,մատ, ոտքի մատ,, , հել.-սլավ. $og(\ddot{z})l\ddot{z}$,,անկյուն,, , հվգերմ. $anchal$, $enchil$, հյուս. գերմ. $ekkeja$,,ոտքի կոճ, պնդ,, , (իտալա-հունա-հնդկա-սլավոնա-գերմանական): Բովանդակության պլանում հայերենը տարածք է կազմում իտալյան լեզուների, հին եկեղեցա-սլավոներենի և հունարենի հետ:

Գեղմն (-ան) բառը * $\dot{\alpha}$ -առնականով մեկուսանում է, իսկ * $\dot{\alpha}$ -no ածանցով միանում է մյուս բոլոր լեզուներին: Հայերենը իմաստային տարածք է կազմում լատիներենի և գերմանական լեզուների հետ՝ գեղմն, լատ. $vellus$ (* $vel\text{-}nos$), գոթ. $wulla$ (* $vl\text{-}no$), հվգերմ. $wolla$,,գեղմ, բուրդ,, : Հակադիր տարածքում, որի մեջ մտնում են մնացած լեզուները, առկա է միայն ,,բուրդ,, իմաստը (ռալթիա-սլավոնա-կելտա-արիա-հունա-գերմանական):

2ոյլ, -ոյլ, ձուլիմ բառերը * $\dot{\alpha}$ -lo ածանցով մոտենում են հուն. $\chi\ddot{u}\lambda\omicron\varsigma$,,հյուլ,, , (հայ-հունական), իսկ մաքուր արմատով և * $\dot{\alpha}$ -o-հիմքով ձև, -ոյլ, բառը՝ հնդկ. $h\ddot{u}va$,,զոհ,, , հուն. $\chi\epsilon(\ddot{f})\omega$,,թափել, հեղել,, , ձևերին (հայ-հունա-հնդկական): * $\dot{\alpha}$ -t ածականով տարածք են կազմում հետևյալ զուգաբանությունները՝ լատ. $fun\text{-}d\ddot{o}$, -ere (n ածականը հետագայի արդյունք է), ,ձուլել,, , , գոթ. $giutan$,,ձուլել,, , , հաբս. $giotan$,,ձուլել, թափել,, , , հվգերմ. $giozzzen$, $gussa$,,հեղել,, , , հուն. $\chi\ddot{u}\tau\omicron\varsigma$,,թափած, հալած,, , (լատինա-գերմանա-հունական): Նշված առնականով այս տարածքի մեջ մտնելով, բայց և * $\dot{\alpha}$ -ro (* $\dot{\alpha}$ -t-ro)ածանցով ուժեղ գուգաբանություններ են հայտաբերում հունարենը, թրակերենը և արիական լեզուները: Ինչպես տեսնում ենք, հայերենը և լատիներենը միավորվում են միայն բովանդակության պլանում, որոնց միանում են գերմանական լեզուները և հունարենը:

Հայ-իտալյան բառային երկպլան թույլ զուգաբանությունների շատ քիչ բանակը ննարավորություն չի տալիս, իհարկե, լուրջ ընդհան-

րացումներ կատարել: Կարելի է նշել միայն, որ հայ-իտալյան զուգաբանությունները ձևով ավելի մոտենում են հունարենին և արիական լեզուներին, իսկ իմաստով՝ գերմանականին:

Հենց այն հանգամանքը, սակայն, որ հայերենը և իտալյան բարբառները հայտաբերում են փոքր թվով բառային երկպիման թույլ զուգաբանություններ, որոնք կայուն տարածքներով չեն սահմանափակվում, հիմք է տալիս առաջ քաշելու այն վարկածը, որ հայերենը և իտալյան լեզուները միասին երկու տարածքներ իրար հետ կապող օղակ չեն եղել:

ԲԱՌԱՅԻՆ ՄԻԱԳԼԱՆ ԶՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Միապիման զուգաբանությունների տարածքային հատկանիշը առանձնառև է միայն մեկ պլանում և, ի տարբերություն երկպիման թույլի, մյուսում հակադրություններ ընդհանրապես չունի: Այս տիպի զուգաբանությունները տարածքային հատկանիշ են ցուցաբերում մեծ մասամբ արտահայտության պլանում, իսկ բովանդակության պլանում դրանք համահնդեպկողական կամ այդ արմատը պահպանած լեզուների շրջանակներում ընդհանրություններ են:

Ա ծ ա ն ց-ա ճ ա կ ա ն տ ա ր ա ծ ք ա յ ի ն

հ ա տ կ ա ն ի շ ն ե ր ո վ զ ու զ ա ք ա -

ն ու թ յ ու ն ն ե ր

Նոր, -ոյ, բառը արմատի *nou- ձևով և *-ro ածանցով միանում է լատ. *nover-ca*, խորթ մայր,, *noraleis*, նոր դաշտ,, զուգաբանություններին, իսկ հուն. *νε(φ)δρός*, նոր,, բառը ունի **ne-ueros* նախած (հայ-լատինա-հունական): **r/*n* հերթագայությունը այս տարածքին են հարում հավանաբար նաև թու. *A nū*, թու. *B nūne* բառերը: **-io* ածանցով միավորվում է հնդկա-լիտվա-բուլղարակելտա-հունա-գերմանական, իսկ **-os* ածանցով՝ լատինա-լիտվա-արիա-խեթական տարածքը:

Քիրոն, -ան (**suidrom*), հուն. *ἰδρωΰς*, լատ. *sūdor*, -oris, ալբ. *dīrsē*, *djersē*, լատվ. *svīdri* (հոգն.) ,,քրտինք,, (հայ-հունա-ալբանա-լատինա-լատվական): Ջրո ածանցով հակադրվում է արիա-գերմանա-լատվական տարածքը:

Շեռն, -ին, ձեռք, հուն. *χείρ*, հոգն. տր. *χερσί*, թու. *A tsar* (**kesar*-), թու. *B sar*, խեթ. *kessar*, *kesseras*, ալբ.

dorē, Իոգն. duar (*ghēr-) , , ձեռք, , , օսկ. heriad (*hers-) , , ըռնել , , , Լատ. īr, hīr , , ձեռքի փի , , (հավանաբար զալիս է օսկ-ուսմբոյան խմբի լեզուներից) , Գնդկ. hārana , , բազուկ , , (հայ-հնդկա-հունա-իտալա-թղթարա-խեթա-ալթայական) : *-to ածանց է հայաքերում արիա-հունա-լիտվա-լատինական տարածքը :

Զուր, քոն, Լատ. soror, Գիոլ. siur, Գեոռն. huir, Մկոռն. hoer, hor, Լիտվ. sesuo, սեռ. sesers, Գնդկ. svāsar-, ավ. x^vamhar-, Թոխ. A šar-, Թոխ. B šer , , քույր , , , Իուն. ἑοφ (կոչական) , , դուստր, զարմ , , (հայ-լատինա-կելտա-արիա-լիտվա-թո-խարա-հունական) : *-ter ածանցով հակադիր տարածք են կազմում հվզերմ. swester, անգլա-սարա. sweostor, suster, Գիսլ. sys-ter, Գարուս. swestro, Գեկ.-սլավ. sestra , , քույր , , ձևերը (զերմանա-սրուսա-սլավոնական) : Սովորաբար t-ն համարվում է -sr- հնչյունակապակցության արդյունք , որը տվյալ դեպքում համո-զիչ է է : Անհայտ է , որ նշված լեզուները այդ ձևերը կազմել են ինքնուրույնաբար՝ ազգակցություն ցույց տվող *-ter ածանցով բա-ռերի համաքանությունը :

Չմեռն, -ան (*ժիմեռն) , Լատ. hibernus (*ghim(e)rios) , , ժմե-ռային , , , տոսկ. dimēr(ē) (*ghei-men-om) , , ժմեռ , , , Իուն. χεῖμερινός , , ժմեռային , , (հայ-լատինա-հունա-տոսկական) : Ար-րանց հակադրվում են Լատ. hiems, Իուն. χεῖμα, Լիտվ. žiemė, Լատվ. zima, Գեկ.-սլավ. zima, Գիլմր. gaem , , ժմեռ , , , միոլ. gem-adaig, ավ. zya (*ghiom), Կայց. zygm, սեռ. zimō , , ժմեռ , , ձևերը , որոնց միանում են հայ. ժիւն, Իուն. χιῶν , , ձյուն , , բացարձակ զուգաբանությունները (լատինա-բալթիա-սլա-վոնա-կելտա-հունա-ավեստա-հայկական) : *-en ածականակերտ ածան-ցով միանում են Լիտվա-սլավոնա-խեթա-ալթայա-զալկական զուգաբանու-թյունները : Հին իսլ. gōi , , ամիս փետրվարի և մարտի միջև , , բարդ մեկուսանում է :

Սոր, -ոյ , , անցք , խոռոչ , , , ավ. sūra- , , անցք , , , sūram , , անցք , խոռոչ , , , Գնդկ. sūra- , , ուժեղ , , , այլև , , հերոս , , , Լատ. caverna, (*kouerna) , , խոռոչ , , ծառի մեղր , որջ , , , Իուն. χῶρ , , խոռոչ , , ականջի խոռոչ , , , զալկ. Χάραρος, Կիմր. cawr, Կոռն. caur , , հսկա , , (հայ-արիա-հունա-լատինա-կելտական) : Այս բառազուգաբանություններին հակադրվում են Լատ. cava , , փոս , , , cavō, -āre , , փորել , , , cavus (*kouos) , , խոր անցք , , , Լատվ. šāva , , ծառի խոռոչ , , (լատինա-լատվական) : *-jo ածանց ունեն հունա-բրետա-ալթայական զուգաբանությունները : Թեպետ լեզուներում առկա իմաստային դաշտերը իրար չեն ծածկում , բայց տարածքային հա-

վաղրուծյուններ չեն ստեղծում, բոլորն էլ միավորվում են , խո-
ռոչ, անցք, , իմաստներով: Միայն *-չո ածանցով բառերն ունենցել
են, հավանաբար, ածականի արժեք:

Լիր, -ի, լատ. plērus , մեծ մասամբ, , , հուն. πλεῖρος, կիր.
llwyr , , լի, , (հայ-լատինա-հունա-կլմբական): *-ռ ածականով
առանձնանում է իտալա-կելտա-հնդկա-լիտվա-սլավոնա-գերմանական
տարածքը: Այս երկու տարածքները *r/*ռ հերթազայուծյան արդյունք
են: Մաքուր արմատով ձևեր ունեն հայերենը՝ լի, լատիներենը՝ pleō,
-ēre , , լցնել, , , լիովերենը՝ piln, pilti, ավեստան՝ par-
, , լցնել, , (հայ-լատինա-իրանա-լիտվական): *-to դերբայական ա-
ծանցով միանում են հնդկա-լատինա-ալբանա-ռուսական զուգաբանու-
ծյունները:

Լիրը, -ոյ, լատ. lūbricus , 1. սահուն, լարծուն, անհաստատ,
մեղկ, 2. անառակ, , , հուն. ὀλίμβρος , սահուն, լարծուն, , ,
հվգերմ. sleffar , սահուն, , , հիսլ. sleipr , լարծուն, , , զու-
գաբանուծյունները միանում են *-ծ ածականով և *-ռո ածանցով
(հայ-լատինա-հունա-գերմանական): *-ծ ածական հիմքով և *-ռո
ածանցով ձևեր ունեն կելտական լեզուները, իսկ միայն *-ծ առա-
կան՝ գերմանական լեզուները: *-d/*-dā ածականով միավորվում է
բալթիա-սլավոնա-ալբանա-հնդկա-անգլա-սաքսոնա-հունա-հայկական
տարածքը: Լատինա-հունա-գերմանական զուգաբանուծյունների տարած-
քային հատկանիշը *-ռ ածանցն է: *-ռո ածանցով առանձնանում է
բալթիա-սլավոնա-հնդկա-հունա-լատինական տարածքը: *-չո ածանցով
ձևեր ունեն հունարենը և լատիներենը:

Գարուն, լատ. vēr, vēris , , գարուն, , , vernus (*uernios)
, , գարնանային, , , հուն. ἔαρ, ἔαρος, ἦρος , , գարուն, , , ավ.
varari (ներգ.) , , գարնանը, , , հիսլ. errach (*ferrach *uesr-
āko) , , գարուն, , , լիտվ. vāsara, vasarā, լատվ. vasara
, , ամառ, , , հիսլ. vār , , գարուն, , (հայ-հունա-ավեստա-լատինա-
իռլանդա-բալթիա-իսլանդական): *-en և *-to (*-en-to) ածանցներով
վերիններին հակադրվում են հնդկա-կելտա-խեթա-սլավոնական զուգա-
բանուծյունները: *-en ածանցով այս տարածքին են հարում հայե-
րենը և լատիներեն նշված զուգաբանուծյունները:

*-ռո հատկանիշով տարածքներում հայերենը և իտալյան լեզու-
ները տարածքային միավորով միմյանց հաճախ են մերժենում: Մյուս
լեզուներից այդ տարածքներում կայուն է հունարենի դիրքը: *-ռո
հատկանիշով հայ-իտալյան զուգաբանուծյունները մերթ ընդ մերթ
համադաստասանուծյուններ են զտնում նաև այլ լեզուներում, սա-
կայն սլավոնական և գերմանական ձևերը հանդիպում են հիմնականում

հակադիր տարածքներում:

*-no

թակն, -ան, լատ. *tignum* (**tegnom*) , , զերան, , , հվգերմ.

stehho, , կոպալ, զավազան, ցից, , (հայ-լատինա-վ. գերմանական):

*-ro ածանցով հակադրվում է բալթիկ-սլավոնական տարածքը: Մաքուր արմատով ձևեր ունեն հայերենը, գերմանական և բալթիկ-սլավոնական լեզուները:

Ունայն բառը *-no ածանցով միանում է հնդկ. *ūna*, ավ. *ūna-*, *ūna-* , , սլավա, , , հիսլ. *wanr*, հվգերմ. *wan*, գոթ. *wans* , , զոփկ, թափուր, , , լիտվ. *vāns-kariai*, լատվ. *vans-kar(i)s* , , անլը-տուղ ձու, , , լատ. *vānus* , , ունայն, թափուր, , , հուն. *ἐὺνυς*, -*ιδος* , , զրկված, , (հայ-արիա-գերմանա-բալթիա-լատինա-հունական): *-k ածականով մեկուսանում են իտալյան լեզուները: *-sto/ *-ste ածանցով միանում են իտալա-գերմանա-իռանդական զուգաբանությունները:

Swl'n, -ի (**dapni-*), լատ. *dapinō*, -are, , առատ խնջույք տալ, , *damnum* , , կորուստ, , , *damnōsus* (**dap-no-*) , , կորստաբեր, , , հուն. *δαπάνη* , , ծախս, , , *δελφινος* , , ճաշ, նախաճաշ, , , հյուս. գերմ. *tafn* (**dap-no-*) , , զոհաբերելու անասուն, մատաղացու, մատաղ, , (հայ-լատինա-գերմանա-հունական): Միայն *-p ածական ունեն լատինա-գերմանա-հնդկա-թուրա-հունական զուգաբանությունները:

-sk/-k (*-sk/*-k)

Հարց, -ի, հարցանեմ, հարց, հնդկ. *prcchāti*, ավ. *pāresaiti* , , հարցնել, , , լատ. *poscō*, -ere , , 1. պահանջել, 2. խնդրել, աղերսել, , , հվգերմ. *forasca* , , հարց, խնդիրք, , , ումբր. *persklu* , , աղաչանք, խնդիրք, , , մարս. *pesco* , , զոհ, զոհաբերություն, , , կիմբ. *archaf* , , հարցնել, , , կոոն. *arghaf* , , խնդրել, , , մբրետ. *archas* , , հրամայել, : Օսկ-ումբրական բարբառներից և կելտական լեզուներից բազմի մյուսները միավորվում են նաև արմատի զրո աստի-ժանի ծայնդարձով (հայ-իտալա-արիա-գերմանա-կելտական): *-k-n/ *-k-n հատկանիշ են ցուցաբերում հայ. հարսն, -ին, հնդկ. *praś-* *nā-*, ավ. *praśna* , , հարցում, հարց, , , այլև , , հարս, , , հիսլ. *fregna*, անգլա-սաքս. *frignan*, գոթ. *fraihnan* , , հարցնել, , , ումբր. *persnitu* իննդրատու, խնդարարկու, , զուգաբանությունները (հայ-ումբրա-արիա-գերմանական): *-k/*-k ածականով միավորվում է լատինա-իռանդա-թուրա-հունա-արիա-բալթիա-սլավոնական տարածքը: Բովանդակության պլանում թերևս կարելի լիներ հարսն բառին մոտ

իմաստներով տարածք առանձնացնել, սակայն դրանք լեզուներում կարող էին առաջանալ անկախաբար՝ որպես դրսից, այլ ընտանիքից, կլին առնելու, , զաղափարին սերտ առնչվող հասկացություններ: Դրա ապացույցն է նաև այն, որ լեզուներում, ,հարց, և, ,հարս, , իմաստներ է արտահայտում ոչ միայն միևնույն արմատը, այլ երբեմն նաև միևնույն բառը:

Այց, ալցել (հայցել) , լատ. aeruscāre , խնդրել, , ումբր. eiscurent , ,կանչել, հրավիրել, , , հնդկ. icchāti , , փնտրել, փափագել, , , icchā , , փափագ, ցանկություն, , , հվգերմ. eisca , , հարց ու փորձ, պահանջ, , , eiscōn , , հարցնել, ըննել, խուզարկել, , , հաքս. ēscōn, ēscian , , պահանջել, , , լիտվ. ieškau, ieškóti , , փնտրել, , , լատվ. iēškāti , , ոչիլ փնտրել, , , հել.-սլավ. iskō, iskati , , փնտրել, , , iska , , փափագ, ցանկություն, , (հայ-իտալա-գերմանա-ռալթիա-հնդկա-սլավոնական): Ավ. išaiti , , փնտրել, փափակել, , ձևը հակադրվում է մյուսներին:

Ողն, -ին, ուլն բառերը *-no ածանցով համահնդկալեզուական ընդհանրությունն են, իսկ *-k ածականով ոլոք (ոլոգ) ձևը տարածք է կազմում լատիներեն lacertus , , 1. մկանունը, 2. բազուկ, , , հունարեն ἄλαξ , , արմունկ, , զուգաբանությունների հետ (հայ-լատինահունական): Բովանդակության պլանում հակադրություններ գրեթե չկան, քանի որ երկու ձևերն էլ հանգում են , , ոլոգ, արմունկ, , նախնական իմաստներին: Մի փոքր մեկուսանում են, թերևս, հայ. ողն, ուլն բառերը:

-t/-d/*-dh

Խանձեմ (*r/*n հերթագայություն) , լատ. carbō, -ōnis , , ածուխ, , , հնդկ. kūdāyati , , խանձել, , , kuṇḍatē , , այրել, , բառերը միանում են արմատի թույլ ծայնավորով: Արմատի վերին ծայնդարձ ունեն հվգերմ. herd, հաքս. herth, անգլա-սաքս. heorð , , վառարան, օջախ, , զուգաբանությունները (հայ-հնդկա-լատինա-գերմանական): *-s ածականով միավորվում է հնդկա-գերմանա-բալթիա-սլավոնա-հայկական տարածքը: Իտալա-հունա-լեկտական բառազուգաբանությունների տարածքային հիմնական հատկանիշը *-m ածականն է: Այս տարածքի ավելի ուշ շրջանի արդյունք է, հավանաբար, և հայ. կարմիր բառը: Թոխ. B kark-, kārka- ձևերին *-k ածականով, հնարավոր է, միանում են իսրայել և կրակ բառերը: Հայերենի համար իրավ (*-kh) ձևային տարածքներն ավելի հիմն են, քանի որ այստեղ առկա է բաղաձայնի տեղաշարժ, իսկ մյուսներում՝ ոչ: Բովանդակության պլանում տարածքային հակադրություններ գտնելը դժվար է, բոլորն էլ

հանգում են , ,այրել, խարել, կրակ, , իմաստներին, իսկ լեզուներում պահպանված կոնկրետ իմաստները հետագա անկախ զարգացման արդյունք են:

Գեղծ , ,սաստիկ փափազ, տենչ, , գեղծալ , ,փափազել, տենչալ, , բառը արմատի վերին ծայնդարձով և *-dh/*-ā ածականով միանում է հուն. ἐλδομαι , ,տենչալ, , , լատ. velle , ,ցանկանալ, ուզենալ, , , հվգերմ. willu, wellan , ,ցանկանալ, , , vellen , ,ընտրել, , , իռլ. fled, կիմբ. gwledd , ,հյուրասիրություն, խնջույք, , , մկիմբ. , կոոն. , բրեթ. guell , ,ալիելի լավ, , ձևերին (հայ-լատի-նա-հունա-գերմանա-կելտական): *-p ածականով միանում են լատի-ներենը և հունարենը: Մաքուր արմատի ծայնդարձի տարբեր աստիճան-ներով կարելի է հակադրել հետևյալ զուգաբանությունները. ա) ար-մատի վերին ծայնդարձով՝ լիտվա-սլավոնա-գոթա-ումերթա-արիական, բ) արմատի միջին ծայնդարձով՝ լատինա-ռուսա-գերմանական, գ) ար-մատի զրո ծայնդարձով՝ հունական: Բովանդակության պլանում ակնհայտ տարածքային հակադրություններ չկան: Եթե ոչ բոլոր լեզուներում է առկա նույնիմաստություն, ապա նշված զուգաբանությունները իրարից հեռանում են մինչև հոմանիշության սահմանները:

Աղտ, աղծ, գոթ. , հիսլ. , հսաքս. salt, հվգերմ. salz , ,աղ, , , լատ. sallō, -ere , ,աղ անել, , , լիտվ. saldūs , լատվ. / salds, սլավ. *soldъk , ,բաղր, համոչ, , (հայ-գերմանա-լատինա-բալթիա-սլավոնական): Սրանց հակադրվում են հետևյալ ծե-վերը՝ հայ. աղ, -ի, լատ. sāl, sālis , ,աղ, , , հնդկ. salila , ,աղի, , , հել.-սլավ. solъ, լատվ. sāls (*sālis) , ,աղ, , , լիտվ. salia , ,բաղրություն, , , որոնք միանում են նաև *-i ածականով (հայ-լատինա-հնդկա-սլավոնա-բալթիական): Ջրո ածանց ունեն հունա-ումերթա-կելտա-ալբանական զուգաբանությունները:

Արմատի զրո ծայնդարձով, *-n և *-t ածականներով միանում են հայ. մունջ, լատ. muttiō, -īre , ,բրթմնջալ, , , (որոնք ունեն և *-io ածանց), mūtus, հուն. μυττός , ,համր, , , իսկ առանց *-n ածականի ձևեր են հայտաբերվում հետևյալ զուգաբանություններ-րը՝ լատ. mutmut (facere) , ,նուտուն (հանել), , , հուն. μύτις , ,համր, , , հվգերմ. mutilōn , ,մոսալ, , , հիսլ. muðla , ,բրթ-մրնջալ, , , (հայ-լատինա-հունական, լատինա-հունա-գերմանական): Վերը նշված *-n հիմքով և *-k/*-g ածականով տարածք են կազ-մում հունա-լատինա-հնդկա-գերմանա-խեթական, իսկ առանց *-n-ի՝ հունա-ումերթա-բուլղարական զուգաբանությունները: *-lo ածանցով միանում են հունարենը և գերմանական լեզուները, Վերջիններս ու-նեն նաև զրո ծայնդարձով արմատական ձևեր: Այս բոլոր տարածքներին

արմատի ծայնդարձի միջին աստիճանով հակադրվում են զերմանական և բալթիական լեզուները, որոնց միանում է և հին հնդկերենը:

Ցայտեմ, ցայել բրբռ. ցատկել, լատ. scateō, -ēre, ,աղբյուրից շուր ցայտել, ծայթբել,, , հուն. εσχατάμειζεν, ,ցատկել,, , անգլ.-սաքս. sceadd, ,ձկան տեսակ,, , կիմր. y-sgadan, միոլ. scatan, ,տանիս,, , (հայ-լատինա-հունա-անգլ-սաքսոնա-լեկտական): Սրանց հակադրվող զուգաբանությունների տարածքային հատկանիշը *-r ածականն է՝ հայ. ցոթկել (*skēr-th-) , ,ցնկնել,, , ցոուկ (*skēr-) , , 1. նոր ծիլ, նորահաս տունկ, 2. տղա երեխա,, , ցրտկեցնել, ցրիտեցնել , , դուրս ցայտեցնել,, , ցրբել , , թափել, ցըր-ցըրել,, , ցըրտել , , վրան ցայտել,, , լատ. cardō, -onis , , 1. դուռ մերակ, 2. շրջադարձային կետ,, , հնդկ. kirāti , , շաղ տալ, ցրել, ցանել,, , kūrdati , , ցատկել,, , հուն. σκαίρω, σκιρτάω , , ցատկել,, , լիով. skērys, skērēlis , , մորեխ,, , հպրուս. skarra, հսլավ. skorъ, արագ,, , հիսլ. skirja , , մոզի,, , հվգերմ. scerōn, , , չարամոծի լինել,, , միոլ. ceird , , բայլել,, , կիմր. cerddaf , , զնալ, թափառել,, , հիոլ. fo-cerdaim , , նստել, զգել,, , (լատինա-հնդկա-հունա-հայ-բալթիա-կելտա-գերմա-նա-սլավոնական):

*-n բայածանց

Հայ. լքանում, լատ. linquō, -ere, հնդկ. rinakti , , թողնել, լքել,, , ավ. -irinaxti , , բաց թողնել, ազատել,, , հուն. λίσσιναι, հլիտվ. pa-linkti, հպրուս. po-linka , , թողնել, լքել,, , չիս. liknovati se, , հրաժարվել,, , զուցե նաև հիսլ. lan անգլ.-սաքս. lœn , , ավատ, լեն,, , (հայ-արիա-բալթիա-չեխա-լատինա-հունա-գերմանական): Այս զուգաբանությունները միանում են նաև արմատի զրո ծայնդարձով: Սաքուր արմատը պահպանվել է հայ-լատինա-հունա-իռլանդա-հնդկա-բալթիա-սլավոնա-գերմանական զուգաբանություններում:

Հայ. լիզանում, լատ. lingō, -ere, հուն. λίσσιναι, , լիզել,, , (հայ-լատինա-հունական): *-u ածականով միավորվում են հայ. լիզում, լատ. ligurriō, հիոլ. ligur, կիմր. llwy դուզաբանությունները (հայ-լատինա-կելտական): Հունարենը, հին հնդկ-կերենը, զերմանական, բալթիկ-սլավոնական լեզուները ունեն մաքուր արմատով բայածանց:

Հայ. սպառնամ, լատ. spernō, -ere, , ոտքի տակ առնել, մերժել, արհամարհել,, , aspernor, -ārī , , վանել, արհամարհել,, , հնդկ. sprṇōti , , կանխել, ստաճն առնել, խափանել,, , sprnati , , սպա-

նել,, , հվգերմ. *spurnan* ,կոխտեի, ոտքով հրել,, , *spornōn* ,կրունկով հրել,, , անգլ.-սաքս. *speornan* ,ոտքով հրել,, , *spurnan*, *spornan* ,ոտքով հրել, արհամարհել,, (լատինա-հայ-հնդկա-գերմանական): նշված իմաստներով բայերը լեզուներում պահպանվել են և առանց *-ն ածանցի (արիա-բալթիա-հունական):

Դիզանեմ, լատ. *dingō*, -ere ,,փափուկ նյութից պատրաստել,կերտել, ստեղծել,, , հուն. *δινῶ* ,,ծնոք տալ, դիպչել,, , Թրակ. *Δίγγιον* ,,անուն է,, , հիոլ.*-ding- ,,կառուցել,, (հայ-լատինա-հունա-թրակա-իռլանդական): Արմատը մաքուր ձևով պահպանվել է հայ-ավեստա-հունա-հնդկա-գերմանա-լիտվա-ռուսա-իտալա-թրակա-թոխարական զուգաբանություններում: *-ն ածանցը բովանդակության պլանում ևս հակադրություն չի ստեղծում, բանի որ նույնիմաստ կամ հոմանիշ բառեր կազմվում են և առանց *-ն-ի:

*-to / *-tu / *-ti

Արդ, -ու, , , ձև , կարգավորություն, սարք,, , լատ. *artus*, -ūs ,,հող,, , հուն. *ἀρτῦς* ,,կարգավորություն,, , հնդկ. *rtū-*h ,,կարգ, կանոն,, , Թոխ. B *ar(t)kye* ,,հարուստ,, (հայ-հունա-հնդկա-լատինա-թոխարական): *-to ածանցով սահմանազատվում է հունա-լատինա-արիա-վգերմանական տարածքը: *-ti ածանց տարածքային հատկանիշով միավորվում են հայ. արդ, արդի, հուն. *ἀρτε* ,,հիմա, քիչ առաջ,, , (արդածին = *ἀρτε-γυνή*) լիտվ. *arti* ,,մոտ,, , լատ. *artiō*, -ire ,,ամուր միացնել,, , զուգաբանությունները (հայ-հունա-լիտվա-լատինական): *-to ածանցով տարածք են կազմում հեռեյալ ձևերը՝ հայ. յարմար, հուն. *ἀρμός* ,,հավելված, կցվածք,, *άρμα* ,,կառք,, , լատ. *arma*, -ōrum ,,կարասիք, զործիք, զենք,, , *armentum* ,,բանող խոշոր անասուն,, , հնդկ. *aram*, ավ. *arəm* ,,հարմար,, , հնյուս. գերմ. *jǣrmunī* ,,տավար,, , հեկ. սլավ. *jarъmъ* ,,լուծ,, , *remenъ* ,,փոկ,, , Թոխ. B *yarm*, Թոխ. A, B *yārm* ,,չափ,, (հունա-հայ-լատինա-արիա-գերմանա-սլավոնա-թոխարական): Հեռեյալ բառազուգաբանությունների տարածքային հատկանիշը *-mo ածանցն է՝ հայ. արմուկն, լատ. *armus* ,,բազուկ, թիկունք,, , հնդկ. *īrma-*h ,,բազուկ, նախաբազուկ,, , ավ. *arəma-*, գոթ. *arms*, հվգերմ. *arm* ,,բազուկ,, , գալլ. *aramō* (**aramones*) ,,ժյուղավորում, երկարում,, , հարուս. *ir-mo* ,,բազուկ,, , լիտվ. *īrmėdė* ,,հողատապ,, , *irm-liga* ,,հողացավ,, , հեկ.-սլավ. *ramo*, *ramę* ,,ուս,, (հայ-լատինա-արիա-գերմանա-բալթիա-սլավոնա-գալիական): Արմատական ձևերով միանում են հայ-հունա-հնդկական զուգաբանությունները: Բովանդակության սլանումում այս կամ այն չափով ամբողջական են *-ti և *-mo ածանց-

ներով տարածքները, մյուսների միջև սահմաններ ղնելը ղժվար է:
Հայ. արի, յարեայ յառնեմ, լատ. orior, -ire, հուն. (լեսը.)
ὀρίνω,, հռնել,, , ձևերի տարածքային հատկանիշը *-i ածականն
է (հայ-լատինա-հունական): Հայ. հառնեմ բառը *-ռ ածանցով հա-
մապատասխանություններ ունի հունարենում, արիական, գերմանական
լեզուներում:

Որթ,-ու,, հորթ,, , լատ. partus, -us,, , ծնունդ, զավակ,
ձագ,, , հնդկ. prthuka-,, , մանուկ, մանչ, ձագ,, , հել.-սլավ.
zaprvetъkъ,, , մաշկածու,, , (հայ-լատինա-հնդկա-սլավոնական): *-ti
ածանց՝ հայ. որդի, ումբր. propartie,, , անձնանուն, որ ձագում
է,, , զավակ,, , իմաստից,, , հուն. πῶρταξ, πῶρτις,, , հորթ, երինջ,, ,
հիսլ. farri,, , ցլիկ,, , կիմր. erthyl,, , օրապակաս ձագ,, ,
հայ-հունա-իսլանդա-ումբրա-կիմրական): *-to ածանց՝ հվգերմ.
farro, անգլ.-սաքս. fearr,, , ցլիկ,, , (գերմանական): *-ǵo ա-
ծանցով միանում են հայ. ուրջու, որոջ,, , գառուկ,, , , հուն. πῶ-
ρλις,, , հորթուկ,, , լատ. pario, peperī, -ere,, , ծնել,, , լիտվ.
periù, perėti,, , թխել,, , ձևերը (հայ-հունա-լատինա-լիտվական):

Ջգեստ, -ու բառը ունի *-tu ածանց, *-ti ածանց՝ լատ. ves-
tis, գոթ. wastī, թոհ. B wastsi, wāstsi,, , ղգեստ,, , բառերը,
իսկ *-to հուն. ἔσθος,, , հագուստ, ղգեստ,, , (հայ-լատինա-գո-
թա-թուրքա-հունական): *-tro ածանց են հայտարարում հունա-արիա-
կան գուգաբանությունները: *-nu բայածանցով միանում են հայ.
գզկենում, հուն. ἔννυμι,, , հագնել,, , բառերը (հայ-հունական):
Գերմանական լեզուները ունեն *i- ածանցով բայական ձևեր: Մա-
բուր արմատով բայածանցը պահպանել են հին հնդկերենը, ավեստան,
իսթերենը, լուվերենը, հայերենը (կենամ, կեցի,, , հագնել,, , -Ղարար.
բրբո.) :

Արմատի զրո ծայնդարձով միանում, բայց ղերբայական ածանցներով
հակադրվում են հետևյալ ձևերը. *-tu ածանց՝ հայ. մահ, -ու
(*մարհ, ը-ից հետո *t/*h ղժվար քացատրելի հերթագայությամբ),
լատ. mortuus,, , մեռած,, , հել. սլավ. mrtъvъ (*mr-tu-o), , մե-
ռած,, , , հնդկ. mṛtyá-, ավ. mərəθyá-, , մահ,, , (արիական այս
ձևերում *-ti և *-tu ածանցները հավանաբար միացել են), , ար-
մատի թույլ ծայնակորմամբ՝ կիմր. marw, հիոլ. marb,, , մեռած,, ,
(հայ-լատինա-սլավոնա-արիա-կիլտական): *-to ածանց՝ հայ. մարդ
-ու, հնդկ. mṛtá-, ավ. mərata-, , մեռած,, , , գոթ. maurþr,
հվգերմ. mord, անգլ.-սաքս. mordor,, , սպանություն,, , , լատ.
Morta,, , մահվան աստվածուհի,, , , լիտվ. mirtóji (dinà), , մահ-
վան (օր), , , արմատի միջին աստիճանի ծայնդարձով՝ հուն. μ῀ρτός

հնդկ. *māta-*, ավ. *maša-* (**mor-to*) ,,մարդ, մահանացու,, (*հայ-արիա-գերմանա-լատինա-լիթվական*, *հունա-արիական*): *-*ti* ածանց՝ *լատ. mors*, -*tis*, ավ. *mərətī*, *հնդկ. mṛti-*, *լիտվ. mirtis*, *հնկ. սլավ. sm-ereti* (*-*ereti*) ,,մահ,, (*լատինա-արիա-բալթիա-սլավոնական*): *Հայ. մեռանիմ* բառը *-*n* ածանցով միանում է *լիտվ. marinti* ,,սպանել,, բառին: Մաքուր արմատով բայական ձևեր են պահպանել հին հնդկերենը, հին եկեղեցալավոններենը, խեթերենը, իսկ *լատիներենը* ունի *-*i* ածականով ձև:

Իմաստ, -ի (*ն / ս* անհասկանալի հերթագայություններ), *լատ. mēns*, -*tis*, *լիտվ. mintis* ,,միտք,, , *հուլ. pa-męts* ,,հիշողություն,, , ավ. -*maiti-*, *հնդկ. mati-* ,,իմաստ,, , *հուլ. air-mitiu* ,,միտք,, *գուգարանությունները* միանում են *և* արմատի զրո ծայնդարձով, *և* *-*ti* ածանցով (*հայ-լատինա-բալթիա-սլավոնա-արիա-իդանդական*): Արմատի զրո աստիճանի ծայնդարձով *և* *-*to* ածանցով միավորվում են *հուն. αὐτό-ματός* ,,ինքնուրույն մտածող *և* գործող,, , *գոթ. ga-munds* ,,հիշողություն,, բառերը (*հունա-գոթական*): *-*u* ածականով տարածք են կազմում հին հնդկերենը, թուրքերենը, *լատիներենը*: *Հայերենից* բացի զրեթե մյուս բոլոր լեզուներն ունեն արմատի *և* վերին, *և* միջին աստիճանի ծայնդարձով բայական ձևեր: *Հայ. իմանալ* բառը արմատի թույլ ծայնավորով մոտենում է *հունարենին*, *լիտվերենին*, *գոթերենին*, իսկ *-*i* ածականով մեկուսանում է:

Գոյ, -ի, *լատ. Vesta* ,,օջախի *և* տնային կենցաղի աստվածուհի,, , *գոթ. wists*, *հվգերմ. wist* ,,բնակավայր,, , *հնդկ. vastu* ,,տեղ, տուն,, , *սկիմր. gwest, kywest* ,,հանգստավայր,, , *միդ. foss* ,,մնալը,, , *մեսապ. wastei* (արակ.), *թու. A wast*, *թու. B ost* ,,տուն,, (*լատինա-գերմանա-կելտա-հայ-հնդկա-մեսապա-թուրքական*): Զրո ածանցով միանում են *հայ-գերմանա-հնդկա-իսթա-հունական* *գուգարանությունները*, իսկ *-*no* ածանցով՝ *սլավոնա-թուրքական*:

Բայ, -ի ,,խոսք,, , *լատ. fateor, -ēri*, *ուկ. fatium* ,,խոստովանել,, , *հուն. φάτις* ,,խոսք, լեզու, անուն,, (*հայ-իտալա-հունական*): *Հայ. բան, -ի* ,,խոսք,, բառը *-*ni* ածանցով *համալատախանություններ* ունի գերմանական *և* սլավոնական լեզուներում: *Իտալյան լեզուները* *-*m* ածականով մեկուսանում են՝ *լատ. fama* ,,լուր, համբավ,, , *ուկ. faamat* ,,կանչել, գոչել,, : *-*jo* ածանցով բայաձևեր են պահպանվել *լատինա-սլավոնա-անգլա-սաքսոնական* տարածքում, իսկ *-*n* ածանցով՝ *հին հնդկերենում* *և* *հին վերին գերմաներենում*, մաքուր արմատով միանում են *հայ-հունա-*

թոխարա-լիտվական գուգաթանությունները: Հայ. բառ ձևը մեկուսանում է: Բուլանդակության սլանում տարածքային հակադրություններ գրեթե չկան: Բոլորը կապվում են ,խոսք ասել, խոսել,, իմաստներով, իսկ պահպանված կոնկրետ իմաստները լեզուների անկախ զարգացման արդյունք կարող են լինել:

Հատ. լատ. post ,հետո,, , posticus ,ետևի,, , իլատ. poste, սսկ. pust, post ,հետո,, , pustin ,երբեմե, հետո,, , ումբր. post ,հետո,, , pustin ,երբեմե, հետո,, , հուն. դոր. ποστ ,հետո,, , թոխ. В postam ,հետո,, , (լիտվա-հունահայ-թոխարական): Ջրո անանց ունեն հունա-լիտվա-սլավոնա-ալբանա-պարսկական, իսկ *-k առական՝ արիա-լիտվական գուգաթանությունները:

Սայր, -ի (*ca-ti-ro-), լատ. catus ,սրամիտ,, , cos, co-tis ,հասան,, , հիոլ. cath ,իմաստուն,, , , հնդկ. sita ,սուր, սրած, հատու,, , գուգաթանությունները ունեն նաև արմատի թույլ ծայրավորում (հայ-լատինա-իոլանդա-հնդկական): Հայ. սուր, -ոյ. բառը *-ro անանցով միանում է մվգերմ. hār ,սրել,, , ձևին (հայ-գերմանական): *-n առականով առանձնանում է արիա-հունա-գերմանական տարածքը:

*-to, *-tu, *-ti դերբայական անանցներով գուգաթանությունները միմյանց հակադրվող կայուն տարածքներով չեն սահմանափակվում: Միայն նկատելի է *-tu, *-ti անանցներով հայ-իտալյան տարածքներում հատկապես գերմանական լեզուների թույլ դիրքը տես նաև քարդ, նեարդ, լուսին: Հավանաբար բոլոր բարբառներում այդ անանցները ունեցել են հավասար իրավունքներ, իրար շատ մոտ իմաստներ են արհայտել, որ հիմա տարբերելը գրեթե անհնար է, և գործել են նույն ժամանակահատվածում: Այժմ դրանք տարածքային միապլան հատկանիշներ են, որոնք միասին ձգտելով համընդհանուրության, մատնանշում են դժբանակ կազմված արմատների ավելի հին ծագումը:

*-u

Անձուկ, լատ. angustus, գոթ. aggrus, հել. սլավ. ozъkъ ,նեղ,, , հնդկ. amhu- ,նեղություն, նեղ,, , ձևերը միավորվում են *-u առականով (հայ-սլավոնա-հնդկա-գոթա-լատինական): *-lo անանց ունեն կլկտա-լատինական գուգաթանությունները: *-os անանցով առանձնանում է արիա-լատինա-հյուսիս գերմանական տարածքը:

Աար, առու ,բուրդ,, , լատ. pecū ,-ūs, ումբր. pequo (հոգն.) ,անասուն, տնային կենդանի,, , հվգերմ. fihu ,արջոտ, անասուն,, , գոթ. faihū ,ինչք, դրամ,, , , հաբս. fēhu ,անա-

սուն,, , հնդկ. *pāsu-*, *pāśu-*, *pśu-* , անասուն, կենդանի,, ,
ավ. *pasu-* , 1. հոտ, 2. արջառ, ոչխար,, , լիտվ. *pekus*,
հայրուս. *pecku* , արջառ, անասուն,, (հայ-արիա-իտալա-գերմանա-
բալթիական): *-s ածական ունեն լատ. *pexus* , քրդոտ,, , հիսլ.
fax (* *pok-s-o-*) , ծիու բաշ,, ձկերը (լատինա-իսլանդական):

*-os ածանցով միավորվում է հունա-լատինա-գերմանա-հնդկական տա-
րածքը: Վերիններին *-t ածականով հակադրվում են հունա-լատինա-
գերմանական զուգաբանությունները: Բովանդակության պլանում կարելի
է առանձնացնել , ըուրդ, մազ,, և , անասուն,, իմաստներով հակադր-
վող տարածքներ: Բայց նշված տարածքային հասկանիշները լեզուներում
հավասարապես կարող են լ՛մեկ, և՛ մյուս իմաստներն արտահայտել: Ի-
մաստների միախառնումը հ.-ե միասնության շրջանում արդեն առկա է
եղել, որովհետև այդ ածանց-ածականների մթազնված իմաստներն ընդ-
հանրապես հնարավոր չէ բացահայտել:

կուռնկ բառը *-u ածականով միանում է նույնիմաստ լատ. *grūs*
(սեռ. *gruis*), լիտվ. *gervė*, լատվ. *dzerve*, հայրուս. *gerwe*
(* *gerouja*), ուս.-եկ.-սլավ. *žeravъ* (* *geroujos*), հվգերմ.
kranuh (* *grēnug*), պրսկ. *gulang*, քրդ. *kulink*, զալլ. *tarvos*
ձկերին (հայ-գերմանա-իրանա-լատինա-բալթիա-սլավոնա-զալլա-
կան):

*-n և *-g ըզդարդիչներով հայերենը միապլան տարածք է կազմում
գերմանական և իրանական լեզուների հետ, որոնց միայն *-n ածակա-
նով միանում են հունարենը և կելտական լեզուները:

-io, (-i)

Սիրտ, -ի, լատ. *cor, cordis*, հուն. *καρδία* , սիրտ,, , լիտվ.
širdis, լատվ. *širds*, հայրուս. *seyr*, հեկ.-սլավ. *srědce*,
խեթ. *ka-ra-az* (*karts*), սեռ. *kar-di-as* , սիրտ,, , հիոլ.
cride , սիրտ, մեջտեղ, կենտրոն,, , կիմր. *craidd*, կոոն. *cre-*
(*y*)s, քրեռ. *kreiz* , մեջտեղ,, (հայ-բալթիա-սլավոնա-լատինա-
հունա-խեթա-կելտական): Գերմանական լեզուները հայտադրում են
*-o- հիմք, իսկ արիական լեզուների նույն իմաստով բառերը ծա-
գում են արմատի **gherd-*, **ghrd-* ձկերից:

Որոջ , գառնուկ,, , երինջ, -ոյ, լատ. *ariēs*, -etis (ահլյու-
նը *aper*, *caper* ձկերի ազդեցություն է) , ոչխար,, , ումր.
erietu "arietem", հուն. *ἐριφος* (* *eri-bho-*) , ոչխար,
ուլ,, , հիոլ. *heirp* (* *erbhī-*) , եղնիկ, այծ,, , միոլ. *reithe*
, ոչխար,, , հայրուս. *eristian* , գառնուկ,, , լիտվ. *ėrienā*
, ոչխարի միս,, , ուս.-եկ.-սլավ. *jarina* , ըուրդ, (իտալա-

արուսա-հայ-սլ ավոնա-լիտվա-իռլանդա-հունական) : Վերիններին հա-
կադրվում են լիտվ. (j)ėras, լատվ. jērs ,ռչխար,, , հիռլ.
erb(b) (*erbhā-), միռլ. ferb ,կոլ,, ձևերը:

Տալ, -ի, (*ծալ, տայգր բառի աղղեցությամբ՝ *ծ > տ), լատ.
glōs, -oris, հուն. γαλός (հոգն. ուղղ.) , ,տալ,, (հայ-լա-
տինա-հունական): Նշված գուգաբանություններին հակադրվում են ուշ
եկ.-սլավ. зѣлѣна, չելխ. zelva , ,տալ,, , փոյուգ. γέλαρος
 ,որդու կինը, հարս,, ձևերը:

Թառ, -ի , ,հալի Թառ,, , ալլե , ,պտուղ կախելու ձող,, , հուն.
τρασιᾶ, ταρσιᾶ ,պտուղ չորացնելու ջրմոց,, , գոթ. þáursjan,
հնդկ. tṛayatī , ,ծարավել,, , լատ. torreo, -ere , ,չորացնել,
այրել, ցամաքացնել,, , torris , ,խանձող,, , հլատ. torridus
 , ,տարածություն, տերիտորիա,, (հայ-հունա-լատինա-գոթա-հնդկական):
Արմատական ձևերով և *-o- հիմքով սահմանադատվում է իտալա-գեր-
մանա-հունա-կելտական տարածքը: *-u ածականը ավեստա-գոթական գու-
գաբանությունների տարածքային հատկանիշն է: Հին իռլ. tīrīa
 , ,չոր,, , հայ. Թառամ, Թարշամ, Թոռոմ, Թորշոմ բառերը միավոր-
վում են *-m աճականով (իռլանդա-հայկական): Բուվանդակության
պլանում ձևային տարածքային հատկանիշների հակադրությունները թու-
լացել են, և ստեղծվել են միապլան գուգաբանություններ:

Մեծ(ի-ա), գոթ. mikils , հվգերմ. mihhil, հսարս. mikil,
խեթ. mekkiš, միռլ. mag-, maige , ,մեծ,, , կիմր., կոռն. me-
hin , ,ծարպոտ, գեր,, , ալբ. math, madhi , ,մեծ,, , լատ. ma-
gis , ,ափելի, մեծապես,, (հայ-գերմանա-խեթա-իռլանդա-ալբանա-կիմ-
րա-լատինական): *-no ածանցով տարածք են կազմում լատինա-հու-
նա-արիա-թիսարական գուգաբանությունները:

Ատեմ, լատ. odi , ,ստել,, , odium , ,ստելություն,, (հայ-լա-
տինական): Հայ-գերմանական գուգաբանությունները միանում են
*-lo ածանցով: *-u ածականով տարածք են կազմում հունարենը և
խեթերենը:

Ստերլ (*sterio-), լատ. sterilis (*sterio-), ,ամուլ,, ,
հուն. στέρφα , ,ամուլ (կով, կին), , , ռուլղ. sterica , ,ա-
մուլ (անասուն), , , հնդկ. starī , ,ստերլ կով,, , ալբ.
shēterre , ,երինը, գառ,, , գոթ. stairō , ,չրեր, ստերլ,, ,
անգլ.-սարս. stierc , ,հորթ,, (հայ-լատինա-հունա-հնդկա-ռուլղա-
րա-գերմանա-ալբանական): Սրանց *-yo ածանցով հակադրվում են
արուսա-հունական գուգաբանությունները:

Ողջ, -ոյ, լատ. soli-dus , ,ամուր, ամրողջական, մասսիվ,, ,
պելիզն. solois "omnibus" (հայ-իտալյան): Հակադիր տարածքների

հատկանիշները *-uo և *-no ածանցներն են (իտալա-արիա-հունա-ալբանա-թուրքական, իտալա-իռլանդա-թուրքական):

-lo (-l)

Ալաբ(ի-ա) (*ku-lak-)հնդկ. śū-la ,,սեզ, նիզակ, ցից,, ,
լատ. culex, հիւլ. cuil, կիմր. cylion-en ,,մմեղ,, ձեւերը
միանում են *-lo ածանցով (հայ-հնդկա-լատինա-կելտական):

*-ko ածանցով առանձնանում են արիական լեզուները, իսկ *-no
ածանցով՝ Լատիներենը:

Աստղ (-եղ, -աց) և լատ. stella ,,աստղ,, բառերը ենթադրում
են *-lo ածանցով նախաձև կամ *stel- արմատ, իսկ մյուս լեզու-
ների (բալթիկ-սլավոնականը չի պահպանել) այդ նույն նշանաւու-
թյամբ բառերը գալիս են *ster- ձևից: հնարավոր է, որ այստեղ
առկա է *r/*l հերթազայուելուն: Հայերենը ա ածականով մոտենում
է հունարենին:

Ասեղն, - ան (*սսիղն), ասղունը, լատ. aculeus ,,սայր, ասեղ,, ,
փղեբմ. ahil ,,հասկ,, , անգլ.-սաքս. egle ,,խթան,, , āwel
(*akula) ,,պատառքաղ,, , հիմր. ocoluin, մերեւ. hygo(u)-
len ,,սրոց, հեսան,, , հեկ.-սլավ. *osbla ,,սրոց, հեսան,, ,
հնդկ. āsrih ,,սուր, սրածայր,, , (հայ-սլավոնա-հնդկա-լատինա-
գերմանա-կելտական): *-i ածականով միավորվում են լատ. aciēs,
հուն. ἀκίς, հիւլ. eggja ,,սայր, ձայր,, , հաքս. eggja
,,սրի բերան, շեղք,, , չեխ. osina ,,քիստ, փուշ,, , ինչպես
նաև վերը նշված հսլավ. *osbla, հնդկ. āsrih, հայ. ոսր ,,մի
տեսակ փշոտ բույս,, , ասեղն (*սսիղն) բառերը (լատինա-հունա-
գերմանա-սլավոնա-հնդկա-հայկական): *-u տարածքային հատկանիշով
առանձնանում են Լատինա-հունա-բալթիա-սլավոնա-կելտա-գերմանական
գուլգաքանությունները:

-onto/-nto

Արծաթ, -ոյ բառը ածանցի *-nto ձևով միանում է հնդկ. ra-
jata-, արծաթ, սպիտակ,, , ավ. arazata-, հուրսկ. ardata-, լատ.
argentum, օսկ. aragetud ,,արծաթ,, , ձեւերին: Հին իոլ. arg-
gat, կիմր. arian(t), կոռն., բրետ. argant, լեռն. A ark-
yant ,,արծաթ,, , բառերը ունեն ածանցի թույլ ժայռավորում
(*-onto) (հայ-արիա-իտալա-կելտա-թուրքական): *-u ածականով և
*-ro ածանցով միանում են հունա-մեծապական գուլգաքանությունները:
Արայն *-u ածական ունեն Լատինա-հնդկա-թուրքա-հունա-մեծապական
ընդհանրությունները: Խեթա-գերմանական ձեւերում առկա է *-i ա-
ծական:

Ծնունդ, -ոյ, հուն. γενετός ,,բնածին,, , բառերը գալիս են

*gnonto (*gnonto) նախածնից, իսկ լատ. natus, -i , , որդի, , ,
 natus, -ūs , , ծնունդ, , , պնդիզն. cnatois "nātis" գուգա-
 բանությունները հայանաւար ծագում են *gnonto (կամ *gnonto) ծն-
 վից (հայ-հունա-իտալ լան): *-to, *-ti ածանդներով միավորվում
 են լիտվա-սլավոնա-վերին գերմանա-լեկտա-իտալ լան գուգաբանություն-
 ները: Արմատի զրո ծայնդարձ է *-to ածանդ ունեն արիալան է գեր-
 մանական լեզուները: *-n ըսյածանցով հայերենը միանում է հունա-
 րենին, ավեստային, կիմերերենին: Վերին ծայնդարձով մաքուր արմատը
 սլաւականի է հայ. ծին, -ի, հուն. γένος , , ցեղ, սերունդ, , , լատ.
 genus , , ծագում, ծնունդ, , , հինդլ. jānati , , ծնել, , , jānāḥ,
 ալ. zana- , , ցեղ, սերունդ, , , բրեւ. genel , , ծնվել, , , հլատ.
 genō, -ere , , ծնել, , , ձեւերում (հայ-արիա-հունա-լատինա-բրեւոնա-
լան):

*-o

Հան, -ոյ քաղը *-o- հիմքով միանում է լատ. anus, -ūs (u- ու
 հոլովվելը ուշ շրջանի արդյունք է) , , պառավ, ծեր կին, , , anna
 , , տատեր, , , հվգերմ. ana , , տատ, , , ano , , պապ, , , խնյ.
 annas , , մայր, , , hannes , , տատ, , , իլիր. Aṇa , , անձնանուն
 է, , գուգաբանություններին (հայ-լատինա-գերմանա-իսլանդ-իլիրական):
 Հակադիր տարածք են կազմում *-i- հիմքով ըսուները (հայ-հունա-թալ-
լանական):

*-s

*-s ածականով հայ. ամիս, -ոյ ըսուը տարածք է կազմում հետևյալ
 գուգաբանություններին հետ լատ. mēnsis, -is, ումբ. mēnzne,
 հինդլ. mās, հիոլ. mī (սեռ. mīs), կիմեր. mis, բրեւ. miz,
 հուն. μήν, սեռ. μήνας, իոն. μέν, դոր. μής , , ամիս, , ,
 հրուդ. mēscob, լիտվ. mėnesis, լատվ. mēnes(i)s, ամիս, լու-
 սին, , (հայ-լեկտա-իտալա-հնդկա-հունա-բալթիա-սլավոնական): Վերին-
 ներին հակադրվում են գերմանա-լիտվա-թոնարա-ալբանական ձեւերը: Դը-
 ըանցում առկա են տարբեր ածանցներ, որոնք, սակայն, լեզուների հետագա
 անկախ զարգացման արդյունք են: Այդ բառերը հանգում են մաքուր ար-
 մատով նախածնին:

Ա Ր Մ Ա Տ Ի Ժ Ա Յ Ն Դ Ա Ր Ժ

*sreb(h)- արմատի զրո ծայնդարձով միավորվում են հայ. արքն-
նամ, լատ. sorbeō, -ēre, sorbuī , , խմել, զլխին բաշել, , , լիտվ.
 surbiū, surbtī , , ծծել, խմել, , , լատվ. surbju, surbt , , լու-
 սին, զլխին բաշել, , , ձեւերը (հայ-լատինա-թալթիական): Արմատի միջին

ծայնդարձ ունեն հունարենը և միջին իռլանդերենը: Նշված գուգա-
բանություններին արմատի վերին ծայնդարձով հակադրվում են ալբա-
նա-լիտվա-սլավոնական ընդհանրությունները:

Հայ. հեսնիլ (*հեսնել) , , նայել, , (բրբռ.), լատ. *speciō*,
-ere , , տեսնել, նայել, , , *speculor*, -ārī, *spectō*, -āre
 , , նայել, դիտել, , , ումբր. *speture "spectōrī"*, *speturie*
"spectōriae", , , հնդկ. *spāsati*, *pāsya*ti , , նայել, ավ.
spasyeiti , , նայել, դիտել, տեսնել, , , հուն. *σκέπτομαι*
(**spek-*) , , նայել, դիտել, , , հվգերմ. *spehōn* , , նայել, դիտել, ,
գուգաբանությունները ունեն արմատի վերին ծայնդարձ (հայ-արիա-
իտալա-հունա-գերմանական): Արմատի միջին ծայնդարձ են հայտարե-
րում հունարենը և գերմանական լեզուները:

Հայ-իտալյան բաղադրյալ բառագուգաբանություններում հանդես ե-
կող արմատի ծայնդարձի երևույթը ընկել է անանց-ամական հատկանի-
շով տարածքներում, որպես տվյալ գուգաբանությունների տարածքային
միավորի մեջ մտնող տարր:

Ե տ ն ա լ ե գ վ ա յ ի ն ը ա դ ա ծ ա յ ն ն եր ի

շ ը թ ն ա յ ն ա ց ու մ

եկուլ (կլանեմ, կլնում) , , կուլ տալ, կլանել, , , կուլ (բրբռ.,
 , , կոկորդ, վիզ, , , լատ. *gula* , , կոկորդ, , , լատվ. *gulgātis*
 , , զկրտալ, , (հնարավոր է և **gl-*g) (հայ-լատինա-լիտվական), իսկ
հայ. կուլ և հուն. *βλάμω* , , հացի սլատառ, , բառերը միանում են
**-ա* անանցով (հայ-հունական): Հետևյալ ձևերը ունեն **-ե* անական
հայ. կլաթան, կլթան (*կուլթան) , , կոկորդ, , , լատ. *glūtīō*,
-ire , , կուլ տալ, , , *glūtus* , , կոկորդ, , , հուն. *δέλαρ*, -ατος,
δέλος, *δέλετρον* , , խայծ, , , սերբ. *gut* , , կոկորդ, , ,
ռուս. *глот*, -ок , , կում, , , *глотать* , , կուլ տալ, , , հել.-սլավ.
**glōtati* (հայ-լատինա-սլավոնա-հունական): Մյուս, այդ թվում
նաև կենտում խմբի լեզուները, հակադրում են սարգ ստնալեզվային
բաղաձայն (կելտա-գերմանա-հնդկական):

Կերակուր, լատ. *vorō*, -āre , , կուլ տալ, լաիել, , , *gurgulio*
 , , կոկորդ, , , հուն. *βορά* , , կեր, անասնակեր, , *βρώμα* , , կերա-
կուր, , , հվգերմ. *querdar* , , խայծ, , , հյուս. գերմ. *kverk*
 , , կտոնաք, խածի, քուլ, , , մկիմբ. *brouad* , , մեռելադի, , , ալբ.
zgurdhē , , որովայն, , , լիտվ. *gurklys* , , աղամախնոք, , ,
պրուս. *gurcle* , , կոկորդ, , , (զուգե և **gr-*) (հայ-լատինա-հու-
նա-բալթիա-գերմանա-կելտա-ալբանական): Ոչ շրթնային **g* բաղա-
ձայնը առկա է հիմնականում սատեմ խմբի լեզուներում (հայ-բալթիա-
սլավոնա-արիա-ալբանա-իսլանդական): Կարելի է նաև առանձնացնել

ածականներով հակադրվող տարածքներ: *-g (*-g̃) ածականով միանում են հետևյալ ձևերը՝ հայ. կրծում, հվգերմ. quererk, quer(e)kela, ,կոկորդ,, , հյուս. գերմ. kverk, ,կտոնանք, խածի, բուշ,, , լատ. vorāgo «հաղունդ, երախ,, , (հայ-գերմանա-լատինական): Սրանց *-dh/*-d ածականով հակադրվում են հայ-գերմանա-հունա-ալբանա-կիմրա-սլավոնական ձևերը: Արմատի կրկնությունը՝ կոկորդ, կերակուր, լատ. gurguliō, ,շնչափող, կոկորդ,, , լիտվ. gurklỹs, gargaliuōja «խոմփացնել,, , հարուս. gurcle, հվգերմ. quer(e)-kela, ,կոկորդ,, , (հայ-լատինա-բալթիա-գերմանական): *r/*l հերթազայությունը ոչ միայն տարմանություն արդյունք կարող է լինել, այլ հենց հ.-և. նախալ եզվի վաղ շրջանին հատուկ հերթազայություն, որ այս կամ այն չափով հետքեր է թողել կոնկրետ լեզուներում (հմտ. *-ter/*-tel): Այդ է վկայում և այն վաստը, որ *g^uel- և *g^uer- արմատների իմաստային դաշտերը գրեթե իրար ծածկում են, հետևաբար դրանք կարելի է դիտել նույն արմատի տարբերակներ:

Գիշեր, -ոյ, (հայերենում *k^u տալիս է և շ, հմտ. շուն < *k^uōn-), հուն. ἔσπερα, ,երեկո,, , ἔσπερος, ,երեկո, իրիկ-նային,, , լատ. vesper, -eris, մկիմր. gosper, gosber, ,երեկո,, , գուգաբանությունները հանգում են *ye(s)k^uer նախածին (հայ-հունա-լատինա-կիմրական): Ոչ շրջանացած ետևալ եզվային պայթյուն բաղադրան ունեն բալթիա-սլավոնա-թուրա-իոլանդա-իսլանդական ընդհանրություններ:

Աւծ (*ng^u > *ang^u > *aug), աւծանեմ, լատ. unguō, -ere, ,ծծել, քսել,, , ումբր. amtu «unguīto», իոլ. imb, ,կարագ,, , հլոտն. amen-en, բրետ. amann, ,կարագ,, , ումբր. amen, լատ. unguen, -tum, ,քսուկ, սպեղանի,, , (հայ-իտալա-կելտական): Պարզ ետևալ եզվային բաղադրան ունեն հնդկա-արուսա-գերմանական գուգաբանությունները:

Աւծ, -ի, լատ. anguis, ,օձ,, , հուն. ὄφις (հայ-լատինա-հունական): Բալթիա-սլավոնա-գերմանա-արիա-հայկական ընդհանրություններում առկա է պարզ ետևալ եզվային բաղադրան:

Եկն, զնամ բառերը ոնգային ածականով (*g^uem-)՝ համապատասխանություններ ունեն բոլոր լեզուներում: Հայ. կամ բառը *gā-, (*g^uā-) նախածինով միանում է արիականին, հունարենին, ալբաներենին և լիտվերենին: Ստեմմա խմբի լեզուներին շրջանային ետևալ եզվային բաղադրանի հետքեր կան հայերենում՝ եկուր (արևմտահայ. հրամ.), եկու (Գորիսի խոսվածք, անց. կատ., 3-րդ դ., եզվ.), որով նա մոտենում է կենտում լեզուներին՝ թոն. kum, kumtoš, ,զալ,, , լատ. veniō, ումբր. benust, օսլ. kumbened, հվգերմ. queman, անգլ.-

սաքս. cuman , , ցալ , , , հուն. βαίγω , , զնալ , , . (հայ-
թուհարա-իտալա-ղերմանա-հունական):

Ատորն քերում ենք հայ-իտալյան ռառային միասլան լուզադանու-
թյունների աղյուսակի, որը կազմված է N 2 աղյուսակի սկզբուն-
քով:

Հ.-հ. աղմատ- ներ	տարածքային հատկանիշներ	հայ.	լատ. ֆա- լիսկ.	օսկ.- ումթր.	հուն.	հին հնդկ.	իդան (ավ.)	թալթ. սլավ.	կելտ.	գերմ.	խեթ.	թոխ.	ալբ.	
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
*neu-	*-ro	+ ¹	+ ¹		+ ²								+ ³	
	*-io				+	+		+	+	+	+			
	*-os		+			+	+	+				+		
*sueid-	*-ro (*-r)	+ ¹	+ ²		+ ¹		+	+ ³						+ ¹
	*- qpn					+	+	+			+			
*g(h)es-	*-ro (*-r)	+ ²	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+ ²						+ ³	+ ³	+ ⁴
*g(h)es-	*-to		+		+	+	+	+						
*sues-	*-ro	+ ¹	+ ¹		+ ²	+ ²	+ ²	+ ²		+ ¹			+ ²	
	*-ter							+	+		+			
*g(h)eim-	*-ro (*-r)	+ ¹	+ ¹		+ ²									+ ²
	*-o	+ ¹	+ ²		+ ¹		+ ¹	+ ²	+ ²	+ ²				
*g(h)eim-	*-em							+	+	+		+		+
	*-qpn										+			
*kou- (*kou-)	*-ro (*-r)	+ ¹	+ ²		+ ³	+ ¹	+ ¹			+ ²				
	*-os		+					+						
	*-io				+					+				+
	-ro (-r)	+ ¹	+ ¹		+ ¹					+ ¹				
*pie-	*-no (*-n)		+	+		+		+	+	+	+			
	*-qpn	+ ¹	+ ¹				+ ²	+ ²						

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
*plē-	*-to		+			+			+					+
*(s)lei-	*-b-ro (*-b-r)	+ ¹	+ ¹		+ ¹						+ ¹			
	-b-no (-b-n)									+				
	-d/-dh				+	+		+	+		+			+
	*-b										+			
	*-m		+		+						+			+
	*-no		+		+	+		+	+					
	*-yo		+		+									
*ues-	*-ro (*-r)	+ ¹	+ ²		+ ¹		+ ¹	+ ³		+ ²	+ ³			
	*-en-(to)					+			+	+		+		
*(s)teg-	*-no	+ ²	+ ¹								+ ¹			
	-ro (-r)							+	+					
	*- qpn	+						+	+		+			
*uā (*uə-)	*-no (*-n)	+ ¹	+ ²		+ ³	+ ¹	+ ¹	+ ²			+ ²			
	*-k		+	+										
	-sto/-ste		+	+						+	+			
*dā-	*-p-no (*-p-ni)	+ ¹	+ ¹		+ ²						+ ¹			
	*-p		+		+	+					+		+	
*per-	*-sk (*-sk)	+ ¹	+ ¹	+ ²		+ ¹	+ ¹			+ ³	+ ¹			
	-k-n (-k-n)	+ ¹		+ ²		+ ³	+ ³				+ ³			
	-k (-k)		+		+	+	+	+	+	+			+	
*ais-	*-ko (*-k)	+ ¹	+ ¹	+ ¹		+ ²		+ ¹	+ ²		+ ¹		+	
	*- qpn						+							

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
*ol-	*-k	+ ²	+ ¹		+ ¹									
*k(h)er-	*-t/*-d/*-dh	+ ¹	+ ²			+ ¹					+ ²			
	*-s	+				+		+	+		+			
	*-m		+	+	+					+	+			
*uel-	*-t/*-d/*-dh	+ ¹	+ ¹		+ ¹					+ ²	+ ¹			
	*-p		+		+									
	*-qr ⁿ		+	+	+	+	+	+	+		+			
*sal-	-t/ -d/ -dh	+ ¹	+ ¹					+ ²	+ ²		+ ¹			
	*-i	+ ¹	+ ¹			+ ¹		+ ²	+ ¹					
	*-qr ⁿ			+	+					+				+
*meu-	*-t/*-d/*-dh	+ ¹	+ ¹ + ²		+ ¹ + ²						+ ²			
	-k/-g		+	+	+	+			+		+	+		
	-lo (-l)				+						+			
	*-qr ⁿ				+						+			
	wp ^u .d.δ ^u η.					+		+			+			
*skē-	*-t/*-d/*-dh	+ ¹	+ ¹		+ ²					+ ²	+ ²			
	*-r	+ ¹	+ ²		+ ²	+ ²		+ ¹	+ ³	+ ¹	+ ¹			
*leik ^u -	*-n	+ ¹	+ ²		+ ²	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+ ¹		+ ²			
(*leik-)	*-qr ⁿ	+	+		+	+		+	+	+	+			
*leig(h)/	*-n	+ ¹	+ ²		+ ²									
ē(h)-	*-u	+ ¹	+ ¹							+ ¹				
*dheigh/	*-n	+ ²	+ ¹		+ ¹					+ ¹				
ēh-	*-qr ⁿ	+ ¹	+ ²	+ ²	+ ¹	+ ³	+ ¹	+ ³	+ ³		+ ³		+ ⁴	

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
*sper-	*-n	+ ¹	+ ²			+ ¹					+ ¹			
	*- qpn				$\bar{+}$	$\bar{+}$	$\bar{+}$	$\bar{+}$						
*ar-	*-to, *-tu	+ ¹	+ ¹ + ²		+ ¹ + ²	+ ¹ + ²	+ ²				+ ²		+ ¹	
	*-ti	+ ¹	+ ¹		+ ¹			+ ¹						
	*-m	+ ¹	+ ¹ + ²		+ ¹	+ ¹	+ ¹			+ ²	+ ²		+ ³	
	*-mo	+ ¹	+ ¹			+ ¹	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+ ²	+ ¹			
	*- qpn	$\bar{+}$			$\bar{+}$	$\bar{+}$								
	*-i	+ ¹	+ ¹		+ ²									
	*-n	$\bar{+}$			$\bar{+}$	$\bar{+}$	$\bar{+}$				$\bar{+}$			
*yes-	*-to, *-tu, *-ti	+ ²	+ ¹		+ ³						+ ¹		+ ¹	
	*-t-ro				$\bar{+}$	$\bar{+}$	$\bar{+}$							
	*-n-u	$\bar{+}$			$\bar{+}$									
	*- qpn	$\bar{+}$				$\bar{+}$	$\bar{+}$					$\bar{+}$		
*por-	*-to, *-tu, -ti	+ ¹ + ²	+ ¹	+ ²	+ ² + ³	+ ¹			+ ¹	+ ²	+ ² + ³			
	*-i	+ ²	+ ¹		+ ²			+ ¹						
*kō- (*kō-)	*-to, *-ti	+ ¹	+ ² + ¹			+ ²				+ ²				
	*-ro-	$\bar{+}$									$\bar{+}$			
	*-no				$\bar{+}$	$\bar{+}$	$\bar{+}$				$\bar{+}$			
*mer-	*-to, *-tu, *-ti	+ ¹ + ²	+ ¹ + ² + ³		+ ²	+ ¹ + ² + ³	+ ¹ + ² + ³	+ ² + ³	+ ¹ + ³	+ ¹	+ ²			
	*-n	$\bar{+}$						$\bar{+}$						
	*- qpn					$\bar{+}$	$\bar{+}$		$\bar{+}$			$\bar{+}$		
	*-i		$\bar{+}$											
*men-	*-ti, *-to	+ ¹	+ ¹		+ ²	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+ ¹	+ ²			

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
*men-	*-u мрл. Ѳ. д'мл.	̄	̄		̄	̄		̄			̄		̄	
*ues-	*-ti, *-to *- qpn	+ ² ̄	+ ¹			+ ³ ̄				+ ¹	+ ¹ ̄	̄	+ ¹	
	*-no					̄							̄	
*b(h)a-	*-ti *-ni *-io *-n *- qpn	+ ¹ ̄ ̄ ̄ ̄	+ ¹ ̄ ̄ ̄ ̄	+ ¹ ̄ ̄ ̄ ̄	+ ¹ ̄ ̄ ̄ ̄				̄ ̄ ̄ ̄ ̄		̄ ̄ ̄ ̄ ̄			
*pos-	*-ti, *-to *- qpn *-k	+ ¹ ̄ ̄	+ ¹ ̄ ̄	+ ¹ ̄ ̄	+ ¹ ̄ ̄		̄ ̄ ̄	̄ ̄ ̄	̄ ̄ ̄				+ ¹	̄
*ang(h)/ *g(h)-	*-u *-os *-io	+ ¹ ̄ ̄	+ ² ̄ ̄			+ ¹ ̄			+ ¹		+ ² ̄			
*pek-	*-u *-s	+ ¹ ̄	+ ² ̄	+ ²		+ ¹ ̄	+ ¹	+ ²			+ ² ̄			
(*pek-)	*-os *-t	̄ ̄	̄ ̄		̄ ̄	̄ ̄					̄ ̄			
*ger-	*-u *-n-g	+ ¹ ̄	+ ²		̄		+ ¹ ̄	+ ²	+ ²	+ ³ ̄	+ ¹ ̄			
*kerd-	*-io (*-i)	+ ¹	+ ²		+ ²			+ ¹	+ ¹	+ ³		+ ²		

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
(*kerd-)	*-o										+			
	*gherd-					+	+							
*er-	*-io (*-i)	+ ¹	+ ²	+ ²	+ ³			+ ¹ + ²	+ ¹	+ ² + ³				
	*-os							+						
	-bh (-b)									+				
*gel-	*-i	+	+		+									
(*gel-)	*-u								+					
*ters-	*-io (*-i)	+ ¹	+ ¹		+ ¹	+ ¹					+ ¹			
	*-o		+	+	+					+	+			
	*-u						+				+			
	*-m	+								+				
*meg-	*-io (*-i)	+ ¹	+ ²							+ ² + ¹	+ ¹	+ ¹		+ ²
	*-no		+		+	+	+						+	
*od-	*-io (*-i)	+ ¹	+ ¹											
	*-lo	+									+			
	*-u				+							+		
*ster-	*-io (*-i)	+ ¹	+ ¹		+ ¹	+ ¹			+ ¹		+ ¹			+ ²
	*-yo				+			+						
*sol-	*-io (*-i)	+ ¹	+ ¹	+ ¹										
	*-yo		+	+	+	+	+						+	+
	*-no		+	+						+			+	
*kū-	*-lo (*-l)	+ ¹	+ ²			+ ¹				+ ²				
	-ko (-k)					+	+							

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
(*kū-)	*-no		+											
*stē-	*-lo (*-l)	+ ¹	+ ¹											
	-ro (-r)				+	+	+			+	+			
*ak-	*-lo (*-l)	+ ¹	+ ²			+ ¹			+ ¹	+ ²	+ ²			
	*-u		+		+			+	+	+	+			
(*āk-)	*-i	+ ²	+ ¹		+ ¹	+ ²			+ ²		+ ¹			
*arg-	*-p-to	+ ¹	+ ¹	+ ¹		+ ¹	+ ¹			+ ²			+ ²	
	*-u-(ro)		+		+	+							+	
(*arg-)	*-i										+	+		
*gen-	*-on-to	+ ¹	+ ²	+ ²	+ ¹									
	*-to, *-ti		+	+		+	+	+	+	+	+			
(*gen-)	*-n	+			+		+			+				
	*- qno	+ ¹	+ ²		+ ²	+ ¹	+ ¹			+ ²				
*an-	*-o	+ ¹	+ ¹								+ ¹	+ ¹		
	*-i	+			+			+						
*mēn-	*-s	+ ¹	+ ²	+ ²	+ ²	+ ²			+ ³	+ ³	+ ¹			
	*- qno							+			+		+	+
*serb(h)-	արմ. զրո ծնդ.	+ ¹	+ ¹					+ ²						
	արմ. մ. ծնդ.				+					+				
	արմ. վ. ծնդ.							+	+					+
*spek-	արմ. վ. ծնդ.	+ ¹	+ ³⁺²	+ ²	+ ²	+ ¹	+ ¹				+ ³			
	արմ. մ. ծնդ.				+						+			
*guel-	*g ^u	+ ¹ + ²	+ ¹		+ ²			+ ³						

[illegible]

Հայ-իտալյան բառային միապլան զուգաբանությունները ցուցաբերում են երկվյալան ուժեղին և նման, և տարբեր զգեստներ:

Բառային միապլան, ինչպես և երկվյալան ուժեղ զուգաբանությունները հիմնականում ըաղաղորյալ ծներ են: Այստեղ ևս չկա հնդեվրոպական որևէ լեզվի անձանոթ թափաղաղման միջոց: Հայ-իտալյան միապլան զուգաբանությունները նույնպես ի հայտ չեն բերում միայն իրենց հատուկ և մյուս լեզուներին հակադրվող մեկուսացած տարածքային ոնորոշ հատկանիշներ:

Տարածքային միապլան հատկանիշների մյ մասը առկա է նաև հայ-իտալյան բառային երկվյալան ուժեղ զուգաբանություններում և որոշ դեպքերում կարելի է նկատել կանոնավոր համապատասխանություններ: Այսպես՝ **-ro*, **-t/*-d/*-dh*, **-io*, **-lo* տարածքային հատկանիշներով թե՛ միապլան, թե՛ երկվյալան ուժեղ տարածքները նույնանում են: Եթե **-ro* հատկանիշով գերմանական լեզուները երկու տարածքներում էլ թաղակալում են, ապա **-t/*-d/*-dh* -ի դեպքում, ընդհանրապես խիստ ակտիվանում են, **-lo* ածանցով տարածքներում կայուն դիրք ունեն գերմանական, սլավոնական և կելտական լեզուները, ընդ որում, գերակշռում են միապլան զուգաբանությունները: **-o*- և **-i*- հիմքավազմ տարրերի հակադրություն ժամանակ թեպետ դժվար է հայ-իտալյան տարածքի սահմանը որոշել, բայց և՛ միապլան, և՛ երկվյալան ուժեղ զուգաբանությունները համապատասխանություններ չունեն հունարենում և կելտական լեզուներում, որոնք մշտապես հանդիպում են հակադիր տարածքներում և այլն:

Միապլան զուգաբանությունները հայտարարում են ուժեղ տարածքներում չհանդիպող նոր հատկանիշներ (**-to*, **-tu*, **-ti*, **-onto/*-nto*, **g^u* և այլն), որոնցով, սակայն, կայուն տարածքներ չեն առանձնանում: Դժվար է ասել, թե դրանք հատկապես որ լեզուներով են սահմանավակում:

Հայ-իտալյան միապլան տարածքներում ակտիվանում են գերմանական և կելտական լեզուները: Գերմանական ծներով ալելի հաճախ են տարածքային բնորոշ հատկանիշներով միանում հայ-իտալյան զուգաբանություններին (**-t/*-d/*-dh*, **-no*, **-sko/*-ko*, **-u*, **-lo*): Ուշագրավ է և այն փաստը, որ հայ-իտալյան տարածքներում հունարենը և գերմանական լեզուները կողք-կողքի բիչ են հանդիպում:

Բնորոշ հատկանիշներով բավական նկատելի առանձնանում են հայ-իտալա-արիա-հունական երկվյալան ուժեղ և միապլան տարածքներ, ինչպես նաև հայ-իտալա-գերմանական միապլան տարածքներ:

Իրոք, վիճակագրական տվյալներով նույնպես գերմանական լեզուները հայ-իտալյան միապլան տարածքներում ալելի մեծ համախառնում

թյուն ունեն.

1. հունարեն
2. կելտական լեզուներ
3. հին հնդկերեն
4. գերմանական լեզուներ
5. սլավոնական լեզուներ
6. իրանական լեզուներ
7. թոխարերեն (^)
8. բալթիական լեզուներ
9. ալբաներեն (^)
10. խեթերեն (^)

Հայերենը միապլան զուգաբանությունների դեպքում դարձյալ մոտենում է արիական և, ի տարբերություն նախկինի, սլավոնական լեզուներին, բայց օսկ-ումբրական բարբառներից բավական հեռանում է.

1. իրանական լեզուներ
2. հին հնդկերեն
3. սլավոնական լեզուներ
4. խեթերեն (^)
5. Ֆալիսկա-լատինական բարբառներ
6. գերմանական լեզուներ
7. հունարեն
8. օսկ-ումբրական բարբառներ
9. կելտական լեզուներ
10. ալբաներեն (^)
11. թոխարերեն (^)

Ֆալիսկա-լատինական և օսկ-ումբրական բարբառաւորները միապլան զուգաբանությունների ժամանակ նույնպես հ.-ն. այլ լեզուների հետ ցուցաբերում են տարբեր կապեր, սակայն հայերենին զրեթե հավասար չափով են մերժենում: Ի հակադրություն երկվյալն ուժեղ զուգաբանություններին, այստեղ իտալյան լեզուների կապը արիականի հետ թուլանում է:

Ֆալիսկա-լատինական բարբառները այդ զուգաբանությունների համեմատութեամբ հայերենի նկատմամբ դիրքը չեն փոխում.

1. օսկ-ումբրական բարբառներ
2. գերմանական լեզուներ
3. հունարեն
4. կելտական լեզուներ
5. հայերեն
6. խեթերեն (^)

7. թոխարերեն (^)
8. սլավոնական լեզուներ
9. հին հնդկերեն
10. բալթիական լեզուներ
11. իրանական լեզուներ
12. ալթայերեն (^)

Օսկ-ումբրական բարբառները հայերենից հեռանալով, նրա հետ հայ-տարերում են գրեթե նույնպիսի կապեր, ինչպիսին ունի Ֆալիսկա-լատինական բարբառախումբը.

1. Ֆալիսկա-լատինական բարբառներ
2. հունարեն
3. թոխարերեն (^)
4. գերմանական լեզուներ
5. բալթիական լեզուներ
6. հայերեն
7. կելտական լեզուներ
8. հին հնդկերեն
9. իրանական լեզուներ

Մյուս լեզուները օսկ-ումբրական բարբառների հետ մերձավորություն չեն ցուցաբերում:

Վերն ասվածից կարելի է եզրակացնել.

ա) Հայերենի և իտալյան բարբառների բնորոշ տարածքային հատկանիշներով այլ լեզուների հետ բառային զուգաբանություններ ցուցաբերելու փաստը վկայում է, որ նրանք մտել են այնպիսի տարածքների մեջ, որտեղ մեկուսացած չեն եղել, այլ փոխադարձ կապեր են ունեցել նաև հունարենի, արիական և գերմանական լեզուների հետ: Ինչ-որ ժամանակահատվածում գերակշռել են հայ-իտալա-գերմանական, իսկ մեկ այլ ժամանակահատվածում՝ հայ-իտալա-հունա-արիական կապերը: Մեթոնական լեզուները այս տարածքներից հավանաբար դուրս են եղել, քանի որ նրանք մերձավորություն են ցուցաբերում միայն հայերենի հետ, իսկ կելտական լեզուները, եթե անգամ մտել են, ապա հիմնականում կապեր են ունեցել Ֆալիսկա-լատինական բարբառների հետ:

բ) Այդ տարածքներում հայերենն ավելի մոտ է կանգնած եղել արիա-կան, քան իտալյան լեզուներին, իսկ վերջիններս էլ՝ ավելի գերմանականին, ապա հունարենին, քան հայերենին:

գ) Հայ-իտալյան բառային միապատկեր զուգաբանությունները նույնպես զալիս են այն ժամանակներից, երբ իտալյան լեզուները ունեին բարբառային տարբերություններ, որոնք ավելի թույլ էին արտահայտ-

ված: Սակայն նրանք հայերենի հետ միանում են տարածքային միևնույն հատկանիշներով: *

դ) Համեմատելով երկպլան ուժեղ և միապլան զուգաբանությունների ուսումնասիրության արդյունքները, դժվար չէ նկատել, որ օսկ- ումբրական բարբառները հայերենին մոտ կապեր են ցուցաբերում, երբ ընդհանրապես իտալյան բարբառները մոտենում են նաև արիական, հատկապես իրանական լեզուներին, իսկ Ֆալիսկա-լատինականը երկու դեպքում էլ հայերենի հետ, միշտ է ոչ շատ մոտ, բայց կայուն կապերի մեջ է:

կ) Հայ-իտալյան միապլան զուգաբանությունները նույնպես հ.-ն. ընդհանրության շրջանից կամ չեն հեռանում, կամ նրան մոտ ժամանակահատվածից են զալիս, քանի որ չունեն միայն իրենց հատուկ տարածքային որևէ հատկանիշ:

զ) Երկպլան ուժեղ և միապլան զուգաբանությունների ժամանակ միանման տարածքային հատկանիշների և տարածքների հանդես զալու վաստը ենթադրել է տալիս, որ այդ զուգաբանությունները միմյանցից մեծ ժամանակահատվածով չեն բաժանվել, հավանաբար մեկը մյուսի հաջորդական անցումն է:

ՀԱՅ-ԻՏԱԼՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՀԱԿԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մենք ուսումնասիրել ենք նաև հայերենում և իտալյան լեզուներում նույն արմատից եկող, բայց այս կամ այն հատկանիշով հակադրվող բառերը, որոնց տարածքային կապերի ընթացատումը ևս նպաստում է հայ-իտալյան բառային ընդհանրությունների տարածքային հարաբերությունների միշտ գնահատմանը: Նույն արմատից ծագող հակադրությունները, ժամանակի առումով, զուգաբանություններին ավելի մոտ են կանգնած, մի բան, որ չենք կարող պնդել տարբեր արմատներից եկող բառերի դեպքում:

Այստեղ ևս առաջնորդվել ենք մեր ընդունած սկզբունքներով և նույն արմատից ծագող բառերը հակադրել ենք երկպլան և միապլան տարածքային հատկանիշներով: Երկպլան հակադրությունները ոչ մի պլանում չեն միանում, իսկ միապլանները, այս կամ այն պլանում հակադրվելով, մյուսում համընդհանուր նույնություններ են:

Հայ-իտալյան հակադրությունների տարածքային մանրամասն քննությունը չենք անդադրադադրում: Ստորև բերվող աղյուսակներում ներկա-

յացնում ենք միայն վերլուծութեան արդյունքները:

Հայկական տարածքների զուգաբանութիւնները աղյուսակներում նշանակում ենք + -ով, իտալականին՝ + -ով, իսկ դրանց հակադրվող տարածքներին՝ -ով: Տարածքային միավորով մերձեցող զուգաբանութիւնները չենք առանձնացնում, քանի որ տվյալ դեպքում այն մեզ համար էական նշանակութիւն չունի:

Հայ-իտալյան երկսլան ուժեղ, թույլ և միասլան բառային զուգաբանութիւնների հակադրութիւններն արտացոլված են N 2 և N3 աղյուսակներում, ուստի այստեղ չեն կրկնվում:

Հ.-ն. արմատ- ներ	տարածքային հատկանիշներ	հայ.	լատ. ֆա- խակ.	օսկ.- ուկր.	հուն.	հին հնդկ.	իբրան. (ավ.)	ըսլ.թ.	սլավ.	կելտ.	գերմ.	խեթ.	թուր.	ալբ.
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
*ker- (*ker-)	*-qrn	+			+	+	+							+
	*-no		+		+	+		+	+	+	+			
	*-s		+					+	+		+			
	*-yo		+		+		+	+	+	+				+
*pol-	*-qrn	+							+		+	+		+
	*-mo		+		+					+	+			
	*-no		+		+	+	+	+	+	+				
	*-ro									+	+			
*ger- (*ger-)	*-qrn	+			+	+								
	*-ont	+			+	+	+							
	*-no		+			+		+	+	+	+			
	*-lo										+			
*dh)eis-	*-qrn	+												
	*-jo		+											
	*-no		+	+		+								
*mens-	*-qrn	+				+		+	+		+		+	+
	*-ro		+		+					+				
*om-	*-qrn	+			+	+				+				
	*-ro		+			+		+			+			+

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
*k(h)el-	*-qrŋ	+			+	+								
	*-k		+	+				+	+					
*reu-	*-qrŋ	+				+								
	*wɾɸ.ɸ.ðŋ.		+		+	+					+			
	-dh/-d		+			+	+							
	*-i-to		+	+				+		+	+			
	-ro (-r)		+		+	+	+				+		+	
	*-dh-so		+			+		+	+		+			
*pen-	*-qrŋ	+			+			+	+					
	-t/-d/*-dh		+	+				+	+	+				+
	wɾɸ.ɸ.ðŋ.				+			+			+			
	wɾɸ.ɸ.ðŋ.		+					+			+			
*pel-	*-io	+			+	+								
	*-uo		+		+			+	+		+			
*g ^u er- (*g ^{er} -)	*-no	+			+	+		+	+	+	+			
	*-uo		+	+	+	+	+			+				
	*-tu			+	+			+		+				
*or-	*-n	+			+									+
	*-io		+	+		+								
	*-u				+							+		
	*-ə				+				+					
*d/tei-	*-n	+									+			
	*-bh		+		+		+							

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
*d/tei-	*-ro	+						+						
	*-s				+				+	+	+			
*d(h)ē-	*-n	+							+					
	*-k		+	+	+							+	+	
*yeid-	*-n	+				+	+			+				
	*-s		+	+				+			+			
*sent-	*-n	+												
	*-to		+					+		+	+			
	*- qp"						+			+	+			
*pā-	*-tro	+					+				+			
	*-s		+						+			+	+	
	-t/-d/*-dh		+		+									
	*- qp"	+				+								
*kleu-	*-s	+				+		+	+	+	+		+	
(*kleu-)	*-to, *-ti		+	+	+	+				+	+			
	-es/-os		+		+	+	+	+	+	+			+	
*aul-	*-i	+						+	+		+			
	*-os	+	+	+	+			+						
*per-	*-g/*-k	+						+		+		+	+	
	*-s		+											+
	*-u	+												
*b(h)erg/ ē-	*-u	+								+		+	+	
	*-n	+								+				

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
*berg/ḡ-	*-to,		+											
	*- qpn	+				+	+			+	+			

ՄԻԱԴՂԱՆ ՀԱՎԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աղյուսակ 5

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
*d(h)uḡēr-	արմ. գրո ծնդ.	+			+	+		+	+		+			
	արմ. մ. ծնդ.		+	+		+	+		+	+				+
	արմ. վ. ծնդ.												+	
*kūḡōn-	*-գրո	+			+	+	+	+		+			+	
	արմ. ք. ծնդ. գրո		+							+				
	*-to	+						+			+			
*ēd-	արմ. մ. ծնդ.	+			+									
	արմ. վ. ծնդ.		+	+	+	+		+	+		+			
*gōnu-	արմ. մ. ծնդ.	+			+	+	+							
	արմ. վ. ծնդ.		+									+	+	
(*gōnu-)	*gneu-										+			
*mer-	*-n	+						+						
	-io (-i)		+				+		+					
	*-s	+						+						
	*- qpn				+	+			+			+		
*ōp-	*-n	+				+								
	-io (-i)		+				+							

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
* 3p-	*- qpn				+	+						+		
*lou-	*-n	+												
	*- qpn		+	+	+					+		+		
	*-tro				+					+	+			
	*-ko-										+			
* mus-	*-no	+												
	*-ko		+						+		+			
	*- qpn				+			+	+		+			+
* el-	*-n-i	+			+			+	+	+				
	*-ko		+		+	+			+		+			
* gel-	*-no	+			+									
	*-d		+					+	+					
* pleu-	*-n	+			+			+						+
	*- qpn		+		+	+			+	+	+	+		
* ghen- (* ghen-)	*-io	+			+			+						+
	*- qpn		+			+	+	+	+					
*d(h)ei-	*-io (*-i)	+									+	+		
	*-no		+								+	+		
	*-to										+	+		
* reg-	*-lo (*-l)	+				+					+	+		
	*-e		+	+	+									
* gen- (* gen-)	*-(au)-to	+			+			+						
	*-u		+		+	+	+			+	+		+	

[illegible]

Հայ-իտալյան հակադրություններում հանդես են գալիս երկպալան ուժեղ գուգաբանություններում հանդիպող տարածքային հատկանիշներ: Հայերենը չի հայտարարում այնպիսի հատկանիշ, որը խորթ լինի իտալյան գուգաբանություններին, և հակառակը: Էական տարբերությունը թայահիմքերի կազմության մեջ է: Հայերենը հակված է ***-ա**, իսկ իտալյան լեզուները ***-io** ածանցներով թայահիմքեր (ներկայի հիմք) կազմելու: Հետևաբար հայ-իտալյան լեզուները, և միակն հակադրությունները համապատասխան գուգաբանություններից շատ չեն հեռանում:

Հատկանշական է, որ իտալյան երկու բարդառային խմբերը ևս չունեն միմյանց հակադրող տարածքային ընդդիմահատկանիշներ: Ավելին, այլ, հատկապես կելտական, լեզուների հետ նրանք ցուցաբերում են գրեթե հավասար կապեր, ուրեմն՝ և իրենց ներսում բարդառային ավելի բիշ տարբերություններ:

Հայերենը և իտալյան լեզուները պարզերաբար կրկնվող կայուն տարածքներով չեն հակադրվում: Միայն նկատելի է, որ զրո ածանցով հայերենը ավելի հաճախ միանում է հունարենին և արիական լեզուներին: Բայց և այնպես, աչքի է զարնում այն փաստը, որ լեզուները, ի կրկնական հակադրությունների ղեկավարում հայկական տարածքներում մեծ հաճախականությամբ հանդես են գալիս հունարենը, արիական և ղերմանական լեզուները, իսկ իտալյան տարածքներում՝ կելտական և սլավոնական:

Լնդհանրությունների համեմատությամբ հակադրության ժամանակ հայ-կական տարածքներում ղերմանական և բալթիական լեզուները ակտիվանում են, որոնք, փաստորեն, ղրավում են իտալյան լեզուների տեղը, մինչդեռ արիական լեզուները և հունարենը (վերջինս հայերենին ոչ շատ մոտ) երկու ղեկավարում էլ դավական կայուն ղիրը ունեն: Իտալյան բարդառայինը մոտենում են կելտական և սլավոնական լեզուներին:

Իտալյան լեզուները հայերենի ղրո ածանցով գուգաբանություններին, այսինքն՝ հին ձևերին, որոնցով հայերենը միանում է արիական լեզուներին և հունարենին, հաճախ հակադրում են բաղադրյալ, այսինքն՝ նոր ձևեր: Այդ գուգաբանություններով նրանք ավելի շատ թվով լեզուների հետ են կապվում: Հախաակ երևույթը գրեթե չի նկատվում: Հայերենը մեկուսացած բառաձևեր ավելի շատ ունի, բան իտալյան լեզուները: Նա փոքր և ավելի բիշ թվով տարածքների մեջ է մտնում:

Այս հանգամանքները հիմք են տալիս կարծելու, որ ինչ-որ ժամանակահատվածում, հավանաբար հայ-իտալյան կապերից հետո, հայերենը իտալյանի համեմատությամբ, կղրային տարածքի մեջ է մտել, իսկ

վերջինս շարունակել է այս կամ այն չափով կենտրոնական դիրք գրավել :

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հ.-ն. նախալեզուն մինչև այն շրջանը, որ զիտնականները կարողանում են վերականգնել, անշուշտ, անցել է զարգացման ուրույն, բայց մեզ անհայտ մանապարհ: Սակայն այնուհետև, ինչպես արդեն պատմական շրջանում հ.-ն. լեզուների թագմազանությունը և միմյանց հետ դժվար բացատրելի կապերն են վկայում, նա ապրել է ըարթառային սրոհման կամ միացման բարդ ընթացք:

Մի բան համենայն դեպս պարզ է, որ համահնդեկութեական միասնությունը, երբ բոլոր բարբառների համար նդել է նորաբանությունների միայն մեկ հիմնական կենտրոն, հաջորդել է տարամիտման շրջանը: Ստեղծվել են տարբեր տարածքներ իրենց կենտրոններով, և թեպետ զուգամիտությունը շատ բարբառներ կարող են իրար մոտեցած կամ ծուլված լինել, բայց մեկ կենտրոնով համահնդեկութեական միասնության շրջան այլևս չի եղել, որովհետև ըարթառային սրոհումը զուգորդվել է տերիտորիալ ընդարձակմամբ և մեկուսացմամբ:

Հետևաբար համընդհանրությունն ձգտող հայերեն և իտալյան ձևերը կայուն տարածքներով սահմանափակվող զուգաբանություններից ավելի հին են: Այդպիսիք են ծայնդարծով, *ոո ածանցով միացող, *ձ- և *օ- հիմքերով հակադրվող թն միալան և թն երկալան զուգաբանությունները:

Հայ-իտալյան զուգաբանությունները շատ դեպքերում ցուցաբերում են տարածքային կանոնադրող սահմանափակումներ: Սակայն նրանց տարածքային միավորները ոչ միշտ են մոտենում կամ հավասարվում: Ուրեմն այդ ժամանակ հայերենը և իտալյան դյուղը ունեցել են ինչպես հնից եկող ընդհանրություններ, այնպես էլ տարրերություններ: Նրանք տարածքային կապերի մեջ են նդել, երբ իտալյան ճյուղն իր մեջ արդեն ուներ ըարթառային հակադրություններ, ըստի որ տարածքային միևնույն հավանությունով իտալյան երկու ըարթառայինները երբեմն հայերենի, ինչպես և մյուս լեզուների հետ ցուցաբերում են տարածքային միավորների տարբեր չափի մերձեցում: Բայց այդ տարրերություններն այնքան չեն, որ ենթադրել տան իտալյան ըարթառայինի միմյանցից մեծ չափով հեռացում:

Հայերենը օսկ-ուժբրական ռարքառներին միանում է մի քանի բա-
ռային գուզարանություններով (տնն հուր, դուստր, ոտն), որոնք
ճացակայում են ֆլիսկա-լատինականում, այնինչ վերջիններես հետ
այդպիսիք մեծ թիվ են կազմում: Բայց և այնպես դա դեռ հիմք չի
տալիս ասելու, թե հայերենը իտալյան երկու բարբառախմբերի հետ շրջ-
վել է տարբեր ժամանակահատվածներում և տարբեր տարածքներում, բա-
նի որ օսկ-ուժբրականի վերադարձվալ մեր տեղեկությունները անհամե-
մատ ավելի քիչ են: Սեզ հասել է դրանց բառապաշարի մի փոքր մասը
միայն, և համաք չգիտենք, թե համեմատության այդ եզրում ինչ է
գտնվում: Դրա փոխարեն հայերենի և միասին վերցրած այդ երկու
խմբերի միջև բառային գուզարանությունները շատ են: Խիստ կարևոր
է և այն, որ ի հայտ չի գալիս այնպիսի տարածքային հատկանիշ, որի
միջոցով հայերենը միանար իտալյան բարբառախմբերից միայն մեկին,
հակադրվելով մյուսին:

Այս ամենից կարելի է եզրակացնել, որ հայերենը իտալյան բար-
բառների հետ շփվել է նույն ժամանակահատվածում և նույն տարածք-
ներում:

Հայերենը և իտալյան բարբառները ունեն գուզարանություններ
(տնն հաւ, սրունք, ըստր, ողջ, ատեմ, աստղ), որոնք այլ լեզու-
ներում չեն հանդիպում կամ, գուցե, չեն պահպանվել: Սակայն նախա-
պատմական շրջանում նրանք մեկուսացած տարածք չեն կազմել, որով-
հետև չեն հայտարերում միայն իրենց հատուկ տարածքային որևէ հատ-
կանիշ: Ընդհանրապես, ինչպես տեսանք, նրանք մտել են այնպիսի տա-
րածքների մեջ, որտեղ միմյանցից բացի մոտ շփումներ են ունեցել
և այլ լեզուների հետ:

Հայ-իտալյան բառային գուզարանությունների ժամանակագրությունը
որոշվել խիստ դժվար է: Մենք, լավագույն դեպքում, կարող ենք
պարզել նրանց հարաբերական ժամանակագրությունը, իսկ բացարձակը
գրեթե անհնար է, որովհետև պատմության, հնագիտության և այլ գի-
տությունների ընծեռած համապատասխան տվյալներն առայժմ բավարար
չեն:

Հայ-իտալյան և՛ միապլան, և՛ երկապլան գուզարանությունները հան-
դես չեն բերում այնպիսի տարածքային հատկանիշներ, որ խորթ լինեն
այս կամ այն լեզվին ընդհանրապես: Բառակազմական այդ միջոցները
առաջացել են դեռ հնդեվրոպական ընդհանրության շրջանում, բայց
հայերենը և իտալյան մյուսը ոչ միայն պահպանել, այլև որոշ լե-
զուների հետ (հունարեն, արիական, գերմանական) համաբանությամբ
ստեղծել են նոր բառեր: Ուրեմն, հայերենը և իտալյան լեզուները
տարածքային կապեր են ունեցել հնդեվրոպական ընդհանրության կամ

նրան մոտ աշխարհի փուլում, երբ բարձրագույն մասնատվածությունը նախալեզվին բնորոշ էր :

Հայ-իտալյան միապլան և երկպլան բառային գուգաբանությունները զգալի ժամանակահատվածով չեն հեռանում, բանի որ տարածքային հատկանիշները երկուսի դեպքում էլ մեծ մասամբ նույնն են: Պարզապես մեկը մյուսի աստիճանական շարունակությունն է :

Միապլան գուգաբանությունների համար կարելի է նախադրել և հին, և համեմատաբար ուշ ծագում :

Նախապես երկու պլանում հակադրվելով, որոշ բառեր լեզվի համակարգի հետագա ինչ-ինչ փոփոխությունների հետևանքով մեծ մասամբ ըովանդակության պլանում մերժեցել են, այսինքն՝ դեռ հնդեվրոպական միասնության շրջանում ստեղծվել են հոմանիշ բառեր: Բայց, իհարկե, կանոնավոր կերպով մի խումբ լեզուներում այս կամ այն բառածևերի կամ բառիմաստների պահպանումը բարձրագույն սահմանափակումների արդյունք է :

Այս գուգաբանությունները կարող էին առաջանալ և այն շրջանում, երբ բարձրագույն հակադրություններն արդեն ակնհայտ էին: Այդ ժամանակ բարձրներում ընդհանուր ծագում և տալվին նույն իմաստն ունեցող բառերի կամ արմատների հետ կապված հասկացությունների նույնատիպ գուգորդություններ են կատարվել, և այդքանով էլ տվյալ բարձրները իրար դեռ մոտ են կանգնած եղել: Ավագյն այդ հասկացությունները յուրաքանչյուր բարձրում արտահայտվել են սեփական բառակազմական միջոցներով: Եվ կամ լող որին ծանոթ ընդհանուր բառածևն այս կամ այն բարձրում նոր իմաստ է ստացել: Հենց այդ տարբերություններով էլ բարձրները միմյանցից հեռացել են:

Հայ-իտալյան բառային միապլան գուգաբանությունների մեծ մասի համար ավելի հավանականը վերջին դեպքն է, ըստի որ տարածքային այդ հատկանիշները բարացած ձևությներ չեն (ըովանդակության պլանում տարածքային հատկանիշներ ի հայտ չեն զալիս), այլ, ինչպես երկպլան գուգաբանություններից է պարզվում, բառակազմական գործուն միջոցներ:

Բառային երկպլան ուժեղ գուգաբանությունները, եթե բնորոշ հատկանիշներով կայուն տարածքներ են կազմում, ապա առաջացել են այն ժամանակահատվածում, երբ որոշ բարձրներ իրարից բավական հեռացել էին: Նրանք հին բառերից ոչ միայն նոր՝ յուրօրինակ ձևեր են ստեղծում, այլև հասկացությունների նոր գուգորդություններ են կատարում: Այս առումով էլ, միապլանի համեմատությամբ, բառային երկպլան ուժեղ գուգաբանությունների տարածքային ավելի խոր տարբերություններ արտահայտելու հավանականությունը մեծ է :

Հետևաբար, հայ-իտալյան կայուն միալիան տարածքները (*—ԽՕ, —Է/*—Ճ/*—ՃԻ և այլ հատկանիշներով) ավելի հին են, քան այդ տիպի ուժեղները: Որ դրանք իրոք ժառանգազրուծյուն ունեն, երևում է հատկապես երկալան և միալիան տարածքներում իտալյան երկու բարձրագույնների՝ մյուս լեզուների հետ ունեցած տարբեր վիճակներում: Բայց և այնպես համընդհանրություն ձգտող հատկանիշներով (արմատի ծայնդարձ, *—ՄՕ և այլն) երկալան ուժեղ գուճաբանությունները նույնպես հին են:

Վերն ասվածից կարելի է եզրակացնել, որ հայերենը իտալյան բարձրագույնի հետ մտել է այնպիսի տարածքի մեջ, որտեղ միմյանցից ըստի նրանք մոտ են եղել գերմանական լեզուներին, ապա հունարենին և արիականին, որովհետև վերջիններիս հետ կապն ավելի ակնհայտ է դառնում հաջորդող ուժեղ տարածքներում: Սակայն հայերենը ավելի մոտ է կանգնած եղել արիական լեզուներին, քան իտալյանին, և վերջիններիս ավելի մոտ՝ քան գերմանականին, իսկ իտալյան բարձրագույնը՝ գերմանական լեզուներին և հունարենին, քան՝ հայերենին: Այս ժամանակահատվածում իտալյան բարձրագույնի հակադրությունները կարծես ավելի թույլ են արտահայտված, ուստի նրանք հայերենի հետ գրեթե միանման կապեր են ցուցաբերում:

Հետագայում, այսինքն՝ ուժեղ (հատկապես բնորոշ հատկանիշներով) տարածքների ժամանակ, հայերենը և օսկ-ուժերական բարձրագույններն իրար ավելի են մոտենում, քանի որ ունեն տարածքային միավորների մերձեցման մեծ համասկանություն, իսկ Ֆալիսկա-լատինականի նկատմամբ հայերենի դիրքը չի փոխվում: Ինչպես արդեն նշվեց, այստեղ տարածքային բնորոշ հատկանիշներ են ցուցաբերում հայ-իտալա-արիա-հունական գուճաբանությունները, բայց հայերենը ավելի մոտ կապերի մեջ է եղել օսկ-ուժերական և արիական բարձրագույնների, քան հունարենի և Ֆալիսկա-լատինականի հետ, իսկ իտալյան երկու բարձրագույններն էլ՝ ավելի իրանականի, քան հայերենի և հունարենի հետ: Երկալան ուժեղ տարածքներում իտալյան խմբի բարձրագույն տրոհվածությունն առավել նկատելի է: Նրանք լեզուների հետ ցուցաբերած կապերով նույնպես զգալիորեն տարբերվում են:

Հայ-իտալյան ընդամենը մի քանի բառային երկալան թույլ գուճաբանությունների տարածքային հատկանիշները հանդիպում են նաև երկալան ուժեղ և միալիան տարածքներում: Ուրեմն դրանք ոչ թե հայերենի և իտալյան մյուսի միջտարածքային դիրքի, այլ երկալան ուժեղ և միալիան տարածքներում լեզուների բարդ կապերի հետևանք են:

Այսպիսով, մեր ուսումնասիրության արդյունքները հանգեցնում են հետևյալ եզրակացություններին:

1. Հնդեվրոպական ընդհանրություն կամ նրան մոտ ժամանակահատվածում, երբ արդեն կային բարձրագույն հակադրություններ, հայերենը տարածքային կապերի մեջ է եղել իտալյան լեզուների հետ:

2. Այդ կապերը քիչ թե շատ նշանակալի ժամանակահատվածով չեն ընդմիջվում: Կարելի է խոսել միայն դրանց համեմատաբար ավելի միայն ու շ շրջանների մասին:

3. Իտալյան ռյուդը թեպետ ունեցել է բարձրագույն տրոփածո-թյուն, հայերենի հետ շփվել է նույն տարածքներում և միևնույն ժամանակահատվածում: Ակզբում հայերենի և իտալյան երկու բարձրախմբերի հետ կապը եղել է զրեթե հավասար, ըայց ոչ շատ մոտ: Հետո, երբ իտալյան բարձրանների հակադրությունները խորացել են, հայերենը ավելի մոտացել է օսկո-ուլմերական խմբի բարձրաններին, իսկ Ֆալկս-կա-լատինականի հետ կապը մնացել է նույնը:

4. Ինչպես ցույց են տալիս հայ-իտալյան բառային դուզքանու-թյունների և հակադրությունների ուսումնասիրության տվյալները, հայերենը երկար ժամանակ կապեր է ունեցել արիական լեզուների հետ: Այդ նույն ժամանակահատվածում նրա հետ կապերի մեջ են մտել նաև իտալյան, գերմանական լեզուները և հունարենը: Վերջին երկուսը փոխարինել են միմյանց:

5. Հայերենը և իտալյան լեզուները մեկուսացած կապեր չեն ունեցել, այլ մտել են այնպիսի տարածքների մեջ, որտեղ մերձեցել են նաև արիական լեզուներին, հունարենին և սկզբնական շրջանում որոշ չափով նաև գերմանական լեզուներին:

6. Հնարավոր է, որ հայ-իտալյան կապերի ու շ շրջանում այդ տարածքում կենտրոնական դիրք են զբաղել արիական լեզուները (հատկապես իրանական խումբը), որոնք նախորդ փուլում մոտ են եղել իրան հայերենին:

7. Հայերենը և իտալյան բարձրանները միասին տևականորեն միջտարածքային դիրք չեն զբաղել, այսինքն՝ միաժամանակ տարջեր տարածքներ իրար կապող կարևոր օղակ չեն եղել:

8. Ինչ-որ ժամանակահատվածում, հավանաբար հայ-իտալյան տարածքային շփումներից հետո, հայերենը եզրային տարածքի մեջ է մղվել, իսկ իտալյան բարձրանները այդ նույն ժամանակ շարունակել են կապը հ.-ն. մյուս լեզուների հետ:

Մ.Կ.Հ ա ն ն Ե յ ա ն
 Մ Ա Ր Մ Ն Ի Մ Ա Ս Ե Ր Ի Հ Ն Դ Ե Վ Ր Ո Պ Ա Կ Ա Ն
 Ա Ն Վ Ա Ն Ո Ի Մ Ն Ե Ր Ի Տ Ա Ր Ա Ծ Ք Ա Յ Ի Ն
 Ն Կ Ա Ր Ա Գ Ի Ր Ը Հ Ա Ց Ե Ր Ե Ն Ո Ի Մ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայերենում զանգվածն անդերդոպական կամ քնիկ արմատները իմաստային առումով բաժանվում են երեք թեմատիկ խմբերի¹: Հ.Ա.Մուրայան իր ,,Հայոց լեզվի պատմություն,, (Երևան, 1940 թ., հ.1) աշխատության մեջ առանձնացնում է քանակական այդպիսի խումբ, որոնց մեջ մտնում են ինչպես ընթանիք և ազգակցական կապեր ցույց տվող բառերը, կենդանիների, մարմնի մասերի անվանումները և այլն, այնպես էլ անականների, թվականների, դերանունների, շարժականների բերականական դասերը: Այս դասակարգման մեջ որպես հիմք վերցված է միաժամանակ երկու չափանիշ՝ իմաստային և քերականական:

Հնդեվրոպական նախալեզվից ժառանգված բառերը Կ.Դ. Բաքը² թեմատիկ խմբերի է բաժանում ըստ այդ բառերի արտահայտած ընդհանուր հասկացական իմաստների:

Մենք առանձին ուսումնասիրել ենք ,,մարմնի մասեր,, խումբը, որը հայերենում հառուկ քննության առարկա չի դարձել, մինչդեռ մեր լեզվի հնդեվրոպական բառապաշարի ուսումնասիրության համար

1 Հնդեվրոպական բառապաշարի համար այդպիսի դասակարգում կատարել է Ա. Մեյեն: Տես Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.-Л., 1938, էջ 400-408:

2 C.D. Buck, A dictionary of selected synonyms in the principal indo-european languages, Chicago, 1943.

մարմնի մասերի անվանումները կարևոր են: Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ այս կարգի բառերը մտնում են լեզվի բառային հիմնական Ֆոնդի մեջ, համեմատաբար քիչ են կախված տվյալ ժողովրդի մշակույթի, բաղադրությունից, բաղադրական կյանքի փոփոխություններից: Այս առումով էլ դրանք առավել վստահելի նյութ են հայերենի և մյուս հնդեվրոպական լեզուների ցնդակցության աստիճանը, միմյանց նկատմամբ զրաված դիրքը պարզելու, ինչպես նաև միմյանցից անջատվելու հարաբերական ժամանակագրությունը որոշելու համար:

Պատահական չէ, որ Մ.Սվոդեշը լեզվածամանակագրության իր մեթոդը կիրառելիս բառացանկում լայն տեղ է հատկացրել նաև մարմնի մասերի անվանումներին:

Մեր աշխատանքի նպատակն է տալ մարմնի մասերի հնդեվրոպական անվանումների տարածքային նկարագիրը, բացահայտել այդ անվանումների գույաբանական տարածքները՝ բառակերպի և բառիմաստների համար առանձին-առանձին:

Մենք քննում ենք և՛ մարդու, և՛ կենդանիների մարմնի մաս արտահայտող բառերը: Դրանք, սակավ բացառություններով (ինչպիսիք են օրինակ՝ ձեռք, եղջյուր, պոչ, փետուր և այլն), հիմնականում արտահայտվում են միևնույն բառերով (տարբերությունը դրսևորվում է մեծ մասամբ մարմնի արտաքին անդամների անվանումների մեջ) :

Ըստ Բաքի, տարբեր լեզուներում պահպանվել է մարմնի մաս նշանակող հնդեվրոպական շուրջ հարյուր արմատ: Հայերենում առկա են՝ ականջ, աչք, ակն, ատամ, արմուկն, արգանդ, այտ, ափ, ազդր, ամոթոժիք, բերան, գլուխ, գաւակ, լեզու, եղունգն, երես, երաստան, ընդերք, թեկն (թիկունք), թեւ, թուշ, լինդ, լանջ, լեարդ, ծնաւտ, ծունգ, ծունը, կոկորդ, կատիկ, կրուկն, կուռն, ձեռն, մարմին, միս, մաւրուք, մեջք, մատն, մուկն (մկան), նեարդ, ոսկր, ոտն, որովայն, ոռ, ոլոք, ողն, ջիլ, ուռնգն, ստինք, սիրտ, սրունք, ուլն, ուս, ունկն, փետուր, փայծաղն, փափուշտ, քիմք, քունք, ցայլք, ձեռ և այլ անվանումները:

Ուսումնասիրությունից դուրս ենք թողել կասկածելի ստուգաբանություն ունեցող արմատները (զանգ, եղջիւր, և այլն):

Նյութի վերլուծությունը կատարել ենք տարածքային լեզվաբանության մեթոդներով ու սկզբունքներով:

Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության մեջ ներկայումս լայնորեն կիրառվում են տարածքային լեզվաբանության մեթոդներն ու սկզբունքները: Լեզվաբանական այս ուղղությունը հանդես եկավ շլայխերյան, ,ծննդաբանական ծառի, խիստ քննադատության և փորձեց նոր ձևով ներկայացնել հնդեվրոպական լեզուների ցեղակցական փոխադասերությունների պատկերը:

Դեռևս 19-րդ դարի վերջերին Յ.Շմիդտը ուսումնասիրելով հնդեվրոպական լեզուների ցեղակցական հարաբերությունները, զալիս է այն եզրակացության, որ սկզբնապես առանձին հնդեվրոպական լեզուների միջև ընդգծված սահմաններ, լեզուների ցեղակցական որոշակի մյուսդավորումներ չեն եղել: Ցեղակցության պատկերացումը, ,ծննդաբանական ծառի, , ձևով, հաշվի չի առնում լեզուների փոխադասերության բարդությունը: Ըստ Շմիդտի՝ այդ փոխադասերությունը կարելի է պատկերացնել ալիքների տեսքով, որոնք տարածվում են համակենտրոնային շրջաններով. որքան այդ շրջանները հեռանում են նորակազմությունների տարածման կենտրոնից, այնքան ավելի ու ավելի են թուլանում³: ,Ալիքների տեսության մեջ, , նա հիմնավորում է լեզվական անընդհատության սկզբունքը:

Յ. Շմիդտը հնդեվրոպական նախալեզուն որպես միասնական ամբողջություն դիտելը ֆիկցիա է համարում և գտնում է, որ այդ լեզուն իր ժամանակին էլ ունեցել է բարձրադասի մի շարք տարբերություններ:

Յ. Շմիդտի ,ալիքների տեսությունը, , 20-րդ դարում ավելի լայն ընդունելություն է գտնում՝ լրացվելով լեզվաբանական աշխարհագրության տվյալներով ու մեթոդներով: Վերջինիս ձևավորումը կապվում է Ժիլյերոնի անվան հետ: Ուսումնասիրելով ֆրանսերենի կենդանի բարձրոները, Ժիլյերոնը զալիս է այն եզրակացության, որ բարձրադասի որոշ սահմաններ կարելի է ներկայացնել, բայց ոչ կենտրոն գծերի ձևով. տարբեր բարձրոներում եղած միառիչ լեզվական երևույթները (հատկանիշները) միացնելով գծերի միջոցով (զուգաբանություններ)՝ ստանում ենք գծերի խիտ խմբեր, որոնք և նշում են առանձին բարձրոները:

Զուգաբանությունների մեթոդը Ա. Մեյեն փոխադրում է հնդեվրոպական լեզուների ուսումնասիրության քնազավտը և փորձում է նոր ձևով ներկայացնել հնդեվրոպական բարձրոների միմյանց նկատմամբ

3 J. Smidt, Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen, Weimar, 1872.

գրաված դիրքը: Հնդեվրոպական բարբառային գուգաբանությունների սահմանման հարցում Մեյեն ելնում է հետևյալ սկզբունքներից.

1. Ձուգաբանությունները բնորոշ են տվյալ խմբի բոլոր լեզուներին և ոչ թե նրա որևէ առանձին ներկայացուցչի.

2. Ձուգաբանությունները պետք է տարբերել զուգահեռ, բայց ինքնուրույն վարգաճմամբ առաջացած երևույթներից:

3. Ընդհանուր գուգաբանությունները պետք է ներկայացված լինեն այն լեզուներում, որոնք աշխարհագրական շփում են ունեցել իրար հետ⁴:

Կնդունելով հանդերձ Շմիդտի , ,ալիքների տեսությունը, , Մեյեն չի հրաժարվում նաև Շլախերի , ,ծննդաբանական ծառից, , , երբ փաստորեն ընդունում է , ,ընդհանուր սլավոնական, , , , ,ընդհանուր գերմանական, , և այլ լեզվաճյուղերի առանձին գոյությունը:

Այս առումով Ա. Մեյեից տարբերվում են իտալական տարածքային լեզվաբանության ներկայացուցիչները: Նրանք իրենց ուսումնասիրություններից առհասարակ դուրս են մղում , ,հնդեվրոպական նախալեզու, , կամ , ,ընդհանուր սլավոնական, , , , ,ընդհանուր գերմանական նախալեզու, , տերմինները և դրանք փոխարինում են զուգաբանությունների որոշակի ամբողջություն հասկացությամբ: Տարածքային լեզվաբանության ներկայացուցիչների համար հնդեվրոպական լեզուն սոսկ , ,լեզվաբանական հասկացություն, , է, այլ կերպ ասած` , ,հնդեվրոպական լեզուն, , իրենից ներկայացնում է այն բարբառները միացնող գուգաբանությունների մի ամբողջություն, որից զարգացել են պատմական շրջանի հնդեվրոպական բարբառները: Որդեգրելով Տրուբեցկոյի , ,լեզվամիություն, , գաղափարը, նրանք ևս այն կարծիքն են հայտնում, որ լեզուների պատմությանը հատուկ է ինչպես տարամիտվող (դիվերբենտ), այնպես էլ զուգամիտվող (կոնվերբենտ) զարգացումը: Լեզուների զարգացման այս երկու տիպերի մասին Ն.Ս. Տրուբեցկոյը գրում է. , ,..... Ոչ մի հիմնավորում չկա այն պնդման համար, որ իբր թե բոլոր հնդեվրոպական լեզուները զարգացել են մեկ միասնական հնդեվրոպական նախալեզվից` բաժանման մասնաբաժանով: Նույնպիսի հիմնավորմամբ կարելի է ենթադրել և զարգացման հակառակ պատկեր, այսինքն` ենթադրել, որ հնդեվրոպական մյուսների նախնիները սկզբնապես նման չեն եղել միմյանց և միայն ժամանակի ընթացքում, շնորհիվ մշտական շփման, փոխադարձ ազդեցությունների ու

4 A. Meillet, Les dialectes indo-européens, Paris, 1908 (Avant-propos de la réimpression)

փոխառությունների մոտեցել են իրար, քայց լրիվ չեն համընկել մեկը մյուսին հետ:

Լեզուների պատմությանը հայտնի է և՛ տարամիտվող, և՛ զուգամիտվող զարգացում: Երբեմն նույնիսկ դժվար է սահման անցկացնել սըրանց միջև: Այսպիսով լեզվաընտանիքը կարող է լինել կամ մաքուր տարամետ, կամ մաքուր զուգամետ զարգացման արդյունք և վերջապես կարող է տարբեր համամասնություններով երկու տիպի զարգացման միացման արդյունք լինել, ,⁵:

Հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի առանձին լեզուներից յուրաքանչյուրն էլ ունի զգալի թվով բառեր և բերականական երևույթներ, որոնք օրինաչափ համապատասխանություններ չունեն մյուսներում: Հետևաբար, Ն.Տրուբեցկոյի այն ենթադրությունը, ըստ որի հնդեվրոպական լեզվաընտանիքը ստացվել է նախապես իրար ոչ ցեղակից լեզուների զուգամետ զարգացման շնորհիվ, պակաս ճշմարտանման չէ, քան հակառակ ենթադրությունը:

Տարածքային լեզվաբանության ներկայացուցիչները վերցրին նաև Գ.Ի. Ասկուլիի, Հ. Շուխարդտի կողմից առաջ քաշված սուբստրատի գաղափարը, իրենք էլ ավելացրին , ,աղստրատ, , ու , ,սուսլեքստրատ, , հասկացությունները, և փորձեցին տալ մինչ այդ չարգաքանված շատ երևույթների բացատրությունը:

Ըստ էության ստացվում է, որ լեզվական ցեղակցությունը հնդեվրոպական լեզվաբանության մեջ ըմբռնվում է տարբեր կերպ:

Լեզվաբանների մի մասը իրար ցեղակից հնդեվրոպական լեզուներին վերագրում է մեկ աղբյուրից առաջացած ընդհանուր ծագում: Արանք վերականգնում են հին լեզվական վիճակները, հիմք-լեզվի կառուցվածքային հատկանիշները տալու համար: Պատմականորեն ավանդված լեզուներն էլ նրանք համարում են հիմք-լեզվի ուղղագիծ զարգացման հետևանք (Ա. Շլախսեր և ուրիշներ) :

Հնդեվրոպաբանների մյուս մասը ձգտում է , ,լեզվաընտանիքի, , գաղափարը փոխարինել , ,լեզվամիության, , գաղափարով: Արա հետ կապված՝ այս լեզվաբանները փորձում են օգտագործել տիպաբանության տվյալները տարածքային լեզվաբանության մեջ (Տրուբեցկոյ և ուրիշներ) : Վերջիններս ցեղակից լեզուները ղիտարվում են որպես տարբեր լեզուների զուգամետ զարգացման արդյունք:

Լեզվաբանների մի մասն էլ գտնում է, որ , ,լեզվամիության, , գաղափարը կարևոր գիտական արժեք է ստանում միայն այն դեպքում, երբ

5 Н.С.Трубецкой, Мысли об индоевропейской проблеме, ВЯ, 1958, № I, стр. 65-73.

գուգորդվում է , ,լեզվաբնականիքի, , զաղափարի հետ: Ջահուկյանը զբ-
րում է. , ,Ցեղակցական ընդհանրությունը կարող է որոշվել միայն
նյութական ընդհանրությամբ, այն է՝ կարևորագույն զլխավոր և եր-
կըրորդական ձևությունների նյութական-հնչյունական օրինաչափ համապա-
տասխանություններով: Սակայն այս հանգամանքը չի բացառում ոչ-ցե-
ղակից կամ ցեղակից, բայց ոչ այնքան մերձավոր լեզուների՝ տևական
շփման ծանալարհով , ,լեզվամիություններ, , կազմելը: Այս առումով
, ,լեզվամիության, , զաղափարը , ,լեզվաբնականիքի, , զաղափարի անհրա-
ժեշտ լրացումն է: Այլապես ցեղակից լեզուների ընդհանրություննե-
րը միայն լեզվամիության, , հիման վրա մեկնաբանելը համախ չի արդա-
բացում իրեն և թյուրիմացությունների տեղիք է տալիս...⁶: Մեր
կարծիքով ևս այսպիսի մոտեցումը ավելի ծիշտ է ներկայացնում հնդ-
եվրոպական լեզուների փոխհարաբերությունների պատկերը և հնարավո-
րություն է տալիս լուծելու տարածքային լեզվաբանության մի շարք
կարևոր խնդիրներ: Է.Մակաևը դրանցից ամենահիմնականն է համարում
հնդեվրոպական լեզուների առանձին խմբերի տարածքային նկարագիրը
տալը, նրանց ցեղակցության աստիճանի որոշումը, երկու կամ մի քա-
նի լեզվախմբերի համար ընդհանուր գուգաբանությունների որոշակի
սխտեմի կազմավորման պայմանների ու պատճանների բացատրությունը⁷:

Անհրաժեշտ է նշել, որ հնդեվրոպաբանության մեջ թուր խնդիրնե-
րը չէ, որ լուսաբանված են և այն էլ բավարար չափով: Իացի այդ մի-
ևնույն հարցի լուծման մեջ էլ առկա են որոշ տարակարծություններ,
ինչպես, օրինակ, բառային գուգաբանությունների դեպքում:

*

* *

Հնդեվրոպաբանության մեջ լեզվի տարբեր մակարդակների գուգաբա-
նությունները հավասարապես չեն արժեքավորվում: Հիմնականում առաջ-
նությունը ստով լեզվի հնչյունական և ձևաբանական մակարդակներին,
լեզվաբանների մի մասը գտնում է, որ բառային գուգաբանություն-
ները վստահելի նյութ չեն կարող լինել տարածքային ուսումնասի-
րությունների համար: Այսպես, ըստ Մեյսի լեզուների բառային
ընդհանրությունը կարող է արդյունք լինել այդ լեզուներով
խոսող ժողովուրդների սոցիալական կառուցվածքի ընդ-

⁶ Գ. Բ. Ջահուկյան, Լեզվաբանության պատմություն, Երևան, 1962,

հ. 2, էջ 233:

⁷ Զ.Ա.Մաքաև, Проблемы индоевропейской ареальной лингвистики, М.-Л., 1964, стр. 16.

հանրության⁸ :

Մինչդեռ Վ. Պորցիգն իր „Членение индоевропейской языковой общности“ (М., 1964) աշխատության մեջ հնդեվրոպական բառապաշարի տվյալներն օգտագործում է հնչյունական և ձևաբանական մակարդակների տվյալներին հավասարաթեք ձևով, իսկ Ջոլտան գտնում է, որ թեև միայն բառապաշարի հիման վրա չի կարելի որոշել լեզուների միմյանց նկատմամբ զրալած դիրքը, բայց և այնպես լեզվի բառային կազմը հանդիսանում է բարբառային տարբերությունները վեր հանելու առաջին և ամենահուսալի միջոցը⁹ : Վերջիններիս համակարծիք է նաև Մակակը¹⁰ :

Իսկ ինչպես է հասկացվում բառային զուգաբանությունը հնդեվրոպական տարածքային լեզվաբանության մեջ: Հարկ է նշել, որ այս հարցում հնդեվրոպաբանները միասնական մոտեցում չեն ցուցաբերում: Այսպես, Ջոլտան բառերի տարածքներն առանձնացնում է հենվելով երբեմն բառի իմաստային, երբեմն հնչյունական, երբեմն էլ ձևաբանական հատկանիշների վրա: Մինչդեռ բառային զուգաբանության ըմբռնման մեջ անհրաժեշտ է բառը դիտել որպես լեզվական ինքնուրույն միավոր, իբրև հնչյունա-ձևաբանական և իմաստային կառուցվածք, այլ կեպ՝ անհրաժեշտ է այն վերցնել իր ձևի և բովանդակության փոխմիասնության մեջ: Այսպիսի մոտեցմամբ՝ բառային զուգաբանությունը տվյալ տարածքի սահմաններում միևնույն ձևով և նույն կամ մեծ իմաստներով հանդես եկող բառն է, կամ , ,բառային զուգաբանությունը նրա արտահայտության և բովանդակության պլաններում միաժամանակ ի հայտ եկող տարածքային հատկանիշների միագումարն է, ,¹¹ : Տարածքային հատկանիշ ասելով պետք է հասկանալ լեզվական այն տարրերը, որոնցով տարածքները հակադրվում են, այսինքն՝ , ,...բարբառային (իմա տարածքային - Մ.Հ.) հատկանիշը վկայում է տվյալ բնակավայրի լեզվի՝ մյուսներից ունեցած տար-

8 A. Meillet, Les dialectes indo-européennes, Paris, 1928, էջ 1-19: Այստեղ Մեյլեի խոսքը հիմնականում բանաստեղծական, պաշտամունքային և իրավական բառապաշարի մասին է, սակայն տարածքային վերլուծությունների ժամանակ նա ընդհանրապես բառային զուգաբանություններին երկրորդական տեղ է հատկացնում:

9 G.R. Solta, Die Stellung des Armenischen im Kreise indogermanischen Sprachen, Wien, 1960, էջ 12.

10 Յ.Ա. Макаев, տես նշվ. աշխ., էջ 17:

11 Տես Մ.Ա. Աղաբեկյան, Տարածքային բառազուգաբանությունների սահմանման սկզբունքները, Լ.Հ.Գ., 1971, 12, էջ 75:

քերության մասին¹² :

Որպես բառաձևի (հնչյունական ձև և ձևաբանական կառուցվածք) տարածքային հատկանիշներ հնդեվրոպական բարբառներում հանդես են գալիս ծայնդարձը, ածանցը, ածականը, միատեսակ հնչյունակապակցությունների առկայությունը կամ բացակայությունը և այլն, այսինքն՝ բառի այն բաղադրիչները, որոնց հետ կապված են վերջինիս ոչ միայն քերականական, այլև բառային իմաստները: Ինքնին հասկանալի է, որ այդպիսի հատկանիշներ չեն կարող լինել հոլովական և խոնարհման վերջավորությունները:

Նրբ բառի մեջ առկա է հակադրության ձևաբանական հատկանիշը, հնչյունականն արդեն կարող է միայն լրացուցիչ դեր խաղալ տարածքներն առանձնացնելիս: Նման եզրահանգումը ընդում է ձևույթի բուն էությունից: Յուրաքանչյուր նոր ձևույթ՝ լինի ածանց, հիմքակազմ բաղադրիչ, թե վերջավորություն, բառին հաղորդում է կամ նոր նշանակություն, կամ էլ քերականական նոր իմաստ: Այն երկպալան միավոր է, և եթե ցեղակից լեզուներում հանդիպում են երկու՝ ձևով և իմաստով իրար նման ձևույթներ, ապա նրանց անկախ զարգացման հնարավորությունն ավելի փոքր է, քան նման հնչույթներինը:

Հնչյունական հատկանիշը կարևոր է դառնում այն դեպքում, երբ առաջ է քերում բառիմաստի փոփոխություն: Այսպես, օրինակ, ստինք բառի համար պահպանվել են ստուգաբանական հետևյալ զուգաձևերը՝ *speno- և *stēno-: Այն լեզուները, որոնք զարգացրել են *speno- ձևը, ունեն ,պտուկ, կրծքի պտուկ, իմաստը (կելտագերմանա-բալթիական լեզուներ), իսկ *stēno- -ից ծագած լեզուներն ունեն ստինք իմաստը (հայ-հունա-հնդկա-իրանական լեզուներ): Այս երկու զուգաձևերի տարբերությունը *sp- և *st- հնչյունակապակցությունների մեջ է:

Միայն հնչյունական հատկանիշով մենք տարածքներ ենք առանձնացնում նաև այն դեպքում, երբ տարածքային հակադրության այլ հատկանիշ չկա (օրինակ, վամփուշտ և այլ բառերի համար):

Եթե բառի հնչյունական և քերականական կոդերի պատմական ուսումնասիրության և ելակետային վիճակի վերականգնման համար պատմահամեմատական լեզվաբանությունը մշակել է մշգրտի մեթոդներ, ապա նույնը չի կարելի ասել իմաստային կոդի մասին:

Նման անհամամասնությունը բացատրվում է ամենից առաջ երկու

12 Գ.Բ. Հահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, էջ 16:

հիմնական պատճառով. նախ՝ պատմա-համեմատական լեզվաբանությունն վաղ շրջանի ներկայացուցիչները գտնում էին, որ բառն իր իմաստով լեզուների ցեղակցության խնդրի լուծման համար էական նշանակություն չի կարող ունենալ, բանի որ այն չափազանց շարժուն է, հեշտությամբ է անցնում մի լեզվից մյուսը և խախտում, ցեղակից լեզուների միջև եղած սահմանները: Այդ պատճառով էլ նրանք հիմնականում հենվում էին հնչյունաբանության և ձևաբանության (երբեմն էլ շարահյուսության) տվյալների վրա և գրեթե ընդ որովհետև հաշվի չէին առնում լեզվի բառային նյութը:

Երկրորդ՝ իմաստաբանությունն առհասարակ բավարար չափով մշակված չէր: Իմաստաբանության շատ խնդիրներ դեռևս չէին ստացել ինչ-որ չափով միարժեք լուծում: Համախ դրանք, մեկնաբանվում էին ծայրահեղորեն հակասական ձևով և հենց պատմահամեմատական իմաստաբանությունն ստեղծելու խնդիրն էլ տարբեր լեզվաբանների կողմից տարբեր ձևով էր ընկալվում, ¹³:

Համեմատաբանների ուշադրությունը հիմնականում ուղղված է եղել տարբեր սկզբունքներով վերականգնված բառ-կաղապարի իմաստի բացահայտմանը և ապա իմաստային կողմի կրած փոփոխությունների դասակարգմանը, ընդ որում վերջինս տարբեր ուղղությունների (տրամաբանական, հոգեբանական, կուլտուրա-պատմական և այլն) պատկանող լեզվաբանների կողմից կատարվել է տարբեր ձևով:

Այդպիսի վերականգնումները շատ հաճախ հիմնված են եղել լեզվաբանի ինտուիցիայի և ոչ թե բառի իմաստային անցումների օրինաչափությունների վրա:

Յ.Պոկոտնու ստուգադանական բառարանում հայերենի, որովայն, բառը կապվում է **prep-*, ,երևույթ, արտաքին տեսք, կերպարանք,, արմատի հետ, որն իր զուգահեռներն ունի և այլ լեզուներում. հուն. *πρῆξις*, ,աչբի ընկնել, երևան գալ,, , *πρῆξις*, ,պատշաճ է,, , հիոլ. *richt*, ,ձև, երևակ,, , կիմր. *rbith*, ,եղանակ, կերպ,, , վոգերմ. *furben*, ,մաքրել-ավելել,, , մովգերմ. *vürbe*, ,մաքրել,, , հյուս. *wel gifurvid*, ,*casta*: **prep-* արմատի հետ են կապվում նաև հայերենի, ,երես,, , ,երևակ,, , ,երևիմ,, բառերը: Եթե հնչյունական տեսակետից այս ստուգաբանությունն իրենից արդարացնում է, ապա նույնը չի կարելի ասել իմաստային կողմի մասին: Ինչ կապ կարող է լինել, ,որովայն, և, ասենք,, ,ձև, եղանակ, աչբի ընկնել, ավելել, մաքրել,, և այլ իմաստների միջև ¹⁴: Այստեղ

¹³ В.А.Звегинцев, Семасиология, М., 1957, стр. 294.

¹⁴ Այս ստուգաբանությունը կասկածի տակ է առնվում Գ.Ջահուկյանի կողմից: Տես , , Очерки по истории дописьменного периода армянского языка" Ереван, 1967, էջ 108.

իմաստային անցումների որևէ օրինաչափություն սահմանելը դժվար է: Երբ համեմատվող բառերի իմաստները իրարից հեռանում են նկատելի չափով, որոշ լեզվաբաններ այդ դեպքում վկայակոչում են տարբեր տիպի գուգորդումների միջոցով իմաստային անցումների հնարավորությունը: Շատ դեպքերում էլ նման երևույթները բացատրում են միջանկյալ կապող օղակի բացակայությամբ: Ինչպես վարվել տվյալ դեպքում: Եթե ,,որովայնը,, բացատրենք որպես մարմնի ամենաաչքի ընկնող մաս, ապա բառը թերևս կկապվեր հունարենի իմաստի հետ և ինչ-որ ձևով էլ հայերենի ,,երես,, բառի հետ: Սակայն ինչ հիմունքներով կատարենք իմաստի նման գուգորդում, երբ ,,որովայն,, նշանակությունը չի պահպանվել համեմատվող և ոչ մի լեզվում: Այստեղ մենք ոչ մի հիմք չունենք նման տիպի գուգորդում կատարելու, մի բան, որ գուցե և հնարավոր է ,,երես,, բառի համար, բանի որ մյուս լեզուներում հանդիպում են մոտ իմաստներով բառեր: Եթե առաջնորդվենք այս սկզբունքով, ապա այդպիսի կապ կարելի կլինի գտնել լեզվի բառապաշարի զրեթե ընդ որ բառերի միջև:

Նման մոտեցումը հանգեցնում է այն բանին, որ հնդեվրոպական ,,հիմք-լեզուն,, ներկայացվում է հիմնականում վերացական նշանակություն ունեցող արմատներով, որոնք մեծ մասամբ ստուգաբանական բառարաններում ունեն բայական արտահայտություն: Օր. այտնուլ-ից՝ ,,այտ, ուռուցք,, և այլն:

Բացի այդ, չի կարելի մտածել այնպես, որ ցեղակից լեզուների զարգացումը սկսվում է մի կետից՝ լեզվաբանների կողմից վերականգնված հիմք-լեզվից: Անշուշտ, այդ հիմք-լեզուն էլ մինչև այդ վիճակին հասնելը ունեցել է զարգացման երկարատև պատմություն:

Այս ձևով վերականգնված արմատները պայմանական ու մոտավոր են: Սրանք ոչ թե վերականգնված բառ-կաղապարների ոեղ իմաստներն են, այլ, լավագույն դեպքում, միևնույն հասկացական ոլորտի շատ ընդհանուր նշանակումներ, որոնք վերականգնվում են հնչյունապես ընդհանուր արմատների հիման վրա: Մինչդեռ շատ ավելի հավանական է, որ մեզինք հազարամյակներով անջատված մարդու լեզվի բառերը եղած լինեն ավելի կոնկրետ և առարկայական:

Այսպիսով, նպատակահարմար չէ բառի իմաստային կողմի վերլուծությունը կատարել այս ձևով:

Վերականգնված արմատները գիտական բանաձևեր են, որոնք ցույց են տալիս հնդեվրոպական լեզուների միջև որոշակի ընդհանրությունների գոյությունը, այն, որ, ասենք, ,,ծնոք,, արմատը պահպանվել է հայերենում, հնդկերենում, հունարենում և այլն՝ իր որոշակի հնչյունական ձևավորումներով և իր որոշակի նշանակություններով:

Տարածքային լեզվաբանություն համար սա ելակետային նշանակություն ունեցող հարց է, քանի որ նա առաջնորդվում է միայն լեզվական կոնկրետ փաստերով և նրան հետաքրքրում է այն, թե լեզվական այս կամ այն երևույթը ինչ չափով է պահպանված լեզուներում և տարածքային ինչպիսի ընդգրկում ունի: Այսպիսի չափանիշներով պետք է մոտենալ բառի իմաստային վերլուծությանը:

Ինչպես արդեն նշվել է, Զուտան բառերի տարածքներն առանձնացնում է՝ հենվելով երբեմն իմաստային, երբեմն էլ՝ հնչյունական հստականիշների վրա:

Բառիմաստի այդպիսի տարածքային հատկանիշներ են նույնիմաստությունը, հոմանիշությունը, մերծիմաստությունը: Այս հատկանիշների պատահական գուգադիպությունները լեզուներում կփոքրանան այն դեպքում, եթե բառը իր ձևով էլ հանդես բերի տարածքային հատկանիշների նույնություն, ինչպես նաև շատ թվով լեզուների ընդգրկում: Օր. միս, -ոյ հոլ. *maas* - ձևով նույնիմաստ է հետևյալ լեզուների համապատասխան ձևերին. հնդկ. *māsa*, ալբ. *mis*, գոթ. *mis*, հարուս. *mesa*, լիտվ. *meisa*, *mēsa*, լատվ. *miēsa*, հրուլդ. *meso* (հայ-հնդկա-ալբանա-գերմանա-բալթիկ-սլավոնական լեզուներ):

Իմաստային նման համապատասխանությունն այս լեզուներում չի կարող անկախ զարգացման հետևանք լինել, քանի որ այդ բառերը հանդես են բերում բառակային նույնություն և տարածված են բավականին մեծ թվով լեզուներում:

Վերջին ժամանակներս մեծ ուշադրություն է դարձվում առանձին թեմատիկ խմբերի պատկանող բառերի վերլուծությանը: Հայերենի ուսումնասիրությունն այս առումով նոր է միայն սկսվում. ուշագրավ են Հ. Ասմանգուլյանի¹⁵, Է. Թումանյանի¹⁶, Լ. Սարաջևայի¹⁷ և ուրիշների հոդվածներն ու առանձին մենագրությունները:

15 А.А.Асмангулян. Этимологический состав терминов родства армянского языка, Труды, Ер.гос.пед. инс-та русск. и иностр. языков, 1971, № 3.

16 Э.Г.Туманян. Морфологический анализ индоевропейских терминов, обозначающих животных в армянском языке, ВЯ, 1968, № 5.

17 Л.А.Сараджева. Индоевропейские временные понятия и их развитие в армянском и славянских языках, ВОН(124), 1976, № 7 и др.

Բառերի թեմատիկ խմբերի (օր. մարմնի մասեր, ազգակցություն
ցույց տվող բառեր, կենդանիների անվանումներ և այլն) ուսում-
նասիրությունը օգնում է ցեղակից լեզուներում ընդհանրություն-
ները և տարբերությունները երևան հանելուն: Ընդհանրությունները
հնարավորություն են տալիս նշելու այս կամ այն բառիմաստային
երևույթի զարգացման ուղղությունը, իսկ տարբերությունները՝ դը-
րանց պատմական հաջորդականությունը, զարգացման և հաստատման փու-
լերը:

Թեմատիկ խմբերի բնությունը բացահայտում է լեզուների իմաս-
տային զարգացման օրինաչափություններն ու հիմնական միտումները:
Այս դեպքում իմաստային վերլուծությունը համակարգային բնույթ է
ստանում:

Մինչև այժմ մենք քննարկում էինք բառաձևում և բառիմաստի մեջ
հանդես եկող տարածքային հատկանիշների հարցը: Սրանց հիման վրա
կարելի է պարզել բառային զուգաբանությունների տիպերը:

Բառաձևի փոփոխությունը հաճախ առաջ է բերում բառիմաստի փո-
փոխություն (միևնույն տարածքի սահմաններում), ինչպես օրինակ,
,,ստինք,,-ի դեպքում, իսկ որոշ դեպքերում այդպիսի փոփոխություն
չի առաջացնում: Այսպես ,,լեարդ,,-ի համար որոշ լեզուներ զար-
գացրել են ~~ա~~- բնով ուղղականի ձևը (հայ-հնդկա-իրանա-հունա-
լատինական լեզուներ), որոնց ~~ա~~- բնով հակադրվում են բալ-
թիական լեզուների ձևերը: Սակայն երկու տարածքներում էլ բառն
ունի ,,լյարդ,, իմաստը:

Տեսականորեն հնարավոր է նաև այն, որ բառը տարածքային հատ-
կանիշ դրսևորի միայն իմաստային առումով, իսկ բառաձևով լինի
համահնդեպական նույնություն, հնարավոր է նաև բացարձակ
նույնությունը միևնույն տարածքի սահմաններում (մի բան, որը
մարմնի մասերի անվանումներում չի դիտվում): Այսպիսի մոտեցում
հանդես բերելով բառային զուգաբանությունների արժեքավորման
ժամանակ Մ. Աղաբեկյանը առանձնացնում է տարածքային բառազուգա-
բանությունների երեք տիպ՝ ուժեղ (կամ բացարձակ), սերտ և
թույլ¹⁸:

Նշելով մեր նյութի տվյալներից, մենք նպատակահարմար ենք
գտնում ընդունել բառային զուգաբանությունների երկու տիպ՝ բա-
ցարձակ (կամ ուժեղ) և ոչ բացարձակ (կամ թույլ): Երբ բառաձևի
և բառիմաստի տարածքներն իրար համապատասխանում են, զուգաբանու-

18 **М.А.Агабекян, Армяно-италийские лексические изоглоссы, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кан-
дидата филологических наук, Ереван, 1974, стр. 10-11.**

թյունը լինում է բացարձակ (տես ստիներ բառը) , իսկ երբ խախտվում է այդ համապատասխանությունը, գուգարանությունը լինում է ոչ-բացարձակ կամ թույլ¹⁹ :

Ոչ բացարձակ գուգարանությունների համար հնարավոր են հետևյալ դեպքերը.

1. Բառը տարածքային հատկանիշ է դրսևորում կամ միայն ձևային, կամ միայն իմաստային պլանում (տես լեարդ) :

2. Բառը մի պլանում ցուցաբերում է լիարժեք, մյուսում՝ ավելի մասնակի (հիմնականում իմաստային պլանում) հակադրություն: օրինակ, կոկորդ բառի տարածքային հատկանիշը ըստ ձևի արմատի կրկնությունն է :

Հայ. կոկորդ, հնդկ. gārgara-h , ,կոկորդ, ըմպան, , , լատ. gurguliō , ,կոկորդ, ըմպան, շնչավող, , , հվգերմ. quer(e)kela, querka , ,կոկորդ, ըմպան, , , հնդու. kverk (g^herga- -ից) , ,խվիպ, , , որից էլ և հֆրիգ. querka , ,խվիպ, , , լիտվ. garga-liūoju, , rōchle, gluckse, , , լատվ. gvērg(z)dēt , , մոնոալ, , շատախոսել, , , հուն. βίβρωσκα , , ուտել, լավել, , , (հայ-հնդկահունա-լատինա-գերմանա-բալթիական) :

Պարզ արմատ ունեն՝ հնդկ. garāh , , խմիչք, ջրախառը ուտելիք, , , հնդկ. gala-h , ,կոկորդ, , , ավ.- gar , ,կոկորդ, վիզ, , , garāman- , , նույնը, , , նպրկ. gulū , ,կոկորդ, , , հուն. βόρα , , կեր, , , ալբ. zorre , , աղիք, ընդերք, , , լատ. vorāgo , , ըմպան, , (հնդկա-իրանա-հունա-լատինա-ալբանական) .

բառաձևում առկա է տարածքային հատկանիշ, իսկ բառիմաստում այն ավելի մասնակի ձևով է դրսևորվում. հակադրություն ստեղծող իմաստներն են՝ , , ուտել, լավել, մոնոալ, շատախոսել, խվիպ, խմիչք, կեր, աղիք, ընդերք, , , իսկ , ,կոկորդը, , , , վիզը, , , , ըմպանը, , , պահպանվել են երկու տարածքներում էլ :

Այս ձևով կատարված տարածքային վերլուծությունը, մեր կարծիքով, կարող է հանգեցնել համեմատաբար ավելի վստահելի արդյունքների, քան այն, որը կատարվում է բառային գուգարանության երկու կողմերից միայն մեկի հաշվառմամբ :

19 М.А.Агабекян, նույն տեղում :

ՄԱՐՄՆԻ ՄԱՍԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՆՎԱՆՈՒՆԵՐԸ

Ձուտան հայերենի բառային գուգաբանութիւնները և դրանցով ընդունուող տարածքները, ինչպես նշեցինք, դասակարգում է խմբային մեթոդով: Այստեղ հաշվի է առնվում այն, թե տվյալ գուգաբանութիւնը քանի լեզուների հետ է կապեր ցուցաբերում: Ըստ այդմ էլ նա ընդունում է գուգաբանութիւնների և դրանցով առանձնացվող տարածքների հետևյալ տիպերը. ա) հայերենը հնդեվրոպական բոլոր լեզուների, բ) մեծ մասի, գ) փոքր մասի և դ) առանձին լեզուների հետ կապող գուգաբանութիւններ:

Սարմնի մասերի հնդեվրոպական անվանումները բաժանում ենք երեք հիմնական խմբի:

Առաջին խմբի մեջ մտնում են մեծ տարածք կազմող գուգաբանութիւնները (այսինքն՝ այնպիսիք, որոնք առկա են հայերենում և հնդեվրոպական լեզուների մեծ մասում, օր. մուկն):

Երկրորդ խմբում ընդգրկվում են հայերենում և քիչ թվով հնդեվրոպական լեզուներում ներկայացված անվանումները (փոքր տարածքներ, օր. ջիլ):

Երրորդ խմբում առանձնացվում են, այսպես կոչված բացառյալ (էքսկլուզիվ) գուգաբանութիւնները (հայերենում և որևէ այլ հնդեվրոպական լեզվում պահպանված, օր. ափ):

Այստեղ անհրաժեշտ է նշել հետևյալը. տարածքների առանձնացումը կատարելիս ելակետ ենք ունեցել բառային գուգաբանութիւնների վերջին նշված ըմբռնումը:

Մարմնի մասերի հնդեվրոպական անվանումների մեջ փոքր թիվ են կազմում այն գուգաբանութիւնները, որոնցում հայերենն իր տարածքային հատկանիշով մեկուսանում է (օր. որովայն և այլն): Սման դեպքերում հակադրութիւնը կատարվում է հիմնականում իմաստային հատկանիշի հաշվառմամբ:

Խմբերից յուրաքանչյուրում էլ ընդգրկված են և՛ բացարձակ, և՛ ոչ բացարձակ գուգաբանութիւններ:

Քնն մենք նպատակադրվել ենք նշել ու յուրաքանչյուր գուգաբանութիւն և՛ բառաձևային, և՛ բաղիմաստային տարածքներն առանձին-առանձին, սակայն վերջինս հատուկ կնշվի միայն բացարձակ գուգա-

Գ. Զուտայի, Գ. Զառուկյանի աշխատություններում եղած ստուգաբանությունները:

Մեծ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐ

Հայերենում պահպանված մարմնի մասերի թուր ֆոնետիկական անվանումներն էլ ունեն տարածքային սահմանափակումներ: Քննադատիկ այս խմբում դրանք տատանվում են նվազագույնից(տարբերություն մեկ, երկու, երեք լեզուներով) մինչև առավելագույն (ընդհանրություն մեկ, երկու, երեք լեզուների շրջանակում) սահմանները:

Երբ տարածքային սահմանափակումները հասնում են փոքր չափերի, գուցաբանությունները ձգտում են համընդհանրության: Նման դեպքերում մենք գործ ունենք մեծ տարածքների հետ: Այստեղ ընդգրկված մարմնի մասերի անվանումները պահպանված են հայերենում և հնդեվրոպական լեզուների մեծ մասում: Ալբաներենի, խեթերենի, թուրքերենի տվյալները շատ սակավ են, այդ պատճառով էլ մենք տարածքներում ընդգրկված բառերի համար դրանք էական նշանակություն ունենալ չեն կարող:

Մարմնի մասերի անվանումների մեծ մասն այս խմբում տարածքային հատկանիշներ է դրսևորում և բառաձևում, և բառիմաստի մեջ: Դրան հակառակ՝ շատ քիչ է բացարձակ գուցաբանությունների թիվը (միս, մուկն, ընդերք և այլն):

Միս, - մ հոլ. - հայերենը և հետևյալ լեզուները զարգացրել են արմատի *mēs- ձևը՝ հնդկ. mās, ալբ. mish գոթ. mīms, հարուս. mensā, լիտվ. meisa, mēsā, լատվ. mīesa, իբուլգ. mēso, ,միս,, (հայ-հնդկա-ալբանա-գերմանա-բալթիկ-սլավոնական):

*mē(m)s -x- ձևով սրանց հակադրվում են՝ հուն. *μῆρος*, ,ազդրամիս,, լատ. membrum ,անդամ,, ,հիոլ. *mīr*, կտոր,, ,խայծ,, ,ընդհանուր սլավոնական նախածնից ունենք՝ *męzdrā* ձևը որը ուս. և եկ.-սլավ. տվել է *męzdrīca*, ,սառցակեղև,, (հունա-լատինա-կելտա-սլավոնական):

Մուկն, մկան - ֆոնետիկական լեզուների մեծ մասում ունի և ,մուկ,, և ,մկան,, նշանակությունները: Իմաստի նմանօրինակ զարգացումը հայերենում անկասաբար չի առաջացել, այլ հատուկ էր հնդեվրոպական նախալեզվին, որից ժառանգաբար անցել է նաև նոր

լեզուներին: Հավանական է, որ այն եղած լինի համահնդեպրոպական համանունություն: -ko- ածանցով առանձնանում են՝ հայ. մուկն, լատ. musculus, հունլ. μυῦσκα, ,մկան,, ,հնդկ. मुख , ,ծվարան, կանացի սեռական օրգան,, ,նգրս. musk , ,կղբշիթ,, ,հուն. μυῦσχος , ,սեռական անդամ,, (հայ-հնդկա-իրանա-հունա-լատինա-սլավոնական): Մարմնի մասի իմաստը առանց ածանցի պահպանել են նաև հետևյալ լեզուները. հուն. μυῦς հվգերմ. mūs , ,մըկան,, ,մագերմ. mūs „der fleischballen des Daumen," նվգերմ. Maus, Mäuschen , ,մկան,, : Նշված լեզուներն ունեն նաև , ,մուկ,, կենդանու իմաստը (հունա-գերմանական):

Քանի որ բառն ունեցել է և մկանի, և , ,մուկ,, կենդանու իմաստները, ապա շատ հնարավոր է, որ -ko- ածանցն այն դարձրել է մենիմաստ, պահել է միայն մարմնի մասի իմաստը: Այս ենթադրությունը հիմնավորվում է լեզուների տվյալներով: Բառածևի և բառ-իմաստի տարածքներն այստեղ համապատասխանում են միայն այն շահով, որ շահով որ վերցնում ենք մկան-մուկ իմաստային հակադրությունը:

Ընդերք, -աց-հնդեպրոպական *en-tero բառը կազմված է *en- , ,մեջը, ներսը,, նախդիրից՝ -tero- մասնիկով, որը հանդես է գալիս նաև հնդկ. āntṛá, հուն. ἔντερον, ἔντερρα, հայուս. idrar , ,ընդերք, փորոտիք, աղիներ,, ,հսլավ. etro -ից ունենք հեկ.-սլավ. jatro , ,լյարդ, թոք,, , otroba , ,ընդերք,, (հայ-հնդկա-հունա-գերմանա-սլավոնական):

*ter -ով սրանց հակադրվում են՝ հնդկ. antar , ,միջև,, ,ավ. antar , ,միջև,, ,հայսկ. antar , ,միջև,, ,ալբ. ndër , ,միջև, մեջ,, ,լատ. enter, inter , ,միջև,, ,օսկ. ումբը. anter , ,ընթացքում,, ,հիոլ. eter, etir, etar , ,միջև,, ,կոռն ynter, yntre , ,միջև,, ,հիվմ. itir , ,մեջը,, ,հվգերմ. untar , ,միջև,, (հնդ.-իրանա-լատինա-օսկո-ումբըրա-կելտա-գերմանական):

Առաջին տարածքի համար բնորոշ է գոյականական իմաստը, երկրորդի համար՝ մակբայականը:

-no- ածանցը արմատին նոր իմաստ է հաղորդել գերմանական մի քանի լեզուներում. հայուս. undorn , ,սաքս. undorn, անգլ.-սաքս. undern , ,կեսօր, ծաշ,, : Այս արմատը ավանդված է նաև *entós ձևով , ,ներսից,, իմաստով: Պահպանվել է բալթիական, գերմանական, ինչպես նաև լատիներեն և հունարեն լեզուներում՝ հուն. ἔνθος , ,ներսից,, ,որից՝ ἔνθος, -θεν, -θεν և հետագայում տրվել է՝ ἔνθεος, ἔνθεος, ἔνθεος , ,ընդերք, փորոտիք, աղիներ,, ,որից էլ՝ ἔνθεος, հմտ. հնդկ. antastya , ,ընդերք,, ,

մվգերմ. inser , , կենդանիների ներքին անդամներից ուսվողները , ,
հնչու. istr, istra , , Ծարպով պատած ընդերք, աղիներ, փորո-
տիք , , (*en-s-tro -ից), հարու. instran , , Թարպ , , , լատվ.
īstri հոգ. , , երկամ , , (*en-s-tro -ից) , , iekša , , ներքին,
ներքին մաս , , , , մեջտեղ , , , սրա հոգնակին կունենա , , ընդերք , ,
իմաստը (*en-t-iā -ից) , , հլիտվ. insčios , , սիրտ , , , լիտվ.
įsčios , , ընդերք , , :

Նույնիմաստություն հատկանիշով միևնույն տարածքի մեջ են մշտ-
նում՝ հայ-հնդկա-իրանա-հունա-մակեդոնա-թուրքա-բալթիական լե-
զուները: Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ հայերեն բառի և հունա-
մակեդոնական բառերի իմաստային դաշտերն իրար չեն ծածկում: Մնա-
ցած բոլոր լեզուները հայերենի հետ հոմանիշության հատկանիշով
կլինեն նույն տարածքում:

Բերան - տարածքային հատկանիշը *no- ածանցն է. հայ. ջերան,
հիոլ. bern, ճնդք, անցք , , , հետո նաև՝ , , բերան , , , հրուլղ.
bьrna , , շրթունք , , , լիտվ. burna , , բերան , , , հուն. φάρυγξ
, , ըմպան, կոկորդ , , , ալբ. brimë , , բերան , , , լատ. frūmen
, , ըմպան, կոկորդ , , (հայ-հունա-լատինա-կելտա-սլավոնա-ռալթիկ-
սլավոնական):

Ջրո ածանց ունեն՝ հիսլ. bora , , ծակ, անցք , , , ալ. tíðri-böra
, , սրովյալ կարել , , , հայ. բիր, բրեմ, լատ. forð, - äre
, , ծակել, անցք բացել , , (հայ-ավեստա-լատինա-գերմանական): Հետ
Հոլտայի, այս բառն իր հնչյունական կառուցվածքով ամենից մոտ
է կանգնած լիտվերենին: Բոլոր լեզուների ձևերն էլ ծագմամբ
կապված են հնի. *bher- , , կարել, փորել, մեղքել, ծակել , , ի-
մաստն ունեցող արմատի հետ: *no- ածանցով այդ դառերն ստացել
են հիմնականում մարմնի մասի իմաստ:

Կեղմն - *no- ածանց ունեն՝ հայ. գեղմն, հնդկ. úr̥na <
< vñā, ալ. var̥anā, հուն. λῆνος, դոր. λῆνος, լատ. lana
լատվ. vilna , , սերք. vūna , , գոթ. wulla, հվգերմ. wolla,
կիմր. gwlan, կոռն. gluan, ըրետ. gloan, Բարդ, գեղմն , ,
(հայ-հնդկա-իրանա-հունա-լատինա-գերմանա-կելտա-բալթիկ-սլավո-
նական):

*ko- ածանցով սրանց հակադրվում են հետևյալ լեզուների ձևերը.
հնդկ. valkā- , , ծառի կեղև, կեղևաթել, Splint", valkala-
"Bastgewand", vṛkala- , , նույնը , , հիսլ. legr , , մազերի
կամ որդի փունջ, խուրճ , , (vlagāpa-) եվ.-սլավ. vlakno,
ռուս. волокно , , մազմուկ, մանրաթել, դերձան , , (հնդկա-գեր-
մանա-սլավոնական):

Մեծ տարածքներում համեմատաբար ավելի շատ են այն զուգաբանում-
թյունները, որոնք տարածքային հատկանիշ են դրսևորում միայն բա-
ռածում , իսկ բառիմաստով՝ դրանք համահնդեպորպական ընդհանրու-
թյուններ են:

Փայծաղն զառը տաքուի է ենթարկվել և լեզուներում հանդես է գա-
լիս ձևերի բազմազանությամբ: Սրա համար վերականգնված են հետևյալ
նախաձևերը՝ *sp̥lenǵh-, *sp̥(h)elǵh (en,-ā), *sp̥l̥ǵh-:

Հայերենի և հետևյալ լեզուների տարածքային հատկանիշը *ն-
ածանցն է՝ հայ. փայծաղն, հինդկ. plībān-, ավ. spreθzan-, հուն.
σπλῆγν (*σπλῆγχν, հմտ. σπλάγχνα հոգ. ուղղ. , , աղիք, փորոտիք, ,)
, լատ. liēn, հ.եկ.-սլավ. slězena ձուղորն է , , փայծաղ, , նը-
շանակությամբ հայ-հնդկա-իրանա-հունա-լատինա-սլավոնական :

Կելտական լեզուները՝ հիոլ. selg, մերեո. fēlc'h , , փայծաղ, , ,
պահանքն են առանց ածանցի ձևեր:

Հնդեվրոպական նախալեզվին հատուկ է եղել հիմքերի ընդլայնումը
տարբեր ածանցներով ու ածականներով: Այս երևույթը համապատասխան
է այն բանին, որ մարմնի մաս նշանակող բառերը տարբեր լեզու-
ներում խիստ զանազանվում են նույնիսկ այն դեպքում, երբ ըստ
էություն մենք գործ ունենք միատեսակ անվանումների հետ: Բառի ար-
տահայտության բազմաձևությունը երբեմն պայմանավորված է լինում
նաև թարգմտով, ինչպես օրինակ, ակն, աչք բառի դեպքում է:

Աչք-հայերենը և հետևյալ լեզուները ծագում են հնդեվրոպական
*Ok^u- , , նայել, , արմատի *i- հիմքով ձևից՝ հինդկ. aks̥ī
ավ. aśī , , զույգ, , աչքեր, , , լիտ. ak̆s̆ , , հուն. ὄξ̆i , , հուն.

ὄξ̆ξ̆ , , աչք, , հայ-հնդկա-իրանա-հունա-բալթիկ-սլավոնական :
Հայերենի աչք բառը հոգնակիացված է երկակի ուղղականի *ok^uz-ից:
Դուր լեզուներն էլ իրենց վերոհիշյալ ձևերում ունեն երկակիու-
թյան իմաստ: Այս բառի զրաբարյան գործածությունը ցույց է տալիս,
որ հնում աչք ձևը նույնպես երկակի էր, միայն հետագայում է ստա-
ցել հոգնակիության իմաստ: Պատճառն այն է, որ ակն բառի հոգնակի
ձևերը անցել էին փոխաբերական իմաստների, իսկ աչքը սուղվ ետիվ
հոգնակի էր ակնի համար , , աչք, , իմաստով:

*no- ածանց ունեն՝ հայ. ակն, սերբ. , եկ.-սլավ. OKHO , , պա-
տուհան, , , թոխ. A. aśān, թոխ. B. eśāne, հոգթ. *auzan- -ից՝
գոթ. augō , , հիսլ. auga , , իվգ. ouga , , անգլ.-սաքս. ēage , , աչք, ,

հայ-սլավոնա-թոխարա-գերմանական : Կելտական լեզուների հիոլ.
enech, մկիմբ. , մրեո. enep , կիմբ. wyneb , , երես, կերպա-
րանք, երևակ, , ձևերի ծագումը պարզ չէ: Սրանք իմաստով էլ են տարբեր-
վում մնացած լեզուներից: Լատիներենի oculu-ը *lo- ածանցով մե-
կուսանում է:

Ամորժիք-հնդեվրոպական լեզուներում այս բառը ներկայացված է *orǵhi-, *ǵǵhi-, *orǵhiǵ - ձևերով: Զրո անանց ունեն հայերենը և հեռւյալ լեզուները՝ հայ. որժ , , արու, , , հնդկ. - քձի - , , ամորժի, որը պահպանված է միայն avár-քձիka , , ամորժիները բաց, , բարդութեան մեջ, ավ. արձի, հուն. ὄρχις , , ամորժի, , , լիտվ. aržūs , , ազա, ցանկասեր, հեշտասեր, : Այս տարածքի մեջ են մտնում նաև Ամուրյանի նշած հեռւյալ բառերը՝ ռուս. knoroz(XV դ. հնաբ.) , , լեհ. kiernoż , , վարազ, , , բերդոռուս. knóřez , , մի-որժի, ոչ բուրդովին կրտած վարազ կամ ձի, , , որոնք ծագում են հին kúrno-orzi , , ամորժիք, , բարդութեանից (հայ-հնդկա-իրանա-հուս-նա-բալթիկ-սլավոնական) :

*lo-, *la- անանց ունեն՝ հայ. որժի-ք (*orǵhi-ios), միոլ. uirgge, նիոլ. uirghe (*orǵhiǵ) ավ. herdhe (*orǵhi-ǵa) , , ամորժի, , (հայ-կելտա-ալբանական): *lo- անանցը բառին հաղորդել է բուրդովին նոր նշանակություն. լիտ. eřzilas, լատվ.

ērzēlis , , հովառավ, , (բալթիական) :

Ըստ բառիմաստի բուրդ լեզուները միավորվում են նույնիմաստություն հասկանալիչով: Բացառություն է կազմում միայն լիտվերենը:

Սիրտ - *ei- անանցով նույն տարածքի մեջ են մտնում՝ հայ. սիրտ, (սեռ.-ի) (*kērdi- -ից) , հուն. καρδιά լատ. cor (*cord -ից) սեռ. cordis , լիտվ. širdis , լատվ. sirds, հեկ.-սլավ. srđce, սերբ. srce , , սիրտ, , , հիոլ. cride, չիոլ. croidhe (*kredjom -ից) խեթ. ka-ra-az , (kar-di-aš -ից) , սիրտ, , (հայ-հունա-լատինա-կելտա-խեթա-բալթիկ-սլավոնական) լեզուները:

Բացի վերոհիշյալ հասկանալիչ հայերենը և բալթիկ-սլավոնական լեզուները միավորվում են նաև եռանկյանի *k -ի քմայնացմամբ և պատկանում են լեզուների ստանդարտին: Հավանաբար, այս լեզուների կազմը միևնույն տարածքում ավելի սերտ են եղել:

Գերմանական լեզուները հոլովման մեջ հանդես են բերում *en - անանց՝ գոթ. haírto, (սեռ. haírtins) հվգերմ. herza, անգլ.-սաքս. heorte հյյոլ. hjarta , , սիրտ, , (գերմանական) :

Հնդ-իրանական լեզուները , , սիրտ, , բառը կազմում են արմատի *ǵhērd- , *ǵhērd - ձևերից:

Եղունակ բառում արմատի *onogh, *ǵgh- ձևն են զարգացրել հայերենը և հեռւյալ լեզուները. հայ. եղունակ, հնդկ. áṅghri- , , ռաբ, , (հավանական է, որ x-ն առաջացել է l-ից, օրգհ-
li-) , հուն. ὄνυχ, սեռ.- յλός (*ónyx -ից) , , եղունակ, անգլ., , հիոլ. ingen, նիդեր. ewia, , հիմեր. eguin, կոռն.

euuin , քրետ. *ivin* , , եղունգ , , (*ἔγχευ-ἰνα- -ից*) , , լատ. *ungu-*
is , , ոտքի և ձեռքի մատների եղունգներ , , (հայ-հնդկա-հունա-լատինա-կելտական) :

Մնացած լեզուները **nogh-* ձևով մտնում են հակադիր տարածքի մեջ :

Հինդկ. *nakhá, nakhára-* , , եղունգ , , մազիլ , , , նպր. *nāxun* ,
հվգերմ. *nagal* , , անգլ.-սաքս. *noegel* , , հիսլ. *nagl* , , , եղունգ , , ,
գոթ. *ga-nagljan* , , , մեխերով մեխել , , , լիտվ. *nāgas* , , , ոտքի և
ձեռքերի մատների եղունգ , , , , , գիշատիչ թռչունների մազիլ , , , միրան , , ,
nagà , , , կմղակ , , , լատվ. *nags* , , , նույնը , , , հպրուս. *nage*
 , , , ոտք , , կենդանու կամ թռչունի թափ , , , , հունլդ. *nogxētš* , , , ոուս.
nógotš , , , , եղունգ , , , մազիլ , , , , չեխ. *noha* , , , հունլդ. *noga*
 , , , ոտք , , , թափ , , , (հնդկա-իրանա-գերմանա-բալթիկ-սլավոնական) :

Հակադիր տարածքն էլ իր հերթին կարելի է բաժանել **lo* - և
**u* - (-տով ածած՝ **ut* -) ածանցներով առանձնացվող տարածքներ-
ը : **Lo-* ածանց են հայտաբերում գերմանական լեզուները , , լատ.
ungula , , , մանկ , , , մազիլ , , , թափ , , , կմղակ , , , , ավելի ուշ նաև , , , ե-
ղունգ , , , , ինչպես նաև հինդկ. *áṁghri-* , , , ոտք , , , ձեռքը (հնդկա-
լատինա-գերմանական) , , , **u-* (**ut-*) ածանց ունեն թալթիկ-սլավոն-
ական լեզուները :

Իմաստային առումով բալթիկ-սլավոնական լեզուների համար քնո-
րոշ է , , որ առանց ածանցի ձեռքն ունեն , , , եղունգից , , , տարբեր նշա-
նակություն , , , իսկ ածանցավոր ձեռքը՝ (**os-* , **ut-* , **to-*) , , , ոտքի
և ձեռքի մատների եղունգներ , , , իմաստը :

Հմտ. լիտվ. *nagà* , , , կմղակ , , , *nāgas* , , , եղունգ , , , , հունլդ.
noga , , , ոտք , , , թափ , , , *nogxētš* , , , եղունգ , , , :

Հինդկ. *áṁghri-* , , , ոտք , , , *nakhá, nakhára* , , , եղունգ , , , օրի-
նակում ունենք հակառակ պատկերը :

Դացի այդ , , թալթիկ-սլավոնական լեզուներն ունեն առանձին ան-
վանումներ ոտքի և ձեռքի մատների եղունգների համար : Այսպես՝
լիտվ. *nāgas* , , , ոտքի և ձեռքի մատի եղունգ , , , *nagūtis* , , , ձեռ-
քի մատի եղունգ , , , :

benū - **ro-* ածանց կա՞մ **r-* ածական ունեն՝ հայ. ձեռն
(*ἔγχευ-*r*-*φ**) , , , հուն. *χεῖρ* սեռ. *χεῖρός* , , , թուս. *A tsar* , , , թուս.
B sar (**kessar* -ից) , , , խեթ. *ki-es-sar* (*kessar*) և *ki-es-si-ra-as*
(*kesseras*) , , , եզգիի տրակ. *ki-is-sa-ri* (*kesari* = հուն.
χεῖρ) , , , լատ. *īr, hīr* , , , ձեռք , , , , ավր. *doré* , , , ձեռք , , , (հայ-
հունա-լատինա-խեթա-թուրքա-ալբանական) :

**to* - ածանցով կամ **t-* ածականով սրանց հակադրվում են՝

հինդկ. *bāsta-h* , ավ. *zasta-*, հարսկ. *dasta-* , ձեռք , , լատ. *praestō* (*prae-hestōd* -ից) , հավանաբար , "zur Hand" , , լիտվ. *pa-zastē* , *pa-zastis* , , անուկ , , (հնդկա-իրանա-լատինա-բալթիական) :

Ընդհանուր , , ձեռն , , իմաստից շեղվում են լատիներենի *praestō* -ն և լիտվաներենի ձեռքը :

Զեռն բառը ձեռք գործիական հոլովածևում երևան է հանում նախանական ձեռք , , ձեռք , , ուղղականի ձեռք , որը ժամանակակից հայերենում պահպանվել է միայն բարդուկությունների մեջ (ձեռքալալել և այլն) : Այս հանգամանքը նկատի ունենալով՝ Աճառյանը ձեռք բառի համար վերականգնում է **gher-* և **ghers* նախածեքը : Ըստ նրա , առաջինից ծագում է ձեռք ուղղականի ձեռք , որը հետո կորչելով՝ պահվել է միայն ձեռք գործիականի մեջ , իսկ երկրորդից ընդուն է ձեռք , որը -ել- մասնիկով և -ք- հոգնակերտով տվել է ձեռք : Հայերենի ձեռն բառը իր *gher-* նախածեքով կապվում է , , ընեն , , իմաստի հետ :

Արիւն և լեարդ բառերի տարածքային հատկանիշը *r/d* հիմքերի հակադրությունն է :

Արիւն - **r-* հիմքով ուղղականի ձևից են՝ հայ. արիւն (*esr-*) , -եան , -եամբ , հինդկ. *āsṛk* , *āsṛt* (սեռ. *asṇāb* , *asṛjā*) , հետվել. *asra-* , հուն. պոեմ. *ἔαρ* , *εἶαρ* , *ἥαρ* , իլատ. *aser* (*asser*) , *assyar* , , արյուն , , *assarātum* , , խաղողից պատրաստված խմիչք , , լեռն. *A. ysār* , իսկ. *e-eš-bar* (*eshar*) (սեռ. *eshanas*) , , արյուն , , (հայ-հնդկա-հունա-թուրա-լատինա-բալթական) :

Անուանի **n-* հիմքով ձեռք պահպանվել է՝ լատվերենում. *asins* , , արյուն , , (*ēs n-*) (հոգ. *asinis*) :

Լեարդ - հայ. լեարդ , սեռ. լերդի , հինդկ. *yākr̥t* (սեռ. *yaknāb*) , , արսկ. *jīgar* (*yakar-*) , ավ. *yākarə* , , հուն. *ἥπαρ* , -*ἥπαρ* (**n-tos*) առ. *jecur* , -*oris* և -*inoris* , հայտ. *lifr* , անգլ. -*սաք*. *lifer* , անգլ. *liver* , հվգերմ. *libera* , գերմ. *Leber* , , լեարդ , , (հայ-հնդկա-հունա-լատինա-գերմանական) :

**n-* ընդ սեռականից են զարգացել լալիական լեզուները. բալթ. *ieknā* , լիտվ. *jāknos* , հին *jeknos* , *jekanas* , լատվ. *aknas* , *aknis* , հարտ. *iagno* , , լեարդ , , (բալթիական) :

Լեզու բառի ձեռք հնդեվրոպական լեզուներում շատ մեծ վոկալիզացիաները և ենթարկվել : Ըստ Աճառյանի , մոդոլորական ստուգաբանությամբ կապվելով , , լիզել , , (*leig'h-*) բառի հետ՝ կրել է նրա ազդեցությունը : Այսպես , , օրինակ՝ արդեն պատմական շրջանում հին

լատիներենի *lingua* -ն ազդվելով *lingo*, ,լիզել, , բայից՝ դարձել է *lingua* , ,լեզու, : Նույնպես և լիտվներենի *liūvis* -ը *liēžti* , ,լիզել, , բայի ազդեցությամբ դարձել է *liēžūis* և այլն:

Պոկոնոնու մոտ այս բառի համար նշված են հետևյալ երկու նախածանրը՝ **dpǝhū*, **dpǝhūā* :

a*-հիմք ունեն՝ հայ լեզու (dpǝhūā* -ից) հնդկ. *ṣibvā* , ,լեզու, , , ալ. *hizvā* , ,լեզու, զղալ, ականջ, , , հարսկ.
hizbāna - , ,լեզու, խոսք, , , մարսկ. *huzvān* , ,լեզու, խոսք, , ,
հլա. *lingua*, լատ. *lingua*, օսկ. *fangvam*, հիոլ. *teng* ,
tengae , մկիմր. *tafawt* և կոռն. *tauot*, քրեթ. *teod*, մբրեթ.
teaut, կոռն. *tava* (կելտականի ձևերը ենթադրում են **tamāto*-
(²) ընդհանուր կելտականի նախածանր), հնդու. *bisān* , ,լեզու, խոսք, , ,
հաբս. *tunga*, անգլ.-սաբս. *tunge*, հվգերմ.
zunga, թիւ. *B kǎntwo*, գործ. *kǎntwa sa* (**dpǝhūā* -ից)
 , ,լեզու, , (հնդկա-իրանա-լատինա-օսկա-կելտա-գերմանա-թիւսա-
կան) :

Հավանաբար, մաքուր հիմք են հայտարարում հետևյալ լեզուները՝
հնդկ. *ṣubhū* , ,լեզու, զղալ, ականջ, , , ալ. *hizū* , ,լեզու, խոսք,
խոսակցություն, , , թիւ. *A kǎntu* (սեռ. *kǎntwis*)
 , ,լեզու, : Բալթիկ-սլավոնական լեզվախումբը ենթադրում է *inžū*-
նախածանր (պարզ հիմքով)՝ հարուս. *insuwis*, լիով. *liēžūvis*
հսլավ. *jězy* - *kъzъ* եւ. *jězyk*, սերբո-խրվթ. *jèzik*, ոուս.
jazyk , ,լեզու, , (հայ-հնդկա-ավեստա-թիւսա-բալթիկ-սլավոնա-
կան) :

Լեզուների մեծ մասում , ,լեզու, , -ն օգտագործվում է նաև
 , ,խոսք, խոսակցական լեզու, , իմաստով: Բառը ենթադրում է, որ
այս կիրառությունը երկրորդական ընույթ ունի, նախնականը եղել
է մարմնի մասի իմաստը:

Արմունկն -հնդեվրոպական լեզուներում ներկայացված է **arə*-*mo*-
և **ǝ*-*mo*- նախածանրով: Հավանաբար, **arə*-*mo* - ձևից են զարգացել՝
հայ. արմունկ, ալ. *arəma*-, գոթ. *arms*, հվգերմ. *arm*,
գերմ. *arm*, անգլ. *arm* , ,բազուկ, , , օսսեթ. *ǧrm* , ,ձեռքի
ափ, , , *arm-ǧrin* , ,արմունկ, , , լատ. *armus* , ,ուսի ամենավե-
րին մասը, թիակ, , , զալլ. *aramō* , ,երկմյուղություն, , , լիտ.
armai , ,նախաբազուկ, , , հսլավ. *ramo*, *ramę*, սերբ. *rāme*
 , ,ուս, , , (հայ-իրանա-գերմանա-լատինա-կելտա-բալթիկ-սլավոնա-
կան) :

Հին հնդկերենի *īrmā*-ի և բալթիական լեզուների՝ հարուս.
irmo, , ,բազուկ, , , լիտ. *irmėdė* , ,հողատապ, , ձևերը ծագում
են հ.-ե. **ǝ*-*mo* -ից (հնդկա-բալթիական) :

Հետևյալ գուգաբանությունները տարածքային հատկանիշ են դրսևորում և բառաձևում, և օտոիմաստի մեջ:

Կոկորդ - հայերենի և հետևյալ լեզուների տարածքային հատկանիշն ըստ բառաձևի՝ արմատի կրկնությունն է. հայ. կոկորդ, հնդկ. *gār-gara-h* , ,կոկորդ, ըմպան, , , լատ. *gurgulio* (-ur-, ինչպես ջալթիկ-սլավոնական լեզուներում է) , ,կոկորդ, ըմպան, շնչափող, , , սլովեն. *quer(e)kela, querka* , ,կոկորդ, ըմպան, , , հնդուս. *kverk(g^uergā -ից)* , ,խալիպ, , , որից էլ հնդիգ. *querka* , ,խալիպ, , , լիտվ. *gargaliūju* , ,*"röchle, gluckse"*, լատվ. *g^uerg(z)dēt* , ,նոճուկ, շատախոսել, , , հուն. *βεβρώσκα* , ,ուտել, լավել, , (հայ-հնդկա-հունա-լատինա-գերմանա-բալթիական) :

Պարզ արմատը առկա է՝ հնդկ. *garā-h* , ,խմիչք, ջրախոն ուտելիք, , , հնդկ. *gala-h* , ,կոկորդ, , , ավ. - *gar* , , հոգ. իգ. , ,կոկորդ, վիզ, , , *garəman*; նպրակ. *guln* , ,կոկորդ, , , հուն. *γορά* , ,կեր, , , ավ. *zorre* , ,ալիք, ընդերք, , , (**g^uērā -ից*) , , լատ. *vorāgo* , ,ըմպան, , (հնդկա-իրանա-հունա-լատինա-ավ. լատինական) :

**d-* առական ունեն հետևյալ լեզուները՝ բալթ.-սլավ. *gurtla-* , ,խալիպ, կոկորդ, , , հպրուս. *gurcle* , ,կոկորդ, ըմպան, , , սլավ. **gardlo* , ,կոկորդ, ըմպան, , , եկեղ.-սլավ. , ,ռուս. *grālo* , ,կոկորդ, , , ռուս. *gorxo* , , սերբ.-սլով. *grlo* , , լեհ. *garāto* , ,վիզ, կոկորդ, ըմպան, , : Հավանաբար, այս տարածքի մեջ են մտնում նաև՝ հուն. *βάραθρον* , , հոմ. *βέρειθρον* , , *ζέρειθρον* , *δέρειθρον* , , ըմպան, , , ավ. *zgurdhē(dr-grda -ից)* , , ընդերք, , (հունա-ավ. լատինա-բալթիկ-սլավոնական) :

Հայերենի կոկորդ բառի *ղ-*ն հնարավոր է, որ եղած լինի մի նախկին ածանց կամ ածական, որն առկա է նաև բալթիկ-սլավոնական լեզուներում: Ընդ որում, քննարկվող նյութի ավյալները թույլ են տալիս ասելու, որ այս ածականը հիմնականում հառուկ է եղել հայերենին, հունարենին և բալթիկ-սլավոնական լեզուներին (տես նաև ծնաւաւ-ը, էջ 162) :

uā-* ածանցը արմատին նոր իմաստ է հաղորդել մի քանի լեզուներում. հուն. *δέρη* , , խոն. *δέρη* , , լատ. *derpā, dēra* , ,դոր. *derpa* (er-uā -ից*) , ,վիզ, ծոծրակ, , , հնդկ. *grivā* , ,ծոծրակ, , , ավ. *grivā* (նույնը) , , լատվ. *grīva* , ,գլխաբերան, , , հեկեղ.-սլավ *griva* , ,քաշ, առյուծի քաշ, , , (հնդկա-իրանա-հունա-բալթիկ-սլավոնական) :

gh-* առական ունեն՝ հուն. *βρόχος* , , ըմպան, կոկորդ, , , սլովեն. *krage* , ,վիզ, կոկորդ, ծոծրակ, , , սլով. *"Kragen"* (նույնը) , ,հոլ. *brāgae* , ,վիզ, ծոծրակ, , , (g^urg-nt*),

հկիմբ. abal-brouannou , , շնչափող, , , , աղամպանձոր, , , մկիմբ. breuant (հկելտ. *brāg- -ից) , , շնչափող, , , ; հկոռն. brian-sen , , կոկորդ, , , հքրեստ. Brehant-Dincat" guttur pugnae, guttur" (հավանական է *brg-ից, Pedersen K.C. 100) (հունա-գերմանա-լեզուական) :

Այս ըստի համար լեզուներում պահպանվել են հիմնականում հետևյալ իմաստները՝ կոկորդ-մպան-վիզ-ծոծրակ-շնչափող - աղամա-խնձոր, կա նաև ընդերք (ալբաներենում) : Հայերենի կոկորդ-ը միանշանակ է, մինչևիտ լեզուներում այն հանդիպում է մի բանի իմաստներով: Այդ պատճառով էլ այստեղ նույնիմաստությունն ու հոմանիշությունը միախառնվում են: Եթե նույնիմաստության դեպքում հայերենն ու լատիներենը հանդես են գալիս միևնույն տարածքում, ապա հոմանիշության դեպքում էլ լատիներենն ու հայերենը կլինեն իրար կողքի, բանի որ վերջինիս մեջ բացի կոկորդ-ից պահպանվել են նաև ըմպան, շնչափող իմաստները:

Նույն *g^her- արմատից է կրկնված նաև հայերենի որկոր ըստը: Զառածիկ տարածքը համընկնում է կոկորդ ըստի տարածքի հետ, իսկ իմաստով այն մեկուսանում է:

Ոտն - հնդկավրոպական նախալեզվում ներկայացված է ծայնադրծի տարրեր աստիճաններ ներկայացնող *pēd - և *pōd- արմատներով: Հայերենը և հետևյալ լեզուները զարգացրել են միջին ծայնալորմամբ ձևը. հայ. ոտն, հուն. πῶς, ատտ. περὶς (սեռ. περὶς), հնդկ. pad-, ավ. pad-, խեթ. pata-, հիեռոգլ. խեթ. pat-, զոթ. fōtus, հիսլ. fōtr , անգլ.-սաքս. fōt, փվերմ. fuoz , , ոտք, , լիտվ. pādas , , ներբան, , , ումբր. dupursus , , երկոտանի, , (հայ-հնդկա-իրանա-հունա-ումբրա-գերմանա-բալթիա-խեթական) :

Արմատի վերին ծայնավորմամբ այս տարածքին հալադրվում են՝ լատ. pēs, pēdis , , ոտք, , , ումբր. peri, perai "pede", հիոլ. ἴς , , ինչ-որ բանի տակը, , , *pēd-su "zu Fuß" , , = ավբ. posch -ին pērposch-ի մեջ , , ներբև, , , posh-tē , , ցած, ներբև, , , թոխ. A pe, թոխ. B pai , երկավի թոխ. A pem , թոխ. B paine , , ոտք, , , հայ. հետ, - ոյ (հայ-լատինա-ումբրա-լեզուա-ալբանա-թիարական) :

-*io- ածանց ունեն՝ հնդ. pādya , ավ. paidya , , ոտք, , , լատ. acu-pedius , , արագավազ, , , միոլ. u(i)de, (*podio-m) , , ճանապարհորդություն, , , հուն. πεδίο-λος, սանդալ, , (հնդկա-իրանա-լատինա-լեզուա-հունական) :

-a- հիմք և վերին ծայնավորում են հանդես բերում՝ հուն.

πέζα, ոտք, , , ներբին եզր, , , փվերմ. fizza , , բլել, , (հունա-գերմանական) :

Հատկանշական է, որ անանգամոր ձևերն արդեն ունեն , , ոտք, , -ից
ուարիեր իմաստներ:

Գամփուշտ - կազմված է վամփ և ըուշտ արմատներից: Վամփ-ը
մեծադարձ համարում է քնիկ հայերեն բառ և քնեցնում է հնդեվրոպա-
կան *phampb - ընծայնական արմատից: Հնդեվրոպական այս արմատի
համար կան ստուգաբանական հետևյալ զուգաձևերը. *pha^xmpb, - *pa^x-
աք^xba^xmb-, *bha^xmbh-: Երանց առկայությունը Հայոկայանը բացատրում
է հետևյալ կերպ. , , . . . Արդեն հնդեվրոպական միասնական ժամանա-
կաշրջանում նպատվում էին տատանումներ և հերկազայություններ. . .
ոչ միայն պարզ խուլերի և շնչեղ խուլերի. . . այլ և պարզ ծայնեղ-
ների և շնչեղ ծայնեղների, պարզ ծայնեղների և շնչեղ խուլերի,
նոյնիսկ շնչեղ ծայնեղների և շնչեղ խուլերի արտասանության մեջ:
Տատանումների դեպքերը ավելի հաճախակի են ընծայնական արմատնե-
րում,²⁰:

Բառի երկրորդ բաղադրիչի ծագումն ըստ մեծադարձի անհայտ է: Հա-
հուկյանն այն կապում է հնիս. *b(h)eu- , , փչել, ուռչել, , արմա-
տի հետ, որի ստուգաբանական զուգաձևն է *p(h)u-ս , , ուռած, , ,
սրանից էլ pba -s- և հայերենում post, pušt: : Երա հետ համե-
մատելի են լատիներենի և գերմանական լեզուների հետևյալ ձևերը.
մագերմ. pūster , , դարձի, փուքս, (bu-s-) և լատ. pustula
, , փուռիկ, փուշտ, : (s-s) անցումը մնում է անբացատրելի: Հա-
հուկյանն այն համարում է շփականների և ծայնորդների փոփոխության
հիմնական օրինակաբանություններից եղած ռացառություն (տես նշվ.
աշխ. էջ 248-255):

Հայերենը մտնում է այն տարածքի մեջ, որը զարգացրել է արմա-
տի *pa^xmp-, *pha^xmpb- տարրերակները:

Հայ. վամփուշտ, լատ. pampinus խաղողի որմ, , , լիտվ.
pampti , , ուռչել, , , pamplys , , հաստափոր, , , pimpilas penis,
լատվ. pampt, pempt, pumpt , , ուռչել, , , pimpala
"membrum virilis", pumpe , , սապատ, կուզ, , pampali
, , կարտիկ, , և ռուս. pupb , , ուռ. pup , , պորտ,
պորտալար, , , ևն. pep , , խցանում, , , հուն. *πέρις*, - *γρος*,
, , այրվածքի փուռիկ, , (հայ-հունա-լատինա-թալիկ-սլավոնական):
*ba^xmb-, *bha^xmbh- ձևից են՝ հնդկ. bimba-h , , փուռիկ, , ,
հուն. *βίμβη*, , հոլ. *Erpeltis*, , , լիտվ. bamba , , պորտ, պոր-
տալար, bambalas , , հաստամարմին, հաստափոր, , , լատվ. bamba,
bumba , , փուռիկ, զնդալ, , , ևն. babel , , պղպղալ, , , հոռ. dubul-

²⁰ Г. Б. Джаукян, Очерки по истории дописьменного периода ар-
мянского языка, Ереван, 1967, էջ 60.

ja "Regentropfen", búbliko (*babbəl-ikb) , , ուրա-
բլիթ, , , սերբ.-խըվթ. bñban , , բալլայի տեսակ, , , bñbla
,, գուղձ, մեծ կտոր, , , շվեդ. bamb , , փոր, որովայն, , (հնդկա-
հունա-գերմանա-բալթիա-սլավոնական) :

Իր իմաստով հայերենի բառը մեկուսանում է: Հոմանիշությամբ
մտնում է հայ-բալթիկ-սլավոնական տարածքի մեջ:

կուռն - նախածին է *ǵeu-, ǵəu-, ǵū- որն ունեցել է
,, ծով, թևեր, , , ընդհանուր բայական իմաստը²¹: Լեզուներում տար-
բեր ածանցներով ու ամականներով այս արմատը ձեռք է բերել ավելի
կոնկրետ նշանակություն:

Ըստ դառածի հայերենի տարածքային պատկանելությունը որոշելը
ղժվար է: Հավանաբար, կուռն դառը կազմվել է արմատի *ǵū- ձևից՝
*ro- և *do- ածանցների զուգակցումով: Իմիջիայլոց նշենք, որ
այս ածանցները բառին հաղորդել են հիմնականում մարմնի մասի նշա-
նակություն: Սույն հատկանիշներն ունեն նաև հետևյալ լեզուները՝
հայ. կուռն (սրա նախնական նշանակությունն էր , , կոնակ, մեջք, թի-
կունք, , , ժամանակակից հայ բարբառներում արդեն ձեռք է բերել
,, թև, , , նշանակությունը), լիտվ. guñnas , , ազդր, ոտքի կոճ, , ,
,, պնդ, կոճիկ, , , լատվ. gūrus , , ազդր, , , սերբ. gūra , , սալատ,
կուզ, մեջք, կոնակ, , , հուն. γυρός , , կլորություն, , , մսզերմ.
kūren , , հետամուտ լինել, , , նորվ. kūr (kūra -ից , , գանգրա-
հեր, , (հայ-հունա-գերմանա-բալթիկ-սլավոնական):

Հակադիր տարածքի մեջ են մտնում հետևյալ լեզուները՝ նորվ.
kaure, հյուս. kār, նվզերմ. kauern, , , գանգրահեր, , (*ǵeu-
ից կամ *gou-ro-s -ից), միոլ. gūaire , , մազ, բուրդ, , (կնիտա-
գերմանական) :

Հայերենը և՛ բառի ծնով, և՛ բառիմաստով ավելի մոտենում է բալթիկ-
սլավոնական լեզուներին:

Սույնպիսի ծագում և միևնույն զուգահեռներն է վերագրվում նաև
հայերենի կրուկն բառին: Սակայն ըստ Հահուկյանի, որոշ բառեր չեն
ենթարկվել հայերենի բաղաձայնական ընդհանուր տեղաշարժին, այլ
կերպ՝ հ.-հ. խուկերը մնացել են խուկ, ծայնդները՝ ծայնդ: Սրի-
նակ հ.-հ. k -ն նույնությամբ պահանվել է հայ. կրուկն բա-
ռում, որը հասմատվում է սլավ. *korkъ, բուլղ. kpak , , ոտք, , ,
չեխ. krok , , քայլ, , , և այլ (krok-sko-, -u- , , ձեռք,
ոտք, ,) բառերի հետ (հայ-սլավոնական):

21 է. Ի. Աղայան, Ստուգաբանական և բառագիտական հետազոտություն-
ներ, Երևան, 1974, էջ 38:

Ասոր - հայերենում հանդես եկող ը ածականը զուգահեռ ձևեր չունի հ.-ն. մյուս լեզուներում: Սակայն *a- հիմք են հայտաբերում՝ հայ. ասր, սեռ. ասու, հնդկ. पञ्च, paśu- , արջառ, ոչխար, , , ավ. pasu-, լատ. pecu-, -us, ումլը. pinguo , հաքս. fehu, , հվգերմ. fihu, հպրուս. peku , անասուն, , , գոթ. faihu , , ինչը ունեցվածք, , (հայ-հնդկա-ավեստա-գերմանալատինա-իտալա-քալթիական) : *es-, *os- ածանցով սրանց հակադրվում են՝ հուն. ἄεκος , , զեղմ, , , լատ. pekus-, -oris , լիտվ. pekus , , անասուն, , , հվգերմ. fahs , , մազ, , , անգլ.-սաքս. feax , , զլխի մազ, , , հուն. Πόκος , , ցտրված բուրդ, ասր, , (հունա-լատինա-քալթիա-գերմանական) :

Սրոշ լեզուներում առկա *to- ածանցը բառին նոր իմաստ է հաղորդել՝ լատ. pectō, -ere , , սանրել, , , pecten-, -inīc , , սանր, , , ումլը. petenata "pectinētam" հվգերմ. fehtan, անգլ.-սաքս. fehtan , , սուսերամարտել, , , անգլ.-սաքս. feht , , ճրի հոսք, նըրո. wacht , , շուրդ, , (ալստոյ իմաստային փոփոխություն չի կատարվել) (լատինա-իտալա-գերմանական) : սոր լարսկերենի pašm , , բուրդ, , ձևը *mo- ածանցով մեկուսանում է: սույն-իմաստությամբ որոշվող տարածքը կլինի հայ-հունա-գերմանա-իրանական, հոմանիշությունում՝ հայ-գերմանական:

*

* *

Սեռ տարածքներում լեզուների մերձավորությունն աստիճանն ու ցնդակցական կապերը բացահայտելու նպատակով ստորև բերում ենք վերլուծված զուգահանությունների աղյուսակը

Տարածքային տվյալ հատկանիշի առկայությունը լեզուներում արտահայտում ենք + , իսկ բացակայությունը - նշանով:

Իստիմաստի համար + , - , + նշաններով արտահայտում ենք համապատասխանաբար նույնիմաստությունը, տարբերությունը և հոմանիշությունը: Այստեղ մեկից ավելի տարածքային հատկանիշների միաժամանակյա առկայությունը նշվում է միևնույն սյունակում՝ զծիկով (/):

Հայերեն ընդհանուր	Հնդեվրոպական արմատը	Տարածքային հատկանիշներ	Հայ.	Հուն.	Հնդկ.	Իրան. ավ.	Լատ.	Իտալ.	Գերմ.	Կելտ.	Սլավ.	Ալբ.	Խեթ.	Եգիպ.
միս	*mēsso-	*o- ածանց	+	-	+	-	-	-	+	-	+	+	+	-
	me(m)s-ro-	*ro- ածանց	-	+	-	-	+	-	-	+	-	+	-	-
		իմաստ	+	+	+		+		+	-	+	+	+	
մուկն	*mūs-	*ko- ածանց	+	+	+	+	+	-	-	-	-	+	-	-
		գրո ածանց	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
		իմաստ	+	+	+	+	+		+			+		
ընդերք	*en-tero-	*tero-	+	+	+	-	-	-	+	-	-	+	-	-
	*en-ter-	*ter-	-	-	+	+	+	+	+	+	-	-	+	-
	*entos	entos արմատ	-	+	+	-	-	-	+	-	+	-	-	-
		իմաստ	+	+	+	-	-	-	+	-	+	+	-	
բերան	*bher-	*no- ածանց	+	+	-	-	+	-	-	+	+	+	+	-
		գրո ածանց	+	-	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-
		իմաստ	+	+	+	-	+		-	+	+	+	+	
գեղմն	*uel-	*no- ածանց	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	-	-
	*uelə-	*ko- ածանց	-	+	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-
		իմաստ	+	+	+	+	+		+	+	+	+	-	
փայծաղն	*splēgh-	*no- ածանց	+	+	+	+	+	-	-	-	-	+	-	-
	*sp(h)elgh(en)	գրո ածանց	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-
	*splēgh-	իմաստ	+	+	+	+	+			+		+		

Հայերեն բառը	Հնդեվրոպ. արմատը	Տարածքային հատկանիշներ	Հայ	Հուն	Հինդկ	հրանալ.	Լատ.	իտալ.	գերմ.	գելտ.	սլավ.	Ալալ.	Ալբ.	թեր.	հնդ.
աչք	*ok ₂ - *ok ₂ -	*-i- հիմք	+	+	+	+	-	-	-	-	+	+	-	-	-
	*ok ₂ -(en)	*no- ածանց	+	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	+
		իմաստ	+	+	+	+			+		+	+/-			+
ամորձիք	*orǵhi-	գրո ածանց	+	+	+	+	-	-	-	-	+	+	-	-	-
	*orǵhi ₂ -	* ₂ ia- ածանց	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-
		իմաստ	+	+	+	+				+	-	+	+		
սիրտ	*kerd-	*ei- ածանց	+	+	-	-	+	-	-	+	+	+	-	+	-
	*kērd-	*en- ածանց	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-
	*krd-	իմաստ	+	+			+		+/-	+/-	+	+		+	
եղունակ	*onogh-	*onogh-	+	+	+	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-
	*nogh-	*nogh-	-	-	+	+	-	-	+	-	+	+	-	-	-
	*nogh-	իմաստ	+	+/-	+/-	+	+		+	+	+/-	+/-			
ծնուն	*ghes-	*ro-/*r-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	+	+	+
		*to-/*t-	-	-	+	+	+	-	-	-	+	-	-	-	-
		իմաստ	+	+	+	+	+/-				+		+	+	+
արյուն	*ēś-r̥(g*)	*r- քուն	+	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+
		*n- քուն	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-
		իմաստ	+	+	+		+				+			+	+

Հայերեն բառը	Հնդկարդա- կան արմատը	Տարածքային հատկանիշներ	Հայ.	Հուն.	Հնդկ.	Իրան ավ.	Լատ.	Իտալ.	Ֆրան.	Գերմ.	Իսպ.	Ֆրան.	Անգլ.	Ռուս.	Եվրոպ.
Լեարդ	*iek ^u -r(տ), *iek ^u -n-es-	*r քուն *n քուն իմաստ	+	+	+	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-
Լեզու	*dng ^h h ^u -, dng ^h h ^u ā-	*dng ^h h ^u - -a- իմաստ	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+
Կոկորդ, կրկոր	*g ^u er - , *g ^u ers -	արմատի կրկ. պարզ արմատ *dh/d անակ. իմաստ	+	+	+	-	+	-	+	-	+	-	-	-	-
158 Փամփուշտ	*pha ^h mpha- , *pa ^h mpa- , *pha ^h mbbh- , *pha ^h mbh-	*ph- , *p- *bh- , b- իմաստ	+	+	-	-	+	-	-	-	+	+	-	-	-
Ոտն	*pō d - , *pēd -	արմ. միջ. ձող. արմ. վեր. ձող. *io- անասն իմաստ	+	+	+	+	-	+	+	-	+	-	-	+	-
Կուռն	*geu- , *geu- , *gū-	*gū-re-no- *geu- -ից իմաստ	+	+	-	-	-	-	+	-	+	+	-	-	-
Ասր	*pek- *pēku-	*-u- հիմք *-es , *os- իմաստ	+	-	+	+	+	+	+	-	+	-	-	-	-

Տարածքների ուսումնասիրությունն ըստ բառածևերի և բառիմաստների ժաջահայտում է հայերենի և այլ լեզուների մերձավորություն տարրեր աստիճաններ: Ըստ բառածևի լեզուների մերձավորություն հաջորդականությունը հետևյալն է՝

խեթերեն (Բ)	իրանական լեզուներ
սլավոնական լեզուներ	լատիներեն
հունարեն	ալբաներեն (Բ)
հին հնդկերեն	գերմանական
թուրքերեն (Բ)	կելտական
ջալթիական լեզուներ	իտալյան լեզուներ (Բ)
Ըստ բառիմաստի լեզուներն ունեն այլ հաջորդականություն.	
խեթերեն (Բ)	ջալթիական լեզուներ
թուրքերեն (Բ)	լատիներեն
իրանական լեզուներ	հին հնդկերեն
հունարեն	գերմանական
ալբաներեն (Բ)	կելտական
սլավոնական լեզուներ	իտալյան լեզուներ (Բ)

Վիճակագրությունը կատարելիս մենք հաշվի ենք առել ոչ միայն գուգաբանությունների տարածքային հատկանիշների համընկումները, այլև նրանց՝ տվյալ աղյուսակում հանդես գալու հնարավորություններն առհասարակ: Այդ պատճառով էլ խեթերեն, թուրքերեն և ալբաներեն լեզուների դիրքը քերված հաջորդականության մեջ կասկածելի է, քանի որ դրանցից շատ քիչ տվյալներ են պահպանվել: Իրենց արժեքով այդ լեզուները չեն կարող հավասարվել հունարենին, հընդկերենին և մնացածներին:

Բացարձակ գուգաբանությունների թիվը մեծ տարածքներում խիստ սահմանափակ է, ուստի՝ մենք նպատակահարմար ենք համարել դրանք մտցնել ընդհանուր աղյուսակի մեջ:

Խնչպես տեսնում ենք, ըստ բառածևի հայերենի հետ ամենասերտ կապեր ունեն սլավոնական լեզուները, որոնց հաջորդում են հունարենը, հին հնդկերենը, ջալթիական ու մնացած լեզուները: Սշված լեզուների հետ հայերենը բավականին կայուն հարաբերությունների մեջ է մտնում և՛ շաջարձակ, և՛ ոչ-ժաջարձակ գուգաբանությունների դեպքում:

Մեծ տարածքներում ջալթիական, գերմանական լեզուների և լատիներենի դիրքը թեև կայուն չէ, սալայն ջալթիանին ավտիվ է: Համեմատաար ավելի թույլ են շփումները հայերենի և իրանական լեզուների միջև: Հայերենում առանձնացվող տարածքներում գերմանական

լեզուները հանդես են գալիս կամ հունարենի, կամ էլ լատիներենի ու լատինական լեզուների հետ, իսկ հախադրվող տարածքներում դրանք թափանցին կայուն դիրք ունեն (հատկապես ոչ-քացարձակ զուգադասությունների դեպքում) : Թույլ են հայերենի առնչությունները իտալյան և կելտական լեզուների հետ: Վերջիններիս հետ հայերենը կապվում է լատիներենի միջոցով:

Ժողովրդագրական տարածքներում, միշտ է, լեզուների հաջորդականությունը մի վերջի վերջում է, սակայն հայերենին ամենամոտ կանգնած լեզուներն են դարձյալ հունարենը, հին հնդկերենը, սլավոնական ու լատինական լեզուները: Այստեղ ակտիվանում են իրանական լեզուները, ալաներենը: Ինչդեռ բառաձևի, այնպես էլ ժողովրդագրական տարածքներում լատիներեն, գերմանական, կելտական և իտալյան լեզուներն ունեն իրենց կայուն դիրքը:

Եներ արդեն նշել ենք, որ մարմնի մասերի անվանումներ արտահայտող բառերը մտնում են լեզվի քառային հիմնական ֆոնդի մեջ: Սա նշանակում է, որ դրանք հարաբերականորեն կայուն են ինչպես իմաստի, այնպես էլ լեզվական արտահայտություն տեսակետից²²: Նյութս կողմից որքան շատ լեզուներում է պահպանված բառը, այնքան ավելի մեծ վաղեմություն ունի այն: Հետևաբար, մեծ տարածքներում հանդես եկող մարմնի մասերի անվանումները պատկանում են լեզվի քառապաշարի հին շերտերին: Այստեղից էլ կարելի է եզրակացնել, որ, համառոտաբար, հայերենը հունարենի, հին հնդկերենի և լատինական լեզուների հետ շփվել է հնդեվրոպական միասնությունը շատ մոտ կանգնած մի ժամանակաշրջանում, ի տարբերություն գերմանական, կելտական և իտալյան լեզուների:

Հայերենով, հունարենով, հին հնդկերենով ու լատինական լեզուներով առանձնացվող տարածքները միաստոր շին եղել է Հունարենի միջոցով հայերենը կապել է լատիներենի և իտալյան լեզուների, իսկ հին հնդկերենով՝ իրանական լեզուների հետ:

Լատիներենը և իրանական լեզուները միջակ դիրք են զբաղում մի կողմից՝ հայերեն, հունարեն, հնդկերեն և լատինական լեզուների, մյուս կողմից էլ՝ իտալյան, գերմանական ու կելտական լեզուների միջև ժամանակային առումով:

Խմաստային փոփոխությունների քնդհանուր արվերը ինչպես վերջին եզրակացությունների մեջ, քանի որ վերջ տարածքներում ևս դրանք նույն ձևով են հանդես գալիս:

²² Այս մասին տես նաև A. Zeuner, Die romanischen Namen der Körperteile, "Romanische Forschungen", 1903, XIV, 1, 339-530

Այստեղ ընդգրկված են մարմնի մասերի այն անվանումները, որոնք ունեն տարածքային մեծ սահմանափակումներ, այլ կերպ՝ վերլուծված են այն գուգաբանությունները, որոնք հայերենը կազում են միայն մի քանի լեզուների հետ:

Փոքր տարածքներում ևս բացարձակ գուգաբանությունների թիվը մեծ չէ, սակայն բավականին ակտիվ են բառի միայն մեկ պլանում տարածքային հատկանիշ դրսևորող մարմնի մասերի անվանումները:

Բառածևի և բառիմաստի տարածքները համապատասխանում են ստինը, գլուխ, փետուր և այլ բառերում:

Ստինը - վերականգնված է երկու նախածև՝ *speno- և *stēno- (ինչպես նաև *p(ə)stēno-):

Հայերենի և հետևյալ լեզուների ձևերը ծագում են բառակզբի *st- հնչյունափոխություններում ունեցող *stēno -ից. հայ. ստինը, հուն. *στένον*, *στένω*, հնդկ. *stāna*, ավ. *fstāna*, մպրսկ., լպրսկ. *pistān* , ,կանացի կուրծք, , (հայ-հունա-հնդկա-իրանական) *sp- բառակզբի հնչյունափոխությունումը նույն տարածքի մեջ են մտնում՝ հիռլ. *sine*, միռլ. *sine* *Seāin* "uvula", հիսլ. *speni*, մսագերմ. *spene* , անգլ.-սաքս. *spane*, *spanu*, մվգերմ. *spone*, հվգերմ. *spunni*, մվգերմ. *spūnne* և *spune* , լիտվ. *spenys*, հպրուս. *spenis* , պտուկ, կրծքապտուկ, , (կելտա- գերմանա-բալթիական) :

Գլուխ - նախածևն է *gal -ը , ,մերկ, մաղաթ, բրդից, փետուրներից գրկված, , իմաստով: Լեզուներում պահանջվել են և՛ մաքուր արմատը, և՛ ածանցված ձևերը:

*gā - ածանցով միևնույն տարածքի մեջ են մտնում՝ հայ. գլուխ (*ghōlu-ko-) լատվ. *galva* , , լիտվ. *galvā* , , հպրուս. *gallū*, հեկ.-սլավ. *glava*, սերբա-խրվթ. *glāva*, ռուս. *golová*, չեխ. *blavatý* (ընդհանուր բալթիկ-սլավոնական նախածևն է *galpā - , ,գլուխ, ,) : Այստեղ է մտնում նաև հվգերմ. *kalo* (*kalpa) , ,մերկ, մաղաթ, , իմաստով բառը (հայ-բալթիկ-սլավոնա-գերմանական):

Պարզ արմատով լեզուներին հաղորդվում են՝ մվգերմ. *kāl* , ,մերկ, մաղաթ, , լատվ. *gāla*, *gāle* , ,սանդաղեղև, , , հեկ.-սլավ. *golъ*

,,մերկ,, , սլով. *goŭ* ,,մերկ,, (զերմանա-բալթիկ-սլավոնական):
Ծնոտ - ծագում է *ծին + աւա* ձևից: Հնդեվրոպական նախալեզվում
ուներ **genu-*, **gonadh-*, (**genadh-*) տարբերակները:

Հայերենի և հեռւյալ լեզուների տարածքային հասկանիշը *-dh-*
մակնն է՝ հայ. ծնաւա, սեռ.-ի, հուն. *γενεος* ,,ծնոտ,, ,
γενεος ,,ծնոտ,, (*genadh-*) , մակ. *καταδελ, καταδελ* ,
γενεος ,,ծնոտ,, , լիթ. *žandas* ,,ծնոտ,, , լատվ. *zudās*
,,կգակ, սուր կողմ,, (հայ-հունա-մակեդոնա-բալթիական):

**es-* ածանց ունեն հեռւյալ լեզուները՝ հուն. *γενος, -τος*
,,կգակ, ծնոտ,, , գոթ. *kindus* ,,այտ,, (**genus, *genues*),
հնդկ. *hantu-* ,,ծնոտ,, (հունա-զերմանա-հնդկական):

Արանց հակադրում են՝ հյոն. *genau*, հիոլ. *ցі(у)н* , բրետ.
genou ,,բերան,, , թոխ. *sanwe-m* , երկ. ,,ծնոտ,, , հվզերմ.
kindi , անգլ.-սաքս. *cinn* , անգլ. *chin* ,,կգակ,, , հնյուս.
kind ,,այտ,, , ավ. *sanu-* ,,ծնոտ,, , լատ. *gena* ,,այտ,,
(կելտա-թոխարա-զերմանա-իրանա-լատինական):

-dh- ածանց ունեցող ձևերն ունեն միայն,,ծնոտ,,իմաստը, իսկ
առանց *ածանցի՝* պահանջվել են *ծնոտ, մորուք, կգակ, այտ, բերան*
իմաստները:

Մորուք - *-u-* հիմք ունեն հայերենը և հեռւյալ լեզուները՝
հայ. մորուք, հնդկ. *smāśru* (**smāśru-* -ից), խեթ. *zama(n)kur*
,,մորուք,, (հայ-հնդկա-խեթական):

Մյուս լեզուներն ունեն թեմատիկ (a,o) հիմքեր՝ իոլ. *smech*
(**smekā* -ից) ,,կգակ,, , անգլ.-սաքս. *smōeras* (**smahria* -ից)
,,շրթունքներ,, , հիսլ. *smōera, smāri* , նորվ. , դան. *smōere* ,
շվեդ. *smāre* ,,երեքնուկ,, , լիտ. *smakras, smakrā* ,,կգակ,,
լատվ. *smakrs* ,,կգակ, քիմք,, , ավր. *mšekrē* ,,մորուք,կգակ,
(*smekrā* -ից) (ալբանա-կելտա-զերմանա-բալթիկ-սլավոնական):

Լատիներենի ձևը՝ *mala* ,,ծնոտ,, , - *lo* - ածանցով մեկուսա-
նում է: Նույնիմաստությամբ միևնույն տարածքի մեջ են մտնում հա-
յերենը, հնդկերենը, խեթերենը, ալբաներենը:

Փետուր - ծագման և զուգահեռների մասին կան հեռւյալ ընդհանուր-
թյունները. Արայանը թիեցնում է **pet-tor-o-* նախաձևից (**pet-*
,,թռչել,,) , որտեղ *-tor-* -ը ղեկավարման ածանց է, իսկ *p > t*
անցումը նա համարում է տարմանության հետևանք (թառի մեջ եղած
երկու պարզ խուլերից մեկը շնչեղացել է)²³: Ջահուկյանը հավանա

է կարծելու, որ փետուր բառում ունենք հնի. $p > \text{հայ. վ}$ համա-
պատասխանութիւնը, որը նկատուի է նաև այլ դեպքերում: Ըստ
որում, դրանց զգալի մասը նա դիտում է իբրև հայերենի ծագումնա-
յին տարբեր շերտերի պատկանող իրողութիւններ, որպես հայերենի
բաղադրական բուն համակարգի ընդհանուր տեղաշարժերից շեղվող
բացառութիւն²⁴:

Փետուր բառի նախածնը, ըստ Զահուկյանի, *pet-r -ն է՝ *pet -
, ,թռչել,, -ից:

Հայերենի և հետևյալ լեզուների տարածքային հատկանիշը *ro-
ածանցն է՝ հայ. փետուր, հուն. *περὶ*, ,փետուր, թռչունի թև,, ,
περὶ, ,թռչունի թև,, , հնդկ. *páttra*, ,թև, փետուր,, ,
հվզերմ. *Feder*, ,փետուր,, , *pattar*, ,թև,, (հայ-հնդկա-
հունա-գերմանական):

*pet- (զրո ածանցով) ձևն են զարգացրել՝ հնդկ. *pátati*, , ավ.
pataiti, , հուն. *πέταει*, , Լատ. *petō*, , հվիմ. *hedant*, , ,թռչել,,
և այլն (հնդկա-իրանա-հունա-լատինա-վելտական):

Աղայանն այս արմատի հետ է կապում նաև *թել* բառը (*pet - ար-
մատի ստորին ծայնդարձով *pte- ձևից՝ *wo- ածանցով): Հայերե-
նի նախածնը *wo- ածանցով մեկուսանում է, իսկ ծայնդարձի միեմ-
նույն աստիճանն են հայտնաբերում նաև՝ հուն. *περὶ*, ,թև, փե-
տուր,, , հնդկ. *páttra*, ,թև, փետուր,, (հայ-հունա-հնդկական):
Այս տարածքում բառն ունի *և՛*, ,թել,, , *և՛*, ,փետուր,, իմաստները:
Գերմանական լեզուներն ու Լատիններնը պահպանել են վերին ծայնա-
վորմամբ ձևերը և ունեն միայն , ,փետուր,, նշանակութիւնը. հմտ.
Լատ. *penna*, , հվզերմ. *fedara*, , անգլ.-ուսքս. *feder*, , անգլ.

feather, հիսլ. *fjofur*, ,փետուր,, (գերմանա-լատինական):

Հետևյալ գուլգարանութիւնները տարածքային հատկանիշ են դրսե-
վորում միայն բառաձևում:

Ծունգ, ծունր - հնդեվրոպական նախալեզվում հանդես էր գալիս
ծայնադարձի տարբեր աստիճաններ ներկայացնող հետևյալ արմատներով՝
*ǵenu-, *ǵonu-, *ǵneu-: Հայերենը, հնդ-իրանական լեզուները
և հունարենը զարգացրել են միջին ծայնավորում ունեցող *ǵonu-
ձևը. հայ. ծունգ, ծունր (ր-ն ածական է), հուն. *γόνυ*, սեռ.
հոմ. *γόνυ* (*ǵonoxos), մեսսպ. *tri-gonoxoa* "Genf",
հնդկ. *ǵānu*, պիլ. *ǵānū*, ավ. *ǵnū*, Լուրսկ. *zānū*- , ,ծունկ,,
(հայ-հնդկա-իրանա-հունա-մեսսապական):

e ծայնավորում ունեն` լատ. *genū*, *-ūs*, թոյ. *B kenine* (երկակի), խեթ. *gi-e-bu*(*genu*) , ,ծունկ, , , լիզուր. *Genua*, իլիր. *Genusus* (լատինա-խեթա-թոխարա-լիզուրիա-իլիրական):

Գերմանական լեզուները ներկայացնում են ծայնդարժի ստորին աստիճանը` զոթ. *knīu*, չվգերմ. *knio*, *kneo* (**knīwā*-*հ.-ե.* *ḡneuo-*-ից) , թոյ. *A kanwem* , ,ծունկ, , (զերմանա-թոխարական):

Ատամ - արմատի զրո աստիճանի ծայնդարժ ունեն հայերենը և հետևյալ լեզուները` հայ. ատամ, լատ. *dens*, *-tis*, օսկ. *dunte* (ս) (զործ. *dentibus*) , հիւլ. *dēt*, կիւր. , բրետ. *dant*, կոռն. *dans* (*dnt* -ից) , զոթ. *tunpus* , ածանցված բառ է անզլ.-սաքս. *tūsc-ը* **tunp-ska* -ից: Բուլղոն էլ , ,ատամ, , նշանակութամբ (հայ-լատինա-օսկա-կելտա-գերմանական):

Միջին ծայնավորումը առկա է` հինդկ. *dān* (հյգ. *dāntam*, **dont* -ից), ալ. *dantam* (նույնը), հուն. *ὀδών*, *-ὄντος*, չվգերմ. *zand* , անզլ.-սաքս. *tōd* , հյյուս. *tōnn* , լիտվ. *dantis* (հոգ. սեռ. *dantys*) , ,ատամ, , (հնդկա-իրանա-հունա-գերմանա-բալթիական):

Վերին ծայնավորումը բառին հաղորդել է կամ ավելի նեղ, կամ էլ նոր իմաստներ` լեհ. *dzięna* , ,լնդախտ, , (**deŕ-* *gna*-ից) , հյյուս. *tindr* , ,ծայռի կատար, զազաթ, սուր ծայր, , , մվգերմ. *zint*, *-des* , ,կտրիչ ատամ, հաստ, մսոտ քիթ, , , անզլ.-սաքս. *tind* (նույնը) , չվգերմ. *zinna*(**tindjā*) , չվգերմ. *zinko* (**tint-kō*) , ,կտրիչ ատամ, , , հիւլ. *dind* , ,բուլղ. բարձրութուն, փոքր սար, , , փոյուզ. *Dindjros* (սարի անուն) , իլիր. *Δίνδαρος* (տեղանուն) (սլավոնա-գերմանա-փոյուզա-իլիրական):

ինչպես տեսնում ենք, ծայնավորմամբ հայերենը և հունարենը հանդես են գալիս տարբեր տարածքներում: Նախահար ծայնավորի առկայութամբ, արդեն, նրանք տարբերվում են մնացած բոլոր լեզուներից:

Ատամ բառի տարածքները մենք առանձնացրել ենք ըստ ծայնդարժի աստիճանի, քանի որ վերջինս փոխել է նաև բառի իմաստը (տես վերին ծայնավորման օրինակները) : Տվյալ դեպքում նույնը չի կարելի ասել նախահար ծայնավորի մասին:

Ունկն - *հ.-ե.* նախալեզվում այս բառն ունեն ծայնդարժի հետևյալ աստիճանները` **ous-*, **ūs-*, **us-*:

Ծայնավորման տարբերություններից բացի լեզուները հանդես են բերում նաև հիմքերի տարբերություններ: Կան լեզուներ, որ պահպանել են միայն մաքուր արմատը, որոշ լեզուներ էլ աճել են **i*(*ousis-*), **es* (*ou-sos-*) և **en* ձևությունով:

Արմատի **us-* ձևից են զարգացել հայերենը և հետևյալ լեզուները`

հայ. ունկն (*us-on-ko-m), ավ. ušī երկ. ուղ. , հւլավ. ucho (սեռ. ušese, երկ. ուղ. ušī), չեխ. ucho, uši, ռուս. yxo, yшн. , ականջ, , (հայ-ավեստա-սլավոնական) :

Արմատի *ōus- ձևն են ներկայացնում՝ հուն. , դոր. ὤς (*ōus), օւի՛ճ գերմ. Ohr, հոլ. oor, ավբ. vesh (*ōūs-, օւս-ից) , ականջ, , (հունա-գերմանա-ավբանական) :

Արմատի *aus-, *aus- ձևերից են ծագում՝ հուն. αὐς, , ականջ, , լատ. auris (*ausis), հիոլ. αυ, օ(ausos), գալլ. Arausiō, Su-ausiā "mit schönen Ohren" , գոթ. ausō (գերմ. *auzan),

լիտվ. ausis, լատվ. ausis, հարուս. ausins , ականջ, , (հունա-լատինա-կելտա-գերմանա-բալթիական) :

Այս օրինակում հիմքերի և ծայնավորման տարբերությունները բառ-իմաստի փոփոխություն չեն առաջացրել : Որոշ դեպքերում դրանք ազդել են միայն թվի կարգի վրա եզակի-երկակի :

Ականջը , , ունկն, , բառի երկակին է այնպես, ինչպես աչքը , , ակն, , բառին է : Քն մեկը, թե մյուսը հին հայերենի կորած երկակի թվի վերջին հետքերն են : Ականջը ստուգաբանորեն դժվար է որևէ նախածնի հանգեցնել : Ըստ Ամառյանի, ազդվելով աչք բառից՝ ստացել է նրա չք մասնիկը, որը ն-ից առաջ ընկնելով՝ դարձել է չ :

Ոսկը-Պոկոռնիս վերականգնում է *ost(h)-, *ost(h)i- նախածնը, մինչդեռ Մեյեն և նրա հետևողությամբ նաև Ամառյանը միայն *os-ն են համարում բառի արմատը : Ըստ Մեյեի, այն չափազանց կարճություն ստանալով ենթարկվել է զգալի փոփոխությունների (օրինակ՝ սլավոնական լեզվամյուղը ավելացրել է k-հավելվածը) : Եթե ընդունենք Մեյեի առաջարկած նախածնը, ապա հայերեն բառի ու-արմատի ծագումը ինքնին հասկանալի կլինի, իսկ -կը-ն կարելի է համարել երկու ա-ծանցների գումար, որոնք ունեն իրենց համապատասխանությունները հնդեվրոպական մյուս լեզուներում :

*Ko- ածանցով հայերենը մտնում է հետևյալ տարածքի մեջ՝ հայ. ոսկր, կոռն. ascorn, բրեռ. askourr, կիմր. asgwrn, հոգ. esgyrn , , ոսկր, , , հավանաբար, այստեղ պետք է մտցնել նաև ավ. asca- , , սրունք, ոլոք, , (հոգ. սեռ. astam) բառը (հայ-կելտա-իրանական) :

Կերը նշված լեզուներում առկա է նաև *ro- -ածանցը : Ժացառու-թյուն է կազմում միայն ավեստան, որտեղ բառը տարբերվում է նաև իմաստով : *to- ածանց ունեն հետևյալ լեզուները՝ հնդկ. ásthi (սեռ. asth-ndā), ավ. ast, asti, հուն. ὄσθιον, լեթ. bastāi , , ոսկր, , , ռուս. kost' (հնդկա-իրանա-հունա-լեթա-սլավոնական) :

Լատիներենի ձևերը զրո, *os- ածանցներով մեկուսանում են. լատ. os, oss (սեռ. ossis), իլատ. ossum, ossua :

իմաստով մեկուսանում է միայն ավեստան:

Աւս-միջին ժայնավորում ունեն՝ հայ. ուս, հուն. *ὤμος* ("ōmosos-ից), լատ. *umerus* (ōmesos-ից), ումբր. *uze*, *onso* Թիւ. *A es* (ōmoso-ից), Թիւ. *B āntse* (ōmeso-ից), ,ռա,, (հայ-հունա-լատի-նա-ումբրա-թիւարական):

Արանց հակադրվում են՝ զոթ. *ams* ("amsa-ից), ,ուս,, ,հիւլ. *áss*, ,լեոնաշղթա,, և հինդկ. *āṛṣa-*, ,ուս,, (զերմանա-հնդկական):

Նույնիմաստություներից շեղված է միայն հին իսլանդերենը: Հատկանշական է, որ հայ մատենագրության մեջ ևս պահպանված է սրան մոտ, ,ուս ուսակն, քլուր,, իմաստը: Բացի իմաստային նման ընդհանրությունից, երկու լեզուներն էլ քնորոշվում են ոնգային մ, ն հընչյունների բացակայությամբ:

Ալոք-կապվում է հնդեվրոպական **el-*, **elēi-*, **lēi-*, ,ծոել,թեբել,ժկել,, նշանակությամբ արմատի հետ: Լեզուներում այս իմաստը փոխվում է առանձին ածանցների միջոցով, որոնցով էլ ստեղծվում են բառաձևում տարբեր տարածքներ:

**KO-* ածանց ունեն՝ հայ. *ոլոք, հուն. ἄλλ* կամ *ἄλαξ* „արմունկ-ոսկր,, ,լիտվ. *uolektis*, լատվ. *uðlektis* „արմունկոսկր,, ,հունլդ. *lakstis*, ռուս. *lókots* „արմունկ,, ,լիտվ. *alkūnė, elkūnė*, լատվ. *ēlks, ēlkuons*, հարուս. *alkunis* „արմունկ,, (հայ-հունա-բալթիկ-սլավոնական):

no-*ածանց են հայտաբերում հայերենը և հետևյալ լեզուները՝ հայ. *ողն* (olen*-ից), *ուլն* (**olea*-ից), *հուն. ὀλένη* „արմունկ,, , լատ. *ulna* „արմունկոսկր,, , հիդ. *uilenn* „անկյուն,, , միդլ. *uillind* „արմունկ, անկյուն,, , կիմր. *zilkonn. elin*, ըրետ. *ilin* (*olīnā*-ից) „արմունկ,, , զոթ. *aleina* „արմունկոսկր,, , անգլ. -սաքս. *eln*, հվգերմ. *elina*, մվգերմ. *elline, elne*, նվգերմ. *Elle*, հիւլ. *alen* (և նորվ. *alun*) „արմունկոսկր,, (հայ-հունա-լատինա-կելտա-գերմանական): Հատկանշական է, որ հայերենը, հունարենը, լատիներենը և կելտական լեզուներն ունեն նաև ժայնադրժի միևնույն աստիճանը (միջին ժայնավորում): Գերմանական լեզուները սրանց հակադրվում են վերին ժայնավորմամբ:

**ölē-* արմատը պահպանվել է՝ հինդկ. *aratnī-* և „արմունկ,, , ավ. *frārāñi* „արմունկոսկր, արմնաշափ,, , հարսկ. *arašniš* „արմունկոսկր,, , ավ. *lērē* „դաստակ,, (*lenē*-ից):

Նույն **el-*, **elēi-*, **lēi-* արմատը **ōlina* „արմունկ,, , ձևով հետազայում մտել է նաև՝ հինդկ. *ānī-* և „հուլի, սոնու մուլկի,, , կիմր. *olwyn* (**oleinā*) „անիվ,, , գերմ. **lunī-* , հվգերմ. *lūn* „մուլկի,, , նվգերմ. *Lonnagel*, հմտ. հվգերմ. *lunīng* „սոնու մուլկի,, , անգլ. -սաքս. *lynī-bor* „շաղափ, զայիսոն,, , լիտվ. *lušis* „մուլկի,, , հունլդ. *lanita* (**olnita*) շալ,, , հայ. *իլ իլիկ* (**ēlo-*-ից) և աղեղն

(սեռ. աղիդան) բառերում (հայ-հնդկա-լեւտա-գիրմանա-բալթիկ-
սլավոնական) :

Նույնիմաստութեան հասկանիշով հայերենը բոլոր տարածքներում
էլ մեկուսանում է: Ուրք, որն, ուլն բառերը հոմանիշութեամբ հա-
մանդեմբողական ընդհանրութիւններ են:

Հայ-հնդկա-կելտա-գերմանա-բալթիկ-սլավոնական տարածքում, բացի
հին բուլղարերենից, մնացած բոլոր լեզուները կազմել են մարմնի
մասի անվանումից տարբերվող իմաստներ:

Նեարդ - հիմքով նման է լեարդ բառին: Վերջինս ձուլաւ բացառ-
րել է որպէս հետերոկլիաիկ հարացույցի վերադրում: Այսպէս է վար-
վում Բենվենիսաը նաև Նեարդ բառի դեպքում:

Հայերենն իր -"ե - ամականով մեկուսանում է, սակայն վերին
ժայնավորումով և նույն հնչյունակազմով կապվում է հետևյալ լե-
զուների հետ՝ հայ. նեարդ, հուս. *νεῦρο* (*νεῦρο* -ից)
, , նեարդ, լար, կորով, , , լատ. *nervus* , , նեարդ, , (հայ-հունա-
լատինական) :

Հակադիր տարածքի մեջ են մտնում՝ հնդկ. *snāvam* , , հոդ, շիդ,
լար, , , ավ. *snavar* , , շիդ, , , թոխ. *B snaura* , , շիդ, լար, , ,
հվերմ. *snuur* , , նեարդ, լար, *Söhne*" (հնդկա-ավեստա-թոխարա-
գերմանական) :

Ըստ ձուլալի, այս դառը հայերենում պահանել է իր ամենահին
կերպարանքը, մինչդեռ թոխարերենի, հուսարենի, լատիներենի մեկը
հին հիմքակազմութեան ոչ մի հետք ցույց չեն տալիս, այլ հայտա-
բերում են նոր թեմատիկ կազմավորումներ, ինչպես, օրինակ՝ *O-
հիմքը:

Հիլ - հայերենի և հետևյալ լեզուների տարածքային հատկանիշը
ըստ բառածիւ՝ *lo- ածանցն է. հայ. շիլ, լատ. *filius* , , թել, , ,
հել.-սլավ. *žila*, ռուս. *жіла*, սերբա-խորվ. *žila* (սրանք նո-
րակազմութիւններ են *žī-ca* -ից) , , շիդ, երակ, , , լիտվ. *gyślā*
, , երակ, շիդ, , , լատվ. *dziśla*, *dziksla* , , երակ, , , հարուս.
pettegisla , , մեջքի երակ, , , (հայ-լատինա-բալթիկ-սլավոնական):

*-ko- ածանց ունեն սլավոնական լեզուները՝ հել.-սլավ.

zī-ca , , շիդ, , , սերբա-խորվ. *žica* , , թել, , :

Բալթիական լեզուներն ունեն *io- ածանց՝ լիտվ. *gijà*, լատվ.
dzija , , թել, , (բալթիական) :

25 Նշվ. աշխ., էջ 193:

26 Տես *Origins*, էջ 27:

*-au- ածանց ունի կիմրերենը՝ gi-au ,,հող, ներվ, ջիղ,,
(կելտական) :
լանջ - կապում է *leg^h- ,,թեթև,, արմատի հետ, որի ոնգայ-
նացած տարրերակն է՝ *leng^h-, *leng^hho- ,,թեթև,, : *-ro -
ածանցով պահանջվել է *leng^h-ro- ն :

Հետևյալ լեզուները զարգացրել են արմատի ոնգայնացած տարրերա-
կը և ունեն մարմնի մասի իմաստ՝ հայ, լանջ, հվգերմ. lunge, անգլ.-սաքս. lungen, հյուս. lung, անգլ. lights (*leng^h-
to -ից ,,ընկերք,, , անգլ. lungs գերմ. Lunge, ռուս. лѣзкоже ,,թոք,, (սլավոնականում բառը ոնգային բնույթ չու-
նի, սակայն պահանջվել է նույն իմաստը, ինչ այս տարածքի մնացած
լեզուները) (հայ-սլավոնա-գերմանական) :

Ձի ոնգայնացած՝ հնդկ. laghú- հուն. ἑλαχύς լատ. levis
,,թեթև,, , հիոլ. laigiu, մկիմր. lei, նկիմր. lai,
կոռն le, բրեա. lei- ,,ավելի քիչ, ավելի փոքր,, (հնդկա-
հունա-լատինա-կելտական) :

Լանջ բառի նախնական նշանակությունն էր թոք :

թեթև - թոք իմաստային անցումը բացառվում է այսպես. վերջինս
դիտվում է իբրև մարմնի ամենաթեթև մաս, որը չի սուզվում ջրում
(տես Pokorny Id. V.) :

Հետևյալ գոլգաթանությունները տարածքային հատկանիշներ են
դրսևորում և բառաձևում, և՛ բառիմաստի մեջ :

երես - ծագում է *prep- ,,աչքի ընկնել, երևալ,, , արմատից :
Սյուս լեզուներում պահանջված իմաստները չեն համապատասխանում
հայերենին : Դրանք ավելի մոտ են կանգնած իրենց բնիմաստին :

Հայերենի տարածքային հատկանիշը ըստ բառաձևի՝ վերին ժայռավո-
րումն է : Նույն ժայռավորումն ունեն նաև՝ հուն. πρῶτω, ,,աչքի
ընկնել, երևալ,, , πρέει ,,պաշտմ է,, , հիոլ. richt ,,ձև,
երևակ,, , կիմր. rith ,,եղանակ, կերպ, նմանություն,, (հայ-
հունա-կելտական) :

Գերմանական լեզուներն ունեն զրո ժայռավորում՝ հվգերմ.
furben ,,աչքի ընկնել, մաքրել,, , մվգերմ. vürbe, մաք-
րում, ընկնող աստղ,, , հսգերմ. wel gifurvid "casta" (գեր-
մանական) :

Հայերենն այս արմատից է զարգացրել նաև երկիմ, երևակ բառե-
րը, ըստ Դոկոռոնու, նաև՝ որովայն-ը :

Սարմնի մասերի անվանումների կազմությունը այս արմատից միայն
հայերենին հառուկ երևույթ է : Այնպես որ, հայերենի բառն իր
իմաստով մեկուսանում է :

քիմք (ի-ա չլ.) - ծագմամբ կապվում է հ.-ե. **k^uem-* , կուլ տալ , ներս քաշելով կուլ տալ , , արմատի հետ:

a-* հիմք ունեն՝ հայ. քիմք (k^uemā*-ից) , արդան. *kūmai* , քիմք , , նիսլ. *hvdōma* (*hvdāma* -ից, հնի. **k^uemō* = հնդկ. *cāmati* , կուլ տալ , ,) , նիսլ. *hvdōma* , որկոր, կերակրախող, ըմպան , , օս. *cumun* , կուլ-կում խմել , , հնդկ. *cāmati* , կուլ տալ , , (հայ-հնդկա-իրանա-գերմանական)

Նպրակ. *kām* , քիմք , , և *cam* , ուտելիք , , ըստերն իրենց ձև-վերքով մեկուսանում են: Սակայն նույնիմաստության հատկանիշով հայերինը մտնում է հայ-իրանական տարածքի մեջ , հոմանիշությունը սըրանց է միանում նաև հին իսլանդերենը:

Որոպյան - ըստ մտայնի, կազմված է հնի. **qrop-* արմատից -այն մասնիկով: Հնչյունապես ավելի հեշտ է ըսեցնել Դոկոնոն առաջարկած **qrop-p-io*-(**prep* -ից) նախածից: Սակայն այս ստուգաբանությունն իրեն ընդ որովհն չի արդարացնում իմաստի տեսակետից, քանի որ հայերենի հետ համադրվող մյուս լեզուներում պահպանված նշանակությունները ոչ մի կապ չունեն , որովայն , , ըստի հետ:

Սեր կարծիքով, ավելի ընդունելի է Լիդենի ստուգաբանությունը, որը և վերցրել է մտայնը: Հայերենը **k^urep-* արմատում **K^u* > զրո անցումը համարում է , , հայկական տեղաշարժից , , շեղվող հատուկ դեպք²⁷:

Հայերենի բառը միջին ժայնավորումով մեկուսանում է:

Գերմանա-կելտական լեզուներն ունեն վերին ժայնավորում՝ հնդգերմ. *hrēf* , *rēf* , , փոր, փոքրափոր, արգանդ , , ֆրանկ. *ref* , , փոր , , անգլ.-սաքս. *hrif* , , փոր, փորոտիք, արգանդ, ատամք , , միոլ. *crī* , , մարմին , , (գերմանա-կելտական):

Ջրո ժայնավորում ունեն՝ լատ. *corpus* , , մարմին , , հուն. *σφαίρα* , , ստոծանի, սիրտ, հոգի , , հնդկ. *kṛp-* , , կրեուլ՝, գեղեցկություն , , ավ. *kəhrpa* (ուղղ. *kərefā*) , , կերպարանք, մարմին , , արլ. *kərp* , , մարմին, ձև, կերպ , , որից էլ հայերենը փոխ է առել իր կերպը (հնդկա-իրանա-հունա-լատինական):

Նույնիմաստությամբ որոշվող տարածքը կլինի հայ-գերմանական, հոմանիշությամբ հայերենն ընկնում է հայ-իրանա-հունա-լատինա-կելտական տարածքի մեջ:

Այտ - կապվում է հնի. **oid-* , , ուղեկ , , արմատի հետ:

27 Գ. Բ. Հայերեն , նշվ. աշխ. , էջ 101, 107:

Հայերենի սկզբնական նշանակությունը համապատասխանել է այս շառի նախածին իմաստին (տես այտուն , , ուռչել , , , այտում , , ըարորակ ուռուցք , ,) : Այտուն-ից էլ հեռագայում կազմվել է , , այտ , , մարմնի մասի իմաստը :

Հայերենի բառը զրո ածանցով մեկուսանում է :

*ro- ածանց են հայտաբերում բալթիկ-սլավոնական և հնդ-իրանական լեզուները՝ հինդյ. *indra-* , , ուժեղ , , , ինչպես նաև *Indra-* , , ալ. *Indra-* , , լատվ. *idra* , , ծառի փտած միջուկ , , , հրուլդ. *-ðro* , , *ðadro* , , ծոց , , ստինք , , , սերք. *jédar* , , լիբը , , լրիվ , , ուժեղ , , , եկ.-սլավ. և հուս. *jadro* , , *nucleus* , , *testiculus* " , , լեհ. *jądro* , , սերմ , , կորիզ , , հացահատիկ , , , (հնդկա-իրանա-բալթիկ-սլավոնական) :

*os- ածանց ունեն՝ հուն. *ὄσος* , , ուռուցք , , , հվգերմ. *eiz* , , նվգերմ. բրրո. *Bis* , , խոց , , պալար , , (հունա-գերմանական) : Հին իռլանդերենն ու նորվեգերենը հայտաբերում են *lo- ածանց՝ նորվ. *eitel* , , գեղծ , , , հիոլ. *óil* , , այտ , , թուշ , , :

Նույնիմաստությամբ առանձնանում է հայ-կելտական տարածքը , , իսկ հոմանիշությամբ՝ հայ-սլավոնա-գերմանական տարածքը :

Մարմին - ծագման և զուգահեռների մասին հնդեվրոպարանության մեջ Կան տարբեր կարծիքներ : Այսպես՝ Ամառյանը գտնում է , , որ կապված է հ.-ե. **mr̥meno-* արմատի հետ և ունի զուգահեռ միայն հին հնդկերենում՝ *márman-* , , անդամ , , մարմնի բաց մասերը , , : Սույն կարծիքին է նաև Մալալը : Պոկոռնին այս բառի նախածին է համարում **mel-* , , անդամ , , միացնել , , կապել , , , արմատը և վերոհիշյալ ձևերին ավելացնում է նաև լիտվ. *mélmenys* , , լատվ. *mēlmeñi* , , երիկամների միս , , , հուն. *μῆλον* , , անդամ , , , բրետ. *mell* , , ոտքի կոճ , , պղնդ , , մատների հող , , , կոռն. *mel* (հոգ. *mellow*) , , կոճիկ , , պղծնդ , , , կիմր. *cym-mal* " *articulus, junctura, commissura* " (հվկտ. **melso* -ից) թոխ. *A, B mēlk̃* , , միացնել , , կապել , , :

Եթե , , իրոք , , այս շառերի մեջ ընդունենք **mel-* արմատը , , ապա ինչպես բացատրենք հայերենում և հին հնդկերենում հանդես եկող արմատական -x- ծայնորդի առկայությունը :

Կարելի է ենթադրել նաև հետևյալը . բառի արմատն է **me* -ն , , որ կարող էր ունենալ ծայնարժի տարբեր աստիճաններ (օր. հայերենի ունի զրո ծայնավորում) և լեզուներում հանդես եկող -x- -ն և -l- ն իրար հակադրվող և հակադիր տարածքներ ստեղծող ածանցներ են : Հայերենը , , հին հնդկերենը , , լիտվերենը , , բառը կազմել են արմատի կրկնությամբ , , իսկ կրկնության մեջ բառի երկրորդ բաղադրիչը կրել է փոփոխություններ (տեղի է ունեցել x/ռ(հայ , , հին հնդկերեն)

և 1/մ (մնացած լեզուները)հերթագայություն): Փաստը մնում է փաստ, որ հայերեն բառը մոտ կապեր է ցուցաբերում հին հնդկերենին և՛ ձևով, և՛ իմաստով: Մական այս բառը համարում է հայ-հնդկական բացառյալ զուգաբանություն²⁸:

Հայերենը նույնիմաստություն մեկուսանում է, հոմանիշությամբ մտնում է (հայ-հնդկա-հունա-կելտա-բալթիական)տարածքի մեջ:

Զետ - ըստ բառաձևի հայերենի տարածքային հատկանիշը զրո ածանցն է՝ ձևտ, սեռ.-ոյ, ավ. zedab- , ,հետույք, սրբան, , , սլավ. зади, позади , ,հետույք, հետև, , , սգերմ. gat , ,հետույք, , (հայ-ավեստա-սլավոնա-գերմանական):

*no-ածանց ունեն՝ հնդկ. hadanam "Kot", hadati , ,բնական կարիքը հոգալ, , , հուն. χέραιος , ,հետույք, նստատեղի, , , փոյուզ. ჯეფა ძალა, իռլ. gead (*ghednó -ից) , ,աղբել, , (հրնկա-հունա-փոյուզա-կելտական):

Ալբաներենն ունի *iđ- ածանց, dhjes (*ghed-iđ -ից , ,աղբել, , (ալբանական):

Նույնիմաստության հատկանիշով հայերենը մեկուսանում է, հոմանիշությամբ հանդես է գալիս հունա-սլավոնա-իրանա-գերմանական տարածքում:

Ոռ-նախաձևն է *ers-, *orsos- , ,հետույք, պոչ, , : Միջին ժայ-նավորմամբ և նույն իմաստով արմատը պահպանել են՝ հայ. ոռ, հուն.

, ,հետույք, , , սլավոն. ars անզլ.-սաքս. ears հիսլ. ars, rass , ,հետույք, , , իեթ. a-ar-ra-as(arcas) , ,հետույք, , (հայ-հունա-գերմանա-իեթական):

Հին իռլանդերենը վերին ժայնավորմամբ և իմաստով մեկուսանում է՝ -err(ersa-ից) , ,պոչ, վերջ, ելք, , :

Թուրք, թուրք, թուրք - *ro- ածանց ունեն՝ հայ. թուրք (*turso -ից), հինդկ. tura , ,ուժեղ, հարուստ, առատ, , , հուն. τούρνος , ,կուլոս, դեղ, , , Բարբ. , ,պանիր, , , լատ. turgeo, - ere, լցված լինել, լիով լի լինել, , (հայ-հնդկա-հունա-լատինական):

*lo-ածանցով միևնույն տարածքի մեջ են մտնում՝ հուն. τάλει, Բարբ. , ,ուռուցք, կոշտուկ, կուլ, սապատ, եղունգ, միրան, penis", ալբ. tui , ,առանց ոսկրի միս, աղյուր, հացի, պտղի միջուկ, , , հեկ.-սլավ. tui , ,ծոճրակ, վիզ, , , ռուս. тыл

28 Յ. Ա. Махачев, Армяно-индоевропейские лексические изоглоссы и ареальная лингвистика, ZfPh, Sp und K, Berlin, 1967, Band 20, Heft 516, бз 453:

,,հետևի կողմը, թիկունք,, , **ΤΟΛΕΤΗ** ,,հաստ, (հունա-ալբանա-
սլավոնական) :

*-**do** -ածանցն առկա է՝ հվգերմ. **diob**, անդլ.-սաքս. **deob**
,,աղբր,, , հիսլ. **pjo** ,,նստուկի թուշ,, , կիմր. **tin** ,,նըս-
տուկ,, (գերմանա-կելտական) :

Խմաստի տեսակետից հայերենին ավելի մոտ են հավադիր տարածը-
ների լեզուները: Վերջիններս թեև նույնիմաստ չեն թուշ բառին,
սակայն ներկայացնում են մարմնի տարբեր մասերի անվանումներ:

Ցայլը - նախնական իմաստն է ,,ազումբշ, շեք,, , որը ժամանակա-
կից հայերենում և բժշկական տերմինադանություն մեջ ձեռք է բերել
,,լուսքի ոսկորների առջևի ածոնը, ինչպես և դրա թմբիկը, **pubes**"
իմաստը:⁹ Հայերենի և հետևյալ լեզուների տարածքային հատկանիշն
ըստ ձևի միջին ժայնավորումն է՝ հայ. **ցայլը** (***skoli-**, ***skoili-**
-ից), հուն. **κῶλον** ,,անդամ,, , **καλῆα** ,,ազդրոսկր,, , **καλῆν**
,,աղբր, գիստ, **membrum virilis**", **κῶλη γ** ,,ծնկատակի փոս,, ,
լիտվ. **kūlšė** ,,գիստ, աղբր,, , ըուլդ. **kūlka** սլոպեն. **kožk**
,,ազդր, գիստ,, (հայ-հունա-բալթիկ-սլավոնական) :

Վերին ժայնավորումը պահպանել են հունարենը և քալթիական լե-
զուները՝ հուն. **καίλος** ,,ազդր,, , **καίλος** ,,կող,, , լիտվ.
kelys ,,ծունկ,, , լատիշ. **celis** նույնը (հունա-բալթիական) :

Հետևյալ լեզուներն ունեն գրո ժայնավորում՝ հնդկ. **kaṭa-h**,
kati-h, **kaṭi** ,,կոնք, ազդր,, , լատ. **calx** ,,գարշապար, զը-
րունկ,, , , , ,ծնկատակի փոս,, (հնդկա-լատինական) :

Ընդ որ լեզուների բառերն էլ իրենց իմաստով հոմանիշ են հայե-
րենի **ցայլը**-ին:

Հնդեվրոպական ***b(h)(e)u-** ,,ուռչել, փչել, ըխել,, արմատը
ավանդած է ***bhel-** և ***bul-** ձևերով:

Որոշ լեզուներ զարգացրել են հ.-ե. արմատի ***bul** -ձևը՝ հայ.
պլիկ (***bul-**) ,,կանազի ամոթույթ,, (Ֆրգ. բրբռ.), պուպուկ
(***bul-**) ,,ամործիք,, (Նրբ. բրբռ.), հնդկ. **burī-**, **bulī-**
,,ըունոց, հետույթի թուշ,, , լիտվ. **bulis** ,,հետույթի թուշ,,
(հայ-հնդկա-բալթիական) :

***bhel** -ից են ծագում՝ հուն. **φαλλός**, **φαλής** ,,առնի,, ,
հիոլ. **ball** ,,անդամ,, , հիսլ. **bolle** ,,ամործիք,, , անդլ.-
սաքս. **beallucas** ,,ամործիք,, , **bille** ,,առնի,, , հոլ. **bil**
,,հետույթ,, , հվգերմ. (**ars**) **belli**, մվգերմ. (**ars**) **bille**
,,հետույթ,, (հունա-կելտա-գերմանական) :

²⁹ Տես է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 150:

Մարմնի մասերի անվանումների մեջ պահպանվել են բառեր, որոնց համար դժվար է բառաձև տարածքներ առանձնացնելը: Նման դեպքերում մենք առաջնորդվում ենք միայն բառիմաստի տարածքային հատկանիշների հաշվառմամբ՝ որոշ անկայունություն հանդես բերելով մեր իսկ նշան սկզբունքների նկատմամբ: Թեմատիկ այս խմբում դրանց թիվը մեծ է:

Ազդը - նույնիմաստ է՝ հնդկ. *sákthi, saktbhas*, ավ. *haxti*, ,ազդը,, , հուն. *ῥῆξις, ῥῆξις*, ,ազդը, աճուկ,, (հայ-հնդկա-իրանա-հունական):

Աճուկ - ունի **pəgxi-* (* *pəg*), **pəg-* -ից ,ուս, ազդը, գոտկատեղ, կող,, նախաձևը: Արմատը նույն իմաստով պահպանվել է՝ հնդկ. *pāṣaśyā*, ,փորի շրջան, աճուկ,, , ոուս. *nač*, ,աճուկ,, (հայ-հնդկա-սլավոնական):

Ա. Արքահամյանը կապում է **aug* - ,աճել,, արմատի հետ: Ըստ նրա, -ուկ-ը դերբայական ածանց է ,մի քանի ունակ լինելու, ենթակա լինելու, նշանակությունը: Գտնում է, որ աճուկ բառը նախապես ունեցել է ,աճող, աճման համար ունակ,, իմաստը և ապա գործածություն մեջ, խոսքի մասային անցումով, հետագայում ձեռք է բերել գոյականի արժեք: Մեր ժողովրդի մեջ ստորաձև է մարդու հասակ զցնելու նրբությունը աճուկի հետ կապելու պատկերացումը³⁰:

Այս մեկնաբանությունը լիովին տրամաբանական է: Տարակուսանք է հարուցում միայն այն հանգամանքը, որ այս բառը հետագա կազմություն է: Հին հնդկերենի, ոուսերենի տվյալները չեն հաստատում այս ենթադրությունը:

Խալամ, ,զանգ,, - ծագում է **kəleu-*, **kəleu-*, ,ճաղատ,, արմատից, զուգահեռներ ունի՝ հնդկ. *khalatī, khalvāta*, նպրակ. *kāl*, ,ճաղատ,, լեզուներում (հայ-հնդկա-իրանական):

Կլաթան - վանի բարբառում ունի ,կոկորդ,, իմաստը և կապված է հիւ. **gʷle-t-* (ʷ) արմատի հետ: Հնդեվրոպական **gel-*, **gʷel-*, ,կլանել,, արմատից են ծագում նաև հայերեն կլանեմ, կուլ, ըրբո. կուլ, ,կոկորդ,, , լատ. *gula*, հվգերմ. *kēla*, անսլ. *ceola*, ոուս. *ГОТЛА*, ,կոկորդ,, բառերը (հայ-լատինա-գերմանա-սլավոնական):

Տուտուկ - համեմատվում են հվգերմ. *dioh*, ,ազդը,, , միոլ. *tōn*, կիմր. *tin* (**tūknā-* (ʷ)) ,հտուկը,, , լատլ. *tāuks*

30. Ա. Արքահամյան, Բառաբանական դիտողություններ, ԳԱՏ, 1958,

,,գեր, պարարտ,, , *tūska* ,,ուռուցք, այտուցք,,: Ինչոր լեզու-
ներն էլ զարգացրել են հնի. **teu-* ,,ուռչել,, արմատը (հայ-գեր-
մանա-կելտա-բալթիական):

Թեն - Սեբաստիայի բարբառում ունի ,,կովի բունոց,, իմաստը:
Ծագմամբ կապվում է հնի. **teu-* - ,,ուռչել,, , (**tu-ēn-*,) արմատի
հետ: *Թեն* բառի հետ հանձնատվում են՝ հուև. *ῥατῖς* "penis"
ῥατῖς, *ῥατῖς* ,,սեռական օրգան,, , լիտվ. *tvainytis* ,,անա-
ռակուծյուն անել,, (հայ-հունա-բալթիական):

Կառալն ,,զուռն, զանգ,, , ավ. *sarab* ,,զուռն,, , հուև.
κάρᾱ ,զուռն,, , *κορυφή* ,,զագագ, բառերը ծագում են հնի.
**ker-*, **kēre-*, - *s* - ,,մարմնի վերին մասը, եղջյուր, զագագ,, ,
արմատից (հայ-հունա-իրանական): Ջահուկյանն այս օրինակում *k-k*
անցումը համարում է առաջին բնականացման հիմնական օրինակավու-
թյունից շեղվող բացառություն, կենտում լեզուների օրինակավու-
թյունների պահպանում հայերենում³¹:

Զունը - Աճառյանը կապում է *քուն* բառի հետ և բխեցնում հ.-*b*.
**swopno-* նախածնից: Իմաստի նմանօրինակ զարգացում ունեն նաև
հետևյալ լեզուները՝ գերմ. *Schlāfe*, իվգերմ. *slāf*, լատ.
soñor, վենետ. *sono*, չեխ. *spanky*, սլովեն. *senec* ,,քունը,,
(հայ-գերմանա-լատինա-իտալա-սլավոնական):

Կեղծ - Մեյեն վերականգնել է **ghelegb* - նախածնը: Եվ արմատի
կառուցվածքով, և իմաստով հայերենը և բալթիկ-սլավոնական լեզու-
ները մոտում են միևնույն տարածքի մեջ՝ հայ. գեղծ, արևմտյան
լիտվ. *gēležuones*, *gēležaunēs*, *gēležūnes* ,,գեղծ, խախտ,, ,
սլավ. *železa* -ն, եկ.-սլավ. *žleza*, ռուս. *železá*, սլով.
žleza, չեխ. *žleza*, հետագայում՝ *žláza* ,,գեղծ,, (հայ-բալ-
թիկ-սլավոնական):

Ստորև բերում ենք փոքր տարածքների գուգաբանությունների
աղյուսակը (No. 2), որը կազմված է (No.1) աղյուսակի սկզբունը-
ներով:

31 Г.Б.Джаукян, նշվ. աշխ., էջ 186:

Հայերեն բառը	Հնդեվրոպական արմատը	Տարածքային հատկանիշ սեր	Հայ.	Հուն.	հնդկ.	հրանավ.	Լատ.	հուալ.	գերմ.	անգլ.	ֆրանս.	իտալ.	սլով.	սլով.	սլով.	սլով.
Ստինք	*stēno -	*st -	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	*speno -	*sp -	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-
		իմաստ	+	+	+	+			+	+	+					
Գլուխ	*gal -	*ya- ածանց	+	-	-	-	-	-	+	-	+	+	-	-	-	-
		զրո ածանց	-	-	-	-	-	-	+	-	+	+	-	-	-	-
		իմաստ	+						-		+/ -	+/ -				
Ծնոտ	*gonadh-	*-ծն ածանց	+	+							+					
	*genu-	*es- ածանց		+	+				+							
		զրո ածանց				+	+		+	+						+
		իմաստ	+	+/ -	+	+	+		+	+	+/ +					+
Մորուք	*smek -	*u- հիմք	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
		թնմատիկ հիմք	-	-	-	-		-	+	+	+	+	+	+	-	-
		իմաստ	+		+		+		+/ -		+		+/ +	+		
Գետուր	*pet -	*ro- ածանց	+	+	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
		զրո ածանց	-	+	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-
		իմաստ	+	+/ +	+/ +	-	-		+/ +	-						
Քն	*pet -	ստորին ծղծ.	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		վերին ծղծ.	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-
		իմաստ	+	+/ +	+/ +		+		+							

Հայերեն բառը	Հնդեվրոպական արմատը	Տարածքային հատկանիշներ	Հայ	Հուն	Հ.հնդ.	Հնդ. արմ.	Լատ.	Իտալ.	Գերմ.	Կելտ.	Քալթ.	Սլավ.	Ալբ.	Խեթ.	Քրեթ.
Ծուռ, Ծուռեր	*ցոս-	արմ. միջ. ձղձ.	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	*ցոս-	արմ. վեր. ձղձ.	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	+
	*ցոս-	արմ. ստ. ձղձ.	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+
		իմաստ	+	+	+	+	+		+					+	+
Առամ	*dpt-	արմ. զրո ձղձ.	+	-	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-
	*dout-	արմ. միջ. ձղձ.	-	+	+	+	-	-	+	-	+	-	-	-	-
	*edout-	արմ. վեր. ձղձ.	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-
		իմաստ	+	+	+	+	+	+	+/-	+	+	-			
Ունկն Ականջ	*us-	*us- արմատ	+	-	-	+	-	-		-	-	+	-	-	-
	*us-	*us- արմատ	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-
	*aus-, aus-	*aus-, *aus-	-	+	-	-	+	-	+	+	+	-	-	-	-
		իմաստ	+	+		+	+		+	+	+	+	+		
Ոսկր	*ost(h)-	*ko- ածանց	+	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-
	*ost(h)i-	*to- ածանց	-	+	+	+	-	-	-	-	-	+	-	+	-
		զրոյ՝ ոս- ածանց	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
		իմաստ	+	+	+	+/-	+			+		+		+	
Ուս	*om(e)so-s	արմ. միջ. ձղձ.	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	+
	*omso-	արմ. ստ. ձղձ.	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-
		իմաստ	+	+	+		+	+	+/-						+

Հայերեն բառը	Հնդեվրոպա- կան արմատը	Տարածքային հատկանիշներ	Հայ.	Հուլ.	Հնդկ.	հրան ավ.	Լատ.	հտալ.	Գերմ.	Կելտ.	Րալվ.	Սլավ.	Ալբ.	Խեթ.	Քեթ.
Ուոք, ողն, ուլն	*el-, *elēi-, *lēi-	*ko- ածանց	+	+	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-
		*no- ածանց	+	+	-	-	+	-	+	+	-	-	-	-	-
		*ōlē- արմատ	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-
		իմաստ	+/-	+	+/-	+	+		+/-	+/-	+/-	+	+		
Քիմբ	*k ^u em-	*-a- հիմք	+	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-
		*k ^u em- -ից	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		իմաստ	+		-	+			+						
177 Նեարդ	*snēurt-	արմ. վեր. ծղծ.	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
		արմ. ստ. ծղծ.	-	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	+
		իմաստ	+	+/-	+/-	+	+	-	+/-						+/-
ձիլ	*g ^u hī-slo, *g ^u heia, *g ^u hi-	*lo-(-slo-)	+	-	-	-	+	-	-	-	+	+	-	-	-
		*io- ածանց	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-
		*au- ածանց	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
		իմաստ	+				-			+	+/-	+			
Լանջ	*leng ^u h-, *leg ^u h-	ոնգայնացված	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-
		ոչ ոնգայնացված	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-
		իմաստ	+						+			+			
Երես	*prep-	արմ. վեր. ծղծ.	+	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
		արմ. ստ. ծղծ.	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-
		իմաստ	+	-					-	-					

Հայերեն բառը	Հնդեվրոպական արմատը	Տարածքային հատկանիշներ	Հայ.	Հուն.	Հնդկ.	Իրան ավ.	Լատ.	Իտալ.	Գերմ.	Կելտ.	Քալթ.	Սլավ.	Ալբ.	Խեթ.	Քոչկ.
Որոպայն	* qrop-	արմ. միջ. ժղձ.	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		արմ. վեր. ժղձ.	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-
		արմ. ստ. ժղձ.	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
		իմաստ	+	+	-	+	+		+/-	+					
Այտ	* oid -	զրո ածանց	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		* ro- ածանց	-	-	+	+	-	-	-	-	+	+	-	-	-
		* os- ածանց	-	+	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-
		իմաստ		-	-	-			+/-	+	-	+/-			
Մարմին	* mel-	արմ. կրկնուլթ.	+	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-
		պարզ արմատ	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+
		իմաստ	+	+	+					+	+				-
Ձեռ	* g hed -	զրո ածանց	+	-	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-	-
		* ho- ածանց	-	+	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
		* io- ածանց	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
		իմաստ	+	+	-	+			+	-		+	-		
Ոռ	* ers-, * orsos-	արմ. միջ. ժղձ.	+	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-
		արմ. վեր. ժղձ.	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
		իմաստ	+	+					+	+				+	

[illegible]

Միայն բառի մաստով առանձնացվող տարածքներ

Հայերեն բառը	Հնդեվրոպա- կան արմատը	Տարածքային հատկանիշներ	Հայ.	Հուն.	Հ. հնդկ.	հրան ավ.	Լատ.	հռալ.	Գերմ.	Կելտ.	Բալթ.	Սլավ.	Ալբ.	Խեթ.	Թուր.
Ազդր	*-s(k)t(h)-	(*)	+	+	+	+									
	*z(g)dh-(?)	իմաստ	+	+	+	+									
Ամուկ	*pagio-		+		+							+			
	(*pəg-, *pōg-)	իմաստ	+		+							+			
Խալամ	*kelau-		+		+	+									
	*keluo-	իմաստ	+		-	-									
Կլաթան	*g ^u el-, gel-		+				+		+			+			
	*g ^u als-t-	իմաստ	+				+		+			+			
Տուտուկ	*teu-		+						+	+	+				
		իմաստ	+						+	+	-				
Թեն	tēu-, tu-ən-		+	+							+				
	*tu-ən	իմաստ	+	+							-				
Կառափն	*kér-, kers-		+	+		+									
	*s-	իմաստ	+	+		+									
Քունք	*swopno-		+				+	+	+			+			
		իմաստ	+				+	+	+			+			
Գեղձ	*ghelǵh-		+							+	+				
		իմաստ	+							+	+				

Փոքր տարածքներում և եզոուների մերձավորության հաջորդականությունը ըստ բառաձևի հետևյալն է՝

իտալյան (ռ)	լատիններեն
սլավոնական	գերմանական
բալթիական և եզոուներ	կելտական և եզոուներ
հին հնդկերեն	խեթերեն (ռ)
իրանական և եզոուներ	թուրքերեն (ռ)
հունարեն	ալբաներեն (ռ)

Բառիմաստի տարածքներում հաջորդականությունը փոխվում է՝

իտալյան և եզոուներ (ռ)	սլավոնական
խեթերեն (ռ)	գերմանական
հունարեն	կելտական և եզոուներ
ալբաներեն	հին հնդկերեն
իրանական և եզոուներ	բալթիական և եզոուներ
լատիններեն	թուրքերեն (ռ)

Բացարձակ գույնաբանությունների թիվը այստեղ ևս սահմանափակ է, ուստի՝ մենք այն մտքից ենք ընդհանուր աղյուսակի մեջ: Համեմատաբար ավելի շատ են այն գույնաբանությունները, որոնք տարածքային հատկանիշներ են դրսևորում և բառաձևում, և բառիմաստի մեջ:

Ինչպես մեծ, այնպես էլ փոքր տարածքներում ըստ բառաձևի հայերենին ամենից մոտ են կանգնած բալթիկ-սլավոնական և եզոուները, հին հնդկերենն ու հունարենը: Սակայն ի տարբերություն մեթ տարածքների, այստեղ ափսոսանքով են իրանական և եզոուները, որոնք բավականին կայուն դիրք ունեն և բառաձևի, և բառիմաստի տարածքներում: Դրանք հիմնականում հանդես են գալիս հայ-հունա-հնդկական, իսկ ավելի սակավ դեպքերում նաև՝ հայ-սլավոնական տարածքներում:

Ինչպես բառաձևի, այնպես էլ բառիմաստի տարածքներում կայուն դիրք ունեն նաև գերմանական ու կելտական և եզոուները: Հավանաբար, դրանք հայերենի հետ մոտ կապեր չեն ունեցել, քանի որ հիմնականում հանդես են գալիս հակադիր տարածքներում: Ինչպես մեծ, այնպես էլ փոքր տարածքներում գերմանական և եզոուները հայերենի հետ առնչվում են հիմնականում բալթիկ-սլավոնական և եզոուների, հագվադեպ՝ նաև լատինների ու հունարենի միջոցով:

Կելտական և եզոուները հայերենով առանձնացվող տարածքներում (հակադիր տարածքներում նույնպես) բավականին կանոնավոր ձևով հանդես են գալիս հունարենի ու գերմանական և եզոուների՝ ավելի քիչ՝ լատինների և սլավոնական և եզոուների հետ:

Լատինները միջակա դիրք է զբաղում մի կողմից՝ հայ-հունա-հնդկա-իրանա-բալթիկ-սլավոնական և եզոուների, մյուս կողմից էլ գերմանա-

կելտական լեզուների միջև: Այն հայերենի հետ կապվում է հիմնականում հունարենի միջոցով: .

Բառիմաստի փոքր տարածքներում նկատելիորեն թուլանում է բալթիկ-սլավոնական լեզուների, ինչպես նաև հին հնդկերենի դիրքը: Հավանաբար բարբառային գծերի հետագա խորացումն է հանգեցնում դրան:

ՄԵԿՈՒՍԱՑԱԾ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐ

Այստեղ ներկայացված են բացառյալ (էքսկլուզիվ) զուգաբանությունները՝ այնպիսիք, որոնք հայերենը կապում են որևէ այլ հնդեվրոպական լեզվի:

Պետք է ժառերեկել բացառյալ զուգաբանությունների երկու տիպ՝ ա) հայերենում և մեկ այլ հնդեվրոպական լեզվում պահպանված և հակադիր տարածք չունեցող, բ) հակադիր տարածք ունեցող և որևէ տարածքային հատկանիշով բնորոշվող զուգաբանություններ:

Պահպանված անվանումները կարելի է խմբավորել որպես՝ հայ-հունական, հայ-կելտական, հայ-սլավոնական, հայ-լատինական, հայ-գերմանական և հայ-թուրքական զուգաբանություններ:

Հայ-հունական զուգաբանություններ

Հետևյալ զուգաբանությունները չունեն հակադիր տարածք՝ փ, հայ. փ, հուն. *φ* , շոշափելիք, ,: Ջուտան ևս այս բառը համարում է հայ-հունական զուգաբանություն՝ նկատի ունենալով հնչյունական նույնությունը:

Երաստանք - հայ. երաստանք (ան-ը ածանց է, ե-ն նախադր ժայնավոր) , հուն. *πρωτοσ* , ,հետույք, սրբան, հետանցք, , , նախածան է՝ **prōkto-* , ,հետույք (կենդանու) , պոչ (թռչունի) , նստառեղի, ,:

Ռունզն - նման հնչյունակազմ ունեն հայերենն ու հունարենը՝ հայ. ոռնզն, հուն. *ῥύγχος* , ,խոզի դունչ, քիթ, կտուց, , (հայ-հունական) :

Արան հակադրվում է հետևյալ տարածքը՝ միու. *srēim* , ,խոմփացնող, , , հիու. *srōn* , ,քիթ, , , կիմր. *froen* , մերեռ. *froan* , ներեռ. *froen* (*srokna* -ից) , ,քթի ծակերը, , (կելտական) :

- Բոլոր այս բառերը ծագում են *strenk- , խորդալ, խոմփացնել, մղմղալ, , արմատից:

Հայ-կելտական զուգաբանություն

Մատն - հայ. մատն, կիմր. maut, նկիմր. bawd, մերեռ. meut, ներեռ. meud , բուլթ մատ, : Հայերենում ազասելի էր մաթն ձևը, բայց ն-ից առաջ թ-ն դարձել է տ: Այս բառերը և՛ ձևով, և՛ իմաստով ունեն մասնակի տարբերություններ:

Հայ-սլավոնական զուգաբանություններ

Արզանդ - Ամռայանը Լիդենի հեռուգությանը բառը կազմում է հել. *arq- արմատի հետ, որը զուգահեռ ունի միայն կիմրերենում՝ arfed , ծոց, գիրկ, , (հին ձևն է՝ arpet):

Որոշ կասկածով նա սրանց է միացնում նաև զանել. arcuino , կովի ստինք, , արմատը: Ձուտան մերժելով այս ստուգաբանությունը, բառը համարում է հայ-սլավոնական զուգաբանության օրինակ³²: Հստակապես, Լիդենի ստուգաբանությունը իրեն չի աղոթաբանում ոչ իմաստի, ոչ էլ բառի կառուցվածքի տեսակետից: Հայերեն արզանդ բառը Ձուտան համեմատում է հեկ.-սլավ. gradъ , կուրծք, , -ի հետ, իսկ իմաստային անցման համար բերում է մի շարք օրինակներ այլ լեզուներին՝ Փր. sein բառը երկիմաստ է՝ , կուրծք, արզանդ, , ինչպես նաև հիուլ. brъ , փոր, , հեկ.-սլավ. brъcho և հվգերմ. brust , կուրծք, , հիուլ. brunnъ , կուրծք, , և այլն:

Թեկն - հայերենի տարածքային համակնիշը վերին (թ) ժայնավորումն է՝ հայ. թեկն, հսլավ. stьgno , սլով. stьgno, ռուս. stegno , ազդր, գիստ, բարձր, , (հայ-սլավոնական):

Կելտական լեզուներն ունեն միջին ժայնավորում՝ կելտ. toibos, toigъos -ից՝ , կող, կողմ, , հիուլ. tōib, tōib, կիմր. , կոռն, բրետ. tu , կող, կողմ, , (կելտական):

Հայ-լատինական զուգաբանություն

Հայ. սրունք (krūs-ni- ից, որտեղ -ni- ն մարմնի մասի անվանում կազմող ածանց է), լատ. crūs, -ris , ոտք, սրունք, սրունքոսկր, :

Հայ-գերմանական զուգաբանություն

Հայ. ախտ, որը հանդիպում է միայն մերկ-ա-տիտ բարդության

մել: Ունի զուգահեռներ՝ անգլ.-սաբա. titte ,,կրծքի պտուկ, կո-
վի կուրծք,, , մվգ. Zitze : Այսպես Ջոլտան մտցնում է նաև հուն.
ζιζος ,,կուրծք,,-ը, որը երկրորդաթոր կազմվել է *zitzo* -
ից:

Հայ-թուրաական զուգաբանություն

կող - նշմ-ում հայերենի կող բառը բացառվում է որպես ,,նող-
մանք լանջաց կամ միջաց կենդանույ, ոսկերք աղխաղխեալք վանդակա-
կերպ թկնամեջս և ընդ կուրծս,, և բերվում են հետևյալ օրինակ-
ները. ,,մի ի կողից նորա,, , , Զկողն զոր առ յաղամայ,, ,
,,նետք ի կողս ձեր,, , , ,սուր ի կողս ընկերի իւրոց,, և այլն:

Ամառյանը կող բառին է կցում նաև կողմն-ը /-մն-մասնիկով/ և
բխեցնում է հ.-ե *ջոլ- արմատից /կող-կողմն իմաստային փոխան-
ցումը ունի իր համապատասխանությունները հնդեվրոպական և ոչ-
հնդեվրոպական լեզուներում. հմմտ. ֆր. cote ,,կող և կողքը,
կողմ,, , արաբ. jādib ,,կող և կողմ,, և այլն/: Մեր բառի հեռ
կապված է թուր. kalyml -ն ,,կողմ,, նշանակությամբ:

Թեմատիկ այս խմբում ամենից շատ մեկուսացած զուգաբանություն-
ներ ունեն հայերենն ու հունարենը: Ալափոնական լեզուները հա-
յերենի հեռ մեկուսացած տարածքներում հանդիպում են երկու ան-
գամ: Մնացած լեզուները հանդես են բերում զուգահեռների միեմ-
նույն քանակը:

Նյութի քննությունը հանգեցնում է այն եզրակացության, որ
հայերենին բնորոշ չեն բացառյալ (էքսկլուզիվ) զուգաբանություն-
ները: Դրանք զգալիորեն քիչ են հայերենը միաժամանակ մի քանի
լեզուների հեռ կապող զուգաբանություններից: Այս հանգամանքը
հիմք է ափել մականին եզրակացնելու, որ հայերենը կենտրոնական
դիրք է զբաղում մնացած հնդեվրոպական լեզուների շրջանում:
,,Հայերենը,- գրում է նա,- ինչ վերաբերում է նրա բառապաշա-
րհին, կամուրջ է գցում արիական լեզուներից դեպի բալթիկ-սլավո-
նական և հունարենից դեպի իտալյան, կելտական ու գերմանական
լեզուները,,³²:

32 Գ.А.Макаев, նշվ. աշխ. էջ 463:

Մարմնի մասերի անվանումները կազմում են հայերենի հնդեվրոպական բառապաշարի թեև շատ արժեքավոր, բայց և այնպես փոքր մասը: Այդ պատճառով էլ նրանց վերլուծությունից թիաժ եզրակացությունները (հիմնականում լեզուների ցեղակցական փոխհարաբերությունները պարզաբանելիս) պետք է ընդունել որոշ վերապահությամբ:

Առհասարակ լեզուների ցեղակցական կապերը բացահայտելու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել նրանց և՛ հնչյունական, և՛ բերականական, և՛ բառային ընդհանրությունները: Միայն այս ժանապարհով ստացված արդյունքները կարող են համարվել հավաստի: Չնայած սրան՝ բառային կոնկրետ թեմատիկ մի խմբի վերլուծությունն էլ հնարավորություններ է ընձեռում՝ հանգելու որոշ ընդհանուր եզրակացությունների:

Մարմնի մասերի անվանումները նկատելի փոփոխությունների են ենթարկվել և՛ ձևով, և՛ իմաստով:

Ռ.Ա. Ժուդազովը գրում է, որ ,,8եղակից լեզուներն ունեն իրենց առանձնահատկությունները ինչպես հնչյունաբանությամբ ու բերականության մեջ, այնպես էլ բառային կազմում և իմաստաբանության մեջ: ... Իմաստային պրոցեսները ցեղակից լեզուներում ունեն համընկման թափաքիվ կետեր,, : Եվ, իրոք, լեզուներում պահանջված տվյալները խոսում են այն մասին, որ ինչպես բառաձևի, այնպես էլ բառիմաստի փոփոխությունները քննարկվող նյութի մեջ կատարվում են որոշ օրինաչափությամբ: Այսպես.

1. Եվ մեծ, և՛ փոքր տարածքներում փոխվել են մարմնի մասերի այն անվանումները, որոնք հարակից են, ունեն մոտ դիրք և կապված են գործառությամբ (տես արմունկ-թև-բազուկ, կոկորդ-ըմպան-փիզ-շնչափող-խաիպ, մորուր-ծնոտ-կզակ և այլն) : Այս դեպքում բառիմաստի ծավալը չի փոխվում:

2. Լեզուներում նկատվում են մարմնի մասերի անվանումների փոխանցումներ՝ բառիմաստի ծավալի նեղացմամբ (առկա է մասի և ամբողջի փոխհարաբերություն, օրինակ՝ հայ. ստինք, լիտ. ,,կրծքապտուկ,, և այլն) :

3. ժշգրիտ ստուգաբանություն ունեցող բառերից ելնելով կարելի է ասել, որ մարմնի մասերի անվանումների հիմքում դրված իմաստը

ընդհանրապես վերաբերում է մարմնի մասի ձևին կամ դիրքին և ոչ թե գործառնությանը (օրինակ՝ պլանը, քերան, ոտն բառերը չեն առաջացել լսել, խոսել կամ ուտել), քայլել բառերից: Սակայն քիչ դեպքերում այդպիսի կապը մարմնի որևէ մասի և նրա գործառնության միջև առկա է: Օրինակ՝ ձեռքը ծագմամբ կապված է բռնել, հավաքել և նման գործողությունների արտահայտող բառերի հետ:

Ահա մոտավորապես այսպիսին է մարմնի մասերի հնդեվրոպական արմատների իմաստային փոփոխությունների ընդհանուր ընդթափանցումը:

Բառածնային փոփոխությունների մասին կարելի է ասել հետևյալը. ժայռաբծով, հնչյունական համակարգիչներով, ածանցների մեծ մասով առանձնացվող տարածքներում որոշակի օրինաչափություն չկա: -ռո-ն լեզուներում հանդես է գալիս որպես մարմնի մաս ստեղծող ածանց: Այն ներառում է գրեթե բոլոր հնդեվրոպական լեզուները (տես գեղմն, բերան, ողն, ոզն, փայծաղն և այլն):

-ձե- ամպանը (ածանցը) հասուկ է հիմնականում հայ-հունասլավոնական տարածքին (օրինակ՝ ան ծնող, կոկորդ և այլն):

Մարմնի մասերի անվանումների մեջ չեն պահանջվել բացարձակ նույնություններ: Պոկոնու բառարանում բերվում են մի քանի ստուգաբանություններ (բազուկ, վիզ), որոնք բացարձակ նույնություն են ներկայացնում այլ լեզուների համապատասխան ձևերի հետ: Սակայն այդ նույնությունը հիմնականում բացատրվում է փոխառությամբ, իսկ որոշ դեպքերում էլ դրանց ստուգաբանությունն ինքնին կասկածելի է:

Թեմատիկ այս խմբում, հասկապես, մեծ տարածքներում ավելի շատ են այն անվանումները, որոնք տարածքային հատկանիշ են դրսևորում միայն բառածնում: Հետագայում բառի երկու զևանում էլ կատարված փոփոխությունները ուժեղացրել են հնդեվրոպական նախալեզվի բարբառայնացման զրոցեսը: Ի դեպ, մենք արդեն նշել ենք, որ այդպիսի գուզաբանությունների թիվը մեծանում է, հատկապես, փոքր տարածքներում: Հետևաբար, դրանք ավելի ուշ շրջանի երևույթ են (օրինակ, տես երես բառը):

Ըստ մեր նյութի վերլուծության ավյալների՝ հայերենը ըսականին սերտ կապեր է ունեցել հունարենի, սլավոնական, բալթիական լեզուների և հին հնդկերենի հետ, ինչպես մեծ, այնպես էլ փոքր տարածքներում: Հավանաբար, հնդեվրոպական միասնությանը մոտ կանգնած ժամանակաշրջանում եղել են այդ լեզուների ավելի կայուն հարաբերություններ, ի տարբերություն մյուսների: Հայերենում, հունարենում, հին սլավոնական լեզուներում պահպանված բացառյալ գուզաբանությունների համեմատաբար մեծ քանակը լրացուցիչ փաստարկ է այս ենթադրությունը օգտին:

Գերմանական, կելտական լեզուները հայերենի հետ սերտ կապեր չեն

ռւնեցել: Դրանք հիմնականում հանդես են գալիս հակադիր տարածքներում:

Իրանական լեզուների հետ հայերենը առնչվում է ավելի հաճախ հունա-հնդկական, հազվադեպ՝ նաև հայ-սլավոնական լեզուների միջոցով և ընդ որում՝ փոքր տարածքներում: Հավանաբար, այդ կապը համեմատաբար ավելի ուշ շրջանի երևույթ է:

Հատիներենը և մեծ, և՛ փոքր տարածքներում միջակա դիրք է զբաղում մի կողմից հայ-հնդկա-հունա-թալթիկ-սլավոնական, մյուս կողմից էլ՝ գերմանա-կելտական լեզուների միջև: Հայերենի հետ այն կապվում է հիմնականում հունարենի միջոցով:

Խեթերենի, ալթաներենի, թոխարերեն A և Թոխարերեն B լեզուներից շատ քիչ թվով զուգաբանություններ են պահպանվել թեմատիկ այս խմբում: Այդ պատճառով էլ այդ լեզուների և հայերենի կապերի մասին զրեթե ոչինչ հնարավոր չէ ասել:

Ն. Մ. Ս Ի մ ո ն յ ա ն

Հ Ա Յ Բ Ա Ր Բ Ա Ռ Ն Ե Ր Ի Հ Ն Դ Ե Վ Ր Ո Պ Ա Կ Ա Ն

Հ Ն Ա Բ Ա Ն Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Ն Ե Ր Ը

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայ բարբառների մասին առաջին վկայությունները հանդիպում են դեռևս հայ լեզվաբանական մտքի սկզբնավորման շրջանում: Հայ բարբառների և նրանց որոշ առանձնահատկությունների մասին արժեքավոր դիտողություններ կան Դիոնիսիոս Թրակացու բերականության թարգմանության և նրա մեկնությունների մեջ: Թրակացու բերականության հայ թարգմանիչը, ինչպես հայտնի է, թարգմանության ժամանակ կատարել է որոշ փոփոխություններ և հավելումներ, ելնելով հայերենի առանձնահատկություններից: Թրակացու բերականության մեջ տարբեր աղիթներով խոսվում է հունարենի բարբառների մասին. օրինակ՝ անվանը նվիրված բաժնում արական հայրանունների կապակցությամբ թրվարվում են դրանց կազմության համար օգտագործվող մասնիկները, որոնց թվում և էոլյան բարբառին հատուկ մասնիկը: Թարգմանիչը, նշելով հայերենի համապատասխան մասնիկները (հունարենի երեքի դիմաց՝ վեց), հունարենի էոլյան բարբառի ձևերի դիմաց դնում է Գորդայից կամ Կործայից զավառում օգտագործվող ձևերը.,, Եւ զաղափորք են հայրանուանց արականացն վեց. նէնն, յէղն, նիթն, լլ գէնն, նէմն, յակն. որպիսի Սամէն, Մանուէղ, Մանիթ, Բարգէն, Մանէմ, Արտակ. եւ Գորդայիցն ինքեանց զաղափար յատկական, որպիսի Մանայմ,¹ (վերջինս ավելի արխիվի ձև է, քան զբարբայան Մանէմ-ը):

1 Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, стр. 14.

Քայերի բաժնում, խոսելով լծորդությունների մասին, գրում է.
 ,,Եւ Երրորդն՝ Ելիւ և այբիւ դարձեալ, որգոն գեամ, գեաս, գեայ.
 եւ ըստ լեզուաց ո/յ/իւ, որգոն գոմ և լոմ,²: Թրակացու բերական-
 նության գրեթե բոլոր մեկնիչները նշում են Գորդայից բարբառը՝
 էոլյանին գուզահեո և բերում են եա-ով բայական լծորդությունները:
 Ստ. Սյունեցին (VIII դար) Թրակացու բերականության իր մեկ-
 նության մեջ թվարկում է հայ բարբառները և փաստորեն առաջինն է,
 որ կատարում է բարբառների դասակարգում՝ հիմք ընդունելով դրանց
 աշխարհագրական դիրքը:

Ավելի ուշ Վարդան Արևելցին շատ որոշակի հակադրում է գեամ և
գամ բայական ձևերը: Նա իր մեկնության մեջ գրում է. ,,Ջեչն եւ
 զայրն դասէ ի միում հէզի եւ զԿործէիցն յայտնէ մեզ զթանձր և
 զբառբարիկոն բառն, զի նոցայցն է այս բառս գեամ, զոր մեք գամ
 ասենք, զի զայս Բարգուշատեցին ասէ և Գորոզացին: Եւ զյղարկեմ-ն
 եւ զյղեմ-ն յղոմ եւ զլոյսն լուս ասեն ոմանք եւ զգայլն՝ գոյլ եւ
զգառն՝ զոռն,³ (ընդգծումը մերն է - Ն. Ս.): Մանէմ-Մանայմ գու-
 զահեո ձևերի մասին խոսելիս Վարդան Արևելցին գրում է. ,,Ջի ահ
 ի գորդեիցն, այսինքն՝ ի ծռալեզուացն, որ զՄանէմն Մանայմ ասաց,⁴:

Այս ժամանակաշրջանում բարբառների ուսումնասիրության հարցերը
 չեն դրվում: Սրանք միայն վկայություններ են, և շատ արժեքավոր,
 այն մասին, որ դեռևս ! Y դարում հայերենն ունեցել է բարբառա-
 յին տարբերություններ: Հետագայում միայն կատարվում են բարբառ-
 ների դասդասման, խմբավորման փորձեր:

Հայ բարբառների մասին որոշ տեղեկություններ են պարունակում
 Փր. Ռիվոլայի հայ-լատիներեն բառարանը (1621 թ.) և Նրյոդերի
 ,,Գանձ արամյան լեզվի,, երկը. Ռիվոլայի բառարանում բացի բառա-
 ցանկում տեղ գտած զգալի թվով բարբառային բառերից, հանդիպում
 են նաև բառեր, որոնց զրաբարյան ձևի հետ միասին տրվում է և բար-
 բառային ձևը. օրինակ՝ այւեր և հայիվոր, արբենալ և հարբել-խար-
բենալ, ազանել և հազնել, աղավնի և եղվնիկ, աղեղ և անեղ, խիլ և
շիուղ, շուղ, շիւղ և այլն:

2 Նույն տեղում, էջ 26:

3 Նույն տեղում, էջ LX:

4 Վարդան Արևելցի, Մեկնութիւն բերականի (աշխատասիրությամբ
 Լ. Խաչերյանի) , Երևան, 1972, էջ 105:

Հայ ռարբառների դասակարգման փորձ է կատարում և Հ. Շահան-
Ջրագետյանը իր ,,Քերականություն Արամյան լեզվի,, աշխատության
մեջ: Նրա կատարած դասակարգումը տարբերվում է մինչ այդ և դրա-
նից հետո կատարված դասակարգումներից նրանով, որ նա փորձում է
ցույց տալ իր ժամանակի ռարբառների պատմական զարգացումը, նշե-
լով այն բարբառները, որոնք հիմք են հանդիսացել դրանց կազմավոր-
ման համար: Հենվելով իր նախորդների, հատկապես Սյունեցու վրա և
հին շրջանի համար առանձնացնելով վեց հիմնական բարբառ՝ ,,արա-
րացի, կորդացի, ադուանեցի, գուգարացի, փոքր Հայացի և պարսկա-
հայացի,,⁵ նա ավելացնում է, որ արդեն XIX դարի վերջին հայ
բարբառների թիվը երեսուկից ավելի էր: Այնուհետև թվում է այդ
բարբառները, միաժամանակ հիշատակելով, թե որ բարբառի հիման վրա
են կազմավորվել դրանք. օրինակ՝ կորդայից բարբառի հիմքի վրա
առաջացել են Վանի, Սասունի, Մոկաց, Խութայի, Չորրորդ Հայքի
բարբառները և այլն: Նրա հայտնած այս միտքը ուշագրավ է ոչ այն-
քան իր ճշգրտությունը, որքան հարցադրման ընույթով:

XIX դարի երկրորդ կեսը նոր փուլ է նշանավորում հայ բարբա-
ռագիտության պատմության մեջ: Հստ էություն, հայ բարբառագիտու-
թյունը որպես լեզվաբանական առանձին գիտաճյուղ սկիզբ է առնում
հենց այս ժամանակաշրջանից: Աժում է հետաքրքրությունը բարբառ-
ների նկատմամբ, լույս են տեսնում առանձին բարբառների ուսում-
նասիրությանը նվիրված մենագրություններ, կատարվում են հայ բար-
բառների դասակարգման նոր փորձեր:

Ա. Այտընյանը, խոսելով նոր լեզվի (աշխարհաբարի) ,,անհամար
ճյուղավորությունների,, մասին, դրանք ըստ զավառների դասա-
կարգում է հետևյալ կերպ՝

,,ա/ միջին զավառական. Հայաստան. (Վան, Միջագետք և այլն) .

բ/ - Կոստանդնուպոլիս-Փոքր Ասիա.

գ/ արևմտյան. Լեհաստան-Առոտալ .

դ/ արևելյան. Աժոտիխան (Աստրախան) -Պարսկաստան, որ կձգվի
Ռուսաստանեն մինչև Հնդկաստան,,⁶:

5 J.Ch.Girbied, Grammaire de la langue arménienne, Paris,
1823, p. XI.

6 Ա. Այտընյան, Բնական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի
հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866, էջ 166:

Ընդունելով հանդերձ բարբառային տարբերությունների առկայությունը գրաբարում, նշված խմբերի առաջացման հիմքը նա համարում է , , միջնադարյան աշխարհաբար մը , , դրանով իսկ միշտ մոտեցում ցուցաբերելով բարբառների առաջացման հարցին, այն առումով, որ բարբառները առաջացած է համարում ոչ թե գրական լեզվից, այլ խոսակցական աշխարհաբարից:

Այնուհետև, համեմատելով բարբառների այդ շորս խմբերը, եզրակացնում է, որ առաջին երեքը քիչ թե շատ նման են իրար . , , այնպես, որ կարծել կու տա թե երեք առաջինները միևնույն աղբյուրից հառաջ եկած ըլլան, և այս վերջինը հին գավառական մը առած ըլլա յուր ծագումը, որուն նմանը նախնայաց ժամանակներեն շնք գտներ գրով թողված, , : Ա. Այտընյանը նշում է առաջին երեք և վերջին՝ չորրորդ խմբի բարբառների մի բանի տարբերիչ հատկանիշներ. հնչյունական՝ ոյ և իւ երկբարբառների զարգացման տարբեր ուղիները (առաջին երեք խմբում լոյս, քոյր, ծիւն բառերը դարձել են լուս, քուր, ծուն, իսկ չորրորդում՝ լիս, քիւր, ծիւն), և ձևաբանական՝ ներկայի, վաղակատարի կազմության տարբերությունները: Փաստորեն Ա. Այտընյանը կատարում է բարբառների տերիտորիալ դասակարգում, հենվելով ձևաբանական հատկանիշների տարբերության վրա:

Հայ բարբառագիտության պատմության մեծ իրենց ուրույն տեղն ունեն այսպես կոչված , , ուսական դպրոցի, , ներկայացուցիչների՝ Բ. Պատկանյանի, Ա. Տոմսոնի, Լ. Մսերյանցի աշխատությունները: Նրանք մեզանում առաջինն էին, որ մենագրական ուսումնասիրության նյութ դարձրեցին առանձին բարբառներ: Մինչ այդ բարբառների մասին աշխատություններով հանդես էին եկել Ե. Ռիզսը (*Կոստանդնուպոլսի բարբառի մասին՝ A Vocabulary of 6000 Words Used in Modern Armenian but Not Found in the Ancient Armenian Lexicons*, 1847)

և Հ. Պետրմանը (*Ազուլիսի՝ (Über den armenischen Dialekt von Agulis*, 1866, *Թիֆլիսի՝ Über den Dialekt der Armenier von Tiflis*, 1867):

Հայ իրականության մեծ բարբառի ուսումնասիրության առաջին փորձը (1852թ.) կարելի է համարել Գ. Ավետիզյանցի *Թիֆլիսի բարբառի ուսումնասիրությունը*, որն իր առաջադրած հարցերի լրջությամբ ու կարևորությամբ հանդերձ, միայն առաջադրած է՝ կցված Սալաթ-նովայի երկերի ժողովածուին:

7 Նույն տեղում:

,,Թուսական դարոցի,, ներկայացուցիչները, նպատակ ունենալով տալու այս կամ այն բարձրագույն նկարագրությունը, փորձում են բարձր-ներին ընծանոծ նյութը օգտագործել ընդհանուր-տեսական այնպիսի խըն-դիրների լուծման համար, ինչպիսիք են հայ բարձրանների գոյություն-ը 5-րդ դարում, ժամանակակից բարձրանների ծագումը, բարձրանների և զրաբարի փոխարաբերությունը և այլն:

Զ. Պատկանյանը կատարում է հայ բարձրանների դասակարգման նոր փորձ: "Исследование о диалектах армянского языка" /СПб., 1869/ աշխատության մեջ, նշելով Այտընյանի դասակարգման թերու-թյունները (արևելյան խմբի մեջ Այտընյանն ընդգրկում էր,,Աստ-րախանից մինչև Հնդկաստան,, տարածության վրա գտնվող բարձրա-ները, չտարբերելով այդ խմբի առանձին խոսվածքները, մանավանդ եթև նկատի ունենանք, որ դրանք այնքան տարբեր են, որ հնարավոր չէ դրանց՝ իբրև մեկ բարձրույ մասին խոսել), նա առաջարկում է հա-յերենի բոլոր բազմազան բարձրանները և խոսվածքները բաժանել երկու խմբի՝ արևելյան և արևմտյան: Երկու խմբերի տարբերակիչ հատկանիշ-ներ են համարվում ներգոյական հոլովի (1-ին խմբի բարձրաններում՝ -ում, -ըմ, -ամ վերջավորություններով, 2-րդ խմբի բարձրաններում՝ սեռականով և մեջ կապով - locativus) և բայի սահմանական եղա-նակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակների դրսևորման տարբերու-թյունները (արևելյան խմբում՝ -ում վերջավորությամբ դերբայով և օժանդակ բայով, արևմտյան խմբում՝ կու, կը, կ՝ մասնիկներով)⁸: Զևարանական հատկանիշներից զատ Պատկանյանը նշում է այդ երկու խմբի բարձրանների մի այլ (հնչյունական ընդունի) տարբերակիչ առանձնահատկություն ևս. դա արևելյան և արևմտյան բարձրաններում պայթական բաղաձայնների տարբեր արտացոլումն է: Նա գրում է. ,Արևմտյան բարձրանների տարբերակիչ առանձնահատկությունը արևել-յաններից նաև հնչյունների տեղաշարժն է (переходъ звуков), որի համաձայն վերջիններիս (արևելյան խմբի բարձրանների - ն. ս.) բոլոր խուլերը՝ պ, տ, կ, մ, ծ (tenues) առաջիններում արտա-

Թ Զետաբերական է այն փաստը, որ Պատկանյանը բարձրանների արև-վելյան խմբում առանձնացնում է -լիս վերջավորությամբ ներկա կազ-մող բարձրանները, ինչպես նաև խոյի բարձրուր՝ -ս վերջավորությամբ դերբայով կազմված ներկայով (բերես ում, երթաս ում): Այս բարձրա-ները հետագայում առանձնացվեցին իբրև առանձին ժյուղեր:

սանվում են ծայնեղ՝ p, q, q, z, d (*mediae*)⁹, ,: Այսպիսով, Պատկանյանի մոտ առաջին անգամ ի հայտ է գալիս բարբառների հնչյունական դասակարգման գաղափարը: , , *Исследование о составе армянского языка*, , (СПб., 1864), , , *Исследование о диалектах армянского языка*, , (СПб., 1869), , , *О месте армянского языка в кругу индоевропейских* , , (Тифлис , 1879) աշխատություններում, ինչպես նաև առանձին բարբառների՝ Մուշի, Նախիջևանի և այլն, նվիրված ուսումնասիրություններում Պատկանյանը անդրադառնում է բարբառագիտական կարևորություն ներկայացնող մի շարք հարցերի:

Քննադատելով բարբառների առաջացման այն տեսակետը, ըստ որի բարբառները համարվում են հին, ամբողջ ժողովրդի համար ընդհանուր լեզվի հետագա ձևափոխությունները, Պատկանյանն առաջարկում է բարբառների ծագման իր տեսակետը: Հիմք ընդունելով հայ ժողովրդի կազմավորման վերաբերյալ գոյություն ունեցող այն տեսակետը, որի համաձայն հայերը համարվում են հայկական տարբեր ցեղախմբերի միավորման արդյունք, ցեղեր, որոնք խոսել են իրարից ավել կամ պակաս չափով տարբերվող բարբառներով, նա ժամանակակից բարբառներն էլ համարում է հնուց գոյություն ունեցած հայկական տարբեր ցեղերի առանձին խոսվածքների՝ , , նախապատմական ժամանակներում գոյություն ունեցած հնագույն բարբառների ժառանգները,¹⁰: Նա գրում է. , , Հայոց լեզվի հնագույն բարբառների մասին մենք ոչինչ չգիտենք, բայց համոզված ենք, որ նրանք գոյություն են ունեցել,¹¹ և, փաստորեն անտեսելով բարբառների հետագա ինքնուրույն զարգացման հնարավորությունը, եզրակացնում է, որ , , . . . հայերի ժամանակակից ժողովրդական խոսվածքները զրեթե նույն տեսքով գոյություն են ունեցել և մինչև 5-րդ դարը,¹²: Պատկանյանը ամեն հարմար առիթով նշում է բարբառների ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը ոչ միայն այն պատճառով, որ բարբառային շատ երևույթների բնությունը կարող է նպաստել հայոց լեզվի պատմության որոշ հարցերի լուսաբանմանը, այլև այն նկատառումով, որ բարբառները կանգնած են անհետացման վտանգի առջև: Բարբառների կարևորության մասին խոսելիս

9 К.Патканов, *Исследование о диалектах армянского языка*, СПб., 1869, стр.18.

10 Նույն տեղում, էջ 3-4:

11 К.Патканов, *Исследование о составе армянского языка*, СПб., 1864, стр.ХІУ-ХУ.

12 К.Патканов, *Исследование о диалектах армянского языка*, стр. ІО.

Նա իրավացիորեն նկատում է, որ դրանց մեջ մենք գտնում ենք բա-
ռերի մի զգալի թիվ, որ չեն հանդիպում հին գրական (գրաբար) լեզ-
վում: Իր ուսումնասիրություններում Պատկանյանը բարբառային
տեքստերին իբրև հավելված կցում է բարբառային բառերի բառարան,
որտեղ ընդգրկված են ոչ միայն փոթառյալ բառերը, այլև գրաբարում
չվկայված կամ իրենց հնչյունական տեսքով գրաբարից տարբերվող բը-
նիկ հայերեն բառերը (Ազուլիսի բարբառի էխման, ուխման ձևերը
գրաբարյան ոք-ի դիմաց, Ղարաբաղի բարբառի տկօղեն ձևը կաղին-ի
դիմաց և այլն) :

Բարբառային նշված տարբերություններից գատ նա մատնանշում է
նաև արխաիկ այլ երևույթների գոյությունը բարբառներում և ընդգը-
ծում նման առանձնահատկությունների ուսումնասիրության կարևորու-
թյունը ինչպես հայոց լեզվի պատմության, այնպես էլ համեմատական
բերականության տեսանկյունից: Ոչ միշտ օրինակների և համեմատաբար
ավելի ուշ շրջանի պատկանող երևույթների կողքին հանդիպում են
բավական միշտ դիտողություններ բարբառային մի շարք հնաբանու-
թյունների մասին: Օրինակ՝ Ղարաբաղի բարբառի գենող ձևը գրաբար-
յան գգենուլ-ի դիմաց, անուև-անում, արբենայ-հարբել, աղբիւր-
աղբեր (< աղբեր) , ալիւր-ալէր (< ալբեր) ձևերի մատնանը-
շումը: Նա նկատում է նաև որոշ հին բերականական ձևերի առկայու-
թյունը բարբառներում: Եթե կարելի է առարկել խոյի բարբառի ինչ-
ուը խամար ձևում ինչուը-ի ք-ն հին սեռականի վերջավորություն
համարելու դեմ (ք-ն, հավանաբար, արդյունք է համար-ի ք-ի հա-
մաբանության), ապա նա միանգամայն իրավացի է, երբ նշում է, որ
բարբառային քուևեր սեռականի ձևը ծագում է ոչ թե գրաբարյան քեու-
ից, այլ հնդեվրոպական *suoseros-ից:

Լ. Մսերյանցը նույնպես իր բարբառագիտական ուսումնասիրու-
թյուններում շոշափում և փորձում է լուծել տեսական հետաքրքրու-
թյուն ներկայացնող հարցեր: "ЭТЮДЫ ПО АРМЯНСКОЙ ДИАЛЕКТОЛО-
ГИИ " աշխատության մեջ, , ժողովրդական բարբառների, , առաջաց-
ման հարցի մասին խոսելիս, նա էլ Պատկանյանի նման գտնում է, որ
բարբառները գրաբարի՝ հայ հին գրական լեզվի աղավաղումները չեն.
բարբառները առաջացել են հնագույն ժամանակաշրջանում գոյություն
ունեցած ընդհանուր հայերեն լեզվից, հայ հին գրավոր լեզուն՝ վը-
րաբարը, ժողովրդական բարբառներից մեկն է եղել, որը հանգամանք-
ների բերումով ստացել է գրական մշակում: Այսպիսով, Մսերյանցը
ենթադրում է ընդհանուր հայերենի գոյությունը, որից ծագել են
ինչպես գրաբարը, այնպես էլ մյուս բարբառները: Այդ ընդհանուր
հայերենի , , ֆիզիոնոմիայի, , մասին ամբողջական պատկերացում կազմե-

լու համար միայն գրաբարի ուսումնասիրութիւնը նա անբավարար է համարում: Այդ նպատակով պետք է ուսումնասիրել ժամանակակից կենդանի բարբառները և համադրել դրանց ու գրաբարի տվյալները, որը և հնարավորութիւն կտա վերականգնել ընդհանուր հայերենը կամ նախահայերենը¹⁴: Լ. Մսերյանցը, ինչպես տեսնում ենք, ընդունում է հայ բարբառների գոյութիւնը Մ դարում և դրանից էլ առաջ, բայց և Թարբերակում է ժամանակակից և հնագույն բարբառները, ժամանակակիցները համարելով հնագույնների ժառանգները: Նկատելով մի շարք՝ աղագ-եղաց, աղտելը-եղտելը, առոգանել-ոռոգանել, աղբիւր-աղբելը և այլ գուգահեռ ձևերի գոյութիւնը, նա գրում է, որ դրանք շատ հետաքրքրական փաստեր են նախ և առաջ երկու առումով. այդ գուգահեռ ձևերը մի կողմից՝ թերևս արտացոլում են հենց գրաբարում տեղի ունեցած փոփոխութիւնները, մյուս կողմից՝ դրանց մեծ մասում անկասկած առկա են հայ հնագույն բարբառների՝ ժամանակակից բարբառների, նախնիների, հետքերը¹⁵: Եվ այդ հնագույն բարբառների հետքերի բացահայտման համար, որոնց ուսումնասիրութեան կարևորութիւնը նա ընդգծում է, անհրաժեշտ է հին հայերեն ձեռագրերի լեզվաբանական հետազոտութիւնը: Հարկ ենք համարում նշել, որ բարբառների ծագման մասին Մսերյանցի հայացքներում նկատվում է որոշ հակասականութիւն: Մերթ նա գրաբարը և հայ ժամանակակից բարբառները համարում է ընդհանուր հայերենից առաջացած, մերթ էլ խոսում է գրաբարյան ձեռագրերում պահպանված հնագույն բարբառների հետքերի մասին, փաստորեն ընդունելով հնագույն բարբառների գոյութիւնը անկախ ժամանակակիցներից: Հայ բարբառագիտութեան վերջնական նպատակը նա համարում է հայ բարբառների (այդ թվում և գրաբարի) համադրական ուսումնասիրութեան միջոցով և համեմատական մեթոդի օգնութեամբ ընդհանուր հայերենի վերականգնումը (ընդ որում, ընդհանուր հայերենը համարվում է այն ժամանակաշրջանի լեզուն, որը նախորդել է առանձին հայ բարբառների, այդ թվում և գրաբարի առաջացմանը, մի տեսակ միջին դիրք գրավելով մի կողմից՝ հնդեվրոպական նախալեզվի, մյուս կողմից՝ գրաբարի ու բարբառների միջև):

14 Д. Мсерианц, Армянская диалектология, Москва, 1898, стр. 2-3.

15 Д. Мсерианц, Этюды по армянской диалектологии, Москва, 1897, стр. 6-7.

Համանման ձևով է մտածում և Ա. Տոմսոնը: Նրա կարծիքով, ընդհանուր հայերենի մասին մեր եզրակացությունները պետք է հիմնվեն մի կողմից՝ հայերեն բոլոր բարբառների, մյուս կողմից՝ հնդեվրոպական նախալեզվի տվյալների համադրության վրա¹⁶: Գրաբարը, ինչպես նաև բարբառները, նա համարում է ընդհանուր հայերենից առաջացած, այն տարբերությամբ միայն, որ ,...գրաբարը ընդհանուր հայերենից առանձնացել է ավելի վաղ, մինչև վերջինիս (ընդհանուր հայերենի) վերջնական տրոհումը առանձին, այժմ գոյություն ունեցող, կենդանի բարբառների,¹⁷: Տոմսոնը բարբառների հնչյունական համակարգի նկարագրությունն ու հետազոտությունը կատարում է ենթելով հնդեվրոպական նախալեզվի վիժակից և աշխատում է, ինչքանով այդ հնարավոր է, , ,վերականգնել ընդհանուր հայերենի հնչյունական համակարգը,¹⁸:

Մսերյանցի և Տոմսոնի ուսումնասիրության նպատակից էլ բխում է հետազոտական մեթոդի ընտրությունը: Բարբառային որևէ երևույթ նըրանք քննում են պատմականորեն, հասցնելով մինչև հնդեվրոպական նախալեզվի վիժակը, անհրաժեշտության դեպքում դիմելով նաև զրաբարի տվյալներին, ապա զրանց համադրությամբ վերականգնում են ընդհանուր հայերենի ձևը: Մսերյանցը, օրինակ, գրում է. , ,Ես Մշո բարբառի հնչյունների պատմությունը հանգեցնում եմ, զրաբարի միջնորդությամբ, հնդեվրոպական նախալեզվին,¹⁹: Նյութի այսպիսի քննության ժամանակ նրանց ուշադրությունն են գրավում բարբառային այնպիսի բառեր, որոնք իրենց հնչյունական կազմով տարբերվելով զրաբարից, ավելի մոտենում են հնդեվրոպական վերականգնվող նախաձևերին: Տոմսոնը, օրինակ, Ախալցխայի բարբառի քննության ժամանակ նկատում է, որ զրաբարյան ալևոք, ալրենալ բառերի դիմաց բարբառում առկա են հալեվոևը, խաքֆիլ ձևերը, և զրանք համեմատելով հնդեվրոպական վերականգնվող նախաձևերի ու ցեղակից մյուս լեզուների ձևերի հետ և նշելով հայերենում հ տվող *ք -ի, *թ -ի առկայությունը հ.-և. լեզվում, ընդհանուր հայերենի համար վերականգնում է այդ բառերի հ-ով (հալեվոք, հաքֆել) ձևերը և եզրակացնում է,

16 А. Томсон, Историческая грамматика современного армянского языка города Тифлиса, СПб., 1890, стр. VI.

17 սույն տեղում, էջ XI :

18 սույն տեղում, էջ VI :

19 Л. Мсереянц, Армянская диалектология, стр. I3.

որ Ափալցխայի բարբառը իր հ-ով ձևերով ներկայացնում է , , . . . հա-
յոց լեզվի մի ավելի հին վիժակ, քան զրաբարն է, ,²⁰ :

Հայ բարբառագիտության , , ռուսական դպրոցը, , ներկայացնող այս
լեզվաբանների՝ և Պատկանյանի, և Տոմսոնի ու Մսերյանցի ուսումնա-
սիրություններում հանդիպում են քավական հետաքրքիր դիտողություն-
ների բարբառներում պահպանված զրաբարից տարբեր բառերի, բառածևերի
ու մասնիկների մասին (լեզու-լիզու, -թիւն-թեն, իւղ-յեղ, արբել-
հարփել, անոււն-անում, զգնուլ-զնալ և այլն) : Նրանք բարբառային
այս բառերն ու բառածևերը համարում են զրաբարից ժամանակագրորեն
ավելի հին : Ըստ արժանվույն զնահատելով նրանց կատարածը և միայն
այդպիսի հարցադրումն իսկ (զրաբարից հին երևույթների առկայու-
թյունը բարբառներում) իր ժամանակի համար դիտելով իրեն մեծ ծա-
ռայություն, պետք է նշել, սակայն, որ նրանք զրաբարի և ժամանա-
կակից բարբառների տվյալները քննում են ժամանակագրական նույն
հարթության վրա, անտեսելով բարբառների հետագա ինքնուրույն զար-
գացման հնարավորությունը, նույնացնում են իրենց իսկ տարրերակած
հնագույն և ժամանակակից բարբառները, հստակ չեն տարրերում, թե
ինչն է ընդհանուր հայկականը, ինչն է հատուկ տվյալ բարբառին :
Նկատվում են զրաբարի և ընդհանուր հայերենի նույնացման դեպքեր :

XX դարի սկզբից հայ բարբառագիտությանը սկսում է զբաղվել
Հ. Ամառյանը : 1909 թ. լույս է տեսնում նրա , , Classification
des dialectes arméniens , , , իսկ 1911 թ.՝ , , Հայ բարբառագիտու-
թյուն, ուրվագիծ և դասավորություն հայ բարբառների, , աշխատու-
թյունները, որոնցում Հ. Ամառյանը, առաջին անգամ հայ բարբառագի-
տության պատմության մեջ, կատարում է հայ բարբառների գիտական
դասակարգում : Նշելով մինչ այդ ընդունված տերիտորիալ (աշխարհա-
գրական) դասակարգման թերությունները, և, հստակապես, արևելյան
ու արևմտյան անվանումների ոչ մշտնջեն ու անապատականաբար լինելը
(աշխարհագրական նույն երկայնության վրա գտնվող բարբառները մեղ-
նում են տարբեր խմբերի մեջ, արևմտյան կոչված բարբառներով խոսում
են նաև Արևելյան Հայաստանում և ընդհակառակը), Ամառյանն առաջար-
կում է այլ անվանում, որը , , ոչ միայն չունի այս անհամարություն-
ները, այլև ունի յուրաքանչյուր խմբի բարբառները նույն հատկանի-
շով բնորոշելու առավելությունը, ²¹ : Հայերենի բոլոր բարբառները

20 А. Томсон, Лингвистические исследования, СПб., 1887, стр. 18.

21 Н. Аджарян, Classification des dialectes arméniens, Paris,
1909, p. 13.

նա բաժանում է երեք խմբի. ու մյուզիկն պատկանում են այն բարբառները, որոնք բայերի սահմանական ներկան և անկատարը կազմում են բայի -ու վերջավորությամբ դերբայով և օժանդակ բայով: Այս խմբի բարբառներին հատուկ է -ու վերջավորությամբ ներգոյականը: Կը մյուզիկ բարբառները սահմանական ներկան և անկատարը կազմում են բայի պարզ ձևերին կը մասնիկը (սովորաբար նախադիր) ավելացնելով, առանց օժանդակ բայի օգնության: Այս բարբառները ներգոյական հոլովի հատուկ ձև չունեն: Յ-րդ խմբի բարբառները սահմանական ներկան և անկատարը կազմում են անորոշ դերբայի և եմ օժանդակ բայի օգնությամբ: Եթե Ամառյանի առանձնացրած բարբառների ու և կը մյուզիկը համընկնում են ավանդական արևելյան ու արևմտյան բաժանումներին, ապա այս՝ երրորդ խմբի բարբառները որպես առանձին մյուզիկ առաջին անգամ տարբերակում է ինքը՝ Ամառյանը: Նշելով, որ մինչ այդ լեզվաբանները չեն տարբերակել բարբառների այդ մյուզիկը և այն վերագրել են ու խմբին (տես Բ. Պատկանյանի մոտ), Հ. Ամառյանը առաջարկում է այն անվանել ել մյուզիկ: Խնչպես տեսնում ենք, բարբառները դասակարգելիս նա հիմք է ընդունում ձևաբանական մեկ հիմնական հատկանիշ և ըստ այդ հատկանիշի դրսևորման տարբերության էլ խմբավորում է բարբառները:

Հ. Ամառյանի ծառայությունը հայ բարբառագիտությանը չի սահմանափակվում միայն բարբառների գիտական դասավորությամբ: Նրա գրչին են պատկանում հայերեն մի շարք բարբառների՝ Դարբաղի, Ասլանբեկի, Մարաղայի, Վանի, Համշենի, Նոր Նախիջևանի, Նոր Ջուղայի, Ադեբալի, Կ. Պոլսի, Ագուլիսի, մենագրական ուսումնասիրությունները: Հայոց լեզվի պատմության հարցերի ընկնության հետ կապված նա անդրադառնում է նաև ժամանակակից բարբառների ծագման, բարբառների և գրաբարի փոխարաբերության և այլ հարցերի:

Եթե ,, ուսական դպրոցի, ներկայացուցիչները բարբառների տեղյալները համեմատում էին հնդեվրոպական վիճակի հետ (գրաբար միջանկյալ օղակով), ապա Ամառյանը համեմատության եզր է ընտրում գրաբարը, բարբառային այս կամ այն երևույթի զարգացումն ու պատմությունը ցույց տալու համար ելակետային համարելով գրաբարի վիճակը: Մոտեցման նման տարբերությունը պայմանավորված է հայ բարբառների ծագման մասին ունեցած տեսակետների տարբերությամբ: Ամառյանը, ընկնելով հայ հին գրականության (եզնիկ, Կորյուն և այլն), ինչպես նաև Թրակացու քերականության Թարգմանության և Նրա մեկնությունների մեջ եղած առանձին փաստերն ու դիտողությունները հայ բարբառների մասին, եզրակացնում է, ,, ... որ մեսրոպյան շերտն ու հայերենի բարբառները չկային: ... Այն տարբերությունները,

որ կարելի էր նկատել զանազան զավառների խոսակցության միջև, կազմում էին ոչ թե բարբառային տարբերություններ, այլ ավելի միշտ բառով՝ ենթաբարբառային,²² Հետևաբար, Մ դարում բարբառներ, ժամանակակից ըմբռնմամբ, գոյություն չունեին: Բարբառների առաջացման ժամանակի հարցը Ամառյանը համարում է հայ բարբառագիտության առաջին և ամենակարևոր խնդիրը: Բարբառների ծագման մասին գոյություն ունեցող երկու կարծիքներից (1. բարբառները ժամանակակից և կամ ավելի հին են գրաբարից, 2. բարբառները գրաբարի²³ շարունակությունն են և, հետևաբար, նրանից ավելի ուշ են կազմավորված) Ամառյանն ընդունում է երկրորդը: Զննելով Գր. Վանցյանի, Նախաբայերենի հետքեր գոկերենում, (ՀԱ, 1899, էջ 147-149, 1901, էջ 180-181) հոդվածի հիմնական դրույթները, նա համոզիչ փաստարկներով հերքում է Ազուլիսի բարբառի՝ գրաբարից հին լինելու կարծիքը²⁴: Բարբառների ծագման թվականը նա համարում է ժժ դարը, քայց և անմիջապես ավելացնում է. , , Տարակույս չկա, որ այս թվականը (ժժ դար) , որ դրինք հայերեն բարբառների ծագման համար, առաջին և վերջին եզրը չէ: Կան բարբառներ, կամ ավելի միշտ, բարբառային երևույթներ, որոնք ավելի ուշ են առաջացած, ինչպես որ կան երևույթներ էլ, որոնք դեռ նոր միայն սկսել են ձևանալ և կամ ապագային պիտի ձևանան,²⁵:

Ուսումնասիրելով մոտ երեք տասնյակ հայ բարբառներ, ըննելով նրանց հնչյունական համակարգը և բառային կազմը, Ամառյանը ուշադրություն է դարձնում բարբառներում գոյություն ունեցող այնպիսի բառերի ու բառաձևերի, որոնք չեն կարող բացատրվել գրաբարի համապատասխան երևույթներով: Առանձին բարբառների ուսումնասիրության ժամանակ նկատված այսպիսի երևույթները հետազայում ամփոփվում և մանրամասն ըննության են առնվում նրա , , Հայոց լեզվի պատմության, , 2-րդ հատորում: Բարբառների՝ գրաբարից տարբեր ձև ունեցող այդ բառերը Ամառյանը խմբավորում է և ըննում առանձին-առանձին, տարբե-

22 Հ. Ամառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1951, 2-րդ հ., էջ 125:

23 , , Գրաբար, , տերմինը այստեղ համապատասխանում է , , հին հայերեն, , անվանմանը:

24 Այստեղ հարկ ենք համարում նշել, որ Գր. Վանցյանի հոդվածում սխալ օրինակների կողքին բերված է նաև բարբառային կադո ձևը, որը նա իրավացիորեն ավելի հին է համարում, քան գրաբարյան կաթ-ը:

25 Հ. Ամառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2-րդ, էջ 381:

րակելով փոխառյալ, դեռևս չստուգաբանված, սխալ գրչություններով ավանդված, ինչպես նաև , , . . . այն բառերը, որոնց բարբառային ձևերը ունին որոշ գրավական՝ ավելի հին լինելու, քան զրաբարի ներկայացրած ձևը, ²⁶ : Մեզ համար առավել կարևոր է վերջին խումբը, որն Ամառյանը ստորաբաժանում է հետևյալ կերպ՝ բառասկզբում հ հավելված, բառավերջում ն հավելված ունեցող բառեր, ք հենարան ի տարբերություն զրաբարի ա հենարանի և ընդհակառակը) ունեցող բառեր, ծայն-դարձի՝ զրաբարից տարբեր աստիճան ունեցող բառեր, բառեր, որոնք զրաբար գրականության մեջ արմատական ձևով չեն ավանդված, այնինչ բարբառներում հանդիպում են և, վերջապես, հնդեվրոպական ծագման արմատներ, որոնք պահպանվել են բարբառներում, բայց չեն ավանդվել կամ, թերևս, չեն եղել հին հայերենի շրջանում:

Հ. Ամառյանից հետո և նրա օրինակով հայ բարբառների ուսումնասիրությունը զբաղվում են շատ լեզվաբաններ: Հիմնականում ընդունելով բարբառների դասակարգման Ամառյանի առաջարկած սկզբունքը, հետագայում որոշ մշակողներ, մանրամասնման փորձեր են կատարվում:

1939 թ. լույս է տեսնում Ա. Ղարիբյանի , , Հայ բարբառների մի նոր մյուզ, ²⁷ աշխատությունը, ուր նա առաջարկում է բարբառների -ել մյուզը վերանվանել -լ և առանձնացնել մի նոր՝ -ս մյուզ, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ -ել մյուզի մեջ մտնող որոշ բարբառներ (Մեղրու, Կարմևանի, Հաղրուծի, Շաղախի, Արդվինի, Ուրմիո) սահմանական ներկան կազմում են -ս վերջավորությունը դերբայով և օժանդակ բայով: Հետագայում լույս է տեսնում նրա , , Հայ բարբառագիտություն, , աշխատությունը, որտեղ նա հայերեն բոլոր բարբառները բաժանում է երեք խմբի՝ դերբայավոր, մասնիկավոր և զրաբարակերպ: 1-ին խմբի մեջ մտնում են -ում, -լ, -ս մյուզերը, 2-րդ խմբի մեջ՝ կք, կա, հա մյուզերը, 3-րդ խմբի մեջ՝ ներկայի զրաբարակերպ կազմություն ունեցող բարբառները: Նա առանձնացնում է և մի չորրորդ խումբ՝ կոչելով այն միջմյուզային: Այս դասակարգման հիմքում ևս փաստորեն ընկած է ձևաբանական սկզբունքը, բայց նկատի են առնվում ոչ թե ներկա ժամանակի կազմության միջոցները՝ ներկայի նյութական արտահայտությունը, դրսևվորումը (-ում, կք, -ել) , այլ այդ ժամանակի կազմության եղանակը, բարբառների ձևաբանական, տվյալ դեպքում խոնարհման համա-

26 Հ. Ամառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2-րդ, էջ 140:

27 Ա. Ղարիբյան, Հայ բարբառների մի նոր մյուզ, Պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ, հ. 11, Երևան, 1939:

չարգում եղած տիպաբանական ընդհանրությունները:

Ղարիբյանը բարբառների ձևաբանական դասակարգման կողքին առաջարկում է նաև բարբառների հնչյունաբանական դասակարգում: , , Հայերեն բարբառների դասակարգման խնդիրը, ²⁸ հողվածում, խոսելով բարբառների ձևաբանական դասակարգման գիտականության և տերիտորիալ դասակարգման նկատմամբ ունեցած առավելությունների մասին, նշում է նաև, որ բարբառների դասակարգման հարցը չի կարելի սուղուած համարել: Նկատվում է, որ ձևաբանորեն միմյանց նման և նույն ծյուղին դասվող բարբառները տարբեր են իրենց հնչյունական համակարգով և ընդհակառակը: Այս հանգամանքը նկատի առնելով, Ղարիբյանը ընդգրծում է բարբառների հնչյունաբանական դասակարգման անհրաժեշտությունն ու կարևորությունը: Նշված հողվածում և հետագայում լույս տեսած , , Հայ բարբառագիտություն, , աշխատության մեջ նա կատարում է բարբառների հնչյունաբանական դասակարգում, հիմք ընդունելով հայերենի պայթական բաղաձայնների համակարգի օրինաչափ փոփոխությունները տարբեր բարբառներում:

Նա տարբերում է հին հայերնի պայթականների՝ բարբառներում կրած փոփոխությունների երեք տիպ՝ առաջին տեղաշարժ, 2-րդ տեղաշարժ, տեղաշարժ-տեղափոխություն: Նկատի ունենալով այս փոփոխությունները, նա առանձնացնում է բարբառների հետևյալ ենթախմբերը. երկաստիճան ձայնեղադուրկ, երկաստիճան խլազուրկ, եռաստիճան խլազուրկ և քառաստիճան բաղաձայնական համակարգ ունեցող բարբառներ:

Հնչյունաբանական դասակարգում կատարելու ընթացքում Ղարիբյանը նկատում է հ. - ե. նախալեզվի և բարբառների հնչյունական համակարգերի համապատասխանություններ: Այն, որ հնդեվրոպական նախալեզվի համար վերականգնում են քառաստիճան բաղաձայնական համակարգ (2 ընդհնդ-ձայնեղների շարքով), և որ հայերնի որոշ բարբառներում առկա են շնդնդ-ձայնեղներ՝ ի տարբերություն գրաբարի, Ղարիբյանին հիմք է տալիս հայերնի այդ բարբառների բաղաձայնական համակարգերը, հետևարար նաև այդ բարբառները, անմիջականորեն ընկնել հնդեվրոպական նախալեզվից և առաջ բաշել հայերն բարբառների առաջացման իր տեսակետը: Մասնագիտական պարբերականների (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1958-1960 և Вопросы Языкознания, 1959-1961) էջերում ծավալված բանավեճերի ժամանակ տպագրած իր հողվածներում, ինչպես նաև այլ աշխատություններում, նա այն կարծիքն է հայտնաւում, որ հայերնի բոլոր բարբառներից հնդեվրոպական նախալեզվի բաղաձայնա-

28 Ա. Ղարիբյան, Հայերն բարբառների դասակարգման խնդիրը, Պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ, Երևան, 1911, հ.19:

զան համակարգին ավելի մոտ են կանգնած Փոքր Հայքի տերիտորիայում եղած բարբառների հնչյունական համակարգերը, և գտնում է, որ , , . . . հայ բարբառների ըզդածայնական համակարգի այդ տարրերակը ամենահինն է. այստեղից են սկսվում հայերեն լեզվի բոլոր բարբառների, ինչպես նաև հին հայերենի ըզդածայնական համակարգի տարրերակների գոյացումները, ²⁹: Այսպիսով, եզրակացնում է Ա. Ղարիբյանը, Փոքր Հայքում գտնվող բարբառները առաջացել են հնագույն ժամանակներում, նախահայկական շրջանում՝ հնդեվրոպական նախալեզվից անջատվելուց հետո. այնուհետև, հայ ժողովրդի կազմավորման շրջանում առաջացել են Կենտրոնական և Արևմտյան Հայաստանի բարբառները. , , . . . զրաբարի ըզդածայնական համակարգը ավելի երիտասարդ գոյացում է և հնդեվրոպական վիճակից ավելի հեռացած, ³⁰, բան վերը նշվածները, իսկ արեւելյան բարբառները առաջացել են ուշ շրջանում: Ընդունելով հայ բարբառային միավորների գոյությունը հայոց լեզվի զարգացման բոլոր փուլերում՝ սկսած հնագույն ժամանակներից, բնական է, որ Ղարիբյանը պետք է անդրադառնար նաև հայ բարբառներում զրաբարից հին երևույթների առկայության հարցին: Ա. Ղարիբյանը անում է որոշ հետաքրքրական դիտողություններ բարբառային հնաբանությունների մասին (5-ը անցումը ուրարտական ազդեցությամբ բացատրելը, շնչեղծայնների առկայությունը և այլն) : Մի կողմ թողնելով այն դիտողությունները, որոնք վերաբերում են բարբառների ըզդածայնական համակարգերին, որոնց մասին բավական շատ է խոսվել նշված բանավեճերի ժամանակ, անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի անդրադառնալ բարբառային այն առանձնահատկություններին, որոնք նա համարում է զրաբարից հին և հնդեվրոպական լեզվին ավելի մոտ: Օրինակ, Արամոյի բարբառի երկբարբառների և երկար ձայնավորների կապակցությամբ նա հայտնում է հետևյալ միտքը. , , Արամոյի բարբառում երկբարբառները մասամբ հիշեցնում են զրաբարին, բայց մեր կարծիքով նրանք ավելի մոտ են հնդեվրոպական նախալեզվին, հնդեվրոպական նախալեզվի հետ նույնն են Արամոյի բարբառի երկար ձայնավորները, ³¹ և բերում է օրինակներ՝ իւայր < ալյուր, իրէյս < երես, ոլդ < աղ, ոլդի < աղբ և այլն: Պետք է նշել, սակայն, որ հ.-ե. երկար ձայնավորները հայերենում սովորաբար արտացոլվում են այլ ձայնավոր-

29 Ա. Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտական հետազոտությունների հիմնական արդյունքները Սովետական Հայաստանում, ԳԲՀ, 1958, № 1, էջ 38:

30 նույն տեղում, էջ 36:

31 Ա. Ղարիբյան, Հայերեն նորահայտ բարբառների մի նոր խումբ, Երևան, 1958, էջ 10:

ներով (ծ-ի, ծ-ու և այլն), իսկ հայերենի երկբարբառները ոչ միշտ են հանդիսանում հ-ե. երկբարբառների արտացոլում (օր. հայր բառում այ երկբարբառը հ.-ե. երկբարբառի արտացոլում չէ. այն հ.-ե. -ate- հնչյունապակցությանն է համապատասխանում): Այսպես, բերված օրինակներում, երբ զրաբարի ծայնավորի դիմաց Արամոյի բարբառը ունի երկար ծայնավոր կամ երկբարբառ, հ.-ե. նախաձևում այդպիսիք չկան (աղ, հ.ե. *sal, բրբռ. աղ, եղես, հ.-ե. *prep-s-, բրբռ. իռէլս). Եթե նույնիսկ առկա է երկբարբառ, ապա բարբառում առկա երկբարբառին ավելի մոտ չէ (զրաբարյան ալեւը-ի դիմաց բարբառն ունի իւայը, որը բոլորովին էլ ավելի մոտ չէ հնդեվրոպականին. ալեւը-ը նույնիսկ համարվում է փոխառություն հուն. ἄλευρον -ից): Ինչ վերաբերում է Արամոյի բարբառում երկար ծայնավորների ու երկբարբառների առկայությանը և դրանց առատությանը, որ նա բացատրում է բարբառին հատուկ երաժշտական շեշտի ազդեցությամբ, որով նա նմանվում է հ.-ե. լեզվին, ապա նույնիսկ այս ենթադրության միշտ լինելու դեպքում պետք է խոսել ոչ թե ծագումնաբանական, այլ տիպաբանական ընդհանրությունների մասին:

Ղարիբյանն իր բարբառագիտական ուսումնասիրություններում բերում է բավական փաստական նյութ, որը կարող է շատ օգտակար լինել բարբառային առանձնահատկությունների ուսումնասիրության ժամանակ:

1940-ական թվերից սկսած հայերենի առանձին բարբառներով ու խոսվածքներով սկսում են զբաղվել շատ լեզվաբաններ: Հետազոտվում են բարբառային նոր միավորներ, զրվում են բարբառների ու խոսվածքների մենագրական ուսումնասիրություններ: Այդ մենագրությունների հեղինակները, նպատակ ունենալով բարբառների նկարագրությունը, առանձնահատուկ քննության նյութ չեն դարձնում դրանցում պահանջված ոչ կանոնական, շեղվող երևույթները, որոնց մեջ շատ հաճախ կարելի է տեսնել հնդեվրոպական արխաիկ տարրեր: Միայն առանձին ուսումնասիրողների մոտ հանդիպում են թոռուցիկ դիտողություններ՝ բարբառային այս կամ այն ձևի արխաիկության մասին:

Այս տեսակետից րացառություն է է. Աղայանի, Մեղրու բարբառը, (Երևան, 1951) աշխատությունը, ուր նա ոչ միայն նշում է բարբառային որոշ հին երևույթներ, այլև բառացանկի կազմման ժամանակ հատուկ ուշադրություն է դարձնում բարբառային այն բառերի վրա, որոնք ավանդված չեն հայ հին մատենագրությամբ և փոխառյալ չեն այլ լեզուներից ու բարբառներից: Հետագայում այս մենագրությանը կցված, Հայ բարբառների դասակարգումը, հավելվածում, նա, հիմք ընդունելով նոր նախկին դասակարգման մեջ չմտնող բարբառների ու խոսվածքների հայտնաբերումը, որի հետևանքով ի հայտ եկավ հին դասա-

կարգման անբավարարությունը, և նպատակ ունենալով հաղթահարել այն, առաջարկում է բարրառների տիպաբանական դասակարգում:

Նա ևս դասակարգման հիմք է ընդունում ներկայի կազմությունը, բայց ոչ թե ներկա ժամանակի կազմության նյութական արտահայտությունները, այլ , , . . . այն սկզբունքը, որ ընկած է այդ ձևերի կազմության հիմքում, ³²: Փաստորեն Աղայանը ևս, անկախ Ղարիբյանից, բարբառների դասակարգման հարցում հանդես է բերում տիպաբանական մոտեցում: Ելնելով բարբառների դասակարգման այս սկզբունքից, նա տարբերում է բարբառների երկու ժյուղ. բարբառներ, որոնց ներկայի կազմությունը դերբայական է և զբաղաբաղեցնող-մասնիկավոր կազմությունը ներկա ունեցող բարբառներ: Առաջին ժյուղը ստորաբաժանվում է ում, ել, ս, իսկ երկրորդը՝ կը, կա, հա ենթաժյուղերի:

Հետագայում, վերը նշված բանավեճերի ժամանակ տպագրած, ինչպես նաև բարբառային հնագույն տարբերությունների հարցին նվիրված հոդվածներում Աղայանը, հիմնականում համախոս լինելով բարբառների ծագման Աճառյանի տեսակետին, անհրաժեշտ է համարում որոշ մշտագրություններ կատարել, այդ թվում մշտում մտցնել նաև հարցադրման մեջ: Նա առաջարկում է տարբերակել հին հայերեն և նոր հայերեն բարբառներ: Հին հայերեն բարբառներ ասելով հասկանում է մ.թ.ա.

XY — XIX դդ. մինչև մ.թ. IY — V դդ. եղած հայերեն բարբառները, որոնց հիման վրա էլ կազմավորվել է հին հայերեն համաժողովրդական լեզուն: , , Հին բարբառների մահացման պրոցեսին զուգընթաց տեղի է ունենում նոր բարբառների սաղմնավորման պրոցեսը, և V դարում, ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները, արդեն ունենք բարբառային այնպիսի տարբերություններ, որոնք հետագայում ավելի ու ավելի խորանում են: Այսպիսով, IY և V դդ. մոտավոր սահմանագիծն են հանդիսանում հին հայերեն բարբառների մահացման և նոր բարբառների սաղմնավորման, ³³: Այսպիսով, է.Աղայանը փաստորեն զարգացնում և ավելի հստակորեն է արտահայտում Բ. Պատկանյանի և Լ. Մսերյանցի այն միտքը, որ շնայած ոչինչ հայտնի է հին հայերեն բարբառների մասին, բայց նրանց գոյությունը կասկածից վեր է: Անդրադառնալով զրաբարի ու ժամանակակից բարբառների և հին հայերեն բարբառների կապի հարցին, նա գտնում է, որ հայերեն հնագույն բարբառների առանձին տարրեր պահպանվել են ժամանակակից բարբառներում, բայց , , ոչ թե օրինաչափ կերպով, այլ առան-

32 է. Աղայան, Մեղրու բարբառը, Երևան, 1954, էջ 402:

33 է. Աղայան, Նոր հայերեն բարբառների առաջացման հարցի մասին, ՊՔՀ, 1958, № 2, էջ 227:

ծին հետքերի ձևով, ³⁴

Հետաքրքրական է, ,Հին հնդեվրոպական բարրառները, , ժողովածու-
ում Վ. Վինտերի, , Վաղ բարբառային տարբերությունների հետքեր հին
հայերենում, , հոլվածք: Ելնելով այն նախադրյալներից, որ բարբա-
րները մեկ լեզվի տարբերակներն են, որոնք բնորոշվում են նախալեզ-
վի միասնական հատկանիշների տարամետ զարգացման միտումներով և
որ հակադիր ձևերը մեկ նկատարին ձևի տարբեր զարգացումներն են,³⁵
նա բնում է հնդեվրոպական միևնույն հնչյունների և հնչյունական
կապակցությունների տարբեր, հակասական զարգացումները հայերենում:
Նա բերում է այդպիսի տարբեր արտացոլումների օրինակներ և՛ բաղա-
ժայնական, և՛ ժայնավորական համակարգերից: Համեմատելով այդպիսի
գույզեր, ինչպիսիք են վնշտասան և վնթսուն, հնում և հնում,
աղբիւր և աղբւր, թառամիւ և թառամիւ և այլն, որտեղ հնդեվրո-
պական նույն հնչյունները հայերենում արտացոլվել են տարբեր կերպ,
Վ. Վինտերը եզրակացնում է, որ չի կարելի պնդել, թե հին հայե-
րենը լեզվական տեսակետից համասեռ է եղել, հակառակ դեպքում շատ
բառերի այս կամ այն հնչյունական կազմն ունենալը կմնա անբացատ-
րելի: Հին հայերենի ժամանակաշրջանի համար նա կանխադրում է երեք
բարբառի գոյություն և հարց բարձրացնում, թե դրանցից որը պետք
է համարվի դասական հայերենի գլխավոր աղբյուրը: Նա իրավացիորեն
գտնում է, որ իր կատարած բառաքնությունների հիման վրա առայժմ
չի կարելի որևէ եզրակացություն հանգել, քանի որ դրանք, ,ալելի
շատ ընտրովի են, քան սպառիչ, ³⁶:

Հայ բարբառների դասակարգման հարցին սկզբունքորեն նոր մոտե-
ցում է հանդես բերում Գ. Զահուկյանը իր բարբառագիտական գործե-
րում:

Ձևաբանական սկզբունքի փոխարեն նա առաջ է քաշում այսպես կոչ-
ված պատմա-ձևաբանական սկզբունքը. այս դեպքում նա դարձյալ հիմք
է ընդունում ներկա ժամանակի կազմության՝ բարբառներում օգտագործ-
վող միջոցները, բայց ոչ նրանց ժամանակակից ձևերով, այլ նկատի
է առնում նրանց (այդ ձևերի) պատմական զարգացումը, հանգեցնե-
լով դրանք ելակետային վիճակին (հաշվի են առնվում նաև սիլաբա-
նական ընդհանրությունները): Հայ բարբառների ձևաբանական-տիպա-

34 է. Աղայան, Բարբառային հնագույն տարբերություններ հայե-
րենում, , Տեղեկագիր, , 1958, № 5, էջ 80:

35 W. Winter, *Traces of Early Dialectal Diversity in Old Arme-
nian*, "Ancient Indo-European Dialects", Los Angeles, 1963, p. 201.

բանական դասակարգման ժամանակ առանձնացվել էին բարբառների երկու խումբ. դերբայավոր և գրաբարակ երգ-մասնիկավոր (ըստ Ջահուկյանի անվանման՝ դերբայակզմ և գրաբարառիկ-նշանմասնիկավոր) . Ջահուկյանը նշում է, որ այդ երկու խմբերը պատմականորեն համընկնում են ավանդական բաժանմանը արևմտյան ու արևելյան բարբառների:

Գ. Ջահուկյանն արտահայտում է նաև այն միտքը, որ բարբառների հնչյունաբանական դասակարգումը նշանակալից չափով արտացոլում է բարբառային տարբերությունները հատկապես մինչև XI դարը, ձևաբանական դասակարգումը՝ հիմնականում XI դարից հետո ընկած շրջանը: Այլ կերպ ասած, բարբառների հնչյունական տարբերություններին վերագրվում է ավելի մեծ հնություն և նշվում է ձևաբանական հիմնական տարբերությունների սկզբնավորման շրջանը:

Իր, , չայ բարբառագիտության ներածություն, , աշխատության մեջ նա առաջ է քաշում բարբառների՝ գուգաբանական-վիճակագրական սկզբունքի կիրառմամբ բազմահատկանիշ դասակարգում կատարելու խնդիրը: Ինչպես հայտնի է, հայ բարբառների դասակարգումը մինչ այդ կատարվել էր որևէ՝ աշխարհագրական (տեղիտորիալ), ձևաբանական կամ հնչյունական հատկանիշի հիման վրա: Հեղինակի բազմահատկանիշ դասակարգման սկզբունքը փաստորեն ներկայացնում է նշված սկզբունքների յուրօրինակ համադրությունը և զարգացումը:

Չայ բարբառների դասակարգման հիմքում դրվում է 100 հատկանիշ՝ 50 հնչյունական, 50 քերականական, որոնց ընտրության չափանիշ են համարվել նրանց կառուցողությունը և տարածվածությունը: Հատկանիշների ընտրությունը կատարվել է այնպես, որ ըստ հնարավորին համամասնորեն արտահայտվեն լեզվական մակարդակի տարբեր կողմերը: Հատկանիշներն առնվում են համաժամանակյա (ստատիկ) կտրվածքով: Բարբառային միավորները բնութագրելու համար իբրև համեմատության եզր նա վերցնում է ոչ թե գրաբարը կամ արդի գրական լեզուներից որևէ մեկը, ինչպես արվել է մինչև այժմ, այլ բարբառային հատկանիշների բացառմամբ հասնում է մի ոչ բարբառային ընդհանուր-բարբառային վիճակի, որը բարբառային բոլոր 100 հատկանիշների համար կունենա միայն բացասական նիշեր, իսկ գրական լեզուները և բարբառները՝ դրական նիշեր: Այլ կերպ ասած՝ նա բարբառները դիտում է որպես մեկ լեզվի տարբերակներ:

Երբ ըստ 100 հատկանիշի հիման վրա կազմված աղյուսակների տվյալների համեմատվում են բարբառային երկու միավորներ՝ Երևանի և Պոլսի բարբառները, ապա պարզվում է, որ այդ բարբառների բայական համակարգում եղած տարբերություններն ավելի քիչ են, քան անվանական համակարգի տարբերությունները, իսկ հնչյունական (բաղաձայ-

նական և ծայնավորային) համակարգերի տարբերությունները գրեթե հավասար են: Սա ցույց է տալիս, որ մեկ հատկանիշը բավարար հիմք չէ բարձրանների դասակարգման համար:

Իր այս աշխատության մեջ Գ. Զահուկյանը առանձին զուգորդում է նվիրում հայերենի բարբառային հնագույն տարբերությունների և ժամանակակից բարբառներում պահպանված հնաբանությունների բնույթին, ի մի բերելով մինչ այդ ուրիշների և իր կողմից նկատված բոլոր փաստերը:

Հնաբանությունների, ինչպես նաև բարբառներում ժամանակագրական տարբեր հնություն ունեցող երևույթների գնահատման Զահուկյանի սկզբունքները բխում են բարբառների առաջացման և ժամանակակից բարբառների ու զրաբարի փոխհարաբերության մասին ունեցած նրա ընդհանուր-տեսական հայացքներից: Ելնելով հայոց լեզվի պատմության իր կատարած շրջանառածանումից՝ հին, միջին և նոր, նա համապատասխանաբար տարբերակում է հին հայերեն, միջին հայերեն, նոր հայերեն բարբառներ: Հին հայերեն բարբառների միջև եղած տարբերությունները հիմնականում ընդգրկում են հնչյունաբանությունը և բառապաշարը: XII դարից սկսած բարբառների միջև եղած տարբերությունները սկսում են խորանալ, ընդգրկելով նաև ձևաբանությունը: Ձևերը է կարծել, ավելացնում է նա, որ նոր հայերեն բարբառները միջին հայերեն բարբառների, իսկ նրանք էլ հին հայերեն բարբառների, վերջիններս էլ՝ նախագրաբարյան շրջանի բարբառների ուղղակի շարունակությունն են:

Կիրառելով լեզվաբանական աշխարհագրության սկզբունքները, նա բարբառները բնորոշում է իրեն լեզվական գոկաբանությունների ամբողջություն: Նա գտնում է, որ բարբառային տարբեր հատկանիշներ կարող են կազմավորված լինել հայոց լեզվի զարգացման տարբեր ժամանակաշրջաններում, որ այս կամ այն շրջանում կարող են տեղի ունենալ բարբառային տարբեր հատկանիշների վերախմբավորումներ: , , Հայերենի ոչ մի բարբառ որևէ էպիսոյում իր բոլոր գծերով լիովին կազմավորված հանդես չի եկել և չէր էլ կարող հանդես գալ: Հայերենի բարբառների հնչյունական, բերականական և բառապաշարային հատկանիշները ձևավորվել են հայերենի պատմության ողջ ժամանակաշրջանում³⁷, : Հետևաբար, բարբառային տարբեր հատկանիշներ՝ կազմավորված լինելով հայոց լեզվի զարգացման տարբեր ժամանակաշրջաններում, կարող են ունենալ տարբեր հնություն: Բացառված չէ նաև,

37 Գ. Զահուկյան, Հայ բարբառագիտությունը և հայերենի բարբառների ծագման հարցը, ՊՔՀ, 1959, № 2-3, էջ 311:

որ ըարբառային որևէ հատկանիշ կարող է ունենալ ավելի մեծ հնություն, քան զրաբարը: Նա միաժամանակ նշում է նաև, որ հայերեն ոչ մի բարբառ իր հնչյունական, քերականական և բառապաշարային հատկանիշներով ամբողջությամբ չի կարող ավելի հին լինել, քան զրաբարը: Քահուկյանը քննում է թարբառային հնաբանությունները (ոչ միայն հնդեվրոպական քնույթի) և դրանք խմբավորում՝ տարբերելով հնչյունական, քերականական և բառային հնաբանություններ:

Հայերենի ժամանակակից բարբառների ուսումնասիրությունը, ինչպես նշվեց, բավական աշխուժացավ մեր դարի 40-ական թվականներին սկսած: Գրեթե բոլոր հետազոտողներն էլ որդեգրեցին բարբառների նկարագրության Հ. Աժառյանի մեթոդը: Հնչյունական առանձնահատկությունների քննության ժամանակ նրանք համեմատության եզր են ընտրում զրաբարը, դրանով իսկ լուելյայն ընդունելով բարբառների՝ զրաբարից ուշ գոյացումներ լինելու Հ. Աժառյանի տեսակետը: Հնչույթային համակարգը քննելիս ըերում են զրաբարյան ձայնավոր ու քաղաձայն հնչույթները, երկբարբառները և դրանց բարբառային համապատասխանությունները, սահմանելով այն օրինաչափ փոփոխությունները, որոնց ենթարկվել են դրանք բարբառներում: Նշելով օրինաչափությունները, ըստ հնարավորին առանձնացվում են շեղումները և բարբառներում հանդիպող այնպիսի առանձնահատկությունները (ինչպես հնչյունական, այնպես էլ քերականական), որոնք հնարավոր չէ բացատրել զրաբարի միջոցով: Բառային կազմի քննության ժամանակ ևս հետազոտողներն առանձնացնում են, այսպես կոչված, բարբառային բառեր, որոնք զրաբարի միջոցով չեն անցել բարբառներին: Դրանց մի մասը այլ լեզուներից և բարբառներից փոխառված բառեր են, մի մասն էլ՝ չստուգաբանված, անհայտ ծագումով բառեր. ահա բառերի այդ շարքում հանդիպում են ակնհայտորեն հնդեվրոպական ծագում ունեցող արմատներ: Բարբառային հնչյունական և քերականական առանձին

երևույթների քննությունը ևս ցույց է տալիս, որ դրանց որոշ մասն էլ կարող է հնդեվրոպական քնույթի ունենալ: Բարբառային այսպիսի առանձնահատկությունները մենք համարում ենք հնդեվրոպական հնաբանություններ, ի տարբերություն բարբառներում հանդիպող այլ կարգի՝ ենթաշերտային, առշերտային հնաբանությունների: Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ մեր քննության նյութը սահմանափակում ենք հայերենի հնդեվրոպական ծագման բառերի շրջանակով, քանի որ մեր նպատակն է վեր հանել հայ բարբառների հնդեվրոպական շերտով բացատրվող առանձնահատկությունները:

Այն դրույթը, որ ժամանակակից հայ բարբառներում գոյություն ունեն զրաբարից ավելի հին երևույթներ, այժմ արդեն անվիճելի և ընդունված տեսակետ է: Մյուս կողմից, անվիճելի է նաև այն, որ զրաբար մատենագրության մեջ առկա բարբառային տարբերությունների հետքերը անառարկելիորեն վկայում են նախազրաբարյան շրջանում բարբառների գոյության մասին: Պետք է ենթադրել, որ հին հայերենի՝ որպես ընդհանուր խոսակցական լեզվի գոյության ժամանակ անպայմանորեն գոյություն են ունեցել հայ բարբառներ, որոնք իրարից տարբերվել են զարգացման տարբեր միտումներով: Հենց զրաբարում պահպանված՝ գուգաձևությունները դրանց գոյության անհերքելի ապացույցն են: Եվ քանի որ զրաբարը բարբառային հիմքի վրա զրական մշակում ստացած լեզու է, ապա բնական է, որ հենց այդ նույն ժամանակաշրջանում խոսակցական լեզվում շարունակեին գոյություն ունենալ բարբառային տարբերություններն ու գուգաձևությունները և ապա անցնեին հաջորդող ժամանակաշրջանի լեզվին: Բարբառային այդ տարբերությունները կարող էին հասնել մինչև ժամանակակից բարբառները:

Այսպիսով, հնդեվրոպական հնաբանություններ ենք համարում ոչ միայն հ. - ե. ընդհանրության շրջանին հանգող բարբառային առանձնահատկությունները, այլև բարբառային այն երևույթները, որոնք նախազրաբարյան շրջանի հայերենի զարգացման տարբեր միտումների արտահայտությունն են:

Այստեղ հիմնականում անդրադառնալու ենք բարբառների հնչյունական և բառակազմական հնաբանություններին: Հետևելով Ջահուկյանին, մենք ևս կարծում ենք, որ հնչյունական տարբերությունները կարող են լինել հնագույն տարբերությունների վկայություններ: Հնչյունական առանձնահատկությունների քննության ժամանակ ամեն մի առանձին դեպքում աշխատել ենք ցուցաբերել տարբերակված մոտեցում և ըստ հնաբանության փորձել ենք սահմանազատել հնաբանություններն ու հետագա նորագոյացումները, որոնց որոշման չափանիշները տրվում են կոնկրետ նյութի քննության ժամանակ: Բառակազմական հնաբանությունների մեջ քննում ենք բարբառների՝ զրաբարից տարբեր հին ածանց կամ ածական ունեցող ձևերը, այն բառերը, որոնք զրաբարում հանդես են գալիս բաղադրյալ, իսկ բարբառներում՝ արմատական ձևով, այն բառերը, որոնց բարբառային ձևերն ավելի ամբողջական են, քան զրաբարյան ձևերը, ինչպես նաև ծայրահարձային տարբերությունները: Այսպիսով, Գ. Ջահուկյանի նշած բառային հնաբանություններից մենք առանձնացնում ենք վերը նշվածները՝ անվանելով դրանք բառակազմական հնաբանություններ, բառային հնաբանություններ համարելով միայն այն-

պիսի բարձրացին բառերը, որոնք ակնհայտորեն հնդեվրոպական արմատներ են, բայց չեն ավանդվել մեզ գրաբարից:

Անհրաժեշտ է նշել, որ մեր նյութը բաղել ենք բարձրացին մե- նագրություններից և այլ կարգի ուսումնասիրություններից (զավա- տական բառարաններ, հոդվածներ, ղիսնրոացիաներ և այլն):

Հ Ն Զ Յ Ո Ւ Ն Ա Կ Ա Ն Հ Ն Ա Բ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Հնչյունական հնաբանությունների մեջ միավորում ենք բարբառ- ների հնչյունական այնպիսի առանձնահատկությունները, որոնք գրա- բարի համապատասխան երևույթներով չեն կարող բացատրվել, այսինքն՝ գրաբարյան բառերի՝ այդ բարբառին ընդդեմ հնչյունափոխություն- ների ենթարկված ձևերը չեն, փոխառություններ չեն այլ լեզուներ- ից ու բարբառներից և իրենց հնչյունական կազմով ավելի մոտ են այդ բառերի հնդեվրոպական վերականգնվող նախաձևերին:

ՀնԶՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՎԵԼՈՒՄ

Ժամանակակից հայ բարբառներում հանդիպում են բառեր, որոնք գրաբարյան համապատասխան բառերից տարբերվում են հնչյունների բա- նակով (հավելում կամ կորուստ): Հնչյունների հավելում, ավելի միջոտ հավելական հնչյուններ կարող են լինել բառակզբում, բառա- միջում, երբեմն էլ նաև բառավերջում: Այդպիսի հավելական հնչյուն- ներ ունեցող բառերի կազմության համեմատական քննությունը հաժախ հանգեցնում է այն մտքին, որ այդ հնչյունները կարող են իրենց համապատասխանությունը ունեցած լինել հ.-ե. լեզվում, քանի որ համանման երևույթների հանդիպում ենք նաև հնդեվրոպական այլ լե- զուներում:

Այժմ քննության առնենք հայերեն բարբառային այն բառերը, որոն- ցում առկա են հավելական հնչյուններ:

ՀԱՎԵԼԱԿԱՆ ՀնԶՅՈՒՆՆԵՐ ԲԱՌԱՍԿՋՐՈՒՄ

1. Հ հնչյունի հավելումը

Գրաբարում ճայնավորով սկսվող մի շարք բառեր ժամանակակից

խաբառներում բառասկզբի ծայնավորից առաջ ունեն հ: Այդ նախահունչ հ-ի ծագման վերաբերյալ գոյություն ունեն տարբեր կարծիքներ: Ուսումնասիրողների մի մասը այն համարում է հետագա հավելում, մյուսներն էլ որոշ բառերում հանդես եկող հ-ն համարում են հնդեվրոպական հնարանության արտացոլում, առանց բացատրության թողնելով հ. - ե. *p -ին կամ *s -ին չհանգող հ-ի առկայությունը (Հ. Աճառյան): Որոշ հետազոտողներ էլ հ-ին վերագրում են իմաստադրերապիչ գործառություն, հենվելով իմաստային որոշ տարբերակվածություն ունեցող այնպիսի զուգահեռ ձևերի առկայության վաստի վրա, ինչպիսիք են՝ ոգի-հոգի, արած-հարած, արբել-հարբել (Ա. Զեքեյան)³⁸:

Հ. Աճառյանը իր ,,Հայոց լեզվի պատմության,, երկրորդ հատորում բնականով բառասկզբում հ ունեցող բառերը, դրանք բաժանում է չորս խմբի: Առաջին խմբի մեջ ընդգրկվում են բնիկ հայերեն այն բառերը, որոնց հնիս. ձևերը ունեն հայերենում ընդհանրապես հ-ով արտացոլվող, բայց զրաբարում չափանված *p կամ *s : Երկրորդ խումբն են կազմում բնիկ հայերեն այն բառերը, որոնց զրաբարյան, ինչպես նաև հնիս. ձևերը չունեն բաբառային հ-ին համապատասխանող որևէ հնչյուն: Երրորդ խմբի մեջ մտնում են փոխառյալ բառերը, որոնք ինչպես փոխառու լեզվում, այնպես էլ զրաբարում բառասկզբում հ չունեն: Չորրորդ խումբը դեռևս չստուգաբանված, անհայտ ծագումով բառերն են, որոնց ,,... հ, յ հավելվածի հարցն էլ մնում է անորոշ,³⁹:

Առաջին խմբի մեջ մտնում են հետևյալ բառերը՝		
ալևոր / ալի-աւոր/	*plio-	հալիվոր
ամառն	*səmərom	համառ
ամէն	*səmo-	համէն
անիծ	*nid-ə	հանիծ
անկանիմ	*səng-	հրհհնել
աջ	*sədhiəs	յաջ
առու	*srutis	հառու, յառու
արբենամ	*sərbh-	հարբենալ, հարբիլ
արթուն	*prth-	հարթուն
աւաղ	*sə-bh- (*bhsə-bh- *bhes-)	հաւաղ
երեսուն	*trikōmtə	յէոսուն, հէոսուն, յարսսուն
երկիմ	* prep-	հերվնալ, յարկալ

38 A.V.Jerejian, The H-Zero Alternation in Classical Armenian, "Word", New York, 1953, volume 9, p. 146-151.

39 Հ.Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ.Բ, էջ 413:

Երի *rīto- Վ.-Ե. *rēito -ից
 Եփեմ *eph-
 Լամ *lā-
 Ով *k^uo-
 Ոտն *pōd-
 Որ *k^uo-
 Որթ *por-thu- < *per-
 Որս *porkō-s
 Ուլ *pō [u] los
 Ուր *k^uu-

Ների
 Նեփել
 Յիլալ
 յով
 յոտ
 Նոր
 Նորթ
 Նորս
 Նուլ
 յուր, Նուր

Երկրորդ խմբի մեջ՝

ազանիլ *ou- (*eu)
 ածել *ag'-
 աղբիւր *bhrēur
 ամբ (ողջ) *ambhō (ողջ)
 այգի *oiuīā
 այծ *aig'-
 անդ *andh-
 անդունդ (ան) *dhundhos
 աչք *ok^ui
 արզանդ *ark^u- ?
 արտ *ag'-ro-s
 արօր *arā-trom (*ara-trom)
 ափ *aph-? *ap-ի կողքին
 Ելանել *el-
 եռալ *ersā-iō < *er(e)s
 երդումս *ertu-?
 երեկոյ *reg^uos-
 երէկ *reg^uos-
 Իսկ (ի) *istuō-?
 Լոր *lo-ro?
 ոռ *orsos
 ործալ *rug-/*reug-
 ուղի *ul-
 ուղուկ *ōl-
 ուս *ōmsos
 օր *audho-

Կազնիլ, խազնիլ
 Կածել
 Կաղբիւր, յաղթուր
 Կամբողջ
 Կէզի
 յէծ
 Կանդ
 Կանդունդ
 յաչք
 Կարզանդ
 յարտ
 Կարօր, խարօր
 յափ
 յելնել
 Կեռալ
 յերդումս
 Կիրիկուն, Կարակու
 Կերէկ
 Կսկի
 Կլոր
 յոռ
 Կործալ
 Կողի, Կղի
 Կղուկ
 յօսս, յուս, Կուս
 յօղ, Կօղ

2. Ածառյալն այս խմբի մեջ է մտնում նաև ընդ նախդիրով կազմ-
 ված ընկեր-հընկեր, նընկեր և ընտրել-հընտրել, նընտրել բառերը:

Երրորդ խմբի մեջ՝

աբեղայ, ասոր.	abīlā	աբեղայ
ագուզայ, ասոր.	agōgā	ագուզայ
ախոռ, պրս.	āxūr	ախոռ
անապատ, պլ.	anāpāt	անապատ
աւեր, պլ.	avēr	աւեր, յաւերել
ուխտ, պլ.	uxt	ուխտ
ուրագ, ասուր.	urraku	ուրագ
օրէնք (աւրէնք), պլ.	awdēn	օրէնք

Չորրորդ խմբի մեջ՝

ագի-հագի. ականջ-յանկաջ, հանգաջ. ամաչել, ամօթ-համանչիլ, համօթ. ամու-համու, յամու. ամուր-համուր, յամբուր. այր(քարայր)-հէր. անազան-հանազան, յանազան. անկր-հանկր. անցանկ-հընցանկ, հընց-նկ. առիք-հառիք, յառիք. արտոյս-յարտուտիկ. արօս-հարօս. փնթ(նախորդ օրը) - յափ. քը(ոսք) - հաք. եղի(ցորենի) - հեղի. եռանդ(նախորդ օրը) - հեռանդ. երք-հեփ. երդ, երդիք - հերդ, հերդիկ. երինջ-հերինջ. երկայն-հերկէն. իմանալ-հիմանալ. ինքն-յինք. իրեար-յի-րար, հրօր. ուռն-հուռն. ոթիս-հոթիս. ուորել-հուորել, յուորել. ոշիլ-հոշիլ, յոշիլ. ոսպն-հոսպ. որդն-հորդ. որիշ, որոշ-հուրիշ. ուզեղ-յղեղ, հղուղ. ուղղորդ-յաղորդ (մյ. յղորդիլ). ունդ-հունդ. ուշի(ծառը) - հուշի. ուդի-հուդի. ուստի-յուստի. փխտոռ(շ) - հոփ. օգնել-հօգնել.

Հ. Ամառյանի առանձնացրած խմբերի վերաբերյալ պետք է ասել հետևյալը: Առաջին խմբի մեջ տեղ են գտել նաև այնպիսի բառեր, որոնց հնի. ձևերը չունեն հայերենում հոլ արտացոլվող *ք կամ *ք (ա-նիծ, երեսուն, ով, որ, ուր): Բառերի այս խմբից բացառում ենք նաև այն բառերը, որոնց հնդեվրոպական վերականգնվող նախաձևի հարցում չկա միասնական կարծիք (երի, աւաղ, եփել, լալ): Մնացած բառերի մեջ ևս պետք է ընտրություն կատարել՝ բացառելով ոչ հավաստի ձևերը: Օրինակ, ըստ Հ. Ամառյանի, ամառ և արթուն բառերը բառարաններում հանդիպում են համառ և հարթուն ձևերով, որոնցից առաջինը նրա վկայությունը հանդիպում է միայն Ոգմի ընթացում⁴⁰: Այնինչ, ,Ոգմի ընթացումի մի քանի առանձնահատկությունների մասին,,⁴¹

40 Հ. Ամառյան, ՀԱԲ, հ. Ա, էջ 146:

41 Ն. Հոմանյան, Ոգմի ընթացումի մի քանի առանձնահատկություն-
մասին, ԳՐՀ, 1966, № 2, էջ 234-235:

հողվածում ն. Հովսեփյանը և , , Ոզմի բարբառը, ,⁴² հողվածում Ա. Արևիկյանը պնդում են, որ բարբառում համառ ձևը գոյություն չու-
նի: Արթուն բառի մասին ինքը՝ Հ. Ամառյանը, Արմատական բառարա-
նում գրում է, որ այն ծագած պետք է համարել աբ , , վեր կենալ, ,
արմատից՝ թ առկանով, և ըստ ծագման իրարից զանազանում է հարթ-
նուլ և արթուն բառերը,⁴³ հարթուն-ն էլ կապելով հարթնուլ-ի
(*pr̥t̥h-) հետ:

Երկրորդ ցուցակի մեջ ընդգրկված բառերի շարքում ևս հանդիպում
են կասկածելի ստուգաբանություններ բառեր (լոր, իսկի) և ոչ հավաս-
տի ձևեր (հածել, հարգանդ և այլն): Նպատակահարմար ենք գտնում
բառերի այս խմբից առանձնացնել նաև երեկոյ, երէկ, ործալ, ադ-
ըլը բառերը, բանի որ դրանց հնչ. ձևերը սկսվում են բաղաձայնով,
իսկ բառակազմի ծայնավորը հայերենում հավելվածական է:

Երրորդ խմբի բառերին առանձին չենք անդրադառնա, որովհետև, ինչ-
պես ասել ենք վերը, մեր նպատակն է քննության առնել հայերենի
հ.-ե. ծագման բառերի բարբառային համապատասխանությունները: Նը-
շենք միայն, որ այս բառերի բարբառային ձևերի բառակազմի հ-ն
պետք է համարել հետագա հավելում՝ պայմանավորված այդ բառերի ար-
տասանական և այլ կարգի առանձնահատկություններով:

Չորրորդ՝ չստուգաբանված բառերի շարքում կան այնպիսի բառեր,
որոնց նորագույն ստուգաբանությունները լույս են սփռում նրանց
ծագման և բարբառային ձևերի բացատրության վրա: Դրանցից են՝ երդ
(երդիկ), ամուլ, արօս, առիք բառերը:

Երդիկ և արաւս բառերի մասին մանրամասն կլուսվի ստորև. այստեղ
անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ միայն ամուլ և առիք բառե-
րին: Այս բառերի ստուգաբանության անդրադարձել է Է. Աղայանը:
Ամուլ բառը նա ծագած է համարում հ.-ե. *el-/*ol- արմատից՝ ամ-
(հմտ. ամ-ուսին, ամորձիք) նախածանցով, իսկ առիք բառը՝ հ.-ե.
*ret-(*rot-) *rət- արմատի , , բուն, ծող, գերան, ղերանակապ, ,
*ret - ձևից՝ բառակազմի և ծայնավոր հավելվածով: Եթե ընդունե-
լու լինենք նրա առաջարկած այս ստուգաբանությունները, ապա եր-
կու բառերի բարբառային ձևերում առկա հ-ն պետք է համարել հետա-
գա հավելում: Ամուլ բառի դեպքում այն բացատրվում է բառակազմի
ուժգին արտասանության հանգամանքով: Առիք բառում էլ է այն հե-
տագա երևույթ, բանի որ հավելվածական ծայնավորից առաջ որևէ
հնչյունի հավելումը մենք համարում ենք ուշ շրջանի երևույթ:

⁴² Ա. Արևիկյան, Ոզմի բարբառը, , , Լրաբեր, , , 1967, 5, էջ 73:

⁴³ Հ. Ամառյան, Նույն տեղում, էջ 314:

Պետք է նշել, որ զրաբարյան բառերում բառակզրի զրոյի դիմաց ժամանակակից բարբառներում հ ունեցող բառերը քննելիս անհրաժեշտ է ցուցաբերել տարբերակված մոտեցում և, ըստ հնարավորին, առանձնացնել հնդեվրոպական շրջանին հանգող հնարանությունները և հետագա նորագոյացումները: Այդ բառերը մենք բաժանում ենք երկու խմբի: Առաջին խմբի մեջ մտնում են այն բառերը, որոնցում հանդես եկող հ-ն կարելի է հանգեցնել հնդեվրոպական ընդհանրության շրջանին և դիտել իբրև հ.-ե. հնարանություն: Այս դեպքում տարբերակում ենք հ-ի ծագման երկու հնարավոր աղբյուր՝ ա/ բառերի մի մասում այն կարող է լինել հ.-ե *p-ի կամ *s-ի արտացոլում, ք/ մյուս դեպքում՝ նույնիսկ նախահնդեվրոպական կոկորդայինի արտացոլում:

Երկրորդ խումբն են կազմում այն բառերը, որոնցում հանդես եկող հ-ն համարում ենք հետագա հավելում. ընդ որում այդ հավելումը կարող է պայմանավորված լինել կամ տվյալ բառի բառակզրի դիրքում եղած հնչյունի արտասանական առանձնահատկություններով, կամ արտասանական շղթայում այդ բառի զրաված դիրքով:

Առաջին խմբի մեջ մտնում են՝ ալևոր (հալիվոր), արբել (հարփել), երդ (իկ) /հերդ (իկ), անդ (հանդ), արօր (հարօր), ափ (հափռել), եռալ (հեռալ), արօս (հարօս):

Անցնենք սրանց քննությանը:

Հին հայերենի հնչյունալան օրենքների համաձայն, հնդեվրոպական *p և *s հնչյունները հայերենում բառակզրի դիրքում կարող են ընկնել կամ արտացոլվել իբրև հ կամ յ բառակզրում ետին շարքի ժայնավորներից՝ օ, օ, օ, առաջ սովորաբար ընկնում են, e-ից առաջ ընկնում են կամ պահպանվում իբրև հ⁴⁴, ժայնորդներից առաջ կարող են լ ընկնել, լ պահպանվել իբրև հ: Այսպես մեզ հետաքրքրում է *p-ի և *s-ի արտացոլումը ժայնորդներից առաջ եղած դիրքում: Հ.-ե. լեզվում բառակզրում ժայնորդներից առաջ *p և *s ունեցող հիմքերի հայերեն համապատասխանությունների ընդունությունը ցույց է տալիս, որ այն բառերում, որտեղ *p-ն և *s-ը գտնվում են ոչ վանկարար՝ բաղաձայնական դիրքում, ժայնորդից առաջ ընկնում են բոլոր դեպքերում (օր.՝ *pl̥t̥ono- > լայն, *plu-(u)a- > լուսնամ, *sn̥d̥h-ri- > նուրբ, *sn̥sós > նու և այլն), իսկ երբ *p-ին կամ *s-ին հաջորդող ժայնորդը վանկարար է, ապա *p-ն և *s-ը կարող են լ ընկնել, լ պահպանվել: Այս դեպքում հնարավոր է սահմանել որևէ օրինաչափություն: Մի կողմից

44 Պետք է նշել, որ *e-ից առաջ *p-ն պահպանվում է, իսկ *s-ը կարող է լ ընկնել, լ պահպանվել:

ունենք հարկանեմ < *prg- և հարցանեմ < *prk-sko-, համ < *am-
(եթե այն իրանական փոխառությունն է), մյուս կողմից՝ ալի, ա-
լևոր < *plio- և արբենալ < *srbh-:

Այս միայն այսպիսի դեպքերում է, որ զրաբարյան բառակազմի զրո-
յի դիմաց բարբառներում առկա հ-ին պետք է մեծ հնություն վերագ-
րել, դիտելով իբրև հնդեվրոպական *p և *s հնչյունների արտա-
ցումում: Եթե միշտ է այն, որ վանկարար ծայնորդից առաջ գտնված
դիրքում հ.-ն *p-ն և *s-ը հայերենում կարող էին և ընկնել,
և պահանջել, ապա պետք է ենթադրել, որ նշված արմատները հայերե-
նում կարող էին արտացոլվել երկու կերպ՝ հ-ով և առանց հ-ի: Բար-
բառների մի մասում պահանջվել են հ-ով, իսկ զրաբարի հիմքում քն-
կած բարբառում՝ առանց հ-ի ձևերը: Հնդեվրոպական հնարանություն
պետք է համարել ալևոր և արբենալ բառերի բարբառային հալիվոր
(խալվոր) և հարփել (խարփել) ձևերը, որոնք առկա են բարբառ-
ների մեծ մասում:

Այս բառերի համար վերականգնվում են հնդեվրոպական հետևյալ նա-
խաձևերը՝ *pel-, *peli-to- (*plio- հայերենի համար) և
*srebh-, *srbh-, *serbh-; Հնդեվրոպական մյուս լեզուներում հա-
մապատասխանաբար առկա են՝ հուն. πολιός , սնսկր. palita , պրսկ.
pūr(parya) , լատ. palleō, -ēre և այլն՝ , ղժգունյ, գորշ, ,
նշանակությամբ և հուն. ροφέω , լատ. sorbeō, -ēre, լիով.
srebiū և այլն՝ ընդ որն էլ , կում անել, խմել, , նշանակությամբ:

Գրաբարյան երդ, երդիկ բառը Հ. Աժառանգը դնում է շտուկաբան-
ված բառերի շարքում: Է. Աղայանը այդ բառը իր բարբառային ձևերով
առաջացած է համարում հնի. *per-, *perə- 1. մյուս կողմ տանել՝
վարել, մղել, 2. մանապարհ բացել, 3. մուտք, անցք, 4. նավակ, ,
արմատի ածանցավոր *perto-/ *porto- ձևերից⁴⁵, որոնցից էլ օրինա-
չափորեն ծագում են հայերեն բարբառային հերդ, հերթիկ (իրենց հնչյու-
նական տարբեր ձևերով) և զրաբարյան երդ ձևերը: Է. Աղայանը իրա-
վացիորեն նկատում է, որ , , . . . բարբառային ձևերի նախահունչ հ-ն
հետագա հավելում չէ, այլ նախնական հ-ի պահպանումը, ⁴⁶: Գրաբար-
յան երդ բառը նույնպես հ.-ն. *perto -ի արտացումն է, բայց
այս դեպքում ունենք հ (*p-ից) -ի անկում. (*e-ից առաջ հ.-
ն. *p -ի անկման այլ օրինակներ չունենք :

45 Է. Աղայան, Բառաբանական և ստուգաբանական հետազոտություններ,
Երևան, 1974, էջ 64:

46 Նույն աեղում:

Այլ է վիժակը հ.-ե. *k^u -ով սկսվող արմատների դեպքում: Հ.-ե.

*k^u-ն հայերենում բառակցի դիրքում ձայնավորից առջև և բառ-միջում միջձայնավորային դիրքում արտացոլվում է իբրև ք՝ հ.-ե. *k^uem- > հայ. քիմք, հ.-ե. *lik^u-/*leik^u- > հայ. լքանեմ և այլն: Որոշ բառերում՝ հ.-ե. *k^uo- > հայ. ո-ք, հ.-ե. *k^uu- > հայ. ու-ք, հ.-ե. *k^uei- > հայ. ի-նչ, հ.-ե. *k^uas-/*k^uas- > հայ. հագ, հ.-ե. *k^uei- > հայ. հայիմ, հ.-ե. *k^uei- > հայ. հոլո-վեմ, առկա է *k^u-հայերեն զրո կամ համապատասխանությունը, որը շեղում է վերը նշված օրինակաբանությունից:

Գրաբարյան ո/ով/, ուր, ինչ բառերի դիմաց որոշ բարբառներում ունենք հ/յ/-ով ձևեր՝ քով, քուր, հինչ: Ամենայն հավանականությամբ բարբառային այդ ձևերը արդյունք են հետագա շնչեղացման, երևույթ, որի գոյությունը հաստատվում է նաև այլ լեզուների պատմության տվյալներով:

Նախքան մյուս բառերի և դրանց բարբառային ձևերի քննությանն անցնելը, անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ հետևյալ հարցին: Գրաբարում կան ոչ բիչ թվով հնդեվրոպական ծագում ունեցող արմատներ, որոնք բառակցքում ունեն չ այն դեպքում, երբ հնչ. ձևը սկսվում է ձայնավորով և չունի հայերենի չ-ին համապատասխանող որևէ հնչյուն: Այդ բառերից են՝

հան , ,տատ ,	*an-
հարաւունք	*ar(ə)u-
հասանել	*enek-(*nek-, *enk-, *pk-)
հացի	*os-kio-
հաւ , ,պապ ,	*auo-s-
հաւ , ,թուղուն ,	*auēi-
հեռ	*ers-
հողմ	*onə-mo- *an(ə)-mo- ի կողքին
հովիւ	*oui-pā-
հոտ	*od-
հում	*om-
հուպ	*ub
հայց	*ais-sk- և այլն ⁴⁷ :

47 Այս խմբից առանձնացնում ենք հակեմ և հունծ(ք) բառերը, որոնց ստուգաբանությունը կասկածելի է, հակեմ-ի համար վերականգնում են *ap-ōko- (հ.-ե. որևէ լեզվի միջնորդություն), հունծ(ք)-ի համար՝ *onkōz որի համար Աղայանը առաջարկում է *pun-gho- թևը:

Հնդեվրոպական ժայնավորասկիզբ արմատների դիմաց զրաբարում հ ունեցող բառերի մասին հայազետները տարբեր կարծիք են հայտնել: Ոմանք առանց բացատրության են թողել այն, սոսկ արձանագրելով հ-ի առկայությունը (Ա. Մեյե, Հ. Հյուբշման), ոմանք էլ հ-ին վերագրել են հավելվածական ծագում (Հ. Ածառյան, Գ. Ղափանցյան. վերջինս զուգահեռ է անցկացնում հայերեն հան , ,տառ, , բառի հ-ի և խեթերեն hanta -ի h-ի միջև, իսկ հռչիւ, հում, հոտ բառերում հանդես եկող հ-ն համարում է հայերենի հետագա ինքնուրույն զարգացման արդյունք ⁴⁸:

Վերջին ժամանակներս նախահնդեվրոպական կոկորդայինների տեսությունը զարգացման և հնդեվրոպական տարբեր լեզուներում նրանց արտացոլումների վերահաման հետ կապված՝ այդ տեսանկյունով ուսումնասիրվում է նաև հայերենի նյութը: Նախկինում անբացատրելի թողնված շատ երևույթներ, ինչպես նախահավելվածային ժայնավորների առկայությունը հունարենում և հայերենում, երկար ժայնավորների, հ-ի առկայությունը թոխարերենում, խեթերենում և այլն, նոր մեկնաբանություն ստացան կոկորդայինների տեսության լույսի տակ: Ժայնավորով սկսվող հ.-ե. արմատների դիմաց հայերենում հ ունեցող բառերի մեծ մասի հ.-ն սկսեցին դիտել իբրև նախահնդեվրոպական կոկորդայինների արտացոլում ⁴⁹, որոնց մեծ մասը իր զուգահեռներն ունի խեթերենում՝ դարձյալ հ-ի տեսքով: Նշանակալից է այն, որ այդ բառերի հունարեն զուգահեռների համար նույնպես ենթադրվում է կոկորդայինների առկայություն ⁵⁰: Հայերենում բառակզրի դիրքում կոկորդայինների արտացոլման երկու հնարավոր դեպք է դիտվում. հ՝ ժայնավորից առաջ և ժայնավոր՝ բաղաձայններից առաջ: Սակայն պետք է նշել, որ ոչ բոլոր նախահավելվածական ժայնավորներն են կոկորդայինների արտացոլում այդ մասին կիսովի ստորև:

Արդ, եթե կոկորդայինով նախած է կանխադրվում զրաբարյան բառակզրում հ ունեցող որոշ բառերի համար, որոնց հնթ. ձևը սկսվում է ժայնավորով, և որոնց համար կոկորդային է վկայվում հ.-ե. մյուս լեզուներում ևս, ապա թվում է, որ ոչ մի պատճառ չունենք այդպիսի ծագում չվերագրել բարբառային որոշ բառերի

48 Գ. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն / հին շրջան/, Երևան, 1961, էջ 344, 337:

49 Գ. Джаукян, Очерки по истории дописменного периода армянского языка, Ереван, 1967, стр. 238-242.

50 R.S. Beekes, The Development of the Proto-Indo-European Laryngeals in Greek, The Hague, Paris, 1969.

քառասկզբի հ-ին՝ մյուս պայմանների առկայության դեպքում:

Քննենք այդ բառերն առանձին-առանձին:

Գրաբարյան անդ բառի ղիմաց բարբառներում ունենք հանդ ձևը:

Հ. Աժառյանը նշում է; որ այդ բառը հանդ ձևով հանդիպում է նաև
,,Վարք սրբոց հարանց,,-ում:

Բառի հնչ. ձևն է *andh-, *anedh-, *andhos դուրս

ցգվել, բոլորովել, ծաղկել,, նշանակությամբ: Հեն. մյուս

լեզուների ձևերն են՝ հուն. ἄνθος ,ծաղիկ,, ,հնդկ. āndhah

"Somapflanze (մի տեսակ բույս)" ,ալբ. ende(*andhōn)

,ծաղիկ,, ,թիւ. և ānt, Բ ānte ,ղաշտ, հարթավայր,, նշա-

նակությամբ: Հայերեն բառի հետ իմաստային ակնհայտ մերձավորու-

թյուն ունի թոխարերենը: Այստեղ մենք ուզում ենք ուշադրություն

դարձնել հայերենի և թոխարերենի հնչյունական հետևյալ համապ-

տասխանությունների վրա. երբ հայերենում ունենք հեն. *p -ին

կամ *s -ին չհանգող յ (յ) , թոխարերենն ունի ā կամ yā,

ya. հմմտ. հայ. հոգմ<*onə-mō an(ə)-mō -ի կողքին, թիւ.

ԱԲ ānm ,կյանք, ոգի,, հայ. յար, յարեմ<*ar-/ *(a)re-,

թիւ. և ārwar, Բ ārwer, ārwar, հայ. հն <*e res-, թիւ. և

yār-s-, Բ yar-s-, հայ. յարմար<*ar-m-, , թիւ. ԱԲ

yārm, Բ yarm ,չափ,, : թոխարերեն լեզուներում նախահնդեվրո-

պական կոկորդայինների հետքերի բացահայտմանը նվիրված ուսումնա-

սիրություններում⁵¹ թոխարերենի ներկար ձայնավորները համարվում

են կոկորդայինների արտացոլում: Թոխարերենի քառասկզբի ներկար

ā -ի մասին, օրինակ, Վ. Վ. Իվանովը գրում է. ,թոխարերե-

նում կոկորդայինների արտացոլման հետադոման համար էական է

այն, որ մի շարք բառերում, որոնց ընդհանուր հնդեվրոպական

ձևը ունեցել է կոկորդային՝ ձայնորդից առաջ, ... թոխարական

լեզուները ունեն ներկար ā խեթերենի ha -ի ղիմաց,⁵² Այս-

պիսի դեպքերում, երբ թոխարական լեզուներն ունեն կոկորդայինի

արտացոլում հանդիսացող ներկար ā , խեթերենը՝ h, իսկ հայերի-

51 W.Winter, Tocharian Evidence, "Evidence for Laryngeals",

p. 190-211.

52 В.В.Иванов, Тохарские языки и их значение для сравнительно-исторического исследования индоевропейских языков, Об. "Тохарские языки", М., 1959, стр. 14.

նի համապատասխան բառերի բարբառային ձևերը՝ հ, ահա այս բառերում հ-ն մենք հակված ենք համարելու կոկորդայինի արտացոլում, հետևաբար նաև՝ հնդեվրոպական հնաբանություն:

Այս դեպքում թերևս կարելի է խոսել գուգաձևությունների գոյության մասին: Ոչ թե զրաբարում տեղի է ունեցել բարբառներում պահպանված հ-ի անկում, այլ տվյալ դիրքում տվյալ արմատը հայերենում կարող էր արտացոլվել երկու կերպ՝ հ-ով և առանց հ-ի: Իսկ գուգահեռ զարգացման հնարավորությունը ոչ միայն կարելի է մտահայեցողաբար կանխադրել. այն հաստատվում է նաև հենց զրաբարով ավանդված ձևերով. հմմտ. այց-հայց, ոզի-հոզի, արած-հարած և այլն:

Գրաբարյան արօր < արաւր բառի դիմաց բարբառներում առկա են հարօր, խարօր ձևերը: Բառի հնիս. արմատն է *ar(ə)-, *arə-trom որից առաջացել են հուն. ἀρόω , վարել, , , ἀροτρον , , արոր, , , լատ. arō, -are , վարել, , , aratrum , , արոր, , , թոս. ար are , , արոր, , ձևերը: Հունարենում բառակցքի դիրքում նախահնդեվրոպական կոկորդային է ենթադրվում: Այդ բառի համար Բիկեսը կանխադրում է *h₂erh₂-tro-m ձևը⁵³, որը և հունարենում արտացոլվել է իբրև ἀροτρον: Եթե նկատի ունենանք նաև վերը ասվածը թոսարենի երկար ā -ի մասին և թոս. āre ձևը արոր բառի համար, ինչպես նաև խեթերենի harrā -ն, ապա մեզ թվում է, որ հայերեն բարբառային հարօր /խարօր/ ձևերի հ-ն նույնպես կարելի է կոկորդայինի արտացոլում համարել:

Այստեղ հարկ ենք համարում խոսել նաև զրաբարյան արօս/արաւս/ , , չհերկած հող, կորդ, , բառի և նրա բարբառային հարօս ձևի մասին: Արմատական բառարանում Հ. Ամառյանը դա համարում է շատուգարանված բառ: Գ. Հանուկյանը, այն կապելով արաւտ (արօտ) և արածել բառերի հետ, որոշ կասկածով իհարկես, ծագած է համարում հնիս. *ter-արմատի *trəg- ձևից⁵⁴:

Մեզ ավելի հավանական է թվում արաւս , , չհերկած հող, , բառը կապել հ.-ն. *ar(ə)- արմատի *arə- ձևի հետ: *ar(ə)- արմատի թարբեր ածանցներով ածած ձևերը տեսնում ենք հ.-ն. մյուս լեզուներում՝ , , արոր, հերկել, հերկող, հերկած հող, վարելահող, , , իսկ լիովներենում նաև՝ , , վառ, մակերեսորեն վարած հող, , իմաստներով: Այստեղից իմաստային առումով դժվար է թխեցնել հայերեն բառի , , չհերկած հող, , նշանակությունը:

⁵³ Beekes, նշվ. աշխ., էջ 231:

⁵⁴ Г. Дзяукян, Очерки ..., СТР. 184, Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 251:

Հ.Ե. *ar(ə)u- արմատը վկայված է նաև կելտական. լեզուներում՝ միոլ. arbor/ *arur/ , , Կալվարդյան, Կալվարդի, , սեռ. arbe , որը ծագում է հին իռլանդերենի *aruens ձևից⁵⁵ . Իոգնակի ուղղականի ձևն է arbanna : Ինչպես տեսնում ենք միջին իռլանդերենի եզակի ուղղականի ձևը ծագում է *arur/r-ով/ , իսկ սեռականը՝ *aruens/ns -ով/ հիմքից, այս երկրորդ հիմքից է կազմվել նաև Իոգնակի ուղղականի arbanna ձևը: Այսպիսով, այս բառի իռլանդերենի հոլովման հարացույցում առկա է Կ.-Ե. r/n -ով կազմված հիմքերի հերթագայությունը: Հ.-Ե. այս արմատի r -ով հիմքն առկա է նաև Իռլանդերենում *ároux* < *ároux* < *ároux* < *ároux* , , վարելահող, , իմաստով: Մեզ թվում է, որ Կալվարդյան արաւս-ը ևս կարելի է ծագած համարել Կ.-Ե. *ar(ə)u- արմատի -ns -ով ածած *ar(ə)u-ns- ձևից, որն օրինաչափորեն Կալվարդյանում տալիս է արաւս (n -ի անկումով s -ից առաջ) :

Եթե միշտ է արաւս բառի այս ստուգաբանությունը, և եթե նկատի առնենք մանավանդ, որ այս բառի Իռլանդերեն համապատասխանության համար նույնպես ենթադրվում է կոկորդայինի առկայություն (Բիկեսը կանխադրում է *h₂erh₂-ur կամ *h₂reh₂-ur- ձևը)⁵⁶ , ապա բարբառային հարուս բառում էլ Կ.-ն նախնական և ոչ հավելյալ պետք է համարել: Անհրաժեշտ է ավելացնել նաև, որ նույն *ar(ə)u- արմատին է հանգում նաև Կալ. հարաւունք բառը:

Աֆ բառը Ալաշկերտի բարբառում հանդիպում է չափ ձևով: Բացի այս ձևից, որտեղ Կ.-ն ամենայն հավանականությամբ հետագա հավելում է, բարբառներում կա նաև հափոել (հափոել) , , ձեռք գցել, խլել, , բառը: Աֆ բառը թերևս ծագում է հնդ. *ar- արմատից (*arh-?) , որի *orh-ն ձևից որոշ կասկածով առաջացած է համարվում և Կալ. ունիմ բառը: Գ. Ջահուկյանը նույն արմատից կոկորդայինի արտացոլմամբ առաջացած է համարում Կալվարդյանի հափափել բառը⁵⁷ : Թվում է, թե կարելի է հափափել-ի նման հափոել բառի Կ.-ն էլ կոկորդայինի արտացոլում համարել:

Գրաբարյան եռալ բառը բարբառներում հանդիպում է նաև հեռալ ձևով: Հ. Ամառյանը գրաբարյան եռ - և բարբառային հեռ-արմատները համարում է Կ.-Ե. նույն արմատի արտացոլումը⁵⁸ : Եռալ բառի համար

55 Հ.-Ե. *s -ով հիմքերի սևականի կազմության մասին տես Льюис Г., Педерсен Х., Краткая сравнительная грамматика кельтских языков, М., 1954.

56 Beekes, նշվ. աշխ., էջ 231:

57 Г. Джаукян, Очерки..., стр. 242.

58 Հ. Ամառյան, ՀԱԲ, Կ. Բ, Երևան, 1973, էջ 30:

վերականգնում են *ersā-iō ձևը՝ հնի. *er(e)s- արմատից: Այս բառի հնդեվրոպական մյուս լեզուների համապատասխանությունները իմաստային առումով կարելի է բաժանել երկու խմբի: Լեզուների մի մասում այն հանդես գալով իբրև բայ, ունի , ,շարժվել, երեքալ, հոսել, լցնել, մոլեգնել, կատաղել, , (մբզեմ., անզլ-սաքս., լատ.) իմաստները, իսկ այլ լեզուներում՝ , ,զայրույթ, նախանձ, ոխ, կոիվ, , նշանակությունները (հնդկ. սրսկ., հունա-րեն և այլն): Հայերեն հեռ , ,նախանձ, վեմ, զայրույթ, , բառի հնի. ձևն է *eres-, որի մյուս լեզուների գուգահեռ ձևերն են՝ հնդկ. irasyati , ,զայրանում է, , , īrsya- , ,նախանձ, խանդ, , , սրսկ. arask , ,նախանձ, ջանք, ծգտում, , , հուն. ἄρος , հոմեր. ἀρεή , ,հայհոյական բառ, , , լիտվ. aršūs , ,տարարյուն, դյուրաբորոք, , , խեթ. arsanīya- , ,նախանձել, խանդել, : Պեղեր-սենը այս արմատից է առաջացած համարում նաև թոխ. Ա արգալ , ,թու-նավոր որդի, , և Բ արգակալ (arsātīlā) , ,օժ, , բառերը: Գրաբար-յան եռալ (բաբբառային հեռալ) և հեռ ձևերը զարմանալի մշտնջող-թյամբ արտահայտում են հեռ. լեզուներում առկա նշված երկու իմաստ-ները՝ եռալ, հեռալ, , ,նկվել, զրգովել, հուզվել, վառվել, վստալ, բորբոքվել, և հեռ , ,նախանձ, զայրույթ, բարկություն, , :

Մեզ համար պարզ չէ զրարարյան ազանիլ , ,հազնել, , բառի բարբա-ռային ձևերի հի-ծագումը: Վերականգնում են հետևյալ հ.-ն. նախա-ձևերը՝ *ōu-, *eu-, *ou-tīā, *ou-to-s; Հայերեն ազանիմ-ը ծագում է *ōu- ձևից: Հ.-ե. մյուս լեզուներից այս բառը վկայված է՝ ալ. aoŭra , ,կոշիկ, , , լատ. ex-uō , ,հանլել, , , ind-uō , ,հազ-նել, , , հել.-սլավ. obužę , obuči , ,կոշիկ հազնել, , , լիտվ. aũklė , ,կոշիկի կապ, , , լեթ. ăut , ,հազնել, : Այն հանգա-մանքը, որ բացակայում են մյուս լեզուների ձևերը, նաև այն, որ ժամանակակից բոլոր բարբառները ունեն հ-ով ձևեր, ենթադրել է տա-լիս, որ հ-ն, հավանաբար, հետագա հավելում է:

Հետագա հավելում ենը համարում նաև ամէն, անիծ, անկանիմ, ա-ռու, այծ, աչք, իսկի, երեսուն, ով, ուր, աղբիւր, Ելնեմ, ործամ, ուս, երէկ, երեկոյ բառերի բարբառային ձևերի հ-ն: Նշված բառերից առանձնացնում ենք երեսուն, երէկ, երեկոյ, աղբիւր, ործամ բառե-րը: Բանն այն է, որ այս բառերի հնի. ձևերը սկսվում են բաղաձայ-նական կապիցություններ կամ բաղաձայնով (*trīkōmtə, *regʰos, *bhrēy, *reyg-), որոնց դիմաց հայերենում բառակազմում հան-դես են գալիս տարբեր ծայնավորներ՝ ա, Ե, ո: Այս, ինչպես և այլ բա-ռերում՝ ամիս, աստղ, անուն, ատամ, արև, ինն և այլն, հ.-ե. բաղաձայնից քառ չհայերենի նախահավելվածային ծայնավորներին հայագետները

տարբեր բացատրութիւնն են տվել. մի մասը այն համարում է հայերենում հանդես եկող հավելած՝ նշելով հատկապես այն հանգամանքը, որ հայերենում ը-ով բառեր չեն սկսվում և անգամ փոխառութիւնների մեջ ը-ից առաջ դրվում է որևէ ծայնավոր. ծայնավորումն էլ պայմանավորված է համարվում բառամիջի ծայնավորով (Ա. Սեյն, Հ. Աժոռյան) . ուրիշները տարածում են նաև այլ՝ ծայնորդներից առաջ, դիրքերի վրա: Կոկորդայիների տեսութիւնը կողմնակիցները այս ծայնավորները հակված են բացատրելու իբրև կոկորդայինի արտացոլում⁵⁹, որոնց զուգահեռներն առկա են նաև հ.-ե. որոշ լեզուներում: Ինչպիսի բացատրութիւն էլ որ տրվի նախահավելածական ծայնավորներին, մի բան պարզ է, որ դրանց գոյութիւնը բացատրվում է կամ իբրև հնդեվրոպական բարբառային երևույթ, որ հատուկ է եղել հ.-ե. որոշ իրար հետ ավելի մերձավոր առնչութիւն մեջ գտնվող լեզուների, կամ իբրև հայերենի հողի վրա առաջացած երևույթ: Հայերենի այսպիսի ծայնավոր ունեցող հ.-ե. արմատների մասին ավելի մանրամասն կիսովի ստորև: Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում նշել միայն այն հանգամանքը, որ նախահավելածական ծայնավորից առաջ որևէ հնչյունի հավելումը անպայմանորեն հետագա երևույթ է՝ պայմանավորված այդ բառերի արտասանական և այլ կարգի առանձնահատկութիւններով:

Անացած բառերի մեջ ըստ ծագման զանազանում ենք ամէն, անկանիմ, այգի, այծ, իսկի, ողողիմ և անիծ, առու, աչք, արտ, ոչ բառերում հանդես եկող հ-երը: Առաջին շարքի բառերում՝ հըմմէն, հընգնել, հէգի, յէծ, հըսկի, հըղողել, հ-ի գոյութիւնը, մեր կարծիքով, պայմանավորված է բառակցքի հնչյունափոխութիւնով: Այս բառերի համար պետք է ենթադրել ձևերի այսպիսի զարգացում՝ ամմէն→հըմմէն, անկանիմ→ընկնել→հընգնել, այգի→էգի→չէգի, այծ→էծ→չէծ, իսկի→ըսկի→հըսկի, ողողիմ→ըղողել→հըղողել: Այսինքն՝ նախ տեղի են ունեցել աչք, այչ է, իչը, ոչը անցումները, ապա՝ հ-ի հավելումը. մանավանդ որ այդ ձևերն ունեցող բարբառներին հատուկ են վերը նշված հնչյունափոխութիւնները բառակցքի դիրքում: Հ-ի հավելումը բառակցքում ը, է(ե) ունեցող բառերում թերևս կարելի է բացատրել այդ հնչյունների և հ-ի արտաբերման մեջ դրսևորվող ընդհանրութիւնը (հմմտ. ընկեր-հընգեր, ընտրել-հընտրել և այլն): Անիծ-հանիծ⁶⁰, առու-շառու, աչք-չաչք, արտ-շարտ, ոչ-հուշ և այլ

59 W. Winter, Armenian Evidence, "Evidence for Laryngeals", University of Texas and University of Kiel, 1965.

60 Անհրաժեշտ է նշել անիծ բառում ա-ի հավելյալ՝ ոչ-արմատական լինելը. բանի որ *gnid-, *knid- ձևից անիծ-ի առաջացման ընթացքում նախ պետք է տեղի ունեցած լինեի *g/*k-ի անկումը, ապա նոր ա-ի հավելումը:

բառերում հանդես եկող հ-ն կարելի է բացատրել բառակզբի ծայնավորի ուժգին արտասանության հանգամանքով և արտասանական շղթայում նրանց զրափած դիրքով: Նախ՝ նկատի ունենք այն օրինակափոխությունը, որ բառակզբում ծայնավորից առաջ հ հանդես է գալիս մեծ մասամբ այն բարբառներում, որոնց հատուկ է բառակզբի ծայնեղների շնչեղ արտասանությունը⁶¹, ինչպես նաև անիծ բառի հանէծ ձևի փոխառությունը և ոչ բառի՝ Մեղրու բարբառում ունեցած գործառություն ուղորտների բաշխումը: Անիծ բառում ավելի ուժգին է արտասանվում բառակզբի ա-ն, իսկ ի-ն՝ թույլ արտասանության հետևանքով ենթարկվում է հնչյունափոխության (ի-է): Ոչ բառը Մեղրու բարբառում հանդես է գալիս երկու ձևով՝ ուշ և հուշ: Եթե այն հաշորդում է որևէ բառի, ապա հնչվում է ուշ. օրինակ՝ գինէս ուշ, իսկ եթե նախորդում է՝ հուշ. օրինակ՝ հուշ գինէս⁶² (օրինակները վերցված են է.Աղայանի ,,Մեղրու բարբառը,, գրքից):

2. Այլ հնչյունների հավելում

Բառակզբում ծայնավորից առաջ հավելական հնչյուններ ունեն ոգնի, ործալ, որոժալ; ուտ, եռալ բառերը, որոնք բարբառներում հանդիպում են կոզնի խոզնի, գործկալ, գործալ, կոսող, գեռալ ձևերով, այսինքն՝ բառակզբի ծայնավորից առաջ ունեն կ (գ), իսկ բաղաձայնները: Ըստ բառակզբի ծայնավորի ծագման, այս բառերը կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ 1. բառեր, որոնցում այդ ծայնավորը արմատական է (ոգնի, ուտ, եռալ) և 2. բառեր, որոնց ծայնավորը հավելվածական է (ործալ, որոժալ) : Նկատի ունենք այն հանգամանքը, որ հավելվածական ծայնավորից առաջ որևէ հնչյունի հավելումը անպայմանորեն հետագա երևույթ է:

Ոգնի բառը բարբառներում հանդիպում է կոզնի, կուզնի, կուզ, կուզնիգ, խոզնի ձևերով: Այդ բառի համար վերականգնում են հ.-ե. *eghi-, *eghi-no-s ձևը, որի հ.-ե. մյուս լեզուների համապատասխանություններն են՝ իուն. ἐχίνος, փոյուզ. езіс, լիտվ. ežys, լեթ. ezis, եկ.-սլավ. ježь (*eghios) և այլն, բուլղարն էլ ,,ոգնի,, նշանակությամբ:

61 Э. Агаян, О генезисе армянского консонантизма, ВЯ, 1960, №4, стр. 50-51.

62 է.Աղայան, Մեղրու բարբառը, էջ 225:

Հայերենի բարբառների բառակցքի կ-ն Ամառյանը առաջացած է համարում -իկ փոքրացուցիչ ածանցով (դզնիկ) ձևից, որի կ-ն դրվել է բառակցքում⁶³ : Եթե համաձայնենք Ամառյանի կարծիքին, ապա անբացատրելի է մնում բարբառային խոզնի ձևը, որը վկայված է Երեմիա Մեղրեցու բառարանում : Ըստ Ջահուկյանի, այս կ-ն կարող է լինել նախահնդեվրոպական կոկորդայինի արտացոլում հայերենում⁶⁴ : Խ-ով ձևի առկայությունը ևս մեկ ապացույց է հօգուտ Ջահուկյանի վարկածի, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ հայերենին հատուկ է խ-կ լծորդ հնչյուններով բառերի գոյությունը (հմտ, խուփ-կափարիչ, խածանել-կծանել, կծեպ (կծպել) - խեմեպ և այլն)⁶⁵ :

Գրաբարյան ուստ բառի դիմաց բարբառային կոստող ձևի գոյությունը Ամառյանը համարում է անբացատրելի : Աղայանը չի ընդունում կոստող բառի՝ ուստ-ից առաջացած լինելը, անհավանական համարելով մեկ բառում երկու՝ կ և դ հնչյունների ,, տարաբանության հավելումը⁶⁶ : Ըստ նրա, կոստող բառը ծագում է հնիս. *gъes-, *gъos-, *gъas- արմատի *gъosad- ձևից՝ -ad ածանցի հավելումով ,, ուստ, մյուզ, շիվ, մյուզավորում, սաղարթ, ,, նշանակությամբ, որը և հայերենում օրինաչափորեն տալիս է կոստող : Կոստող բառի համաբանությամբ էլ բացատրում է ուստը - ի դ-ն⁶⁷ : Եթե ընդունենք Աղայանի ստուգաբանությունը, ապա մերժվում է այդ բառի ուստ-ից առաջացած և կ-ի հավելական լինելը. այստեղ առկա է զրաբարում չվկայված հնդեվրոպական արմատ :

Եռալ բառի մասին վերն աղբյուրն խոսվել է : Պետք է նշել միայն, որ բարբառներում այն հանդիպում է նաև գէռալ (գէռք)՝ Դերսիմ, Առտեալ, Նոր Նախիջևան, Պուլիս, գուռոխլ՝ Սվեդիա, ձևերով : Ընդ որում, այս բոլոր բարբառներում այն նշանակում է ,, բոր գալ ,, , իսկ ,, եփել, եփվել (ջրի և այլնի) ,, նշանակությամբ գործածվում են յէռալ, էռալ, իսկ Սվեդիայի բարբառում՝ ըրվըրտել բառերը : Կիրառություն այս առանձնահատկությունը նկատի ունենալով, մենք հավան ենք ենթադրել, որ այս բարբառներում եռալ-ի գ-ով ձևերը առաջացել են բերել, բորել բառերի համաբանությամբ :

63 Հ. Ամառյան, ՀԱԲ, հ. Ե., էջ 471 :

64 Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 272 :

65 Հ. Ամառյան, Խ և Կ ձայններուն լծորդությունը, ՀԱ, 1909, էջ 159-60 :

66 Է. Աղայան, Բառաբանական և ստուգաբանական հետազոտություններ, էջ 87 :

, 67 Նույն տեղում, էջ 88 :

Անցնենք ործալ և որոճալ բառերի քննությանը:

Ործալ բառի ո-ի մասին կիսովի ստորև, իսկ բառակազմի հավելա-
կան հ-ի մասին արդեն նշվել է վերը: Այստեղ ուզում ենք ավելաց-
նել հետևյալը: Գրեթե բոլոր բարբառներում բառը հանդիպում է օրծ-
կալ, վօրծկալ ձևերով՝ գրաբարյան ործալ-ի դիմաց: Ըստ Հայկազյան
բառարանի, ործալ ձևով հանդիպում է VIII դարում՝, Գիրք կանո-
նաց,,-ում, առաջին թարգմանիչների մոտ, այսինքն՝ ավելի վաղ շրթ-
ջանի գործածություն է, իսկ ործկալ ձևով՝ XII դարում (Ասող.
Գ. 21), XIV դարում (, , Մշակարան, ,), և նույնիսկ արդեն՝
ործկտալ ձևով:

Որոշ բարբառներում (Սեղորու, Կարմեանի) հանդես է գալիս հարա-
դրություն՝ ուռծ գո՛ւլ, օո՛ծ գո՛ւլ: Բարբառների ուռծ, օո՛ծ ձե-
վերը վկայում են, որ այն կարող է հանդես գալ առանձին՝ արմատա-
կան ձևով,⁶⁸ իսկ բայական իմաստը արտահայտվել է հարադրությամբ՝
ործ (ուռծ, օո՛ծ) գալ: Ործալ-ի կողքին ործկալ-ի (կ-ով ձևի)
գոյությունը պետք է բացատրել իբրև սաստկական ձև (հմտ. ձեռել-
ծեռել): Հայերեն որոշ բարբառներում էլ՝ Համշեն, Խոտրձուր,
Նոր Նախիջևան և այլն, այս բառը հանդիպում է բառակազմում կ (զ)
-ի հավելումով՝ գործգալ, կործկալ, գոյծգալ: Բառակազմի կ (զ)
մասին եղել են տարբեր կարծիքներ: Աճառյանի կարծիքով, կ-ն
սահմանական մասնիկն է, որ կցվել է բային: Հանուկյանի կարծի-
քով, կ-ն, թերևս, նախահնչվորական կոկորդայինի արտացոլում է⁶⁹
Մենք ավելի հակված ենք բառակազմում հանդես եկող կ-ն բացատրել
բառամիջի կ-ի ազդեցությամբ:

Որոճալ բառը, ըստ Աճառյանի, հնդեվրոպական ծագում ունի և հ.-ե.
մյուս լեզուներում պահպանված ձևերի հետ՝ լատ.*rādō, rōdō*, կիմր.*rha-*
tēu, քրեթ.*raza* և այլն, հանգում է հ.-ե. **rēd-*, **rōd-*, **rəd-* ար-
մատին: Հանուկյանը ենթադրում է արմատի **rodjō* - ձևը⁷⁰: Բառակազմ-
քում ծայնավոր հանդես է գալիս միայն հայերենում և պետք է ենթա-
դրել, որ հայերենի հետագա զարգացման արդյունք է, մանավանդ որ,
ինչպես կտեսնենք հետագա քննության ժամանակ, տարբեր է և հավել-
վածական ծայնավորը: Հայերենի մի շարք բարբառներում՝ Նոր Նախի-

⁶⁸ Այս դեպքում չպետք է կարծել, թե մենք այն ավելի հին ենք
համարում. հ.-ե. *rug reug*-ը հայերենում արտացոլվել է իբրև

**րուծ*, ալա *ո-*ի հավելումով՝ **որուծ-ործ* (ալ): իսկ բարբառային
ուռծ, օո՛ծ ձևերը առաջացել են ործ-ից:

⁶⁹ Գ. Հանուկյան, Հայ բարբառադիտության ներածություն, էջ 272:

⁷⁰ *И. Дзяукян, Очерки...*, стр. 176.

ջևանի, Լսւանքզի, հանդես եկող զօղջալ, զէօրջալ ձևերում գ-ի անկայությունը հաճելի ձևական ծայնաժողովից անաշ հետազա հաճելում է: Հ. Ածառյանը այն համարում է սահմանականի կ-մասնիկի կցմամբ առաջացած, որն անհավանական չէ:

ՀԱՎԵԼԱԿԱՆ ՀԱՅՅՈՒՆՆԵՐ ԲԱՌԱՅԵՐՔՈՒՄ

Ժամանակակից հայ բարբառներում հանդիպում են հնդեվրոպական ծագման բառեր, որոնցում առկա են հաճելական հնչյուններ բառավերջում:

Գրաբարյան տալ (գոյալանը) բառը որոշ բարբառներում ունի տալ վ, տալլ (տալլ-ից՝ դրափոխությամբ) ձևերը: Խոսելով այս ձևերի մասին, Ածառյանը գրում է, որ բարբառներում տալ բառի վրա վ է ավելացել, հավանաբար տալ բայից զանազանելու համար, և ավելացնում է, որ այս վ-ի ծագումը անհայտ է⁷¹: Ջահուկյանի կարծիքով, այդ վ-ն, հավանաբար, գալիս է հնդեվրոպական շրջանից: Այս բառի հընդ-եվրոպական վերականգնված նախածին է *g(ə)ld̥x-: Հունարենի համար վերականգնում են *γῶλφοs ձևը, հելլ.-սլավ. *zъlъva, հելս. zelva, , ռուս. zolónka, սերբ. zăova: Հայերեն բարբառային տալ վ-ը իր հնչյունական կազմով ավելի է համապատասխանում այդ բառի մյուս լեզուներում պահպանված ձևերին: Քանի որ հայերենի համար օրինաչափ է բառավերջի անկումը, պետք է ենթադրել, որ նախապես այս բառը հայերենում ունեցել է տալ վ ձևը, որի վ-ն պահպանվել է որոշ բարբառներում, իսկ զրաբարում քնկել է: Այսպիսով, վ-ն հայերեն մի շարք բարբառներում, փ-ն ռուսերենում, ֆ-ն հունարենում հնդեվրոպական կ-ի արտացոլումն են:

Լու բառը բարբառներում հանդիպում է լու, լիւ, լեու և միայն Առանալի բարբառում՝ լուհ ձևով: Ու-ով վերջացող նրկվածի և միավանկ մյուս բառերից (թթու, կծու, հերու, մեղու, ըու և այլն) Առանալի բարբառում միայն ըու բառն է, որ ու-ից հետո ունի հ- ըուհու, ըուհա, որը Ածառյանը համարում է փոխառություն ռուսերենից: Ու-ով վերջացող բառերի բարբառային ձևերի համար ավելի սովորական է ն-ի հավելումը (նախ՝ իրրև հող, ապա՝ կրկնակի հովառությամբ և ը):

71 Հ. Ածառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, էջ 427:

Լու բառի համար վերականգնում են հ.-ե. հետևյալ նախածևերը՝
 *bhou-(*bhhou-?), *plou- հայերենի ձևն առաջացած է համարվում
 արմատի -s -ով ածած՝ *plus- ձևից: Հ.-ե. մյուս լեզուների
 ձևերն են՝ հնդկ. plusi , ավր. plesht , լատ. pūlex , հուն.
 φύλλα (*blusiā)՝ հրգերմ. flōh , բալթիկ-սլավ. *blusa ,
 ռուս. blocha , լիտվ. blusa , եկ.-սլավ. blъcha և այլն:

Թեթև կարելի էր ենթադրել, որ Առտևալի բարբառի բառավերջի հ-ն
 արտացոլում է հնի. ձևի վերջին s-ն (հմտ. տալվ բառի -վ-ի
 հ.-ն. ս-ին համապատասխանելը), բայց s-ի անկումը համա-
 նման դիրքում գրաբարյան նու (հ.-ե. *snusos) , ինչպես և այլ
 բառերում բացառում է նման ենթադրության հնարավորությունը: Ա-
 մենայն հավանականությամբ այն իրոք ունեինքների ազդեցության հե-
 տևանք է:

Մի շարք բառերի վերջում գրաբարյան գրոյի դիմաց առկա է ն. դը-
 րանք են՝ գորտ-գորտն (գորտնուկ) , բծիծ-բծիծն (պծեզնր) , բոռ-
 բոռն, բորբոս-բորբոսն (բորբոսնեկ) , ծուռ-ծուռն, հունդ-ծունդն
 և այլն:

Այս կապակցությամբ պետք է ասել հետևյալը: Գրաբարում կան բա-
 ռեր, որոնք բառավերջում ունեն ն. դրանցից են՝ ամառն, անձն,
 գառն, երկն, օթն, եղն (իկ) , թէկն, ձեռն և այլն: Բառավերջում
 հանդես եկող այս ն-ի մասին եղել են տարբեր կարծիքներ: Ամառ-
 յանը որոշ բառերում (եօթն, ինն, տասն և այլն) առկա ն-ն համա-
 րում է հ.-ե. արմատի վերջին n-ի կամ m-ի արտացոլում, իսկ
 այդպիսիք շուենցող բառերում ն-ի հավելումը համարում է ուշ շրջ-
 ձանի երևույթ⁷²: Մեյլի կարծիքով դա հին հայցականի վերջավորու-
 թյունն է, որն ընդհանրացել է և տարածվել նաև ուղղականի ձևի
 վրա⁷³: Ջահուկյանը, ընդունելով հայցականի վերջավորության՝
 ուղղականին անցնելու հնարավորությունը, ենթադրում է, որ ,,...
 ն-ի տարածման համար նշանակություն է ունեցել նաև ուղարտական
 աղղեցությունը⁷⁴:

Կրաբարում վերջահանգ ն ունեցող բառերի և նրանց հ.-ե. համա-
 պատասխանությունների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ հարկա-
 վոր է տարբերել մի շարք դեպքեր: Բառերի մի մասում այդ ն-ն
 հանդիսանում է հ.-ե. արմատի վերջին n-ի կամ m-ի արտացո-

72 Հ.Ամառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. Բ, էջ 415:

73 A. Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée de l'armen-
 ien classique, ^{Wienne}, 1936, p. 83.

74 Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ

լումբ. ինչպես՝ ամսոն < *sērom , անձն < *anghen- , զանս < *u^hren- նրկն < *edūōn , եօթն < *septm , տասն < *dekū և այլն: Բառերի մի այլ մասում այն հ.-ե. արմատին ավելացած հին ածանց կամ ածական է, որը հայերենում արտացոլվել է իբրև ն և մտել բառ-արմատի կազմի մեջ՝ եղն (իկ) < *el-en-, *el-ը-, թէկն < *toig^h-no-, ծեռն < *ghes-r-m և այլն: Մի շարք բառերի բառավերջի ն-ի համար էլ, հավանաբար, պետք է ընդունել հայցականի վերջավորող թյան՝ ուղղականի ծեռի վրա տարածվելու տեսակետը, ինչպես՝ ակն, դուռն և այլն: Վերջապես, մի շարք բառերում էլ դա հայերենի հողի վրա առաջացած ածանց է, ինչպես՝ ծուկն, մուկն, երդու-մն և այլն:

Հայ բարբառներում (Դարբաղ, Ագուլիս, Մեղրի և այլն) այն բառերը, որոնք գրաբարում հանդես են գալիս ն-ով՝ անկախ վերջինիս ծագումից, ունեն ն, օրինակ՝ ակն-ակնը, թէկն-թէկնը, թէն-զը (վերջինս՝ դրափոխություն), ամառն-ամառնը, կաթն-կաթնը և այլն: Արանց կողքին ն-ով ծեռն են առկա նաև այն բառերի համար, որոնց գրաբարյան համապատասխանություններում այն չի վկայված՝ բոռ-պոռնը, բորբոս-պուրպոսնը, գորտ-գորթը նուկ, ծուռ-ծուռն: Կարծում ենք, որ այս բառերի բարբառային ծեռնում հանդիպող վերջահանգ ն-երը իրենց հիմքերն են ունեցել զրաբարի վաղ շրջանում, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ բառաբարդությունների մեջ էլ այդ բառերը ունեն ն (բորբոսնել, գորտնուկ և այլն), միշտ այնպես, ինչպես ն-ով ավանդված բառերը (կաթնուկ, զանուկ, մատնել և այլն) :

ԳՐԱԲԱՐԻՑ ՏԱՐԲԵՐ ՀՆՁՑՈՒՆԱՆԱՆ 204

Վերը տարբեր աղիթներով արդեն խոսվել է ոգնի բառի և դրա բարբառային ծեռի մասին: Այստեղ ուզում ենք անդրադառնալ որոշ բարբառներում (Մուշ, Նոր Զուղա և այլն) հանդիպող գ-ի դիմաց ծ ունեցող օծնի, կոնծնի ծեռին: Ածառյանը դրանք համարում է հին բարբառային ծեռ⁷⁵, քանի որ հայերենին հատուկ չէ գ-ծ անցումը, իսկ հակառակ անցման համար թավալան օրինակներ կան: Հնի. *ghn- հայերենում կարող է արտացոլվել և՛ իբրև ծ, և՛ իբրև գ: Բա-

75 Հ. Ածառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, էջ 427:

ռասկզբում և բառամիջում ծայնորդից հետո արտացոլվում է իբրև δ (*ghāg^h->ծագ, *bhrghu- >բարձր), իսկ ծայնավորներից հետո՝ q (*dheigh->դէգ): Ոգնի՝ հ.-և. *oghiniio^{eghi} քառում gh-ն օրի-նաչափորեն արտացոլվել է իբրև q : Բարբառներում պահպանված δ -ով ձևերը ցույց են տալիս gh-ի նրկակի (q և δ) արտացոլման հնարավորությունը բառամիջի դիրքում:⁷⁶

Գրաբարյան անուն ըստը բարբառներում հանդիպում է անուն, անըմ ձևերով: Բառավերջի ն-ի դիմաց մ-ի առկայությունը թերևս կարելի է լինել բացատրել տերմնատություն, բայց նման դիրքում այլ բառերում տարմանություն ըացակայությունը բացառում է այդպիսի ենթադրություն հնարավորությունը:

Անուն բառի համար վերականգնում են հնդեվրոպական հետևյալ նախածնիք *en(o)mo-, *(o)nomo-, *nōmo- : Մյուս լեզուների համապատասխան ձևերն են՝ հնդկ. nāma , ալ. nēma , լատ. nōmen , գոթ. namo , հուս. δνομα , թու. nēm , Բ. nom , խեթ. lēman և այլն, ընդ որն էլ , անուն,, նշանակությամբ: Հայերենի անուն ձևի զարգացման մասին⁷⁷ հայտնվել են տարբեր կարծիքներ: Հստակությամբ, այն ընթացել է հետևյալ կերպ՝ անուն-ը առաջացել է

76 Բառակզբի նախաբաղաձայնական դիրքում gh-ի q և δ արտացոլման համար տես Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 250-251:

77 Մեր նպատակից դուրս է անդրադառնալ բառակզբի ա-ի ծագմանը: Նշենք միայն, որ որան սովել են տարբեր բացատրություններ: Հյուրըմար համարում է օռ -ի կամ ո -ի արտացոլում, Մեյեն ենթադրում է, որ ա-ն հին օ-ից, կամ ալելի միշտ՝ e -ից է առաջացել, որոշ հետազոտողներ էլ համարում են նախահնդեվրոպական կոկորդայիի արտացոլում: Զ. Գրեյիսը ենթադրում է, որ այն հ.-ե. օ-ի արտացոլումն է, նշելով հ.-և. *o-ի՝ հայերենում ունեցած զարգացման հետևյալ ուղիները. ո՝-r, l, s, z -ից առաջ և ա՝ մնացած դիրքերում. հմմտ. հայ. առամն - հ.-և. *odont- , հայ. ա-նուրժ - հ.-ե. *onor-ի, հայ. ազանիմ - հ.-ե. *ōn- , հայ. առեամ - հ.-և. *od- և այլն (տես J.A.C. Greppin, Initial

Vowel and aspiration in classical Armenian, Wien, 1973, p. 26.

*anvan կամ *anuvan ձևից, իսկ վերջիններս էլ՝ համապատասխանաբար *anmn -ից կամ *anōmn -ից հնդեվրոպական ա՝ հայերեն ա անցումով⁷⁸ : Մեյեն, խոսելով հ.-ե. ա -ի հայերենում կրած ձևափոխությունների մասին, նշում է, որ ա խումբը բառամիջում ա և յ ձայնավորներից հետո դառնում է ւն. օրինակ՝ պաշտաւն-սեռ. պաշտաման, մըջիւն-սեռ. մըջման, գոջիւն-սեռ. գոջման (նախնական մ-ն ղրսնկում է սեռականում), հնդեվրոպական ա -ից հետո մն-ն պահպանվում է, ինչպես շարժումն և այլն, իսկ հնդեվրոպական օ-ից ծագած ու-ից հետո մն-ն դառնում է ւն, որը վերածվում է ն-ի⁷⁹ : Այսպես հայերեն անուն-ը հուն. δνομα -ի կողքին հանվում է *anuwn < onomno -ի վրա : Մի այլ հոգվածում նա, դարձյալ նշելով հայ. անուն և հուն. δνομα համապատասխանությունը, գրում է, որ ու-ն հենվում է ո + ւ -ի վրա, միշտ այնպես, ինչպես քուն բառի մեջ (*exopnos -քուն) և առաջացել է ոմն-ից, սակայն մ-ն հավանաբար շարունակել է գոյություն ունենալ թարբառայնորեն, պահպանվելով թեք հոլովներում : Այսպիսով, կարելի է վերականգնել անումն ձևը, որը դեռևս գոյություն ունի տարբեր թարբառներում՝ անումն ձևով⁸⁰ : ինչպես տեսնում ենք, Մեյեն անուն-ի ու-ի ծագման մասին երկու կարծիք է հայտնում : Մեկ այն համարում է հ.-ե.*օ-ի արտացոլում, մեկ՝ ո-ի և ւ-ի միացում : Եթե համաձայն ենք Մեյեի առաջին կարծիքին՝ ու-ի՝ հ.-ե.*օ-ից առաջացած լինելուն, ապա հայերենի համար պետք է կանխդրել այսպիսի նախաձև՝ *onōmn -, *nōmn , իսկ երկրորդ դեպքում անհավանական է թվում մ-ի կրկնակի արտացոլումը (այն դարձել է ւ, ապա և շարունակել է պահպանվել իբրև մ՝ անումն ձևում) : Մեզ ավելի հավանական է թվում անուն < անուն < անումն ձևերի զարգացումը հ.-ե. *onomn , *nomn -ից : Հայերեն թարբառներում պահպանված անում, անըմ (անում-ից) ձևվերի մ-ն ամենայն հավանականությամբ հին անումն ձևից է առաջացել, երբ դեռ տեղի չէր ունեցել ա < ւ անցումը⁸¹ :

Գրաբարյան ոք դերանվան մեջ ք-ն հանդիսանում է հ.-ե. *k^h -ի արտացոլումը : Մի քանի թարբառներում գրաբարյան ոք-ի դիմաց հանդիպում են՝ էման, ուլման (ոք մին-ից) : Այդ ձևերն ունեցող

78 H.Hübschmann, Armeische Grammatik, New York, 1972, S.420.

79 A.Meillet, Esquisse..., p.48.

80 A.Meillet, De quelques archaïsmes remarquables de la déclinaison arménienne, "Zeitschrift für armenische Philologie", I Band, II Heft, Marburg, 1902, p. 143.

81 Տես նաև Գ. Հախումյան, Հին հայերենի հոլովման սխտեմը և նրա ծագումը, Երևան, 1959, էջ 177 :

բարբառներին հատուկ չէ ք > խ անցումը և էխման, ուխման ձևերը չենք կարող բացատրել բարբառին հատուկ օրինաչափություններով: Հասունկյանը, խոսելով հայերենի բաղաձայնական տեղաշարժի մասին, նշում է, որ այն անխառն, մաքուր ձևով չի ընթացել և մի շարք դեպքերում առկա են շեղումներ: Շեղումների թվում նշում է նաև հ.-ե. *k(*k^h) հնչյունի դիմաց բոլոր դեպքերում սպասվող ք-ի փոխարեն երբեմն նաև խ-ի առկայությունը⁸²: Նրա թված օրինակներին՝ խումբ <*kem-- , խում-, խմել <*k^hem -, բախմ <*bak -, կախ, կախմ <*kenk-- , *konk - և այլն, պետք է ավելացնել նաև բարբառային էխման, ուխման, ձևերը, իբրև հ.-ե. *k(*k^h) - խ համապատասխանություն օրինակ: Հավանաբար, *k(k^h) -ի երկակի (ք և խ) արտացոլումը ունեցել է բարբառային հիմք: Հ.-ե. նույն արմատից ծագած քան բառը ևս որոշ բարբառներում հանդիպում է խ-ով ձևերով՝ խընչ, խընց՝ քան գ-ի դիմաց, խէն՝ քէն-ի դիմաց⁸³:

Գրաբարյան կաթն բառը Ագուլիսի բարբառում հանդես է գալիս կախց, իսկ Հավարիկի բարբառում՝ կախս ձևերով: Այդ բառի հնդեվրոպական նախածին է *g(a)lag -, *g(a)lak- , *g(a)lakt , որն իր զուգահեռներն ունի միայն հունարենում՝ γάλα, γάλακτος , և լատիներենում՝ lac, lactis : Հայերենի կաթն ձևն առաջացել է *galakt -ից՝ *galt <*kaʔt ձևափոխություններով: Որ այդ պրոցեսն ընթացել է հենց այս ձևով, հաստատվում է Ագուլիսի բարբառի կախց-ով, որն առաջացել է կաղթ-ից՝ կախթ > կախց զարգացմամբ (խթ-ից անցման համար համեմատել դո-դծ (աղծ-աղծ) անցումը): Էտ - ն հայերենում կարող էր արտացոլվել և իբրև դթ (դ > խ՝ հաջորդ թ-ի ազդեցությամբ , և, արդեն հետագայում, իբրև՝ փ: Ամառյանը գրում է. , Ագուլիսի կախց ձևը, որ ծագում է կաղց<կաղթ ձևից, պահում է ուրեմն ոչ միայն նազույն հայերենի դ ծայնը, այլև ավելի ամբողջական է, քան հուն. γάλα և լատ. lac , ուստի ոչ միայն ավելի հին է, քան հայերենը, այլև ավելի հին ձև ունի, քան հունարենն ու լատիներենը, ⁸⁴:

Գրաբարյան լաիրծ, լաիրշ բառերը բարբառներում հանդիպում են նաև լիպո, լպոռո, լաիրո (լպոռել) , լպոիկ (լփոիկ) ձևերով: Ամառյանը լաիրշ, լաիրծ, լաիրո բառերը լիրբ բառի հետ միասին

⁸² Г. Дзяукян, Очерки..., стр. 101.

⁸³ Ա. Բաղդասարյան-Թափալցյան, Մշո բարբառը, Երևան, 1958, էջ 274, Ե. Տարօնեան, Բաղէշի նահանգի խուլթիկ գիւղի բարբառը, Անթիլիաս, 1961, էջ 60 և 80:

⁸⁴ Հ. Ամառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, էջ 431:

համարում է հ.-ե. նույն *slibr- արմատից առաջացած: Վերջինս հայերենում օրինաչափորեն պետք է արտացոլվեր իբրև *լիպր, որից էլ դրափոխությունը և ծ, շ, տ ածականներով առաջանում են նշված ձևերը: Լիբր բառի համար, ինչպես ենթադրում է Աժառանգ, կարելի է կանխադրել *slibhr - նախածնը⁸⁵: Քուտան ևս, խոսելով լիբր բառի ծագման մասին, գրում է, որ հ.-ե. *slibr- ձևից լիբր բառում ը-ի առկայությունը ,,... հնչյունական դժվարությունը,,⁸⁶ է ներկայացնում, և որ հայերենի համար ավելի օրինաչափ կլիներ պ-ով *լիպր - ձևը: Բարբառային լպիոտ-ը (լպիտ-ից) ներկայացնում է արմատի տ-ով ածած ձևը, իսկ լպիր բառի համար պետք է կանխադրել հ.-ե. *slibr-s- ձևը: րշ-ով վերջացող հ.-ե. ծագման բառերում րշ-ն հանդիսանում է r-s(rs) հնչյունակապակցության արտացոլումը հայերենում (հմտ. *tʰrs- -թարշամ, *ghʰrsi -գարշ, *khrʰs -խարշ): Այս դեպքում լպրիկ (լպիտ-ից) ձևի գոյությունը լպիր-ի կողքին թույլ է տալիս գուցահետ անցկացնել այնպիսի գուլգի հետ, ինչպիսին է թառամ-թարշամ-ը, լրացնելով բառերի այն շարքը, որոնք գուցածնություն են դրսևորում հնդեվրոպական rs հնչյունակապակցության արտացոլման ժամանակ:

Հունարեն, հայերեն, ինչպես նաև բալթիական, իսլանդական և այլ լեզուներում հ.-ե. մյուս լեզուների ժայնորդ, բաղաձայն հնչյուններով և դրանց կապակցություններով սկսվող արմատների դիմաց առկա են սկզբնային e, a, o, i, u հավելվածային ժայնավորներով տարբերակներ:

Հայերենի նախահավելվածական ժայնավորով հ.-ե. արմատներն են ալիք, աղանձ, աղբիւր, աղուէս, ամէն, ամիս, ամուսին, ամպ, ամպրոպ, այր, անէծք, անիծ, անկանիւլ, անուէն, առիւծ, առողջանել, առու, աստղ, ատաղձ, ատամն, արածել, արթի, արեգ, արծուի, արմ/արմանալ/, արջ, արտաւսր, արտորամ, արտեւանունք, աքաղաղ, եկ/եկն/, եղանիլ, եղբայր, եղուկ, եղունգն, երախայրի, երաստան, երթուծ, երգիծանել, երէկ, երեկոյ, երես, երեք, երերալ, երկիւլ, երէց, երի, երկայն/երկար/, երկան, երկն, երկու, ինն, ողորկ, ողորել, ոռնալ, ործալ, որկոր, որոժալ, որովայն:

Հետագա քննության ժամանակ կառանձնացնենք կասկածելի ստուգաբանություն ունեցող արմատները, որոնց վերականգնվող նախածնի հար-

85 Հ. Աժառանգ, ՀԱԲ, հ. Բ., էջ 286-87:

86 G.R.Solta, Die Stellung des Armenischen im Kreise der Indogermanischen Sprachen, Wien, 1960, S. 226.

ցում միասնական կարծիք չկա. օրինակ՝ աղանձ բառի համար վերականգնում են հ.-ե. *lǫðh- ձևը. ենթադրվում է նաև, որ այն կարող է ծագած լինել *al- , ,այրել, , արմատից. ողորկ բառի հնթ. ձևն է *lorg-, բայց ենթադրվում է նաև (*pO) -lorg- ձևը. ողորք բառի հնթ. ձևի համար ենթադրվում է ն *lok-, , *ol-, եղուկ-ի համար՝ ն *lug-, , *el-, ⁸⁷ այլ բառի համար՝ ն *rsen , , ն *ari- և այլն:

Նախահավելվածական ժայնավոր ունեցող բառերը ըստ այդ ժայնավորի ծագման կարելի է բաժանել երկու խմբի: Մի խումբն են կազմում այն բառերը, որոնց սկզբում ժայնավորների հավելումը բացատրվում է հայերենին հատուկ հնչյունափոխությամբ. դրանք բառասկզբի դիրքում հ.-ե. ժայնավոր ժայնորդներ (լ, ք, ց, ք) ունեցող արմատների հայերեն համապատասխանություններն են, որոնցում այդ ժայնորդներն արտացոլվում են համապատասխան բաղաձայնի և ժայնավորի (սովորաբար ա) կապակցությամբ: Պետք է տարբերել երկու դեպք. բառեր, որոնք սկսվում են ժայնավոր ժայնորդով և բառեր, որոնցում ժայնավոր ժայնորդից առաջ կա ուրիշ հնչյուն. այդ հնչյունը, համաձայն հայերենի հնչյունական օրենքների, այս դիրքում ընկնում է: Այդ արմատներն են՝ ալիք, ամէն, ամուսին, ամպ, ամպրոպ, անկանիւմ, արբի, արծուի, արմանամ, արջ:

Մյուս բառերի նախահավելվածական ժայնավորների համար հ.-ե. վերականգնվող ձևերը չունեն համապատասխան հնչյուն: Այս խմբում ևս կարելի է տարբերակել երկու տիպի բառեր. բառերի մի մասում հանդես եկող նախահավելվածական ժայնավորներն իրենց զուգահեռներն ունեն հ.-ե. այլ լեզուներում: Կոկորդայինների տեսություն կողմնակիցները հակված են հ.-ե. մեկից ավելի լեզուներում հանդես եկող այդ ժայնավորները բացառելու իբրև նախահնդեվրոպական կոկորդայինների արտացոլում, մանավանդ որ այդ խմբի որոշ բառերում կոկորդայինների հետքեր, բայց ոչ նախահավելվածական ժայնավորի տեսքով, պահպանվել են նաև հ.-ե. այլ լեզուներում (խեթերեն, թուրքական լեզուներ): Այս բառերը սկսվում են հիմնականում բաղաձայն ժայնորդներով. հայ. անուն, իուն. ὄνομα, թու. ἄνθε, ἄνθε, հ.-ե. *nōm , , հայ. անէծք, իուն. ὄνειδος, հ.-ե. *noid- , , հայ. աղուէս, իուն. ἀλώπειν, հ.-ե. *lōpek- , , հայ. աղբառ, իուն. ὄλκρος, հ.-ե. *leik-/g- , , հայ. ամիս, իուն. μήν, հ.-ե. *mēnsos , , հայ. առամն, իուն. ὄδων, -όντος, հ.-ե. *āont- , , հայ. ասող, իուն. ἄστηρ, հ.-ե. *stēr- , , հայ. երէկ, իուն. ἔρεβος, հ.-ե. *regʷos- , , հայ. ինն, իուն. ἐννέα, թու. ἑνν ,

հ.-ն. *neup , հայ. ործամ, հուն. ἐρευνῶμαι, հ.-ն. *reug-/*ryg-, հայ. ոռնամ, հուն. ὠρῶμαι, հ.-ն. *reu-, *reū- և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, հայերեն այս բառերի ծայնավոր նախադասվել-վածներն իրենց զուգահեռներն ունեն նաև հունարենում՝ α-ի, 0-ի կամ ε-ի տեսքով: Այս տեսակետից բացառություն է կազմում ամիս բառը, որն ինչպես հունարենում, այնպես էլ հ.-ն. մյուս լեզուներում հանդես է գալիս առանց բառակզրի ծայնավորի: Ամիս բառի մասին տարբեր կարծիքներ են հայտնվել. 2. Հյուբշմանը ենթադրում է *amēnsos ձևը⁸⁸: Ա. Մեյլեն բառակզրի ա-ն համարում է հալել-ված ^m-ից առաջ⁸⁹: 2. Ամառյանի կարծիքով ա-ն ամիս բառում զուտ հայկական ծագում ունի և առաջացել է ամ, տարի, բառի համաբանությունը⁹⁰: Նույն կարծիքն է հայտնել և Ս. Մանը, որ գրում է, թե ամիս-ը առաջացել է ամ-միս-ից⁹¹:

Կարելի է, թերևս, այս բառերն էլ մտցնել վերը նշված խմբի մեջ՝ նրանցում հանդես եկող ծայնավորին նույնպես հնդեվրոպական- բարբառային հիմք վերագրելով և նախահավելված ծայնավորը դիտելով որպես բարբառային զուգաբանություն: Ոմանք այն դիտում են որպես միևնույն ենթաշերտի ազդեցության արդյունք:

Ծայնավոր նախահավելված ունեցող բառերի մյուս մասում էլ ծայնավորը հանդես է գալիս միայն հայերենում, գտնվելով հիմնականում ղ և ը(ռ) հնչյուններից առաջ. այդ բառերն են՝ աղբիւր, առողանեմ, առու, արածեմ, արտաւսր, արտորամ, արեւանունք, եղբայր, եղա(եայրի), երբուծ, երգիծանեմ, երես, երեք, երեքամ, երեւիմ, երէց, երկար, երկան, երկու, երկն, ոռնամ, ործամ, որոմամ, որովայն: Նախահավելվածական ծայնավորով ձևերի բացակայությունը հնդեվրոպական մյուս լեզուներում ենթադրել է տալիս, որ այն հայերենի ինքնուրույն զարգացման արդյունք է. բացառված չէ նաև սուբստանտի ազդեցությունը:

Հնդեվրոպական այս արմատները ըստ բառակզրի ձևավորման կարելի է բաժանել երկու խմբի. արմատներ, որոնք սկսվում են բաղաձայնական կապակցություններով և արմատներ, որոնք սկսվում են բաղաձայնով: Որոշ արմատների բառակզրի բաղաձայնական կապակցություն-

88 H. Hübschmann, Armenische Grammatik, S. 417.

89 A. Meillet, Esquisse..., p. 140.

90 Հ. Ամառյան, ՀԱՐ, հ. II., էջ 158.

91 S. E. Mann, Armenian and Indo-European (Historical Phonology), London, 1963, p. 19.

ները հայերենում դափողության կնիքակցությունը հետո ստանում են
 որևէ նախադասությամբ՝ ե կամ ա. օրինակ՝ աղբիւր < *bhrēur , սղ-
բայր < *bhrātēr , երբուծ < *bhrugō- , երգիծանել < *urēg- ,
արթաւար < *drakū-r , արտորաւ < *dra- , արեւանունը < *drep- ,
երկար < *dya-ro , երկն < *dxi- , երկու < *dyaō և այլն: Մյուս
 բառերում բաղաձայնական կապակցությունը պարզվում է. սլափական
 (t,p) և r կապակցության պայթական տարրը ընկնում է և ը-ից
 առջև ավանտում է ծայնավոր նախադասությամբ՝ ե կամ ա: Օրինակ՝
արածել < *træg- , երա (խայրի) < *pra- , երես < *prep-s- , երեսուն <
 *trikōmtō , երերալ < *tres-ri- , երեկմ < *prep- , երեց < *preis-ku-
 և այլն:

Հայերենի նախադասվածական ծայնավոր ունեցող բառատների և
 նրանց բարբառային համապատասխանությունների համեմատությունը
 նկատելի է դարձնում այսպիսի մի երևույթ. այն բառերը, որոնց
 նախադասված ծայնավորները պայմանավորված են ծայնորդների դիր-
 քային առանձնահատկություններով կամ կոկորդայինների առկայությո-
 ւամբ, հայերեն բարբառներում նախադասվածական ծայնավորների զու-
 գածություններ չեն դրսևորում⁹²: Զուգածությունները հանդես են
 գալիս այն բառերում, որոնց ծայնավոր նախադասվածաները համարե-
 ցին հայերենի ինքնուրույն զարգացման սրղյունք. օրինակ՝ եղբայր-
 աղբար (ախպեր), երկանք-արկանք, երեսուն-արասուն, որոմ-արոմ և այլն:

Այս երևույթը՝ զրաբարից տարբեր նախադասվածական ծայնավորնե-
 րի առկայությունը բարբառներում, նկատել և փորձել են բացատրել
 դեռևս հայ բարբառագիտության, ռուսական դպրոցի, ներկայացուցիչ-
 ները՝ Բ. Պառկանյանը, Ա. Տոմսոնը, Լ. Մսերյանը: Վերջինս այդ
 առիթով գրում է, որ ինքն էլ Տոմսոնի նման այն կարծիքին է, թե
 ,,... ա-ն ախպեր և այլ բառերում պրոթետիկ ծայնավոր է, որ հանդես
 է գալիս զրաբարյան ե-ի կողքին,⁹³ Բերելով Ա. Բուզգեի կարծիքը
 նախադասվածական ա-ի՝ հաջորդող վանկի ծայնավորի համաբանությամբ
 առաջացած լինելու մասին, Մսերյանը նկատում է, որ թերևս կարելի
 լիներ ընդունել այդ բացատրությունը, եթե չլինեին բարբառային
 այնպիսի ձևեր, որոնցում բառասկզբի ե-ի փոխարեն ունենք ա այն
 դեպքում, երբ հաջորդ վանկի ծայնավորը ե է:

92 Այստեղ բացառվում են բարբառային օրինաչափ հնչյունափոխու-
 թյունները՝ երեկոյ-իրիկուն, երեք-իրեք, երես-իրես և այլն:

93 Л. Мсерианн, Этимология по армянской диалектологии, стр.39.

Հայերենում ը և դ հնչյուններից առաջ հավելական ծայնավորի ու բարբառների՝ գրաբարից տարրեր հավելվածի հարցերին անդրադարձել է նաև Հ. Աժառյանը: Թվելով այդ բաները, նա նշում է, որ դրանց ծայնավորների հավելման , պայմանները մեզ լավ հայտնի չեն. գրաբարում երկու ձևերն էլ (ա-ով և ե-ով) հավասարապես կան, բայց ի վերջո հաղթում է մեկը,⁹⁴:

Գրաբարյան բառերի կողքին բերելով դրանց բարբառային՝ այլ նախադրվածային ծայնավորով համապատասխանությունները, նա ենթադրում է, որ գուցեմեծությունները կարող են լինել հին բարբառային տարբերությունների արտացոլում:

Անհրաժեշտ է նշել, սակայն, որ Աժառյանը կողք-կողքի բերում է և՛ փոխառյալ, և՛ հնդեվրոպական ծագման բառերը:

Աժառյանի միտքը զարգացնում և բարդաոճեցնում պահպանված փաստերի պատմական քննությամբ հիմնավորում է է. Աղայանը , Բարբառային հնագույն տարբերություններ հայերենում, , հոդվածում: Ելնելով հին հայերեն և նոր հայերեն բարբառների տարբերակման իր անսպե-տից և այդ մոտեցմամբ քննելով ժամանակակից բարբառների նշված գու-գածեությունները, նա եզրակացնում է, որ դրանք արտացոլում են նախադրարյան՝ հին հայերեն բարբառների տարբերությունները: Ժամանակակից բարբառներում նախահավելված ծայնավորների անմիջորինակու-թյունը նա բացատրում է այսպես. , , . . . հին հայերեն բարբառների մի խմբում ը-ով սկսվող բառերի սկզբում ավելացել է այն ծայնա-վորը, ինչ որ եղել է բառի մեջ: Բարբառների մյուս խմբում անխտիր ավելացել է ե,⁹⁵: Աղայանը փորձում է որոշել նաև այդ օրենքի գործառուծյան ժամանակը՝ հենվելով իրանական փոխառյալ Երվանդ անծնանվան տարրեր (Արվանդ, Օրոնտ) ձևերի վրա. դա մ.թ.ա. IV—II դարերն են: Այստեղից հետևում է, որ հնդեվրոպական բաղաձայն + ը + ծայնավոր հնչյունախումբը հայերենում կարող էր ստանալ թե ե, թե ա հավելվածը: Ե-ի կամ ա-ի հավելումը ժամանակի գործոնով չէր կարող պայմանավորված լինել: Այդ նախահավելվածական ծայնա-վորներից որևէ մեկին ավելի մեծ հնություն կամ նախնականություն վերագրել չի կարելի, ինչպես ենթադրում են որոշ հետազոտողներ: Այսպես, Զ. Գրեյֆը, անդրադառնալով եզրայր բառի ե և դրա բար-բառային ախպէր (աղլար) ձևերի ա հավելվածների հարցին, գտնում է, որ բարբառային ա-ն ավելի հին է: Իրեւ ապացույց նա նշում է

94 Հ. Աժառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, ի. Բ, էջ 414:

95 Է. Աղայան, Բարբառային հնագույն տարբերություններ հայե-րենում, ՀՍՄՀ ԳԱ , , Տեղեկագիր, , , 1958, № 5, էջ 70:

երկու հանգամանք. նախ՝ հ. - ե. CRV (բաղաձայն + R + ձայնավոր) հնչյունակազմություն զարգացումը հայերենում, ըստ նրա, ընթացել է հետևյալ կերպ. CRV -ն վերածվում է RCV , վերջինս էլ դառնում է RCV [CRV > RCV > RCV] , իսկ R -ն հայերենում օրինաչափորեն ասվել է ար: Այստեղից էլ՝ բարբառների ա-ով ձևավորը. ուրիմ, ա-ն ավելի նախնական է, քան ե-ն: Իրեն երկրորդ ապացույց ա-ի նախնականության, նա նշում է թառակզրի դիրքում ե-ի և ա-ի արտասանական տարբերությունները. ե-ն հնչվում է յէ, իսկ ա-ն չի հնչվում յա. նա գրում է. , , Բանի՜որ բառակզրում ա-ն իրացվում է ոչ թե իբրև յա, այլ ա, ապա այս փոփոխությունը չի կարող նոր համարվել, , 96: Այս բացատրությանը դժվար է համաձայնել, քանի որ հայերենում ա-ն հնչյունաբանորեն երբեք չի իրացվում իրեն յա, անկախ բառի հինկամ նոր լինելու հանգամանքից: Իսկ ա-ն չի նախատրվի կապակցությամբ պետք է ասել հետևյալը. հայերենում կան հնչվողական CRV -ի արտացոլման հետևյալ դեպքերը.

*bhrēyŕ > աղբիւր, *sroy- > առոգանել, *trəg' > արածել,
 *drakūr > արտոււր, *dra- > արտորամ, *drep- > արտեւանունը,
 *bhrātēr > եղբայր, *prəktō- > քրատան, *bhrug' > երրում,
 *urēg' > երգիծանել, *prep-s- > երևս, *treies- > երեք,
 երեսուն, *tres-ri- > երեքալ, *prep- > երկիմ, *preis-ku > երկց, *g'hrānā > երկան. ինչպես տեսնում ենք, հ. - ե. բաղաձայն + ր + ձայնավոր կապակցությունը հայերենում կարող է արտացոլվել նաև, և ե հավելվածներով, և բավարար հիմքեր չկան մեկին կամ մյուսին զերապատվություն տալու և ավելի նախնական համարելու: Ավելի համոզիչ է թվում Աղայանի վերը նշված բացատրությունը:

Վերը բերված արմատների և նրանց հայերեն համադասարանությունների համեմատությունը թույլ է տալիս նկատել, որ բաղաձայնական որոշ կապակցություններ ստանում են միայն ա նախադիված.

օրինակ՝ հ. - ե. *dr-ն *rd անցումից հետո արտացոլվում է իրեն արտ-. դրանք ընդամենը իրենք են՝ արտաւր, արտորամ, արտեւանունք.

հ. - ե. *bhr կապակցությունը կարող է ստանալ և ե, և ա. օրինակ՝

*bhrēyŕ > աղբիւր, *bhrātēr > եղբայր: Նույն ձևով էլ հ. - ե.

*tr- և *pr- կապակցությունը արտացոլվում է և՛ ե-ով, և՛ ա-ով.

օրինակ՝ *tres-ri- > երեքալ, *trəg' > արածել, *prep- >

երկիմ, *preis-ku > երկց, *prep-s- > երևս, որոնց ա-

ով ձևերը (օր. արեալ) պահպանվել են բարբառներում:

Ուսումնասիրողները անդրադարձել են միայն ե և ա ժայռավոր նախադասվածներին և նրանց հավելման պայմանների հարցին: Կարծում ենք, որ անհրաժեշտ է նաև ա և ո հավելվածների քննությունը, ինչպիսիք են զրաբարյան առոգանել-ոռոգանել և որոմ - բարբառային որոմ ձևերը:

Առոգանել բառի հնչ. ձևն է *arou-, *arutis կամ *aruios ձևից էլ ծագում է առու բառը: Հ.-ե. այս արմատի մյուս լեզուներում պահպանված ձևերն են՝ հնդկ. aravatī , , հուսում է, , , aravat- , , գետ, հոսանք, , , հուն. ῥέω , , հոսում է, , , հիոլ. aruiam , , գետ, , , հվգերմ. strom , , անզլաաքս. ström , , հիսլ. strömr , , գետ, հոսանք, , և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, բառակերպի ժայռավորը հանդես է գալիս միայն հայերենում. հետևաբար հայերենի հետագա ինքնուրույն զարգացման արդյունք է:

Հնդեվրոպական *sr-ով սկսվող արմատների հայերեն համապատասխանությունները երեքն են. *sr̥bh- արբի, որի ա-ն գալիս է զ-ից, և առոգանել, առու. այս դեպքում պետք է ենթադրել հ.-ն. *sr-հնչյունախմբի անցում հայերեն ո-ի ա հետադարձում: Հ. Ամառյանը ոռոգել, - անել-ը համարում է արմատի երկրորդ ձևը՝ ժայռավորի փոփոխությունը⁹⁷:

Կարծում ենք, որ առոգանել ձևի ո-ն պետք է համարել հետագա առնմանության հետևանք:

Հայերեն որոմ բառը կապում են հ.-ե. *rēd-, *rōd-, *rād- արմատի հետ, որի -io-ով ածած ձևից՝ *rod-io- առաջացել է հայերեն բառը: Հնդեվրոպական այս արմատը պահպանված է լատիներենում՝ rōdō , , կրծում եմ, , , նաև rāstrum , , կտուց, , , գերմանական լեզուներում՝ *ratto , , կրծող, , իմաստներով: Բառակերպի ժայռավորը այս բառում ևս հանդես է գալիս միայն հայերենում: Հ.-ե. *rod-io -ն հայերենում օրինաչափորեն պետք է արտացոլվեր իբրև *րոմ, ապա և ժայռավորի հավելմամբ՝ որոմ: Զայռավորի բնույթը, հավանաբար, պայմանավորված է բառամիջի ժայռավորով, բանի որ այն բառերում, որտեղ բառամիջում ունենք o կամ u , նախադասվածքը u է: Հմտ. *ru- > ոռնալ, *rug- > որ (ու) ծալ և այլն: Բարբառային արոմ ձևի ա-ն թերևս հետագա տարնմանության հետևանք է:

Հայերենի նախահավելվածական ժայնավոր ունեցող բառերի քննության ժամանակ բարբառային ձևերի, բարբառների ընծեռած նյութի հաշվառումը հնարավորություն է տալիս ցուցաբերել տարբերակված մոտեցում և առանձնացնել ա / արմատներ, որոնց նախահավելվածական ժայնավորները արդյունք են ժայնորդների դիրքային առանձնահատկությունների, բ/ արմատներ, որոնցում դրանք կարող են լինել նախահնդեվրոպական կոկորդայինների արտացոլում, գ/ արմատներ, որոնց նախահավելվածական ժայնավորները բացատրվում են ենթաշերտով կամ հայերենի ինքնուրույն զարգացման ընթացքում առաջացած հավելումներ են:

Բ Ա Ռ Ա Կ Ա Զ Մ Ա Կ Ա Ն Հ Ն Ա Բ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Ինչպես նշել ենք վերը, մենք տարբերակում ենք բառային և բառակազմական հնաբանություններ: Բառային ենք համարում միայն բարբառային այնպիսի բառերը, որոնք կարող են հ.-ե. այս կամ այն արմատի հայերեն համապատասխանությունը լինել, բայց չեն ավանդվել զրաբարից: Բարբառային այդ կարգի հնաբանությունների քննությանը այստեղ չենք անդրադառնա (դրանց մասին տես Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 283-330):

Բառակազմական հնաբանություններ ենք համարում հայերենի հ.-ե. ծագման բառերի բարբառային այնպիսի համապատասխանությունները, որոնք ենթադրում են զրաբարից տարբեր ածական կամ հին ածանց, զրաբարի բաղադրյալ ձևի դիմաց արմատական ձև, ժայնդարձային տարբերություններ զրաբարի համեմատությամբ:

1. Գրաբարի արմատական ձևի դիմաց ածականով կամ հին ածանցով ձև

Գրաբարյան դեղ բառը Վանի բարբառում հանդիպում է նաև դեղղ ձևով⁹⁸, բուլսի մը արմատն է, որով գլուխ կլվան՝ մագրենին շատցընելու համար,⁹⁸: Դեղ բառը կապում են հ.-ե. *dhal- , ծաղկել, կանաչել, , արմատի *dhal- տարբերակի հետ: Հ.-ե. մյուս լեզուներում պահպանված են՝ հուն. θάλλω , ծաղկել, կանաչել, , θάλλος , ընծյուղ, նոր ծյուղ, , կիմր. dahl , ծյուղ, ,

98 Հ. Ամռեան, Հայերէն գաւառական բառարան, Թիֆլիս, 1918, էջ 272, տես նաև Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 280:

հկորն. *delen* ,,ժյուղ,, , հվզերմ. *tola* ,,ողկույզ, խաղողի որթ,, , *toldo* ,,ծառի կառարը՝ վերին մասը,, , նվզերմ. *polde* նույն իմաստով: Ածականով ձևերի առկայությունը նաև հնդեվրոպական այլ լեզուներում կարող է հիմք լինել այն ենթադրությանը, որ հայերեն բարբառային դեղդ ձևի դ-ն էլ կարող է հշե. ծագում ունենալ՝ զերմանական *lehten* ներում պահանջված *d*-ով ձևվերի հետ հանգելով **dhe1-* արմատի *dh*-ով ածած **dhe1-dh*- ձևին:

Գրաբարյան մէզ ըստը բարբառներում հանդիպում է նաև (բայահիմքում) *մզլել*, *մզլոտ* ձևերով: Այս ըստի հ.-ն. վերականգնվող արմատն է **meigh* -, որը պահանջված է հնդկ. *mēghā* -, ամպ,, , *mīh* ,,մառախուղ, մեզ,, , ավ. *maēgha* -, ամպ,, , հուն. *δμήχλη* , (ատտ. *δμήχλη*) ,,ամպ, մառախուղ,, , լիտվ. *mielā* ,,ամպ,, , լատվ. *mielā* , հռւլզ. *mēglā* ,,մառախուղ,, , ռուս. *межа* ,,բուր, մառախուղ,, : Ջոլտան զրում է, որ հայերենը իր մէզ ձևով մերձ ցեղակցություն է ցուցաբերում արիական լեզուների հետ, մինչդեռ հնդեվրոպական մնացած լեզուները միավորվում են -*lo* ածանցով, և եզրակացնում է, որ հայերենը այս դեպքում հետու է կանգնած հունարենից և եվրոպական այլ լեզուներից⁹⁹: Եթե հայերենը գրաբարյան մէզ ձևով հեռանում է հունարենից և եվրոպական այլ լեզուներից, ապա բարբառային *մզլել*, *մզլոտ* ըստերը մատնանշում են -*lo* ածանցի առկայությունը և, փաստորեն, այս դեպքում ևս հայերենը ընդհանրություններ է դրսևորում հունարենի հետ: Գրաբարյան մէզ ձևը, հավանաբար, առաջացել է -*lo* ածանցի անկումով, որը պահանջվել է այդ արմատի բայական հիմքում:

Ուզում ենք ուշադրություն դարձնել այսպիսի մի երևույթի վրա: Կան արմատներ, որոնք իբրև բայահիմք հանդես գալիս ունենում են ածանց, որը բացակայում է նրանց անվանական հիմքում. օրինակ՝ *այտայտնուլ* (**oid--oid-nu-mi*) , *բարձ-բառնալ* (**bhr̥g'h--bhr̥g'h-n*), *դարձ-դառնալ* (**dh̥r̥g'h--dh̥r̥g'h-nā-*) , *զգեստ-զգեսնուլ* (**ues-tu--ues-nu*) *արծ-արծնել* (**ar(e)g--ar(e)g-n*)¹⁰⁰ *մվել* (*gem*) և այլն: Այս բառերի բայահիմքում հանդես եկող ածանցները ունեն հ.-ն. ծագում: Մեզ թվում է, որ մէզ և բարբառային *մզլել* ձևերի միջև էլ գոյություն ունի նույն հարաբերությունը, ինչ որ *այտայտնուլ*, *բարձ-բառնալ*, *դարձ-դառնալ* և այլ գույզերի միջև: Նրկատվում է նաև հակառակը. գրաբարյան ձևը ունի ածանց, իսկ բարբառային ձևում այն բացակայում է (այսպիսի բառերի ըննությանը կանդաղառանքը ստորև) :

99 G.R.Solta, Die Stellung..., S. 186.

Գրաբարյան խոյլ , , ուռուցք, պալար, , րառը Լոռու ըարրառում
 հանդիպում է խիլթ ¹⁰⁰ : Հ. Ածառյանը բերում է խիլթ-ը , , ծա-
 ուի մը ըռնին վրա՝ կտրած մյուղերու մնացորդները. ոստղ, , ի-
 մաստով ¹⁰¹ : Գրաբարյան խոյլ-ը Հ. Ածառյանը կապում է հուն.
 χήλη , ոստղ , , ուռուցք, , , հսլա. kyla , , փոշտակ, , ,
 ոռու. kuṣa , սերր. kila , , փոշտակ, ծառի վրա խոյլ, , ձևերի
 հետ և հանգեցնում հ.-հ. *kau(ə)la : *kālā արմատի *kheu-lo-
 ձևին ¹⁰² : Բարբառային խիլթ-ը իր վերը նշված իմաստով հանգում է
 հ.-հ. *keu-, *keuə- արմատին և գրաբարյան ձևի հետ միասին արտա-
 ցուում հ.-հ. մյուս լեզուներում պահպանված իմաստները (գրբ. ոյ
 - բարբառային ի համապատասխանությամբ համար հմտ. լոյս *leuk'-
 ից) - բարբառային լիս) : խիլթ-ի թ-ն ամենայն հավանականու-
 թյամբ հ.-հ. ծագման ամալան է, մանավանդ եթե նկատի ունենանք,
 որ այդ արմատի առամայինով ամած ձևեր առկա են նաև հնդկերկա-
 կան այլ լեզուներում՝ ա-ով *ka-ku-d-, , հնդկ. ka-kud -
 , , կատար, գազաթ, , , kakud- , , ընդհանի խոռոչ, ընդհ., :

2. Արմատական ձև բարբառներում՝ բաղադրյալ ձև գրաբարում

Գրաբարում կան հ.-հ. ծագման արմատներ, որոնք հանդես են գա-
 լիս միայն բաղադրություններում՝ նախդիրով, ածանցով կամ ամպլա-
 նով, արմատի կրկնությունով և այլն, այսինչ բարբառներում հանդի-
 պում են արմատական ձևով : Այս դեպքում նախնական պետք է համա-
 բել արմատական ձևերը :

Հ.-հ. *ues-tu-, *ues-nu- արմատի հայերենում սպասվող
գեստ, գետուլ ձևերի դիմաց առկա են գ-գեստ, գ-գետուլ : Գրա-
 բարյան այս ձևերի դիմաց հայերեն որոշ բարբառներում՝ նոր Բայա-
 գետի, Ալաշկերտի և այլն, առկա են գեստ, և նարարաղի բարբառում՝
 կէնալ :

Հ.-հ. *gol-(gōl-), *gl- , պոկել, անկողին, բնելու տեղ,
 կացարան, գազանների որջ, , արմատից հայերենում ունենը կաղաղ<
 *gl-, *gōl- < կող, կողմ, ան-կողին < gol- , նկուղ < *gōl- թաները :
 հ.-հ. մյուս լեզուներից այս արմատը պահպանված է հուն.
 γαλεός , , որջ, բուն, փոս, , , լիտվ. guolis , , կացարան,
 անկողին, բնելու տեղ, , , gulis (gulis), guliti , , պոկել, պո-
 կել բնելու, , , լատվ. guļī'a , , անկողին, կացարան, բուն, , ,

100 Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 280 :

101 Հ. Ածառյան, Հայերեն գաղապական բառարան, էջ 469 :

102 Հ. Ածառյան, ՀԱԲ, հ. Բ, էջ 391 :

gult , ,սպուկել քնելու, , և այլն:

Այս արմատից ծագած գրաբարյան անկողին բառը կազմված է հ. - Ե. արմատի *go1- ձևից՝ ան - , ,վրա, համար, , նախածանցով, (հմտ. ան-ծնոցիկ, ան-բահի, ան-ոտնեայ - Գ. Ղափանցյան, Հայոց Լեզվի պատմություն, էջ 305), իսկ որոշ բարբառներում ունենք գողէնք, գողինք, գողվէնք՝ առանց նախածանցի ձևերը:

Հ. - Ե. * (s)tel- , ,կաթել, հոսել, միգել, , արմատը հնդեվրոպական լեզուներում պահպանվել է տարբեր նշանակություններով. անգլ. stale , ,մեղ, միգել, , մագերմ. stal , ,ծիու մեղ, , , իսկ հուն. σταλάσσω , ,հոսել, կաթել, , , στέλλω , ,կաթիլ, , , τέλλω , ,ջրափոս, մահիժ, ցեխ, տիղմ, , , հայ. տիղմ: Այստեղ մ-ն ածանց կամ ամական է, որն ունի հնդեվրոպական ծագում (հմտ. հուն. τέλλω) : Արմատական՝ առանց մ-ի ձևը՝ տիլ < * (s)tel- , , պահպանված է հայ բարբառներում:

Հայերեն սպարդիլ , ,գուլյնը թռչել, գունաթափ լինել, դժգունել, , բառը Հ. Ամառյանը բերում է Արմատական բառարանում առանց նշելու ծագումը և տալիս է բարբառային սպրթնել, սփրթնել, ինչպես նաև՝ սպոել ձևերը, ավելացնելով՝ , , Վերջինս ցույց է տալիս, որ -դ-ն մասնիկ է, , ¹⁰³ : Գ. Ջահուկյանը , , Հայ բարբառագիտության ներածություն, , մեջ հայերեն սպարդիլ-ը կապում է հ. - Ե. *sprdih - արմատի հետ և նշում է բարբառային սպոել ձևի առկայությունը սպարդիլ-ի դիմաց ¹⁰⁴ : Եթե միշտ է այս ստուգաբանությունը, ապա այս դեպքում ևս բարբառային ձևը՝ սպոել-ը ներկայացնում է հ. - Ե. արմատի առանց ածականի՝ *spr- ձևի արտացոլումը:

Այստեղ անհրաժեշտ է քննության առնել նաև այն բառերը, որոնց գրաբարյան ձևերը կազմված են արմատի կրկնությունից, իսկ բարբառներում հանդիպում են առանց կրկնության՝ պարզ ձևերը: Այդ բառերից են կողկողիլ՝ բարբառային զողալ, կաղկանծել՝ բարբառային կոնծալ:

Եվ կաղկանծել, և կողկողիլ բառերը Հ. Ամառյանը դնում է շատուգաբանված բառերի շարքում: Առաջինը համարում է կանծ, իսկ երկրորդը՝ կող արմատի կրկնությունից կազմված: Ի. Աղայանը կողկողիլ բառը ծագած է համարում հնիւ. *gal- , ,կռչել, գռչել, քղավել, , արմատի *go1- ձևից՝ կրկնությամբ ¹⁰⁵ : Պարզ, առանց կրկնության,

103 Հ. Ամառյան, ՀԱԲ, հ. 6, էջ 400-401:

104 Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ

282:

105 Ի. Աղայան, Բառաբանական և ստուգաբանական հետազոտություններ, էջ 86:

արմատը, ըստ Հ. Անտոյանի, պահպանված է Ջեյթունի բարբառում՝ կօղալ, որ նշանակում է , , վրան լալ, ուղալ , , : Ըստ Հ. Անտոյանի, կաղկանձել բառում ևս ունենք կրկնություն, այս դեպքում՝ կանձ արմատի, մինչդեռ կ. Ավայանը այն համարում է , , ... համաթարդ բառ՝ նույնիմաստ կաղ և կանձ արմատներով կազմված, ¹⁰⁶, որի կաղ ռադիկալիչը ծագում է հ.-ե. նույն՝ *gal արմատից: Գ. Ջահուկյանի կարծիքով կողկողիլ բառը (հնդեվրոպական ինչ-որ լեզվի միջ-նորոգությանը (առանց տեղաշարժի) կամ, թերևս րնսծայնության հե-տևանքով) ծագում է հ.-ե. *kel- արմատից ¹⁰⁷:

Կարծում ենք, որ *kel- արմատից է ծագում նաև կաղկանձել բա-ռը: Այս արմատը *kel-, *k(e)lē-, *k(ē)lā- , , զոռալ, կան-չել, աղմկել, հնչել, զնգալ, , , հ.-ե. լեզուներում հանդիպում է տարբեր ամպլաններով. ըստ Պոկոռնու, արմատի *k(ē)lem- ձևից են ծագում լատ. clā-m-āre, ինչպես նաև հնդկ. krandati , , զո-ռալ, բառաչել, մոնչալ, ոռնալ, խրխնջալ, , (հին հնդկերենի հա-մար վերականգնում են *klem-d-?) ձևը , անգլ.-սալս. hlimman, hlymman , , հնչել, զնգալ, աղմկել, բառաչել, ոռնալ, վրնջալ, , , հվզիրմ. (h)limmen , , մոնչալ, ոռնալ, , hlamon , , աղմկել, ոռնալ, , : Հայերին կաղկանձել բառը իմաստային ակնհայտ մերժալո-րություն է ցուցաբերում այս լեզուներում պահպանված իմաստների հետ: Այն առաջացել է կանձ արմատի կրկնությունը, որի համար ևս կարելի է ենթադրել *k(ē)lem- արմատի d-ով ամսած ձև՝ *kēlem-d- > *կաղնձ > կանձ, ապա և կրկնությունը՝ կաղկանձ, կրկնության ժամանակ նման հնչյունափոխության հնարավորությունը ավելի հավանական կթվա, եթե նկատի ունենանք, որ պաղանձիլ բառը (հ.-ե. *bṛdhi- -կամ *bṛdih-s) բարբառներում հանդիպում է նաև պաղպանձիլ ձևով ¹⁰⁸: Բարբառներում հանդիպող կոնծալ (կօն-ծալ) ձևը ծագում է հ.-ե. արմատի o ծայնալիքումով ձևից:

3 Գրաբարի համեմատություններ՝ ավելի ամբողջական ձև

Գրաբարյան և բարբառային ձևերի համեմատությունից պարզվում է, որ որոշ բառեր բարբառներում պահպանված են հնչյունապես ավելի ամբողջական, քան զրաբարում: Եթե կան այսպիսի գույգեր՝ խառնել-խաշել, բարշել-բաշել, թորշոմիլ-թոշմիլ և այլն, ապա ավելի նախ-նական, հին են առաջին ձևերը, իսկ երկրորդները, որոնք առաջա-

106 Է. Ավայան, Նշվ. աշխ., էջ 87:

107 Է. Ավայան, Очерки ..., стр. 144.

108 Հ. Ավայան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. Բ, էջ 406:

ցել են ը-ի անկումով, հետին են: Նկատի ունենալով այս, հակ-ված ենք Լեթարելու, որ բարբառային ստերծ (ստերծ) ձևը՝ զրաբար-յան ստեծ-ի ղիմաց, ալիլի: հին է: Խոսենք ստերծ (ստեծ) բառի մասին ալիլի մանրամասն:

Հ. Ամառյանը բերում է վանի բարբառում օգտագործվող ստեծ (ստեծ) բառը, որ նշանակում է գետնի մեջ խրված մեկ մետր ուրորություն ցլց: Այդ ցլցերի վրա ,... ուստյանակը հինածը կը հին, գործել սկսել է առաջ՝ մանածը պատրաստելու համար, ¹⁰⁹: Հա-յերես Արմատակն բառարանում գնում է շտուկզարանված արմատների շարում, բացատրելով իբրև ,... ուստյանի կարն ձող, որով գործ-վածը դարձնում կամ սրկում են, ¹¹⁰: Նույն տեղում նշում է նաև Մոկսի բարբառում օգտագործվող ստեծն ձևը: Ամատունին Մոկսի բար-բառի ձևը համարում է ստերծ-ը, նշում է նաև իստեց ձևի առկայու-թյունը ¹¹¹: Իստեց ձևում ի-ի հավելումը առ հնչյունակազմակցու-թյունից առաջ ստվորական Լրեույթ է հայ բարբառների համար: Ավե-լի կարեոր է ստերծ (բոս Հ. Ամառյանի՝ նաև ստեծն) և ստեծ (ստեծ) ձևերի համեմատությունը: Հավանական է թվում ալիլի հին համարել առաջինները՝ ը(ո)-ով ձևերը, իսկ ստեծ (ստեծ) ձևը, մեր կարծիքով, առաջացել է ը-ի անկումով: Հայերենի համար ը, ըս, ըժ հնչյունախմբերում ը-ի անկումը բնորոշ երևույթ է. հմմտ. վերը՝ նշված գույզերը, ինչպես նաև դարսել-դասել, կարծել-կառել և այլն: Հակառակ երևույթը՝ ը-ի հավելումը, գրեթե չի հանդիպում:

Ստեծ (ստեծ) ձևի ստուգաբանության առաջին աստիճանը անդրադարձել է Զ. Զահուկյանը: Համեմատելով հնդկ. *teṣṭana*, ,սրելը, ծայր, սևի ծայր, եղեգնափայլ,, , ալիստ. *tiyri*, ,նետ,, , նորսկ.

teṣ, ,ծայր, սուր,, , *teṣ*, ,նետ,, , հվելքմ. *stahhula*, ,սուր ծայր, սայր, սլաք,, , հիսլ. *stik*, ,նետ,, , *stik-ke*, ,ծակելը, ձող,, , բուրսի հետ, հայ. ստեծ (ստեծ)-ը ծագած է համարում հնդեվրոպական **steig* - ,ծակել, սուր,, , արմատից ¹¹²:

Նկատի ունենալով վերը նշվածը ը-ով ձևերի նախնականության մասին, կարծում ենք, որ ստեծ (ստեծ)-ը առաջացել է ստերծ-ից: Վեր-ջինիս նույնպես հավան ենք հնդեվրոպական ծագում վերագրել, կա-

109 Հ. Ամառյան, Հայերեն զաւտական բառարան, ԼՂ 985:

110 Հ. Ամառյան, ՀԱԲ, հ. 6, ԼՂ 434:

111 Ա. Ամատունի, Հայոց բառ ու բառ, Վաղարշապատ, 1912, ԼՂ 399:

112 Գ. Զահուկյան, Ստուգաբանություններ, ՊԲՀ, 1965, 1, էջ 26:

պելով այն հ.-ն. **(s)ter-,*(s)terə-:*(s)trē-* , ,անշարժ, ամուր, պիրկ, ամուր խփված, ամուր՝ հաստատուն իր՝ առարկա, բույսի ամուր ցողուն, ամբողջ ուժով ձգել՝ պրկել, , արմատի հետ¹¹³ :

Այս արմատը վկայված է հ.-ն. մի շարք լեզուներում, մասնավորապես հունարենում ժերբձ (ատո. ժերբձ < *ժերբձ) , ,անշարժ, ամուր, պինդ, , , ժերբձ , , ծառի բուն, ցողուն, , , Հեսիոդոսի մոտ՝ ժերբձ, ժերբձ , , ամուր հենել, հիմնել, , , ժերբձ, -ԿԿՕՏ , , նեցուկ, հենարան, , :

Գերմանական լեզուներում այն պահպանվել է տարբեր նշանակություներով՝ **stara-* , ,անշարժ, , (հատկապես աչքի համար ասված) իմաստով պահպանվել է միջին նիդեռլանդերենում՝ *star* , , աչքերի անշարժություն, , և հեզերմ. *stara-blint* , , աչքերի կուրություն, , , հիսլ. *storr, starr* , , ամուր, անշարժ, պինդ, նվզերմ. *starr* , մվզերմ. *sterre* , ,անշարժ, ամուր, , մվզերմ. *storro* , , ծառի բուն, կոմդ, , և այլն:

Քվում է, թե բարբառային ստերծ-ն էլ կարելի է առաջացած համարել այս նույն արմատից, հատկապես եթե նկատի ունենանք իմաստային բավական մերձ կալը հունարենում, հեզերմ.-ում վկայված նշանակությունների {, , նեցուկ, հենարան, պիրկ, ծառի բուն, կոմդ, , } հետ:

Հնդեվրոպակա՝ն լեզուներում այս արմատը հանդիպում է նաև տարբեր՝ -ց-, -x-, -d-, -dh- և այլ ածականներով: Հունարենում *dh-ով՝ *(s)terdh-* ձևից պահպանված է ժերբձ (Հեսիոդոսի մոտ), ժերբձ , , սայր, սուր, , , հերմանական լեզուներից ունգայինով և ածականով ձև է առկա մվզերմ.-ում՝ *stranz* , , կոմդ, նիզակի ծայր, կոպիտ տաշված փայտ, , , նշանակություններ:

Բարբառային ստերծ-ի համար կարելի է կանխադրել հնի. **ster-g-* բնային *g'-ով* ածած ձևը: Այսպիսի ձև ենթադրելը հավանական է թվում, եթե նկատի ենք ունենում, որ հ.-ն. որոշ լեզուներում ևս առկա են բնային *g'* -ին համապատասխանող հնչյուններով ձևեր. օրինակ՝ գոթ. *ga-straurnknan* , , փայտանալ, պնդանալ, , , լատ. *tergus, -oris* , , կաշի, մեջք, գազանների մեջքի պինդ կաշի, , և այլն:

4. Ձայնդարժի՝ զրառարից տարբեր աստիճան

Գրաբարյան մի շարք բառեր բարբառներում հանդիպում են զրառարից տարբեր ձայնավորմամբ, ընդ որում այդ տարբերությունները պայմանավորված չեն տվյալ բարբառին բնորոշ հնչյունափոխությամբ: Այս հանգամանքը ստիպում է նման ձևերի բացատրության այլ ուղիներ,

ինչպես նաև դրանց առաջացման աղբյուրները որոնել : Այդ բաների
հ. - և. արմատները, զրարարյան և բարբառային ձևերը համեմատելիս կա-
րելի է նկատել, որ բարբառային բառերի ծայնալորումը համապատաս-
խանում է հ. - և. արմատի ծայնդարձի՝ գրարարից տարբեր աստիճանին :

Քննենք այդ բառերից մի բանիսը :

Գրարարյան բառնալ բառը բարբառներում հանդիպում է նաև բեռնել
ձևով : Ինչպես ենթադրում են Հ. Ածառյանը և Գ. Զահուկյանը, բար-
բառային բեռնել-ը կարելի է դիտել կամ իբրև հ. - և. *bhrǵ'h-
արմատի ստորին ծայնդարձով՝ *bherǵ'h- ձևից առաջացած ընթ
արմատից կազմված, և այս դեպքում այն կհամարվեր հնդեվրոպական
հնաբանություն¹¹⁴, կամ էլ, և մեր կարծիքով սա ավելի հավանական
է, առաջացել է բեռն ձևից, ուրեմն ավելի ուշ շրջանի երևույթ է :

Գրաբարյան բոքը բառը այս ձևով հանդես է գալիս միայն անվանա-
կան բաղադրություններում : Բայց կազմվում է բոք արմատի կրկնու-
թյամբ՝ բոքրոքել : Այս բառի հիմ. ձևն է *bho-bhr-o ,որը հայե-
րենում ղրափոխությունը տվել է բոքը, արտացոլելով արմատի օ ծայն-
դարձը : Բարբառներում ունենք բոքի տալ, բոքիկ և պերիկ : Այս
վերջին պերիկ ձևն արտացոլում է հ. - և. նույն արմատը օ ծայնդար-
ձով՝ *bhe-bhr- :

Գրաբարյան թառամ-ը, թարշամ-ը օրինաչափորեն ստացվել են հ. - և.
*trs-(*ters-) -ից : Բարբառներում հանդիպում են՝ թոռոմել,
թորշոմ, որոնք արտացոլում են հ. - և. արմատը օ ծայնդարձով՝
*tors- : Լատիններնը ևս այս արմատի համար ունի օ ծայնալո-
րումով torreō, -ēre ձևեր :

Գրաբարյան լեսուլ բառի համար վերականգնվող հ. - և. *kleik-
(*klek-) ,սնդմել, մեշել,, արմատը մյուս լեզուներից
պահպանվել է միայն թալթիկ-սլավոնական լեզուներում և հին հնդկա-
րենում՝ հնդկ. klišnāti ,սանջված,, , սլավ. kliša,
klěša , , ունելի, արցան,, , ևկ. -սլավ. klěsta , , ունելի,,
և այլն : Հայերեն բարբառային լոսել-ը պետք է առաջացած համարել
արմատի օ ծայնդարձով *klok- ձևից¹¹⁵ :

Գրաբարյան մոռանալ բառի դիմաց հայերեն որոշ բարբառներում
ունենք մառնալ : Արանցից առաջինը օրինաչափորեն ծագում է

*morsō -ից , իսկ բարբառային մառնալ ձևի համար պետք է

114 Հ. Ածառյան, ՀԱՀ, հ. Ա, էջ 414-415, Գ. Զահուկյան, Հայ
բարբառագիտություն ներածություն, էջ 78 :

115 Լ. Աղաջան, Բառաքննական և ստուգաբանական գիտություն-
ներ, էջ 75-76, Գ. Զահուկյան, նույն տեղում :

կանխադրել հ.-ն. արմատի ~~հոգ~~ - ձևը՝ հերթագայության ըուոր
երևը աստիճաններով:

Չայնդարձային տարբերություններով է յացատրվում նաև գրադար-
յան զաղել, կեռ, կոփել, կրծել, հաղ և այլ բառերի դիմաց բարբա-
ռային զեղել, կոռ, կեփել, կործել, հեղ ձևերի առկայությունը:

Հայ բարբառների հնդեվրոպական հնաբանությունների ուսումնասի-
րությունը մի անգամ ևս հաստատում է այն կարծիքը, որ հին հայե-
րենը միատարր, համասեռ չի եղել հնդեվրոպական հնչյունական հա-
մակարգի արտացոլման անսակտից. բարբառներում դրսևորվող առանձ-
նահատկությունները, շեղումները գրադարի հնչյունական օրինաչա-
փություններից, ինչպես նաև հենց գրադարում նկատվող գուլգաճեռու-
թյունները իրենց հիմքերն են ունեցել նախագրադարյան բարբառային
վիճակի մեջ:

Հայ բարբառների հնդեվրոպական հնաբանությունների ուսումնասի-
րությունը այդ հնաբանությունների տեղայնացման, աշխարհագրական
տեղաբաշխման հաշվառմամբ կարող է օգտակար լինել ինչպես հայ բար-
բառների հետագա տեղաշարժերի, այնպես էլ գրադարի՝ որպես գրական
լեզվի, բարբառային հիմքի որոշման, գրադարի և նախագրադարյան
շրջանի բարբառային տարրերակավածության հարցերի քննության ժամա-
նակ:

Հ. Վ. Ս ու լ ք ի ա ս յ ա ն

Ա ժ Վ Կ Ա Ն Ը Հ Ն Դ Ե Վ Դ Ո Պ Ա Կ Ա Ն

Բ Ա Ռ Ի Կ Ա Ջ Մ Ո Ւ Մ

(հայերենի նյութի հիման վրա)

ԵՐԵՈՒ ԽՈՍՔ

Հնդեվրոպական լեզվում ածականների առկայության փաստի հավաստմամբ առաջանում է ինչպես հնդեվրոպական լեզվաընդհանրության, այնպես էլ ցեղակից առանձին լեզուների բառակազմական համալարգերում դրանց համակողմանի ուսումնասիրության խնդիրը։ Չընդլայնված արմատների և ածականների բնութագրումն ու փոխհարաբերության պարզաբանումը և համաժամանակյա, և պատմական ուսումնասիրությունները՝ բարդ և դժվարին խնդիր է։ Այն լուծելու համար անհրաժեշտ է ընդգրկել հնդեվրոպական լեզուների տարբեր շրջանների հսկայական նյութը, որ մեկ աշխատանքում, բնականաբար, հնարավոր չէ իրագործել։ Այդ իսկ պատճառով սույն ուսումնասիրության մեջ հիմնականում ասանափախել ենք միայն հայերենի ածականների բնութամբ։ Այն կարող է նպաստել հնդեվրոպական շրջանից ժառանգված ածական պարունակող արմատների համեմատական վերլուծությանը և ընդհանուր որոշ օրինաչափությունների բացահայտմանը։

Նման արդյունքների կարելի է հասնել նաև ցեղակից մյուս լեզուների ածականների ուսումնասիրությամբ, սակայն խնդիրն այն է, որ ածականները ընդհանուր լեզվաբանական իրողություն չի ներկայացնում, միաժամանակ այս կամ այն լեզվում կարող են ունենալ մասնավոր կամ յուրահատուկ բնույթ։ Հայերենում, օրինակ, հնդեվրոպական ածականների կոնկրետ դրսևորումները, բառակազմության մեջ ունեցած արժեքը պայմանավորված են որոշակի առանձնահատկություններով։ Սրանց հետ են կազմված նաև այն ընդհանրություններն ու տարբերությունները, որոնք ի հայտ են գալիս արմատ + ածական,

արմատ + ածանց կառուցվածքային կաղապարների միջև, մի բան, որ երբեմն զգալի դժվարություններ է առաջացնում նշված կառույցների երկրորդ բաղադրիչների տարբերակման հարցում: Մեր ուսումնասիրության հիմնական նպատակներից մեկն է այդ ընդհանրությունների ու տարբերությունների բացահայտումը, որը հնարավորություն է տալիս խոսելու արմատ + ամական, արմատ + ածանց կաղապարների սահմանազատման շահանիշների մասին:

Ամականները քննել ենք ածանցների համադրությամբ: Այս մոտեցումը մեր կարծիքով էական նշանակություն ունի հայերենում ամականի միշտ սահմանազատման համար: Միայն այդպես կարելի է՝ ա/ մշտել ամականների սահմանները, բ/ պարզաբանել որոշ օրինաչափությունների երևան գալու պայմանները, այդ տարրերի զատմական զարգացման ընթացքը, գ/ բացահայտել ամականների և ածանցների գործածական առանձնահատկությունները համաժամանակյա կտրվածքում:

Առկա աշխատանքում ներկայացրել ենք և հնարավորին չափ ընդհանրացրել հնդեվրոպական ամականների վերաբերյալ օտար և հայ լեզվաբանների տեսական դիտողությունները* Հիմնելով ամականի վերաբերյալ այն ամբողջ նյութի վրա, որ ընծեռում է հայերենը իր պատմական զարգացման ողջ ընթացքով, փորձել ենք հստակորեն պարզել և առաջադրել ամականների հետազոտության մեթոդներն ու սկզբունքները, հաշվի առնելով մեր նախորդների վաստակն այդ ասպարեզում:

* Մեր աշխատանքը հիմնականում ավարտված էր և պատրաստ էր ազգրություն, երբ լույս տեսավ է. Թումանյանի, Հնդեվրոպական առանցքների կառուցվածքը հայերենում, մենագրությունը, որի որոշ գլուխներ և հատվածներ նույնպես նվիրված է ամականի ուսումնասիրության խնդրին:

Մեր աշխատության մեջ, մեզ ընծեռված հնարավորությունների սահմաններում, անդրադարձել ենք նաև այդ զրքին:

ՀԱՌԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐՄԱՏԻ ԸՄԲՈՒՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հնդեվրոպական լեզուների բառի ձևաբանական կառուցվածքը ուշադրությամբ առարկա է եղել համեմատաբանների համար՝ սկսած Բոպպից մինչև մեր օրերը:

Առանձնապես կարևոր են XIX դ. վերջին քառորդի, XX դ. սկզբի և ժամանակակից հնդեվրոպաբանությունն այն նվաճումները, որոնք անմիջականորեն կապված են բառի բաղադրիչ տարրերի ձևաբանական կառուցվածքի ընդգրկուն նկարագրություն հետ: Այս առումով համեմատաբաններն իբրև առանձնահատուկ հետաքրքրություն ներկայացնող երևույթ քննեցին բառի կազմում պահպանված ձևաբանական հնագույն տարրերը:

Այդ պրոբլեմը ժամանակին առաջադրել էին համեմատական քերականության վաղ շրջանի ներկայացուցիչները: Բայց պատմական հնչյունաբանության և ձևաբանության ձևավորված չլինելու, առանձին լեզուների համեմատական վերլուծության այն ժամանակվա ոչ բավարար մեկարդակի, ինչպես նաև բառակազմական երևույթների հետազոտման տեսական թույլ հիմքի հետևանքով հող չէր նախապատրաստված այս կարգի հարցերի քիչ թե շատ ամբողջական քննության համար: Նույն պատճառներով վաղ շրջանի համեմատաբանները չէին կարող հասնել նաև արմատական ձևույթի համեմատմանի ուսումնասիրությանը: Մինչդեռ այդպիսի քննությունը անհրաժեշտ նախապայման է բառի կառուցվածքի հնագույն տարրերի, մասնավորապես արմատական ամպլանի ընդունակության և պարզաբանման համար:

Ամպլանի՝ իբրև արմատական տարրի պրոբլեմը ծագում է արմատի անբաժանելիության հարցից:

Հնդեվրոպական արմատը պատմահամեմատական լեզվաբանության մեջ սկզբնապես ըմբռնվել է իբրև բառի հիմնական և կենտրոնական բաղադրիչ, որի էական հատկանիշներից մեկը նրա անբաժանելի լինելն է: Ասկայն հետագա ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ արմատն ինքը համախառն նախնական տարրի հետագա ծավալման արդյունք է: Այստեղից էլ ծագում է արմատի նախնական տեսքի և այդ ծավալմանը մասնակցող տարրերի որոշման խնդիրը:

Այս առումով կարելի է առանձնացնել համեմատական լեզվաբանության երկու շրջան. 1/ երբ արմատը ըմբռնվում է իբրև անբաժանելի միավոր, 2/ երբ արմատի կազմում առանձնացվում են նրա ծավալմանը

մասնացող տարրերը՝ ամականները, ինչպես նաև թեմատիկ ժայնավորները:

Արմատի անբաժանելիության զաղափարը հնդեվրոպաբանության մեջ մուտք է գործել հնդկական քերականական ուսմունքից¹:

Առավել վաղ շրջանի համեմատաբանները անբաժանելի համարվող արմատը ուսուցմանսիրում էին ելնելով՝ ա/ հնդեվրոպական թեքական ձևերի ծագման և բ/ արմատի ժայնդարձի առանձնահատկությունների բացահայտման անհրաժեշտությունից:

Յնորոշ է, որ արմատական ձևույթը մեկնաբանվում էր ոչ միատեսակ: Մի դեպքում դրան անդրադառնում էին թեքական ձևերի ծագման, մյուս դեպքում՝ համեմատվող ըսոների նախատիպերի վերականգնման, իսկ մեկ այլ դեպքում՝ բառաձևերի պատմական զարգացման ընդհանուր հարցերի հետ կապված:

Հնդեվրոպական լեզվաբանության ձևավորման շրջանում դեռևս չկար հնագույն լեզուների բառի կառուցվածքի վերաբերյալ կուտակված նյութ, և ցեղակից առանձին լեզուների թեքական ձևերի կառուցվածքային սկզբնական առանձնահատկությունները համեմատաբաններին քիչ էին զբաղեցնում: Նրանք ըննում էին գերադասապես ծագումնաբանական հարցեր և այդ ընթացքում ավելի կամ պակաս չափով անդրադառնում էին նաև արմատական ձևույթին:

Փորձելով քացատրել հնդեվրոպական քերականական ձևերի ծագումը, Փ. Իոպպը ելնում է կցականության սկզբունքից և տարբերակում արմատների երկու դաս՝ բայական և դերանվանական, որոնց միացումով

1 Հնդիկ քերականները, ի տարբերություն անտիկ քերականության ներկայացուցիչների, ոչ միայն մշակել էին արմատի զաղափարը, այլև անունների ու բայերի ձևաբանական փոփոխությունների դեպքում հենվում էին այդ զաղափարի վրա և դրանց ըննությունը սկսում արմատից: Ըստ նրանց, արմատ է համարվում չտարոգրված լայն իմաստ ունեցող այն հնչյունալարացությունը, որը՝ ա/ լեզվական տվյալ համալարգում հետագա տրոհման չի ենթարկվում և բ/ տվյալ բառի ձևալարմական բոլոր փոփոխությունների ընթացքում պահպանվում է նույնիսկ: Կաղ շրջանի համեմատաբանությունը հնդիկ քերականներից որոնեդրեց արմատի անտրոհելիության զաղափարը: Առաջնիջացն այստեղ արտահայտվեց արմատի և հիմքի տարբերակմամբ: Ըստ համեմատաբանների, բառի ընդհանուր իմաստը կապվում է արմատի հետ, իսկ քերականական ձևերի իմաստները որոշվում են արմատին հետևող ածանցներով և վերջամասնիկներով:

ստեղծվում են բառերը՝ իրենց քերականական ձևերով հանդերձ²։ Բոպպը նախկինում անկասկածաբար արմատները համարում է բոլոր կարգի բառերի հիմքը և ձևաբանական կազմիչների աղբյուրը։

Ընդ որում, նրա կարծիքով բայական արմատներից առաջացել են բառի հիմնական իմաստը կրող ներկայիս արմատական ձևույթները, իսկ դերանվանական արմատներից՝ քերականական և շտապագմական թեքույթները³։

Ա. Շլայխերը սկզբունքային նշանակություն չի տալիս , արմատի, , կառուցվածքի քննությանը, որովհետև նրա ըմբռնմամբ ևս բերականության հետազոտության առարկան հանգում է հնդեվրոպական թեքական ձևերի բացատրությանը։

Տարբեր լեզուների հիմքում ընկած լեզվի (նախալեզվի) քերականական ձևերի ծագումը բացատրելիս՝ Շլայխերը ամենից ավելի հենվում է Բոպպի կցականության սկզբունքի վրա։ Նա, փաստորեն, ժառանգում է Բոպպի ձևաբանական ուսմունքը, ըստ որի նախնական միավանկ բայական ու դերանվանական արմատների⁴ միացումով ստեղծվում են բառերը՝ իրենց քերականական ձևերով հանդերձ⁵։

Շլայխերը, իր գլխավոր խնդիրը համարելով համեմատող ձևերի նախատիպերի վերականգնումը և դրանց բացատրությունը, այդ առիթով մոտենում է բառի քերականական ձևի պրոբլեմի հետ կապված հարցերի գիտական ըմբռնմանը, թեև լեզվի բնույթի վերաբերյալ իր տեսական պատկերացումների հետևանքով չի հասնում այդ սկզբունքի հետևողա-

2 Այս առումով, Բոպպը շեղվում է հնդիկ քերականների սկզբունքից։ Նա ոչ թե բոլոր կարգի բառերի հիմքը համարում է բայական արմատները, այլ որոշ ձևեր հանգեցնում է անվանական արմատների։

3 Fr. Bopp, Vergleichende Grammatik des Sanskrits, Zend, Griechischen, Lateinischen, Altslavischen, Gothischen und Deutschen, Berlin, I-III, 1833-1852 (II հրատ., 1857-1861, III հրատ., 1868-1870) .

4 Ի տարբերություն Բոպպի, Շլայխերը ընդունում է բառիմաստով արմատներ (Begriffswurzeln) և քերականական իմաստով արմատներ (Berichungswurzeln) : Նա վերջիններս է հանգեցնում հնդեվրոպական լեզուների ձևույթների մեծամասնությունը։

5 A. Schleicher, Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, I-II, Weimar, 1861-1862.

կան գործադրմանը⁶ :

Հնդկավրդական արմատի ուսումնասիրություն մյուս հայեցակետը կապված է ժայնդարձի երևույթի քննության հետ, որը տեղ է գտել Յ. Գրիմի, Ա. Շլայխերի, Կ. Բրուգմանի, Ֆ. Ֆոլգուսնաթովի, Կ.Պոր-ժեզինսկու աշխատություններում:

Զայնդարձի ուսումնասիրության հիմքերը ևս դրել են հնդկ դե-րականները: Նրանց մշակած,, արմատի բարձրացման աստիճանների,, (gunda և vṛddhi) տեսությունը հնդկավրդաբաններին մղեց դեպի արմատի հնչյունական հերթագայության քննությունը:

Հնդկական բերականության մեջ հնչյունական հերթագայությունը պայմանավորված էր ժայնավորների մասին եղած պատկերացումներով:

Ըստ արմատի հնչյունական ձևավորման մեջ ունեցած մասնակցու-թյան, հնդիկները առանձնացնում էին հիմնական և ածանցյալ ժայնա-վորներ: Առանձնացնելով հիմնական ժայնավորներին իանգոդ շարքը՝ a, i, u, r, l, նրանք տարբերում են ածանցյալ ժայնավորների երկու խումբ՝ երկրորդական ժայնավորներ և երկբարձառներ. երկրոր-դական են համարվում այն ժայնավորները, որոնք ստացվում են հիմ-նական ժայնավորներից՝ կարժ a-ի հավելմամբ՝ ā, ā, ar, al: Այս երևույթը կոչում են gunda ,, հավելություն,, : Երկբարձառները ստացվում են հիմնական ժայնավորներից՝ երկար a-ի (ā) հա-վելմամբ՝ āi, āu, ār, āl: Այս երևույթն էլ կոչում են vṛddhi ,, աժում,, :

Հնդիկ բերականներն այդպիսով ընդունում են ,, արմատի բարձրա-ցումների,, , հետևյալ սխեման.

Ստորին աստիճան	-	i	u	r	l
Առաջին բարձրացում	ā	ē	ō	ar	al
Երկրորդ բարձրացում	ā	ai	au	ār	āl ⁷

Յ. Գրիմը փոքր-ինչ այլ կերպ է ընդունում հնչյունական հերթագայու-թյան հարցը՝ ցույց տալով, որ այն ավելի բարդ է, քան պատկերաց-րել են հնդիկ բերականները, թեև հրաժարումը հնդիկների սխեմայից միանգամից չի կատարվում: Գրիմը մի քայլ առաջ է գնում հնդիկ քե-րականներից՝ ընելով հերթագայությունների ծագման և արմատական ժայնավորների փոփոխության պատմական ընույթի ըմբռնման հարցը:

6 Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков, М., 1956, стр. 189.

7 Այս մասին ավելի մանրամասն տես В. В. Иванов и В. Н. Топоров, Санскрит, М., 1960, էջ 74.

Հետևողականորեն կիրառելով պատմականության սկզբունքը, փորձելով տարբերել պատմական շերտերը և քննությունը տանելով դրանց հաջորդականությանը համապատասխան, Գրիմը ծայնդարժին հակադրում է գերմանական լեզուներում իր կողմից հայտնաբերված՝ արմատական ծայնավորի այլ կարգի փոփոխությունները (Ablaut -ը և Umlaut-ը):

Այս առումով Գրիմի կատարածի մեջ առանձնապես նշանակալից է լեզվի ներքին կառուցվածքով պայմանավորված ծայնավորների հերթագայության՝ Ablaut -ի, և արմատական ծայնավորների առնմաման արդյունք հանդիսացած արմատական ծայնավորի զուտ հնչյունական փոփոխությունների՝ Umlaut -ի հակադրումը: Ablaut -ը համարելով լեզվի ավելի հին, իսկ Umlaut -ը համեմատաբար նոր երևույթ, Գրիմը այդ հերթագայությունների տակ տեսնում է պատմական հիմք, հերթագայությունների պատմական անցումները և այդ անցումների համակարգայնությունը⁸:

Ա. Շլայխերը շարունակում և զարգացնում է ծայնդարժի հետազոտության նույն գիծը, որը կա հնդիկ բերականների ուսումնասիրություններում:

Շլայխերն ընդունում է հնդեվրոպական ըուրո լեզուներում սկզբնապես միայն երեք կարմ՝ a, i, u ծայնավորների զոյությունը: Իսկ e, o, a ծայնավորների առաջացումը Շլայխերը բացատրում է նախնական a -ի ,,երանգի,, (Umfarbung) ,,պատահական փոփոխությունը,,:

Հերթագայությունների համակարգի մեջ Շլայխերը կարևոր տեղ է տալիս a ծայնավորին: Հնդեվրոպական նախալեզվի երեք կարմ (a, i, u) ծայնավորներից a -ի հավելմամբ՝ ստացվում են հետևյալ շարքերը:

Կարմեր	a	i	u
երկարներ 1-ին բարձ.	$\bar{a}(a + a)$	$\bar{a}i(i + a)$	$\bar{a}u(u + a)$
երկարներ 2-րդ բարձ.	$\hat{a}(\bar{a} + a)$	$\hat{a}i(i + \bar{a})$	$\hat{a}u(u + a)$

Սրանով իսկ տարբերում է արմատական ծայնավորների հերթագայությունների հետևյալ տիպերը՝ $\bar{a}/\bar{a}$, $i/\bar{a}i/\hat{a}i$, $u/\bar{a}u/\hat{a}u$: Շլայխերը ծայնավորների շարքից հանում է $\bar{x}$ -ն և $\frac{1}{x}$ -ն: $\bar{a}$ -ն տեղադրում է բարձրացման ստորին աստիճանի վրա, իսկ $\bar{e}$ -ն և $\bar{o}$ -ն ,,նախալեզվի,, համար փոխարինում՝ $\bar{a}i$ և $\bar{a}u$ կարմ երկբարձրներով⁹:

8 J. Grimm, Geschichte der deutschen Sprache, 1848.

9 A. Schleicher, Die deutsche Sprache, /// Aufl., Stuttgart, 1874.

Շատ բանով կրկնելով հնդիկ բերականների պարզունակ սխեմատիզմը, Շլայխերը ձգտում է ավելի մեծ արդյունքների հասնել արմատական ծայնավորների հերթագայության քննության մեջ: Ձայնավորների հիշյալ համամասնական սխեման օգտագործվում է բերականական հարաբերությունների դրսևորման օրինաչափությունը և կատարելությունը բացատրելու համար: Ըստ Շլայխերի ամեն ծայնավոր շարժվում է իր շարքում՝ որոշակի բերականական իմաստներ արտահայտելով:

Ի մի բերելով հնդեվրոպական արմատի՝ իբրև անբաժանելի ձևույթի վերաբերյալ տեսակետները, նկատում ենք, որ վաղ շրջանի համեմատաբանները 1/ արմատի քննությունը կատարում են ծագումնաբանական խնդիրների հետ կապված. արմատական ձևույթի հարցերը առանձին չեն ուսումնասիրվում, այլ համեմատաբաններին զբաղեցնում են այն չափով, որչափով դրանք աղբյուրում են ծագումնաբանական հարցերի լուծմանը. 2/ ըստի մեջ տարբերակելով արմատն ու հիմքը և մեծ նշանակություն տալով դրանց քննությանը, նրանք այնուամենայնիվ, չըհասան արմատի տրոհելիության զաղաչարին. այդ պատճառով թաղբեր արմատներ էին համարում միևնույն արմատի՝ ածականով թաղադրված տարբերակները. 3/ հնդիկ բերականների հետևողությամբ զբաղվում են արմատի ծայնդարձի քննությամբ, անելով մի շարք հետաքրքիր և նուրբ դիտողություններ. սակայն կաշկանդված լինելով հնդիկ բերականների արմատական ծայնավորների փոփոխության պարզունակ սխեմաներով՝ նրանք չհասան հերթագայությունների քննության ծագման մշտրիտ բացատրությանը. 4/ այս շրջանում թավականաչափ ուշադրություն չի դարձվել ըստի ձևաբանական կառուցվածքն իր ամբողջության մեջ, ծագումնաբանական լայն ընդգրկումով քննելու վրա. հիմնական ուշադրությունը դարձվում է ծայնդարձի վրա, մինչդեռ արմատի հնչյունական կազմության հարցը մղվում է ետին պլան:

Վճռալիտորեն հրաժարվելով հնդիկ բերականների սխեմայից, ծայնդարձի հարցով շարունակել են զբաղվել նաև XIX դարի լեզվաբանական գլխավոր հոսանքի ներկայացուցիչները՝ երիտբերականները.

(Չ. Իրոկվան, Ֆ. Ֆորտունատով, Վ. Պորժեգինսկի) :

Այս շրջանում սկսում է տիրապետող դառնալ լեզվական պրոցեսի պատմական ըմբռնումը, ամրապնդվում է յուրաքանչյուր լեզվի աստիճանական զարգացումը դիտարկելու ձգտումը: Դրա հետ միասին հանդես է գալիս ձևաբանության բնագավառում հնչյունական զարգացման պատմական օրինաչափությունների, ինչպես նաև գուգորդական շարքերի բարդ փոխադարձ կապի դրույթը:

Երիտբերականները հնդեվրոպական նախալեզվի հնչյունական կողմի

հաճումնաբերությունների հետ միասին¹⁰ քննության են առնում նաև արմատական ժայնավորները, հետևաբար նաև՝ սկզբնական արմատների առարկաները:

Հնդեվրոպական արմատի ժայնավորների հերթագայության հարցը նոր ձևով է փորձում լուծել Կ. Իրուզմանը: Պնդելով քերականական ձևերի ծագման պրոբլեմի լուծմանը պատկան մոտեցում ցուցաբերելու անհրաժեշտությունը, նա ցույց է տալիս բառի ձևաբանական առանձին տարրերի վերափոխության ուղիների ռազմագծությունը (հիմքերի պարզեցում և վերափոխում, քերականական և բառային շարքերի կազմում առանձին ձևերի մեկուսացում, կոնսոնանտների տարաբանականներ և այլն): Սրանց հետ Իրուզմանը անմիջապես կապում է այդ փոփոխություններն առաջ բերող օրինաչափությունների քննությունը և ղեկում հնչյունական հերթագայության ծագման աղբյուրները պարզելու հարցը:

Նրա համար ժայնդարձը, բառերի տարբեր ձևերի մեջ միմյանց հետ կապված ժայնդարձի (այսինքն՝ վանկար) տարրերի որակական կամ քանակական, երբեմն նաև շեշտից կախված տարբերություն է,¹¹ որի պատճառները նա տեսնում է հնդեվրոպական նախալեզվի հնչյունների նախնական տարբերության մեջ:

Փ. Ֆորտունատովը շարունակում և զարգացնում է արմատական ձևավորության ուսումնասիրության իր շարքի առաջին գիրքը, որն առկա է ավելի վաղ շրջանի երիտասարդների աշխատություններում¹²:

Պաշտպանելով, և , թույլ, և , արմատի հերթագայության հարցի կարևորությունը, նա չի խորանում, սակայն, արմատների հնչյունական տեսակների օրինաչափ համապատասխանությունների, ինչպես նաև ժայնդարձի քննության մեջ:

10 Երիտքերականների՝ հնչյունական օրենքի ըմբռնումը խիստ լայն էր և ընդգրկում էր լեզվական բոլոր կարգի փոփոխությունների հետ առնչվող ամենաբազմազան հարցերի մի շրջանակ. սրա հետ է կապված հնչյունաբանության գիտական հիմունքների մշակումը և փորձառական հնչյունաբանության ստեղծումը:

11 K. Brugmann, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg, 1904, p. 138.

12 Սկզբունքային տարբերություններ չեն դրսևորվում, փաստական նոր նյութ գրեթե հանդես չի բերվում: Սակայն միմյանցից տարբերվում են վերոհիշյալ հարցի համապատասխան մեկնաբանման առանձնահատկություններով:

ինչ վերաբերում է հնդեվրոպական նախալեզվի ծայնավորների համակարգին, Ֆորտունատովը ելնում է ոչ թե $\tilde{e}$, $\tilde{o}$, $\tilde{a}$ -ից, այլ տարբեր որակի համահնդեվրոպական կարծիքի ծայնավորից¹³:

Քրուզմանից և Ֆորտունատովից ավելի՝ ծայնդարձին լայն ընույթ և դեր է հասնացնում Պորժեզինսկին:

Ի հակադրություն Քրուզմանի՝ ծայնդարձի ծագման, զարգացման ու զործառության հարցերը Պորժեզինսկին սերտորեն կապում է թեմատիկ և ոչ թեմատիկ կազմությունների հարաբերակցության հետ¹⁴, թեև, նրա ունեցած պատկերացումները հենվում էին երիտերազնական իդեալիստական սկզբունքների վրա:

Վ. Պորժեզինսկու գլխավոր դրույթն այն է, որ արմատական երկար ծայնավորով հիմքերը (Denstufe Ե:Ծ) ձևաբանական տեսակետից ստորեր ծագում ունեն: Կարևորն այն է, որ արտաքինապես միևնույն ձևն ունեցող հիմքերը (բոլորն էլ ներկայացնում են արմատի երկար ծայնավորով հերթագայություն) Պորժեզինսկին ընունադրում է իբրև որակական և քանակական հերթագայություն: Նրա կարծիքով որակական հերթագայություններն ավելի հին են, քան քանակականները:

Ֆ. դը Սոսյուրը մի քայլ առաջ է գնում արմատական ձևույթի ըննության մեջ: Հսկայելով հանդերձ արմատական ձևույթի մեջ հնչյունական հերթագայության կարևորությունը՝ նա առաջնություն է տալիս հնդեվրոպական արմատի հնչյունական կազմության հարցին: Ըստ նրա, արմատները հանդես են գալիս երկու ձևով՝ լրիվ և թուլացած: Արմատի կազմի մեջ հիմնական ծայնավորից և բաղաձայններից բացի՝ կարող է մտնել նաև ծայնորդ զործակիցը: Վերջինս այն հնչույթներն են (i , u , r , l , m , n), որոնք արմատի ըստ լրիվ ձևի բաղաձայն են, իսկ ըստ թուլացած ձևի վանկարաբ են և փոխարինում են ընկած հիմնական ծայնավորին: Նա արմատի հիմնական ծայնավոր է համարում a_1 -ը և a_2 -ը (այժմյան ըմբռնմամբ՝ e և $o(a)$), որոնք հերթագայվում են մեկը մյուսով: Սոսյուրը հատուկ խմբի մեջ է մտցնում բաց վանկով արմատները, մնացածները բաժանում է հետևյալ երեք խմբերի միջև՝ ա/ ծայնորդներով (ներառյալ նաև i - ն և u - ն) վերջացող՝ $*re-$, $*her$ - և այլն, ր/ ծայնորդ + բաղաձայն կապակցություններով վերջացող՝ $*leik-$,

13 Ф.Ф. Фортунатов, Краткий очерк сравнительной фонетики индоевропейских языков, Пг., 1922.

14 В.К. Поржезинский, Краткий очерк сравнительной фонетики, М., 1912, стр. 41.

*derk-, *bhend- և այլն, գ/ բաղաձայնով վերջացող՝ *pet-, *sek- և այլն¹⁵:

Այս երեք խմբերն էլ կարող են արտահայտվել աբլաուտի երեք տեսակներով: Սոսյուրը կենտրոնական ծայնավոր էր համարում a -ն: Հետագայում նա ձևակերպեց e: o : զրո բանաձևը:

Սոսյուրի տեսակետները նշանակալից ազդեցություն են թողել 20-րդ դարում նաև բառի ձևաբանական կառուցվածքի քննության վրա:

Սոսյուրից հետո ընկած ժամանակաշրջանում համեմատական լեզվաբանության մեջ կիրառվող նոր մեթոդների և տեսական սկզբունքների առաջընթացն համար վճռական դեր է խաղում նախորդ փուլում կուտակված նյութի նորոպի մեկնաբանումը: Ստացվում են նոր արդյունքներ:

Նյութի անալիզից քննությունը, ձևահսկողությամբ ամսորագնի հետազոտությունը գիտական միտքը մղում են առաջ: Քննվող շրջանում համեմատական քերականությանը նվիրված գործերում առաջադրվում են համահնդեվրոպական լեզվի՝ մի շարք ցեղակից լեզուների կազմավորմանը նախորդող փուլի, ձևաբանական կառուցվածքի հարցերը: Հնդեվրոպական նախապատմության մասին գիտնականների նախորդ սերունդներին զբաղեցնող խնդիրները՝ հնդեվրոպական լեզվի կառուցվածքի առաջացման պրոբլեմը, մասնավորապես նրան բնորոշ թեքական ձևերի ծագման հարցերը, թեև չեն վերանում, բայց նշանակալից չափով ետին պլան են մղվում: Այդ խնդիրներն ընդամենը կորցնում են այն ինքնուրույն նշանակությունը, որը նրանց տրվում էր Շլայխերի և նրա ժամանակակիցների կողմից, և ծառայեցվում են միմյանց ցեղակից հնդեվրոպական առանձին լեզուների կառուցվածքի հիմնական տարրերի զարգացման պատմական ուսումնասիրության նպատակներին:

Բացի դրանից, հետազոտական առանձին ձևերի ծագումը դիտարկելու փոխարեն, հնդեվրոպական լեզվի բառի ձևաբանական կառուցվածքի հարցերին ծննդեղ պարզորոշ վկայում է լեզվի պատմաբանների նոր ուղղության հեռանկարն իրենց մոտ՝ սահմանափակվել լեզվաօտեղծական վարկածներ որոնող առաջին շրջանի հնդեվրոպաբանների պարզունակ դիրքորոշումից¹⁶:

15 F. de Saussure, *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*, Paris, 1879.

16 A. B. Десницкая, *Вопросы изучения родства индоевропейских языков*, М.-Л., 1955, стр. 133-137.

Մի կողմից՝ նպատակ ունենալով խորացնել բառի կառուցվածքի վերլուծությունը և ապացուցել դրա մեջ ավելի խոր ներթափանցելու անհրաժեշտությունը, մյուս կողմից՝ ցանկանալով բացահայտել լեզուների առանձին խմբերի պատմական փոխհարաբերությունները, համեմատաբանները քննում են հնդեվրոպական լեզվի համակարգը կամ նրա պատմական ընթացքը իր ամբողջությամբ, ըստ այդմ լուսաբանում արմատի հետ կապված հարցերը և նեղ կամ լայն ընդգրկմամբ ներկայացնում նրա կառուցվածքի հիմնական գծերը:

Արմատի հնագույն կերպարանքին անդրադառնում են առաջին հերթին ընդհանուր տեսական քննության գործերում, որտեղ քննության են առնվում հնդեվրոպական ձևաբանական կառուցվածքի այն տարրերը, որոնք վերաբերում են նախաթեքական վիժակին, որը հաջորդել է հնդեվրոպական միության քայքայմանը նախորդող շրջանին: Նախաթեքական է կոչվում այն շրջանը, երբ բառերում դեռ որոշակի չէին հաստատվել ձևանցական տարրերը, և արմատը կարող էր իբրև բառձև հանդես գալ առանց ձևանցների ստանալու. ամեն մի արմատ եղել է ինչպես անվանական, այնպես էլ քայական նշանակությամբ բառ:

Նախաթեքականության՝ իբրև լեզուների զարգացման հատուկ շրջանի գոյության վերական խառն է քաշվել համեմատաբանության ստեղծողների կողմից:

Կ. Իրուզմանն այդ վարկածը ձևակերպում է այսպես. , , Մենք կարող ենք մեր լեզվախմբի համար ենթադրել այնպիսի ժամանակաշրջանի գոյություն , երբ վերջածանցային և նախածանցային տարրերը դեռևս բառերին սերտորեն չէին կցվում: Այդ ժամանակաշրջանի բառաձևերն ընդունված է կոչել արմատներ և դրան համապատասխան ընդունված է խոսել արմատների ժամանակաշրջանի (Wurzelperiode) մասին: Այդ ժամանակաշրջանը շատ ետ էր ընկած զարգացման այն փուլից, որի ձևերը մենք մերժավորապես կերպով վերականգնում ենք հնդգերմանական լեզվաընտանիքի առանձին մյուսների համեմատության ճանապարհով և որը սովորաբար կոչում են հնդգերմանական հիմք լեզու, ,¹⁷:

Իստակագմության և բառափոխության հնդեվրոպական թեքական ձևերի ծագումը Իրուզմանը օգտագործում է բառաբարդման երևույթով, այսինքն՝ հիմքերի շարահյուսորեն կապակցված խմբի ձուլումով մեկ բառական ամբողջության մեջ:

17 K. Brugmann und B. Delbrück, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, Bd I, Strassburg, 1897, p. 32-33.

Ընդամին, Իրուզմանը գտնում է, որ ,,թեքույթների ծագումը հնդգերմանական լեզուների ինչ-որ որոշակի նախապատմական ժամանակաշրջանի գործ չէ, ժամանակի որոշակի պահին ավարտված պրոցես չէ, այլ, մեկ անգամ սկսվելով, կրկնվում է նորից ու նորից լեզվի պատմությունն ընդ որ շրջանների ընթացքում և հավանաբար կշարունակվի հետագայում, քանի դեռ հաղթանակում և շարունակում են զարգանալ մեր լեզուները,,¹⁸:

Նախաթեքականության վարկածն իր նշանակությունը պահանում է նաև XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի համեմատաբանների ուսումնասիրությունում, սակայն արդեն առանց որևէ կապի լեզուների զարգացման հատուկ ,,օրգանական,, շրջանի տեսության հետ, որ անցած փուլ էր լեզվաբանության համար:

Վերադառնալով այդ պրոբլեմին, Ա. Մեյեն հնդեվրոպական արմատը մեկնաբանում է իբրև նախաթեքական շրջանի ժառանգություն: ,,Արմաթը,- գրում է նա,- միայն վերացարկում չէ: Արմատների մեծամասնությունն ուներ զրո անանցով անվանական և բայական ձևեր, որոնք աստիճանաբար անհետանում էին առանձին բարբառների զարգացման հետ, բայց էական տարր էին կազմում համահնդեվրոպական լեզվում: Արմատը, հետևաբար, ինքնըստինքյան էլ, առանց անանցի կրցման հանդես էր գալիս որպես հիմք, այսինքն կոնկրետ իրականություն էր: Այդպիսին է *ed -արմատը սնսկը. *éd* ,,ուտում եմ,, կամ **uek*՝ -ը լատ. *uox* ,,ձայն,,-ի մեջ: Արմատն ինքնըստինքյան գործողություն է արտահայտում: Բայական վերջավորությունների ուղեկցությամբ նա պրոցես է նշանակում, անվանական վերջավորությունների հետ միասին նա գործողությունը որոշող ներքին ուժ է նշանակում (ինչպես օրինակ, լատ. *lūx* ,,լույս,, *uōx* ,,ձայն,,), բարդության երկրորդ մասում այն գործող անձ է նշանակում (ինչպես օրինակ, վեդ. *vrtra-hān* ,,հաղթող վիրտրու,, , լատ. *parti - ceps*, մասն ունեցող,, , *au-sprex* - ,,հավանա,,)¹⁹:

Հաստատված համարելով այն փաստը, որ վերջավորությունն չունեցող հիմքը իրենից ներկայացնում է ,,բառի նախահնդեվրոպական ձևը,, , նա շարունակում է. ,,Հնդեվրոպական լեզվում շատ հիմքեր կազմված էին միայն արմատից. դրանով ի հայտ է գալիս լեզվի հին վիժակը, երբ ամեն մի արմատ, անանց չունենալով, կարող էր ծա-

18 Նույն տեղում:

19 А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М., 1938, стр. 169.

ոայել որպես հիմք: Դրանից հետևում է, որ ամեն մի արմատ բառ էր թե՛ բայական, թե՛ անվանական նշանակությամբ, մոտավորապես անգլերեն love -ի նման,²⁰:

Այստեղից էլ հետևություն՝ „Այս դիտումները թույլ են տալիս հնդեվրոպական թեքական տիպի, այդքան յուրահատուկ տիպի հետևում տեսնել ավելի սովորական տիպի լեզվի նախորդող վիժակը, որտեղ բառերը փոփոխելի չէին, կամ քիչ փոփոխելի էին,²¹:

Նախաթեքական շրջանի արմատի ուսումնասիրությունը հնդեվրոպաբաններին հանգեցրեց արմատի տրոհելիության գաղափարին²²:

Արմատի տրոհելի լինելու վերաբերյալ եզրահանգումը հատուկ է լեզուների ցեղակցությանը նվիրված նոր շրջանի հետազոտություններին:

Ամենակարևորներից պետք է նշել Պ. Պերսոնի, Ա. Մեյլի, Հ.Հիրտի աշխատությունները²³:

Հետազայում ևս, արմատի կառուցվածքը համախ քննվում է որևէ բերականական կարգի ծագումը և զարգացման ընթացքը հնդեվրոպական այս կամ այն լեզուներում պարզելու համար²⁴:

20 A. Meillet, նշվ. աշխ., էջ 171:

21 Նույն տեղում:

22 Բառի բաղադրիչ տարրերի, նրանց ձևաբանական կառուցվածքի իրողությունները միշտ գնահատելու համար էական նշանակություն ունի այդ տարրերի հարաբերակցության մասին Մեյլի հետևյալ եզրակացությունը. „Հակադրվելով ածանցին և վերջավորությանը՝ արմատը մի ամբողջություն է կազմում, բայց ինքնին կարող է համախ տրոհվել, (ընդգծումը հեղինակինն է - Հ. Ս.) (նշվ. աշխ., էջ 193):

23 P. Persson, Beiträge zur indogermanischen Wortforschung, Bde, I-II, Upsala und Leipzig. 1910-1912: A. Meillet, Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes. 7-me éd. révisée, Paris, 1934. H. Hirt, Indogermanische Grammatik, Bd. III, Heidelberg, 1927.

24 E. Benveniste, Origines de la formation des noms en indo-européen. Paris, 1929, F. Specht, բազմաթիվ հոդվածներ ու զրախոսականները և "Der Ursprung der indogermanischen Deklination" (Cottingen, 1947), Գ. Զ. Զահրադյան, Հին հայերենի հոլովման սխտեմը և նրա ծագումը, Երևան, 1959,

Նախաթեքական վիճակում արմատի առանձնահատկություններն ուսումնասիրելիս նկատվեց, որ ձևակազմության ժամանակ բառի չփոփոխվող մասը, այսինքն արմատն ինքը որոշակի տարրերով հետագա ծավալման արդյունք է: Այդ տարրերը, որոնք մասնակցում էին բառակազմությանը և սակայն չունեին անանցին վերազրկող բոլոր հատկանիշները, համեմատաբանները սկսեցին դիտել իբրև արմատի կազմի մեջ մշտնոդ հնագույն տարր:

Նախապես մաքուր արմատների, այնուհետև ձայնավոր և քաղածայն տարրերով բարդացած արմատների զոյություն մասին զաղափարն առաջին անգամ հանդիպում է Գ. Կուրցիուսի մոտ: Նա առաջարկում է հնդեվրոպական բառի ձևաբանական կառուցվածքի զարգացման վեց փուլերի ժամանակագրական հաջորդականության սխեման՝ արմատների շրջան, ածականների շրջան, նախնական բայական շրջան, թեմատիկ հիմքերի կազմավորման շրջան, բայական բարդ ձևերի շրջան, հոլովների կազմավորման շրջան, մակբայների կազմավորման շրջան:

Ածականների առաջին համառոտ քննութազրույթը և հատուկ անվանումը տալիս է հենց Կուրցիուսը իր "*Zur Chronologie*"²⁵ աշխատու-

Յ. А. Макаев, Структура слова в индоевропейских и германских языках, М., 1970, Л. Г. Герценберг, Морфологическая структура слова в древних индоиранских языках, Л., 1972, Э. Г. Туманян, Структура индоевропейских имён в армянском языке, М., 1978 և այլն:

Արմատի քննության համար կարևոր նյութ են տալիս նաև այս աշխատություններին նվիրված գրախոսականները (հմտ. A. Debrunner: E. Benveniste, Origines de la formation des noms en indo-européen, Indogerman, Forsch., Bd 15, № 3/4 Berlin-Leipzig, 1937, Е. Курилович: Э. А. Макаев, Структура слова в индоевропейских и германских языках, ВЯ, 1971, № 3 և այլն) և մի շարք բառարաններ (Fikk, Etymologisches Wörterbuch, 1876, J. Pokorni, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, 1 Bern und München, 1959 և այլն):

25 G. Curtius, Zur Chronologie der indogermanischen Sprachforschung. "Abhandlungen der Königlichen Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften", Philolhistor. Klasse, Bd. 5. Leipzig, 1867.

թյան մեջ, մոցնելով արմատի ածական (Wurzel-determinativ) տեր-
մինը²⁶ :

Արմատի տրոհելիությունն զադակարին հնդեվրոպականները հասան նաև
թեմատիկ ժայնավորի առանձնացման կապակցությամբ: Զարգացնելով ար-
մատի գործակցի մասին Ֆ. դը Սոսյուրի դրույթը, Ա. Մեյեն, Պ. Պեր-
սոնը, ինչպես նաև Ե. Կուրիլովիչը, է. Բենվենիստը և ուրիշներ
համահնդեվրոպական մակարդակի բաղաձայնով վերջացող արմատները
համարում էին միակազմ արմատներ, որոնցով կազմվում են աթեմատիկ
տիպի անունները: Արևոք հնդեվրոպական արմատների ամենահին շերտն
են և վերաբերում են հնդեվրոպական նախալեզվի մակարդակին: Համա-
հնդեվրոպական մակարդակում կատարվել է միակազմ արմատների թեմա-
տիզացիա, այսինքն արմատի ծավալում լրացուցիչ ժայնավոր տարե-
րով, որոնք միջանկյալ տեղ են զբաղում արմատի և թեքույթների
միջև՝ առաջ բերելով նոր տիպի արմատական հիմքեր:

Մեյեն թեմատիկ ժայնավորները համարում է ձևակազմության տարր
և արմատի կազմության մեջ չի մտցնում²⁷:

Սեյայն այլ համեմատաբաններ առաջ են քաշում հնդեվրոպական ար-
մատի երկկազմ ընույնյի մասին դրույթը, ըստ որի թեմատիկ ժայնա-
վորը արմատական տարր է, հետևաբար միակազմ աթեմատիկ արմատներից
բացի կան նաև երկկազմ թեմատիկ արմատներ²⁸:

Երկկազմ արմատի դրույթը զարգացնում է նաև Պերսոնը: Նա երկ-
կազմ արմատի բաղադրիչ է համարում և թեմատիկ ժայնավորը, և բա-
ղաձայն ածականը²⁹, համախ ասկայն դրանք հստակ շտաբերակելով
միմյանցից³⁰:

Մեյեն նկատում է, որ թեմատիկ $\bar{a}$, $\bar{e}$, $\bar{o}$ ժայնավորները երբեմն
հերթազայվում են $\bar{a}$ -ով, դա նշանակում է, որ այս կարգի արմատ-
ներում առկա են հերթազայվող երկու տարր (արմատական և թեմատիկ

26 Տե՛ս նույն տեղում: Հետագայում այդ նշանակությամբ գործա-
ծություն մեջ մտան նաև արմատի ընդարձակիչներ, որոշիչներ, դետեր-
մինանտներ տերմիններ:

27 A. Meje, նշվ. աշխ., էջ 192-193:

28 Այս դրույթի կողմնակիցներից կարող ենք նշել Հ. Հիրտին,
Պ. Պերսոնին, Կ. Բրուգմանին, Ա. Մեյենի և ուրիշներին:

29 P. Persson, Studien zur Lehre von der Wurzel-erweite-
rung und Wurzelvariation, Upsala, 1891, p. 93-95:

30 Э. Г. Туманян, Структура индоевропейских имён в ар-
мянском языке, М., 1978, стр. 98.

ծայնավորներ): Այսպիսի արմատները Մեյյեն կոչում է երկկազմ³¹:

Երկկազմ արմատները ունեն բարդ բացատրություն և նրանց երկաթ ծայնավորով * gno կամ gnō տիպի աստիճանի գործածությունը հնդեվրոպական ձևաբանության մեջ դեռ լրիվ հաստատված չէ³²:

Երկկազմ արմատական հիմքեր ընդունում է նաև Կ. Իրուզմանը և տալիս դրանց ընդլայնումներ, ելնելով ծանր ու թեթև հիմքերի տարբերակման դրույթից: Ըստ նրա միակազմ արմատական հիմքը կարող է ունենալ ա/ երկար ծայնավոր ($\bar{e}$, $\bar{o}$, $\bar{a}$), կոչվելով միակազմ ծանր հիմք, բ/ կարճ ծայնավոր (e , o , a), կոչվելով միակազմ թեթև հիմք: Երկկազմ հիմքը կարող է կազմված լինել ա/ առաջին վանկի կարճ և երկրորդի՝ երկար ծայնավորներից, կոչվելով երկկազմ ծանր հիմք, բ/ երկու վանկում էլ կարճ ծայնավորից, կոչվելով երկկազմ թեթև հիմք:

Համախմբելով միևնույն արմատն ունենում է երկու տարբեր հիմքեր (ծանր և թեթև): Իրուզմանի կարծիքով դրա պատճառն այն է, որ հիմքի վերջնամասը կարող է ավելի վաղ վերածված լինել ածանցի՝ ըստակազմական տարրի:

Ընդհանրության շրջանում հնչյունական տարբեր օրենքների ներգործությամբ, բաղիսներում (հիմք, հիմույթ, հիմնամաս) տեղի են ունենում մի շարք փոփոխություններ. ա/ թույլ շեշտված վանկի սղում կամ թուլացում, որի հետևանքով երկար $\bar{e}$, $\bar{o}$, $\bar{a}$ -ն տալիս են $\bar{\theta}$, ծայնողների մոտ e -ն սղվում է առանց վանկի կորստի (զրվում է $\bar{\theta}$), e -ն սղվում է վանկի կորստով կամ էլ վանկաբար դերը ծայնորդին փոխանցելով, $\acute{e}i\bar{\theta}$, $\acute{e}u\bar{\theta}$, $\acute{e}n\bar{\theta}$, $\acute{e}r\bar{\theta}$ տալիս են $\bar{i}$, $\bar{u}$, $\bar{n}$, $\bar{r}$ ծանր հիմքերում $\bar{e}i$, $\bar{o}i$, $\bar{a}i$, $\bar{e}u$, $\bar{o}u$, $\bar{a}u$ բաղաձայնից առաջ տալիս են $\bar{i}$, $\bar{u}$ և այլն, բ/ ձգված աստիճանի առաջացում թեթև հիմքերում, որ նույնպես վերաբերում է քանակական արևառախին, գ/ $\acute{e}:o$ և $\acute{e}:o$ հերթագայություն, որ վերաբերում է որակական հերթագայությանը³³:

Այսպիսով, բառի կառուցվածքի ուսումնասիրության հարցը, որ առաջ էին բաշել դեռևս համեմատական լեզվաբանության հիմնադիրները, անցյալ դարի վերջին դրվեց լեզվի զարգացման իրական փաստերի մանրագնին դիտարկումների հողի վրա: Նոր հայեցակետով և

31 A. Meye, նշվ. աշխ., էջ 180, 184:

32 Յ. Գ. Туманян, նշվ. աշխ., էջ 99:

33 K. Brugmann, Kurzu vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, Strassburg, 1904, p. 141-146.

համեմատաբար ավելի լայն պլանով դիտարկվեցին և քննվեցին բառակալման երևույթները: Մշակվեցին քննական ու մեթոդական սկզբունքներ: Զինուկթյունը տարվեց նոր հարցադրումների և ընդգրկումների, եղածների խորացման, մշակման, համակարգման և տարբեր տեսանկյուններից կատարվող բնութագրումների ուղիով:

Այն ընդհանուր հետևություններ, որ հնդեվրոպական արմատը անտրոհելի և քարացած միավոր չէ, անշուշտ շահագնաց կարևոր դրույթ է բառի կառուցվածքի վերաբերյալ ավանդական հայացքների վերանայման, համեմատական վերլուծության, մեթոդիկայի վերակառուցման համար. հնդեվրոպական լեզուների բառակազմության համեմատական քննությունը կապվեց արմատի հնագույն կերպարանքի՝ նույն այդ տրոհելիության փաստի հետ: Այս դրույթը փաստորեն հիմք դարձավ հնդեվրոպական հնագույն բառակազմական համակարգի, մասնավորապես արմատական ածականների ուսումնասիրության համար:

Համեմատական լեզվաբանության նոր շրջանի նշանակալից նվաճումներից մեկը եղավ բառակազմական հարացույցի շրջանակներում արմատական ձևույթի հետ շփոթված կամ այդ ձևույթի հետ մեկ ամբողջություն կազմող (ծուլված) հնագույն ածական տարրերի առկայությունը հարցադրումը³⁴:

Այսպիսով, արմատական ձևույթին վերաբերող հարցերի մշակումը նպաստեց հնդեվրոպական ձևաբանության հնագույն կառուցվածքի ավելի խոր լուսաբանման և զիտման ըմբռնման առաջընթացին:

34 Այս և հաջորդից խնդիրներին կանդաղադրանքներ , , հնդեվրոպական ածականի սահմանման սկզբունքները , , բաժնում:

ՀԱՅԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԱԾԱԿԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՄԱՆ ՍԿՋՌՈՒՆՔՆԵՐԸ

Հայերենի ածականների վերլուծության եղանակների որոշման, մշակման, դրանց վերաբերյալ մեր մի քանի ըմբռնումների ու նըկատողությունների հիմնավորման համար, համառոտակի անդրադառնանք հնդեվրոպաբանության մեջ ածականի ըմբռնմանը:

Կադուց է հաստատված, որ հնդեվրոպական արմատի կազմությունն ունի ,,արմատ (հիմք) + ածանց + վերջավորություն,, կադապարը: Այս երեք հիմնական տարրերից բացի արմատի (հիմքի) և ածանցի միջև երբեմն լինում են նախամասնիկներ, որոնք կոչվում են արմատական ածականներ (դեռերմինանտներ):

Արմատական ածականները՝ արմատի մեջ ներառած տարրերը, հնդեվրոպաբանության մեջ միանշանակ մեկնաբանություն չեն ստացել: Դրանց ծագման, բնույթի և գործառական նշանակության վերաբերյալ վեժերը դեռևս շարունակվում են: Խմբավորելով մասնագիտական գրականության մեջ արտահայտված կարծիքները, կարելի է առանձնացնել ածականների մեկնաբանման երկու հիմնական հայեցակետ՝ 1/ ածականները հետազայում իրենց իմաստները կորցրած հնագույն բառակազմական ածանցներ են և վերջիններից կամ չեն տարբերվում, կամ տարբերվում են միայն արտաքին - ձևական հատկանիշներով, 2/ ածականները ածանցներից միանգամայն տարբեր բնույթ և գործառության տարբեր ոլորտներ ունեցող տարրեր են³⁵ և հավորվում են նրանց իբրև ,,արմատի ծավալումներ,, կամ ,,արմատի որոշիչներ,,:

Առաջին տեսակետը հատուկ է համեմատականների մեծամասնությանը (Գ. Կուրցիուս, Դ. Պերսոն, Ա. Մեյե, Հ. Հիրտ, Է. Բենվենիստ, Ֆ. Շպեխտ և ուրիշներ): Նրկորորդը համեմատաբար նոր տեսակետ է. դրա հեղինակն է Է. Մակալը, չնայած այդպիսի հայեցակետի նախադրյալներ կան դեռևս Հիրտի, Բենվենիստի և այլոց մոտ:

35 Հմտ. Հ. Վ. Սուբրասյան, Արմատական ածականների և ածանցների տարբերակման հարցի շուրջ, ,,Լրագրեր հասարակական գիտությունների,, , 1975, № 10, էջ 68:

Ակզբնապես հատուկ խնդիր չէր դրվում ծագումնաբանորեն և գործառնականորեն առաջարկել անանցները և ամականները: Ընդունված էր արմատական ամականների և անանցների առաջնությունը հարաբերականության տեսակետը, ըստ որի ամականները իմաստագրված անանցներ են:

Ինչպես ասել ենք, ,արմատի ամական,, տերմինը առաջարկել է Կուրցիուսն իր "Zur Chronologie" աշխատության մեջ:

Կուրցիուսն ամական է կոչում արմատին հարող այն բաղաձայն մասնիկները, որոնք զուրկ են որոշակի անանցական իմաստից: Ընդ որում, նա դրանք հատուկ էր համարում միայն բայական հիմքերին: Իսկ բանի որ բայական հիմքը հավասարեցվում, նույնացվում էր արմատի հետ, ուստի Կուրցիուսը գործածում է ,արմատական ամականներ,, անվանումը³⁶:

Ամականները հետևյալ կերպ է բնութագրում Կ. Բրուգմանը: Դրանք բաղաձայն կամ ձայնավոր այն հնչյուններն են, որոնք հատուկ են ստուգաբանորեն իրար հետ կապված լատերի որոշակի խմբերի և անջատվում են արմատից՝ նրա հետագա վերլուծության ընթացքում: Ամականները դուրս են արմատի այլևս չտարալուծվող մասից, սակայն բանի որ զուրկ են սեփական նշանակությունից, ինչը հատուկ է արմատին հաջորդող կազմիչներին³⁷, ուստի հարմար է դրանք վերագրել արմատին իբրև նրա բաղադրիչ տարր: Օրինակ՝ -s-, *-m-, *p-ն *trese/*treme/*trepe ,դողալ,, ձևերում (հնդ. trasa-ti, հուն. τρέω [տ. trepidus), *-m-, *-u-, *-ā-ն *dreme /dreue/*drā ձևերում (հուն. δρόμος հնդ. dravati, հուն. ἔδραον), -ē(i)-(i), -ā-, mene(i)/menā ,մտածել,, ձևերում

36 G. Curtius, նշվ. աշխատությունը:

37 Իբրև կազմիչներ, Կ. Բրուգմանը հիմք լեզվում տարբերում է 1/ հիմքակազմ անանցներ, որոնց տակ նկատի ունի բաղադրյալ հիմքի՝ *-ter-, *-sēo և այլ անանցներ, 2/ թեքություններ, որոնք են հոլովական (m -ն հ.-ե. *ek^uom -, [տ. eguom ձևերում) և դիմային (mi -ին հ.-ե. *eimi, հուն. εἰμι հնդ. emi ,եմ,, ձևերում) վերջավորությունները: Անկայն Բրուգմանը դրանք խստորեն չի սահմանազատում. մի շարք կազմիչներ, որոնք սկզբնապես նա համարում էր հիմքակազմ անանցներ, հետագայում վերագրում է թեքություններին:

(հուն. ἐμῶντος հինդ. manī-śā, հինդ. mā-ta)³⁸:

Հստ Իրուզմանի ածականները և կազմիչները մշտորեն չեն սահմանափակում միմյանցից:

Ածականների և ածանցների փոխհարաբերության հարցն ամենից հանգամանորեն քննել է Պ. Պերսոնը³⁹: Անայած նրան ևս չի հաջողվել հստակորեն տարբերակել դրանք:

Է. թումանյանի կարծիքով, Պերսոնի արտահայտած կարևոր դրույթներից մեկը պետք է համարել հնդեվրոպական լեզուներում արմատի ընդարձակված ախի կամ, ինչպես ինքը՝ Պերսոնն է կոչում, արմատական տարբերակների⁴⁰ առկայության հարցը⁴¹:

68 ,,Հետազոտություններ արմատի տարբերացման և ընդլայնման մասին,, աշխատության մեջ քննելով արմատի կառուցվածքի և հնդեվրոպական բառի կազմում հնագույն ձևաբանական տարրերի հարաբերակցության հարցերը, Պ. Պերսոնն ի մի է բերում ծագումնաբանորեն ցեղակից, բայց մի նախածեի շահագող բառերի ստուգաբանական համեմատությունները և դրանց հիման վրա տալիս հիմքերի կազմության տարբերությունները հնդեվրոպական հնագույն լեզուներում: Պերսոնը հուն. κλέπτω ,,զողանում եմ,, , գոթ. hlifan ,,զողանալ,, , հարուս. au-klipits ,,թաքնված,, ,լատ. clam ,,թաքուն,, , հիու. celim ,,թաքնում եմ,, , հվգերմ. helan ,,թաքնել,, , ախի՝ միմյանց իմաստներով մոտիկ, բայց միայն հնչյունական օրենքներով մի նախածեի շահագող այս բառերի համար առանձնացնում է -p ածականով նախնական *k^ul-ep - արմատը:

38 K. Brugmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, Bd II, T. 1. Strassburg, 1906, p. 10-11.

39 P. Persson, Studien zur Lehre von der Wurzelweiterung und Wurzelvariation, Upsala, 1891, Beiträge zur indogermanischen Wortforschung, Bde, I-III, Upsala und Leipzig, 1910-1912.

40 P. Persson, Studien zur Lehre von der Wurzelweiterung und Wurzelvariation, p. 3-4, 212, 213.

41 Զ. Գ. Туманян, Структура....., стр. 103.

Այսպես էլ համեմատելով, *kert և *ker ,կտրել, հատել,, (հինդ. karta, լիտվ. kertù, իռլ. կեւթա), *merd և *mer ,տրորել,, (հինդ. mord, լատ. mordeo, հինդ. mar-,mrñāti, իռլ. մարաւնա) *kleus և *kleu ,լսել,, (հինդ. srus-ti, իռլ. cluas, հինդ. srutā-, իռլ. կստոճ) արմատները, Պերսոնը որոշում է, որ հնդեվրոպական *kert-, *merd-, *kleus ծները ծագել են նախնական *ker-, *mer-, *kleu-ից նոր տարրերի հավելմամբ:

Այս կերպ երկրորդային արմատների առաջացումը Պերսոնն անվա-
նում է արմատի ծավալում, իսկ արմատին հավելվող տարրերը՝ արմա-
տական ածականներ:

Պ. Պերսոնը հնդեվրոպական նախալեզվում ընդունում է և բաղա-
ձայն (*k, *g, *gh, *t, *d, *dh, *p, *b, *bh, *r, *l, *n, *m, *s) և ձայնավոր (*i, *u) ածականների գոյությունը:

Նա առանձնացնում է ածականների հետևյալ խմբերը:

1/ Բաղաձայն ածականներ, որոնք ըստ տեղի լինում են

ա/ ետևալեզվային. *k, *g, *gh -ն *lei-k ,թողնել,, (հինդ. ri-na-k-ti ,թողնում է,, , հայ. լքանեմ, իռլ. լեւթա , լատ. linquo, իռլ. lēicid ,թողնում է,,), *bhr-ēg ,կոտրել,, (գոթ. brikan ,կոտրել,, , գոթ. brak-ja ,մարտ,, , հայ. բրեմ), *ter-gh -(իրլ. տեւթա , լատ. tēro ,բերել,, , հինդ. tarh ,մանրացնել,,) *sū-g, *su-eg (լատ. sūgo ,իրլ. sū-gim ,ծծում եմ,, , իռլ. sūg ,հյուսել,,), *sū-k, *su-ek (լատ. sūcus ,հյուսել,, , ռուս. сок ,հյուսել,,) արմատներում:
բ/ առաջնային. *t, *d, *dh-ն *kert ,կտրել, հատել,, (հինդ. karta ,անդունդ,, , հինդ. krti ,դանակ,, , ավ. karata ,դանակ,,), *uer-t ,պտտել, փաթաթել,, (հինդ. varta-tē ,պտտել,, , հինդ. vart-ula ,կլոր,, , լատ. verto ,պտտում եմ,, , լատ. vertex ,հողմապտույտ,,) *mer-d (հինդ. *mard ,փռչացնել,, , լատ. mordeo ,կրծում եմ,, , հայ. մարտ), *me-d ,լափել, կշռադատել,, (գոթ. mitan ,լա-փել,, , գոթ. mitōn ,կշռադատել,, , իռլ. միթոճ ,միտք,, , հայ. միտ), *(s)ken-d ,կծել,, արմատներում:

գ/ շրթնային. *p, *b, *bh -ն *kl-ep ,զողանալ,, (իրլ. կլեպտա ,զողանում եմ,, , լատ. clepo ,զողանում եմ,, , գոթ. hlifan ,թաքցնում եմ,,) և *tr-ep (հինդ. trp-ra ,ան-հանգիստ շարժվել,, , -հսլավ. trepetati ,թարթալ,,) *uel-p (իրլ. էլաթա ,հուսալ եմ տալիս,,) *dā-p (իրլ. ծաթա ,մա-նառում եմ,, , լատ. daps ,ծաշ,,), *(s)ter-p (լատ. torpēre

,,սաղել, պնդանալ, թանձրանալ,, , լիով. *sterpti-s* , ,պնդել,,
արմատներում:

դ/ նայ. *r, *l-ն *st-er, *st-el , ,զողանալ, թոցնել,,
(հուն. *στέρομαι* , ,զողացած,, , գոթ. *stilan* , ,զողանալ,,),
*(s)n-er, *(s)nē , ,փաթաթել, ոլորել,, (լատ. *ner-vus* , ,շղեր,
լարեր,, լիով. *neriū* , ,ասեղը թելել,, , հինգ. *snā-van* , ,շը-
ղեր,, ,հվգերմ. *snuo-r* , ,լար,,):

Այս խմբերի ներսում ամականներն ըստ Դերսոնի կարող էին հերթա-
գայվել *k/*g (*sū-g/*sū-k, *sū-eg/*sū-ek), *t/*d/*(s)ken-
d, *(s)ken-t-), *(s)ken-t-), *bh/p(*s)ter-bh/*(s)ter-p),
*r/*l (*st-er/*st-el):

ե/ ոնգային *n, *m-ն *ghr-em- (հուն. *χρόμος* , ,աղմուկ,,
լատ. *frēmo* , ,աղմկում եմ,, , ռուս. *рром* , ,ամբողջ,,), *dy-
en (հինգ. *dhvan* , ,փաթաթվել, ծածկվել,, , ավ. *dūn-man* , ,մա-
ռախուղ,,) արմատներում:

զ/ սուլեկան *s-ն *v-es , ,հագնել,, (հինգ. *vastē*, հուն.
ἐννυμν, լատ. *ves-tio*, գոթ. *was-jan* , ,հագնում եմ,,),
*kleu-s , ,լսել,, (հինգ. *srus-ti* , ,զիջումամատչյուն,, ,
հիոլ. *cluas* , ,սկանչ,,), *leuk-s (հինգ. *rukṣaa*, ավ. *raōxṣaa*
, ,վայլուն,,) արմատներում:

2/ 2այլևսվոր ամականներ

ա/ *u-ն *sreu, *sru , ,հոսել,, (լիով. *sav-iu* , ,միզել,,
հիոլ. *sru-th* , ,հոսանք,,), *gru , ,լցվել, ուռչել,, (հվգերմ.
krūt , ,ռաջարեղեն, կտավք,, , լատ. *ger-men* , ,սաղմ, շառա-
վիղ, շիվ, ընծյուղ, սերունդ, զարմ,,) արմատներում:

բ/ *i-ն *klei, *kli , ,հեկվել,, , *ghri , ,տրորել,,
(հուն. *χρίω* , ,հարել,,), *r-1 , ,շարժվել, վազել, հոսել,,
(հինգ. *ri-ti* , ,հոսանք,,), *dhā-1 , ,նայել,, (ավ. *dōi-ṣra*
, ,աչք,, ,հինգ. *dhi* , ,կարծել, թվալ,,), *pō-1 , ,խմել,, (հուն.
πίνω , ,խմում եմ,, , հինգ. *pay-a,ati* , ,ջրում է,,) արմատ-
ներում:⁴²

*a ամականի հարցը Դերսոնը թողնում է չլուծված: Սա զանազան է,
որ հիմքեր չունենք իբրև առանձին ամանցներ դիտելու *e*, *o*, *ə*, *ē*,
ō, *ā* ժայնավորները (*bhere-*, *bhero-*, *չէ/α-*, *piē-*, *piō*, *ῥα-*
և այլ ձևերում), քանի որ դրանք արմատն ամբողջացնող բաղադրիչ

տարբեր են, ինչը իրավունք է տալիս կանխադրելու երկկազմ արմատների կամ հիմքերի առկայությունը: Այսպիսով, Պերսոնն ընդունում է միայն *u և *i ածականների գոյությունը, քանի որ միայն այդ դեպքում կարելի է բացատրել *kel- և *klu ,,հենվել,, , *ser- և *sru- ,,հոսել,,⁴³: *ter, *tri և *tru ,,տրորել,, արմատական ձևերի փոխարաբերությունը:

Ըստ Պերսոնի, ածականները կարող են ոչ միայն հերթագայվել (k/*g, *t/*d, *bh/*p, *r/*l, *i/*u) , այլև հանդես գալ տարբեր համակցությունների ձևով, այսինքն միևնույն արմատը կարող է ստանալ մեկից ավելի ածական, ինչպես անվանական ածանցների դեպքում (*sk-er-t, *skerd ,,կտրել,,):

Այսպես՝ սկզբնական արմատից առաջանում են ստուգաբանորեն միմյանց հետ կապված, սակայն ածականների տարբերակների հերթագայություն և ածականների տարբեր համակցություններով կազմված երկրորդային արմատներ, որոնք Պերսոնը անվանում է արմատի տարբերակումներ: Այս երևույթը նման է միևնույն արմատից անվանական ածանցների տարբեր համակցություններով բաղադրյալ հիմքերի կազմությանը:⁴⁴

Պ. Պերսոնն առանձնացնում է արմատական տարբերակների կազմություն հետևյալ կաղապարները:

1/ Բաղաձայն ածականների հերթագայությամբ կազմված տարբերակներ *u1-k-/*u1-p-/*u1-s- ,,դողալ,,:

2/ Բաղաձայն/ձայնավոր ածականների հերթագայությամբ կազմված տարբերակներ *dr-em/*dr-u ,,վազել,, , *gl-em/*gl-u ,,սեղմել,, , *bhr-em/*bhr-u ,,բնակվել,,:

3/ Զայնավոր ածականների հերթագայությամբ կազմված տարբերակներ *ter/*tr-ē/*tr-i-/*tr-u ,,տրորել,, , *sker/*skre-/*skr-i/*skr-u ,,կտրել, հատել,,:

4/ Ածական/ածանց հերթագայությամբ կազմված տարբերակներ *ter-g-/*tr-i-g ,,տրորել,, , *ter-p-/*tr-ep-/*tr-u-p- ,,տրորել,,:

Պերսոնը գտնում է, որ բաղաձայն ածականների հերթագայությամբ կազմված արմատական տարբերակներն ավելի հեշտ է գտնելը, քան ձայնավոր ածականներով կազմվածները⁴⁵: Նրա կարծիքով ձայնավոր ածա-

43 P. Persson, նշվ. աշխ., էջ 122:

44 նշվ. աշխ., էջ 213:

45 նշվ. աշխ., էջ 215:

կաննների հերթագայությամբ կազմված արմատական տարբերակները կարող են առաջ բերել հարացուցային տարասեռությունն (*ekeɾ/*sken, ,կտրել,,), ինչպես նաև հիմք հանդիսանալ կրկնավորների ձևավորման համար: Հավանաբար հունարեն *ἔαλεδλῶ* ,,զարդարում եմ,, կազմված է արմատական հոմանիշ տարբերակներից:

Միայն ժայնավորով տարբերվող նույնանշանակ արմատները սովորաբար համակցվում են իմաստի ուժեղացման համար (*pɪ- *pɔ, ,խմել,, հնդ. pɪ-bā ծնում)⁴⁶:

Արմատի տարբերակումների մասին Պերսոնի դրույթը կարևոր է համեմատական լեզվաբանության ընդհանուր մեթոդիկայի համար, քանի որ այն թույլ է տալիս եզրակացնելու, թե 1/ մի նախածին չհանգող արմատական ձևերը ծագումնաբանորեն ցեղակից են, 2/ այսպիսի ձևերի տարբերությունը պայմանավորված . ոչ թե հնչյունական օրենքների գործողությամբ, այլ հիմքերի կազմության տարբերություններով, 3/ մեկ սկզբնական արմատից տարբեր ածականներով հերթագայվող հիմքերը դեռևս նախապատմական ժամանակաշրջանում մի քանի ինքնուրույն բառակազմական ընների սկիզբ են հանդիսանում, ընդ որում այդ հիմքերի միջև եղած ամեն մի իմաստային կապ կորչում է: Լուսումնասիրության ժամանակ պետք է հատուկ սահմանադատել արմատական տարբերակները, հախառակ դեպքում կարող է միևնույն արմատից, բայց հերթագայությամբ առաջացած նրա տարբերակները առանձին բառեր դիտելու, և ընդհակառակը՝ տարբեր արմատների վերաբերող բառերը միավորելու վտանգ ծագել:

Պ. Պերսոնը մանրամասն ու հանգամանորեն անլրադառնում է նաև ածականների ծագման խնդրին: Նա նույնպես գտնում է, որ որոշ ածականներ ունեն բայական ծագում. *dhē ,,դնել, տեղավորել,, արմատից (հուն. τλ-θη-με ,,դնել, տեղավորել,,)՝ - *dh- ածականը, *do ,,տալ արմատից (հուն. δδω-με ,,տալ,,)՝ *d ածականը, *pa կամ *ap արմատից (լատ. op-us ,,զործ,,)՝ - *p- ածականը, *bhā ,,լուսավորել,, արմատից՝ - *bh- ածականը⁴⁷: Ըստ Պերսոնի - *dh և - *d - ածականների հերթագայությունը բացատրվում է համապատասխան *dhe ,,անել,, և *do ,,տալ,, բայերի հոմանիշությամբ, որը թույլ է տալիս այդ ածականների ծագումը կապել բայական արմատների հետ⁴⁸: Մնացած դեպքերում դժ-

46 Նշվ. աշխ., էջ 217:

47 Նշվ. աշխ., էջ 202:

48 Նշվ. աշխ., էջ 203:

վար է համոզիչ կերպով ամփականները հանգեցնել համապատասխան բայական արմատներին:

Սի շարք ամփականներ նա ընկնում է անվանական հիմքակազմ ածանցներից. *t -ն *to ածանցից (հնդ. -bhr-t , ,տանելով, , , լատ. curtus , ,հատած, ,), *k- ն - *ko ածանցից, - *d -ն *d ածանցից, - *(e) r -ն *(e) ro -ից, *(e) l -ն *(e) lo -ից, *(e) m -ն *(e) mo -ից, *(e) n -ն *(e) no-ից և այլն:

- *i- և - *u- ամփականների համախափ հերթագայությունը (*r- i / *r- u , ,վազել, , , *tr- i / *tr- u , ,տրորել, ,), համեմատվում է - *i- / - *u- ածանցի հերթագայության հետ (հնդ. (ca-kr- i / ca-kr- u):

Պ. Պերսոնը նույնպես ընդունում է, որ ամփականները կարող են ծագել կրկնավոր հիմքի երկրորդ բաղադրիչի սկզբնամասից. *uel- *uel = wolw (vol-v-o) (wal-w-jan):

Ամփականների ծագումը կարող է կապվել նաև բայական կազմիչների հետ (- *s - ամփանը՝ աղբիստի և ներկայի - *s - կազմիչից)⁴⁹:

Խնչպես տեսնում ենք, Պերսոնի կարծիքով հնդեվրոպական լեզվում բազմաթիվ արմատներ պարունակում են տարրեր, որոնք սկզբնապես ունեցել են ածանցական բնույթ: Դա բացատրվում է հիմքակազմիչների՝ արմատին ձուլվելու և բաղադրյալ բառի համար նոր հիմք առաջ բերելու միտումով: Բաղաձայն ամփականները ծագում են բայական արմատներից և միահուսն ծանվանական ածանցներից, իսկ - *i- և - *u- ձայնավոր ամփականները՝ - *i - (*ei-, *io-) - *u- (- *eu-, *uo-) անվանական ածանցներից⁵⁰:

Այսպիսով, Պերսոնը պարզ ու որոշակի սահմանադիմ չի դնում ամփականների ու ածանցների միջև և զանում է, որ դրանց տարբերությունը սոսկ հարաբերական է⁵¹: Նա նույնպես ընդունում է, որ ամփականներն իրենց նշանակությունը կորցրած ածանցներ են:

Հնդեվրոպական բառի կառուցվածքի մանրակրկիտ քննությունը կատարված է Ա. Մեյի , ,Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրության ներածության, , մեջ, որի , ,Արմատների ձևի մասին, , գլուխը նվիրված է հատկապես այդ պրոբլեմի մշակմանը: Մեյեն իր դրույթներով հակադրվում է այն լեզվաբաններին, ովքեր ամփանով բաղադրված արմատի կառուցվածքի հարցը կամ ընդհանրապես չէին դնում (երիտեքրականներ, ֆորտունատովի դպրոց) , կամ էլ

49 Նշվ. աշխ., էջ 207:

50 Նշվ. աշխ., էջ 95, 212-213:

51 P.Persson, Beiträge zur indogermanischen Wortforschung, Bde, /-//, p. 589.

ուրվագծում էին ամենաընդհանուր կողմերով (Ֆ. դը Սոսյուր) :

Ա. Մեյեն քննելով արմատի ըմբռնման անցյալի բոլոր կարևոր տեսությունները⁵² եզրակացնում է, որ ,,հնդեվրոպական արմատը անալիտիկ և քարացած տարր չէ,,⁵³ Արմատական ծեղկի վերոհիշյալ սահմանումը պայմանավորում է բառի կառուցվածքի ավելի միշտ մեկնաբանությունը տալու անհրաժեշտությունը: Չափազանց կարևոր է հնդեվրոպական լեզվում արմատի հետ մեկ ամբողջության մեջ ծուլված հնագույն ածական տարրերի քննության կարևորության հարցադրումը: Մեյեն, օրինակ, հուն. ἔλπι- ա ,,հուսադրում եմ,, , ἔλ- φοπ-α ,, հուսադրեցի,, , ἔλπι- ζω ,,հույս,, ἔλδ- ομοι ,,ցանկանում եմ,, , հոմեր. ἔλδ- ωρ ,,ցանկություն,, , միևնույն արմատին հանգեցվող զույգերը, համեմատելով լատ. *velle* ,,ցանկանալ,, , գոթ. *willjan*, լիտվ. *vil-iu* ,,հուսամ,, , *vil-tis* ,,հույս,, , և հսլավ. *жел-ѣти* ձևերի հետ, բոլորը ընթացնում է **uel* - արմատից, այլև միշտ կերպով առանձնացնում **uel* ,,հուսալ,, , կամ ավելի ընդհանուր իմաստով ,,ցանկալ,, , պարզական արմատն ու նրա **p*, **d* ածականները⁵⁴:

Զանի որ ածականն ըստ Մեյեի ձևաբանական տարր է, այն ենթարկվում է ծայնավորական ընդհանուր օրենքներին, այսինքն զրոյեթագայությունը:

Տեսական և գործնական առումով Մեյեն առաջ է քաշում ածականների մասնաշմատ և ըմբռնման իր սկզբունքը: ,,Ըստ էության,- զրում է նա,- արմատների ածականների մասին կարելի է խոսել միայն այն դեպքում, երբ ,,ընդլայնված,, արմատը միաժամանակ տալիս է և բայական, և անվանական հիմքեր. հսկառակ դեպքում խոսք կարող է լինել միայն բայական կամ անվանական ածանցների մասին,,⁵⁵: Ցավոք Մեյեն արմատական ածականների գործառության ոլորտները մանրամասնորեն չի քննում:

Նա գտնում է, որ գործնականում ածականների առանձնացումը դժվար է, որովհետև մեծ մասամբ դրանք հնարավոր չէ հստակորեն տարբերակել ածանցներից⁵⁶: Այդ պատճառով ածականներն անորոշություն

52 Մեյեի վրա հատկապես ազդել է Սոսյուրի՝ վերը բերված դրույթը հնդեվրոպական արմատի հնչյունական կառուցվածքի երեք թիվերի մասին:

53 A. Meïe, նշվ. աշխ., էջ 193:

54 Նույն աեղում:

55 Նույն աեղում:

56 Նույն աեղում:

են մացնում ստուգաբանություն մեջ, քանի որ մի կողմից՝ չի կարելի անսեսել դրանք, մյուս կողմից էլ՝ հնարավոր չէ թալ դրանց լրիվ տեսությունը:

Հիշյալ հետազոտողներին և մասնավորապես Պ. Պերսոնին իր հայացքներով մոտ լինելով հանդերձ, փոքր ինչ այլ կերպ է մոտենում ամսկանի ու անցիցի տարբերակման հարցին Հ. Հիրթը: Նա ևս գտնում է, որ միևնույն հնչյունապատկերությունները հանդես են գալիս մերթ ուրախ անցանք, մերթ ուրախ ամսկաններ⁵⁷:

Հ. Հիրթի անսկանները հիմնվում են հնդեվրոպական արմատի՝ երկկամով բնույթ ունենալու վերոհիշյալ դրույթի և մի շարք վարկածներին վրա, որոնք հիմնականում հանգում են հետևյալին՝ 1/ անույն որախես քերականական կարգ բայից հին է, 2/ սկզբնական բայերն անվանական ծագում ունեն:

Ավելի առաջ տեսելով հնդեվրոպական լեզվի նախապատմության մեջ եղած նախաթեզական ժամանակաշրջանի վերկածը, Հիրթն այն միտքն է զարգացնում, թե թեքական անկատարությունը ենթադրում է լեզվի մեջ անհրաժեշտ քերականական հարաբերությունների արտահայտման այլ միջոցների առկայություն:

Հիրթն այս ժամանակաշրջանին է վերագրում միմյանց հետ կապված երկու երևույթ՝ 1/ հոլովական ձևավորում չստացած՝ իմաստային անսկանից շարքերակված անվանական հիմքեր և 2/ որևէ որոշակի իմաստից զուրկ տարրեր, որոնք, ըստ նրա, սկզբնապես ցուցական արժեք են ունեցել և հանդես են եկել իբրև անցանքների տարատեսակներ կամ այլ խոսքով՝ արմատական ամսկաններ:

Հ. Հիրթը բնական քերականական ձևերի առջացման պատճենները և ուղիները, աշխատում է դրանց տալ գիտական հիմնավորում: Քերականական ձևերի առաջացումը նա հետևյալ կերպ է մեկնաբանում. հնդեվրոպական հոլովական վերջավորությունները ծագում են ,,հարմարեց-

57 Այս անհատականությունը բնորոշ է Հիրթի բոլոր աշխատություններին, հատկապես՝ "Indogermanische Grammatik", Bd III Heidelbergl, 1927, էջ 85-165: Ինչպես նկատում է Դեսնիցկայան, Հիրթի ուսումնասիրություններն ընդհանուր առմամբ բնորոշվում են լեզվական փաստերի նկատմամբ մեկերեսային մոտեցմամբ, գիտականորեն չարդարացված վարկածներով, որոնք շարադրվում են նրա կողմից որպես ինչ-որ վերջնական նվաճումներ հնդեվրոպականության բոլոր կարևորագույն աղբյուրների լուծման մեջ:

մամբ, ⁵⁸, այսինքն՝ մաքուր հոլովական վերջավորություններով
դեռևս չձևավորված անվանական հիմքի հետ լեզվի մեջ արդեն գոյու-
թյուն ունեցող, որոշակի իմաստից զուրկ ածականների ձուլումով,
կցումով:

Այսպիսով, ածականները, որ նախկինում հանդես էին գալիս անուն-
ների կազմության ուղիղ ձևի մեջ, նրա պատկերացմամբ աստիճանաբար
հարմարեցվում են զանազան հոլովական իմաստներ արտահայտելուն և
վերածվում որոշակի հոլովական մասնիկների: Իսկ ինչպես է տեղի
ունեցել ածականների՝ հոլովական վերջավորությունների վերածվե-
լու ընթացքը: Իրական համարելով այն դրույթը, որ թեքման առա-
ջացմանը նախորդել է բառիս լայն իմաստով ինչ-որ ամորֆ (անձև)
դրություն, Հիրաը գտնում է, որ ամեն մի ածական, ինքնին իմաստ
չունենալով, կարող է ծագայել այս կամ այն քերականական իմաստ
արտահայտելուն: Ընդ որում, Հիրաը այս դեպքում ենթադրում է
իմաստային տեսակետից շարքերակած՝ ձևաբանական կազմությունից
անկախ, արդեն իսկ խոսողների հոգեբանության մեջ գոյություն ու-
նեցող հոլովների զգացողության (քերականական իմաստների) առկա-
յություն: Այդ հոլովները հետագայում կապվում են այս կամ այն
ածականի հետ և ստանում այս կամ այն քերականական իմաստ:

2. Հիրաը, ըստ էության, ածականը բնութագրում է առանց որևէ
չափանիշ կիրառելու, և քանի որ, նրա կարծիքով, ամեն մի ածական,
իմաստ չունենալով, կարող է ծագայել այս կամ այն քերականական
իմաստ արտահայտելուն, հետևաբար ածականները երևան են գալիս
որպես գուռ պատահականություն, ինչ-որ բոլորովին քաջամեծ մի բան:

Ածականների և ածանցների ժողովրդական հորցին Հիրաը մոտենում
է հետևյալ կերպ: Սա բառը ժողովրդական է արմատների և ածանցնե-
րի, վերջիններիս մեջ առանձնացնելով մի հատուկ տեսակ, որն ան-
վանում է ածական: Դրանք այն , , ածանցներն են, , , որոնք զուրկ
են նշանակությունից: -tāt և -lo մասնիկների օրինակով նա
ցույց է տալիս բուն ածանցների և ածականների ժողովրդական:
Եթե tāt-ը լատիներեն civitat , , քաղաքացիություն, , բառում
ունի որոշակի նշանակություն, ապա lo -ն գոթ.mikils -ի համե-
մատությամբ ունի. μέγα-λο , , մեծ, , ձևում որևէ նոր նշանա-
կություն չի ավելացնում:

58 Հիրան ընդունում է սանսկրիտագետ Ա. Լյուդվիգի՝ համեմատա-
կան քերականության մեջ մերժված , , հարմարեցման, , տեսությունը:

իբրև ածականներ նա առանձնացնում է հնդեվրոպական զրեթե բոլոր հնչյունները՝ $\bar{a}$, $\bar{i}$, i , u , k , g , t , d , p , b , m , n , r , l , s , w ⁵⁹:

Ածականներն ըստ Հիրտի իմաստազրկված նախկին ցուցական մասնիկներն են, որոնք արտահայտում էին տեղային և ժամանակային բնութագրեր, առանց էպես փոխելու բառի նշանակությունը: Այս հնագույն ածականներից Հիրտը տարբերում է ինքնուրույն բառերից ծագած այնպիսի ածանցները, ինչպիսիք են գերմ.-lich, -schaft, -heit, ինչպես նաև ավելի ուշ ժամանակներում՝ բայի և անվան՝ իբրև բերականական ու բառակազմական կարգերի տարբերակումից հետո առաջացած անվանական ածանցները:

Հ. Հիրտը տարբերակում է անվանական և արմատական ածականներ, վերջիններիս շարքը դասելով միայն բայական հիմքերի հետ հանդես եկող տարրերը: Օրինակ՝ $\bar{d}$ -ն լատ. $c\bar{u}-do$, , խփում եմ, , , , հերում եմ, , , բառում վզերմ. $houwan$, , խփել, , , , կտրել, , , բառի համեմատությամբ:

Արմատական ածականների Հիրտի ըմբռնումը հիմնվում է անունների առաջնայնություն վարկածի վրա: Արմատական ածականները նրա կարծիքով սովորաբար նույնն են, ինչ անվանական ածականները, սակայն ընկալվում են իբրև բայական, քանի որ վերաբերելով լեզվի ավելի հնագույն շրջանին, կորցրել են անունների հետ ունեցած իրենց կապը: Այս դրույթը Հիրտն ապացուցում է այսպիսի օրինակներով:

*յաջ-ը սովորաբար համարվել է բայական արմատ (լատ. $jungo$, , կապել, , , հինդ. $a-j\bar{u}k$, , կենա, , , հինդ. $jag-am$, , լուծ, , , հուն. $\xi\upsilon\nu\delta\upsilon$, , լուծ, , , բառերում սակայն դա իրականում անվանական արմատ է և կազմված է -յա, -ջ տարրերից, որոնք $\bar{g}$ -ն ածական է (հմմտ. $ni-jut$, , կապ, , , կազմված *յա և *t տարրերից, *jewե թեթև հիմքը, որի ընդլայնված (ծավալված) ժամանակն է *յեւ հինդ. $j\bar{a}uti$, , կապել, , , բառում)⁶⁰: *aru , , հոսել, , , արմատը հինդ. $sra\bar{v}ati$, , լիավ. $sra\bar{v}ju$, , հոսում եմ, , , նույնպես անվանական ծագում ունի (հմմտ. հինդ. $sra\bar{v}ati$, , հոսք, , , և $pari-sr\bar{u}t$): Դրա համար վերականգնվում է *sre-wo ձևը, որտեղ *wo-ն ածանց է: Այս sre արմատի հերթագայված տարբեր ձևերը զրանում ենք հինդ. $sisarti$, , շառալում է, , , $sa-sras$, $vi-srt$, , լցվել, , , բառերում: նույն արմատը -ջ- ածականով կա հինդ. $sarjati$, , հոսեցնում է, , , բառերում և -p- ածականով՝ հինդ. $sarp$, , սողալ, , , և լատ. $serpere$, , սողալ, , , բառերում:

59 H. Hirt, նշվ. աշխ., էջ 180:

60 H. Hirt, նշվ. աշխ., էջ 238:

Արմատական ածականներին բավականին հանգամանորեն անդադարձել է նաև է. Բենվենիստը: Սա բառի կառուցվածքը ըննում է հնչյունաբանական տեսանկյունով:

Հնդեվրոպական արմատի հնչյունական կառուցվածքի տեսությունը մշակել են Շ. Կուրիլովիչը և է. Բենվենիստը: Այդ տեսության հիման վրա էլ Բենվենիստը փորձում է սահմանել և տարբերակել ածանցներն ու ածականները, ելնելով դրանց զուտ ձևական - կառուցվածքային հատկանիշներից:

Բենվենիստը զուտ ձևական - կառուցվածքային երևույթ է համարում նաև արմատը: Նա ժխտում է երկկազմ արմատների գոյությունը, գտնելով, որ որոշ արմատների թվացող երկկազմությունն ածանցման նշան է: , , երկկազմ, , արմատները պարզապես ածանցավոր ձևեր են, մի բան, որ հատուկ է բոլոր արմատներին: Հետևաբար արմատներն իրականում միակազմ են:

Ըստ Բենվենիստի, հնդեվրոպական արմատը ոչ միայն միակազմ է, այլև եռատառ է⁶¹, այսինքն բաղկացած է երկու բաղաձայնից և նըրանց միջև ընկած *e* հիմնական ձայնավորից (*sed-, *per-, *der- և այլն):

Բենվենիստը հնդեվրոպական արմատների համար ընդունում է երկու հիմք՝ առաջին և երկրորդ: Առաջինն ունի , , հիմքի շեշտված լրիվ աստիճան + ածանցի զրո աստիճան, , կաղապարը (*per-k-, uer-g-, *ter-m), երկրորդը՝ , , արմատի զրո աստիճան + ածանցի շեշտված լրիվ աստիճան, , կաղապարը (*pr-ek , , *ur-eg-, *tr-em): Այս երկու հիմքերը Բենվենիստը համարում է այն վիճակները, որոնցում կարող է հանդես գալ հնդեվրոպական արմատը:

Ամեն մի արմատ կարող է ստանալ միայն մեկ ածանց: Բայական հիմքը, մասնավորապես, կարող է պարունակել մեկ ածանց և մեկ ածական:

Ելնելով հիմքի հավասարաշուկության դրույթից, Բենվենիստը զրտնում է, որ եթե արմատին ավելացնենք երկու տարր, դրանցից մեկն անխուսափելիորեն կունենա հնչման լրիվ, մյուսը՝ զրո աստիճան: Թույլատրվում է *pr-ek-es , բայց ոչ *pr-k-es և *pr-ek-es ձևերը: Լրիվ աստիճան ունեցող տարրը ածանցն է, իսկ զրո աստիճան ունեցողը՝ ածականը:

Դա նշանակում է, որ ածական կարող է ստանալ միայն երկրորդ հիմքը (*der արմատից ունենք *der-k առաջին հիմքը և *dr-ek

61 Ծոռառառ արտահայտությունը ավյալ դեպքում պետք է հասկանալ տառացիորեն և հնչյունաբանորեն:

երկրորդ հիմքը, իսկ վերջինից՝ *drek-s ծավալված ձևը), երբ արմատը զրո աստիճանում է: իսկ առաջին հիմքը (*pér-k) ածական թույլ չի տալիս, քանի որ հիմքի բաղադրիչներից միայն մեկը կարող է հնչման լրիվ աստիճան ունենալ, ինչն արդեն տեղի ունի արմատի հետ. հետևաբար չի կարող տեղի ունենալ ածանցի հետ, մի բան, որ անհրաժեշտ է հետագա ծավալման համար: Ուստի հնարավոր չէ *per-k-s ծավալված ձևը, այլ միայն՝ *per-ek-s:

Ըստ Բենվենիստի, ածանցները՝ որպես բառի կազմի մեջ մտնող ձև-վույթներ, ծագել են միայն հնդեվրոպական ժայնդարձի առաջացումից հետո, իսկ ածականները՝ ժայնդարձի ծագումից և նույնիսկ ժայնավորների զարգացած համակարգի ստեղծումից էլ առաջ: Նախնական ինքնուրույն բառերն ածանցի վերափոխվելիս, ժայնդարձի երևույթն արմատից տարածվեց նաև ածանցային ձևույթի վրա: Այսպիսով, ածանցը՝ որպես բառի կազմի մեջ մտնող ձևույթ, առաջանում է միայն ժայնդարձի առաջացումից հետո: Հետևաբար, ժայնդարձի օրենքներին ենթարկվելով, ածանցը պետք է անպայման ունենա ժայնավորում (թե-վույթն զրո աստիճանի), մինչդեռ ածականը, լինելով բառակազմական և ձևաբանական միջոց, առաջացած լինելով ժայնդարձի ծագումից և նույնիսկ ժայնավորների զարգացած համակարգի ստեղծումից էլ առաջ, միշտ նշվել և մնում է զուտ բաղադրական տարր:

Այսպիսով, բնավենիստն ածականը և ածանցը տարբերում է զուտ ձևականորեն: Սա զրույթ է. , ածանցը, բնութագրվում է իր հերթազայվող ձևերով՝ -et/-t, -en/-n, -ek/-k- և այլն), իսկ ածականը չունենալով հերթազայնություն՝ բաղկացած է մեկ բաղադրանքից (-t-, -n-, -k- և այլն) ⁶²:

Այս ամենի հիման վրա Բենվենիստը հանգում է հետևյալ եզրակացություններին:

1/ Հնդեվրոպական արմատը միակազմ է, եռատառ (կազմված երկու բաղադրանքներից և նրանց միջև ընկած հիմնական e ժայնավորից):

2/ , Բաղադրանք + e + բաղադրանք, կաղապարում կարող են հանդես գալ բոլոր բաղադրանքները ցանկացած կարգով, միայն թե տարբեր լինեն, բացառությամբ խուլ + շնչեղ ժայնեղ զուգորդություն:

3/ Արմատից ածանցմամբ կազմվում են հիմքի երկու տարաբնույթներ՝ առաջին և երկրորդ հիմքերը:

4/ Երկրորդ հիմքը կարող է ստանալ միայն մեկ ածական, որը դրույթում է կամ ածանցից հետո, կամ ածանցի և հիմքի միջև:

62 Թ. Бенвенист, Индоевропейское именное словообразование, М., 1955, стр. 179.

5/ Եթե արդեն ածանցված ու ծավալված հիմքը ստանում է ևս մեկ
ածանց կամ ածական, ապա դրանից զոյանում է արդեն անվանական
հիմք⁶³ :

Այս կանոններից առաջին չորսը վերաբերում են բայական հիմքե-
րին, իսկ հինգերորդը՝ անվանական հիմքերին:

Ելնելով այս օրինաչափություններից, Բենվենիստը գտնում է, որ
բայական հիմքակազմությունը հնդեվրոպական նախալեզվում եղել է
սահմանափակ և ունեցել է առավելագույնը , , արմատ + ածանց + ածա-
կան, , կամ , , արմատ + ածական + ածանց, , կադապրաներ: Իսկ անվա-
նակազմության հնարավորությունները եղել են շատ բազմազան, սկսած
արմատական անունից մինչև ածանցների ու ածականների ամենաբազմա-
զան համադրություններով կազմված անվանական հիմքերը⁶⁴ :

Է. Բենվենիստը հնդեվրոպական արմատի համար ընդունելով կա-
ռուցվածքի միայն եռատառ կադապրը, դրան չհամապատասխանող բոլոր
կարգի կազմությունները (բաց փակով, երկար կամ e հիմնական
ձայնավորից տարբեր մի այլ ձայնավորով) ռացատրում է կոկորդա-
յինների վարկածի օգնությամբ, որը հիմնված է կոկորդային Ձ -ի
երեք տարատեսակների զոյություն վրա: Այդ ձայնորդ հնչույթը նա-
խորդելով կամ հաջորդելով e հիմնական ձայնավորին, նրա հետ միա-
սին առաջ է բերում e, a, o, ē, ā, ō ձայնավորները: Հանդես
գալով մերձ իբրև ձայնավոր, մերթ իբրև բաղաձայն, Ձ ձայնորդը
լինում է կամ ածանց (-ea -/ -a-) , կամ ածական (a)⁶⁵ :

Կանխադրելով այս տեսակետները, Բենվենիստը տարրալուծում է
հնդեվրոպական հիմքերում հանդիպող e -ից տարբեր ձայնավորները
և վերականգնում արմատի հնագույն ենթադրյալ ձևերը, համաձայն իր
եռատառ կադապրի: Այսպես, սովորաբար *seu- , , քնել, , ձևով
վերականգնվող արմատը նա վերլուծում է *su-er-, որն արմատի
երկրորդ վիճակն է. լրանից վերականգնվում է *seu-? առաջին վի-
ճակը⁶⁶ :

Վերոհիշյալը թույլ է տալիս եզրակացնելու նաև, որ կրկնակի
զրո աստիճան ունեցող հիմքը ոչ թե արմատի հատուկ վիճակ է, այլ
արդյունք հետագա ածանցման հետևանքով տեղի ունեցած հնչյունա-
կան սղման: Քանի որ այդպիսի հիմքերը ենթադրում են առնվազն

63 Նշվ. աշխ., էջ 201-202:

64 Նույն տեղում:

65 Նշվ. աշխ., էջ 179-180:

66 Նշվ. աշխ., էջ 187:

կրկնակի ծավալում, չեն կարող լինել բայական հիմքեր, և անվանական կազմության հայտանիշ են:

Բենվենիստի տեսությունը մասնագետների կողմից գնահատվում է միանգամայն հակադիր դիրքերից:

Դրական կերպով գնահատելով այդ տեսությունը, Գորնունզը գտնում է, որ Բենվենիստին հաջողվել է գտնել ածանցներն ու ածականները տարբերակելու ճշգրիտ չափանիշներ⁶⁷:

Բենվենիստին քննադատողներն, ընդհակառակը, գտնում են, որ հնդեվրոպական արմատի նրա տեսությունը, չի արտացոլում հնդեվրոպական լեզվի զարգացման հնագույն շրջանի իրական պատկերը, ուստի և կիրառական չէ,⁶⁸:

Ե. Կուրիլովիչը և Է. Մակաևը Բենվենիստի տեսության խոցելի տեղն են համարում այն, որ միևնույն բաղաձայնը մի դեպքում առաջին հիմքի ձևում *per-k*) անվանվում է ածական, մի այլ դեպքում՝ (երկրորդ հիմքի ձևում *pr-ek*) ածանց:

Ե. Կուրիլովիչը գտնում է, որ այս ձևերում ունենք կամ *per* արմատի երկու տարբեր ծավալումներ՝ *k* ածական և *ek* ածանց (որի դեպքում արմատի ծայնավորը սղվում է՝ *pr-ek*) , կամ էլ արմատի *per* և *pre* երկու ձևերի վրա դրվող միևնույն *k* ածանցը: Ըստ Կուրիլովիչի, հնդեվրոպական արմատի եռատառ տեսությունը վերաբերում է հնդեվրոպական նախալեզվի զարգացման վաղ շրջանին, երբ դեռ կենսունակ էր արմատի երկու ձևերի (*perk* և *prek*) կապը⁶⁹:

Է. Քուլմանյանը նույնպես գտնում է, որ եռատառ արմատի երկու վիժակների ձևավորման մասին Բենվենիստի դրույթը նկատի ունի հնդեվրոպական լեզվի մինչթեքական կառուցվածքը, նրա պատմության այն շրջանը, երբ ձևավորվում էին բայական հիմքերը: Ածանցով ու ածա-

67 Ածականը առաջացած լինելով մինչև ծայնդարձի երևույթի հանդես գալը, ունի միշտ բաղաձայնական կազմություն, մինչդեռ ածանցի ծագումը վերաբերում է ավելի ուշ ժամանակների, ուստի ածանցն առաջման ունի ծայնավորում, թեկուզև սղված ձևով: Б. В. Горнунг, Предисловие.— В кн.: Бенвенист Э., Индоевропейское именное словообразование. М., 1955.

68 Э. А. Макаев, Структура слова в индоевропейских и германских языках. М., 1970, стр. 180.

69 Հմմտ. Курилович Е. Рец. на кн.: Макаев Э. А., Структура слова в индоевропейских и германских языках. М., 1970-ВЯ, 1971, № 3, էջ 123.

կանով արմատի ծավալման սահմանափակումների վերաբերյալ Բենվենիստի տված օրինաչափությունները զործուժ են միայն բացական հիմքերի նկատմամբ: Անվանական հիմքերի դեպքում այդ սահմանափակումները և կանոնները զործուժ են միանգամայն այլ կերպ⁷⁰:

Ածականների ու ածանցների փոխհարաբերության խնդիրը փորձում է լուծել նաև Ֆ. Ալեխտը, ելնելով բառաիմաստաբանական հատկանիշներով խմբավորված բառազաշարային նյութի վերլուծությունից: Նրա, ,Հնդեվրոպական հոլովման ծագումը, , մենագրությունը նվիրված է հատկապես հնդեվրոպական անվանական բառափոխությանը (Flexion), որը մեկնաբանվում է բառակազմության հետ սերտորեն կապված:

Ալեխտն իր վերլուծության համար ընտրում է բառազաշարի այնպիսի շերտեր, որոնք նրա կարծիքով վերաբերում են մոտ հինգ հազար տարի առաջ աչրած հնդեվրոպացու համար առավել զործածական և առօրեական հասկացություններին (նրան շրջապատող կենդանական և բուսական աշխարհը, բնությունը և նրա երևույթները, մարմնի մասերը, ընտանիքը, տունը, տնային կահկարասին, ուտելիքը և այլն): Ալեխտը ենթադրում է, թե հենց այս կարգի բառերն են արտացոլում հնդեվրոպական լեզվի հնագույն վիժակը մինչև քայքայման դարաշրջանը, երբ տեղի են ունեցել տարահիմբ հոլովման փոփոխությունը և դրա հետ կապված՝ թեմատիկ հիմքերի առաջացումը:

Ըստ Ալեխտի, նշված կարգի բառերը հինգ հազար տարի առաջ հոլովվել են *i-*, *u-*, *e-* երկբարբառային և բաղաձայնական հիմքերով, և հենց այս անկանոն հոլովումներին պատկանող բառերն էլ արտացոլում են հնդեվրոպական անունների կառուցվածքի հնագույն վիժակը⁷¹: Իսկ դրանց շարքում հանդիպող *o* կամ *a* հոլովման բառերը վերագրվում են զարգացման ավելի ուշ շրջանի: Ալեխտը ձայնավոր հիմքերով *o* և *a* հոլովումները համարում է կանոնավոր:

Անասնապահությանը և հողագործությանը հաղորդակից լինելու, առևտրով զբաղվելու, այլ երկրների և ժողովուրդների հետ շփվելու շնորհիվ հնդեվրոպացու լեզվի մեջ թափանցած նոր հասկացությունները նշանակելու համար հին լեզվամիջոցները չէին բավարարում: Նոր բառերը սկսում են ենթարկվել կանոնավոր հոլովումներին: Հնդեվրոպական անվան թեմատիկ կառուցվածքը սկսում է աստիճանաբար փոխարինվել թեմատիկ կառուցվածքով:

70 Զ. Գ. Туманян, նշվ. աշխ., էջ 122:

71 F. Specht, Der Ursprung der indogermanischen Deklination. Göttingen, 1947, p. 9:

Ֆ. Ալեքսի կարծիքով հնդեվրոպական լեզվում մինչ տարածքների բաժանման շրջանը տարածված էին աթեմատիկ բաղաձայն հիմքերը, որոնք ձևավորված էին արմատի ծավալումներով՝ $(-k/-g, -t/-d, -s, -e/-o, -i, -u, -l/-r, -n, -men)^{72}$:

Վերլուծելով հնդեվրոպական հնագույն ծագման ածական և գոյական անունները, Ալեքսի առանձնացնում է հատուկ տարրեր, որոնք միանում էին անմիջապես արմատին կամ էլ՝ $i-, u-, n-$ (երբեմն նաև $r-, l-, men-$) ծավալումներով հիմքերին⁷³: Նա այդ տարրերը համարում է ածականներ. դրանք են $k/g(\bar{k}/\bar{g}, k^u/g^u)$, t/d , $s-$ ⁷⁴, որոնք ծառայում էին ոչ միայն հոլովական ձևերի կազմությանը, այլև գործառուում էին բառակազմական նպատակներով: Դրանք միանում էին չեզոք սեռի աթահիմբ որոշ անունների (հնդ. $asr-k, yakr-t, krav-i$ -ս և այլն): Այսպիսով, միևնույն հնչյունը նույն բառի սահմաններում մի կողմից՝ հանդես է գալիս բառակազմական գործառությամբ, մյուս կողմից՝ քերականական մասնիկի արժեք ունի հոլովական համադրգում:

Ֆ. Ալեքսի գտնում է, որ այս ածականները կարող են մեկը մյուսով հերթազալվել՝ առանց իմաստների փոփոխություն առաջ քերելու (օրինակ՝ հուն. $\varphi\alpha\lambda-\kappa-\delta\varsigma - \kappa-$ ածականով և $\varphi\alpha\lambda-\delta-\rho\delta\varsigma - \delta-$ ածականով միևնույն ,,լուսավոր և պարզ,, նշանակությամբ, հայ. բուք t ածականով և լիով. $b\ddot{u}-k-as$,,բուք,, k ածականով, հայ ոսկր k ածականով և հուն. $\delta\sigma-\tau-\xi\omicron\nu$,,ոսկր,, t ածականով և լատ. os ,,ոսկր,, s ածականով): Դրանք հավասարապես հանդիպում են ինչպես ածական, այնպես էլ գոյական անունների ղեկավարման: Նույնը վերաբերում է i, u, n ինչպես նաև l, r, men հիմքերին (օրինակ՝ լատ. $gru-s$,,կոունկ,, u հիմքով և հուն. $\gamma\acute{\epsilon}\rho\alpha\nu-\omicron\varsigma$,,կոունկ,, n հիմքով)

72 նույն աղբյուր, էջ 289-386:

73 $i-, u-, n-, r-, l-, men-$ հիմքերից բացի հնարավոր են եղել նաև $e-/o-$ հիմքերը օրինակ՝ լիտ. $dv-i-sti$,,հոռ արձակել,, i հիմքով և $dv-o-kti$ նույն նշանակությամբ o հիմքով: Հետևաբար կարելի է առանձնացնել նաև $e-/o-$ ծավալումները, որոնք ամեն ինչով նման են նախորդներին (F. Specht, նշվ. աշխ., էջ 245-247):

74 նշվ. աշխ., էջ 185-186:

Այսպիսով, հին հնդեվրոպացու առօրյա գործածական բառերում ա-
մականները հերթազարկվել, փոխարինվել են մեկը մյուսով, համախ-
միվնույն բառի դեպքում, առանց իմաստների էական փոփոխություն
առաջ բերելու: Միայն որոշ դեպքերում ենթադրվում է, որ ամական-
ները միևնույն արմատի դեպքում առաջ են բերել իմաստային որոշակի
տարբերություններ: Օրինակ՝ *t* ծավալումը գույնի անականներում
(լիտ. *bāl-t-as*, ,սպիտակ,,) հակադրվում է *n*-ին ,կենդանի-
ներ,, հասկացություն նշանակող անվանումներում (լիտ. *bāl-n-*
is, ,սպիտակ ծի,,):

Բաղադրյալ կազմություններում *k/g*, *t/d*, *s* ամականներն առանց
իմաստների տարբերական կարող են հակադրվել *i-*, *u-*, *n-*, *r-*, *l-*,
men - ծավալումներին (լիտ. *žar-n-a*, ,աղիք,, *n* -ով
հուն. *χορ-δ-ή*, ,աղիք,, *d* -ով, գոթ. *al-ei-na*, ,արմունկ,,
i -ով և լիտ. *al-k-unė*, ,արմունկ,, *k* -ով⁷⁵:

1. *u*, *l/r*, *n* տարրերը, որոնք անձնական դերանվան արմատներ
դարձան, հետագայում վերածվեցին անանցի և ոչ միայն ծառայեցին
տարահիմք տիպի տարածման ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող
երկու՝ ուղիղ և թեք հոլովների տարբերակմանը, այլև միանալով
անվանական արմատներին, արտահայտեցին տարածական հարաբերություն-
ներ: *k/g*, *t/d*, *s* ամականները հիմք լեզվի հետագա զարգացման
ընթացքում նույնպես սաացան ցուցական նշանակություն և իրենց
հիմքավազմական գործառնությամբ համընկան ավելի ուշ շրջանի *e/o*,
-r-, *u-*, *men-*, *l-*, *r-* տարրերի հետ:

Բառակազմական հարցերը հանգեցնելով բառափոխական ձևերի և դը-
րանց կիրառության քննությանը՝ սկզբունքային նկատառումներով
Շպեխերը բառակազմության և հիմքավազմության սահմանազիծը զիջակ-
ցաբար շնչում է: Գնալով բառափոխության և բառակազմության փոխ-
կապակցված վերլուծության մասնապարհով և երբեմն առաջնորդվելով ոչ
պատմական մոտեցմամբ⁷⁶, Շպեխերը չառաջադրեց արմատական ամա-

75 Նշվ. աշխ., էջ 186:

76 Խառային կարգերի նրա առանձնացումը վիճելի է: Հմմտ. Յ. Մառաե, *Структура слова...* էջ 183, որտեղ նշվում են Շպեխի
ուսումնասիրության մի շարք թերությունները՝ ամականների միազիծ
վիճակազրական քննությունը բոլոր հնդեվրոպական լեզուներում, մա-
նականը համահնդեվրոպական և հնդեվրոպական առանձին լեզուների
մակարդակների խառնում, որի հետևանքով նույն ամականը նույն
գործառնությամբ ընդունվում է թե՛ նախահնդեվրոպական վիճակի հա-
մար, և թե՛ հին ու նոր ժամանակակից հնդեվրոպական լեզուների և
նրանց բարբառների համար:

կանների և անանցների գործառական և ձևաբանական տարբերական հըս-
ձակ շախնիշներ: Նա ածականներն ըմբռնում է իբրև հնագույն ա-
ծանցներ, որոնք արմատի ծավալումներն էին նախաթեքական շրջանում
և մինչ թեմատիկ հիմքերի առաջացումը:

Այնուամենայնիվ, նա հետաքրքրական դիտողություններ է արել
հնդեվրոպական բառի ձևաբանական կառուցվածքի վերաբերյալ: Ուշագը-
րավ է հիմքականական ալն երևույթների բացատրությունը, որոնց
ժամանակ իմաստակիր հնչյունական նախկին նյութը հիմնականում մը-
նալով որպես գործուն միջոց, ստանում է նոր գործառություն՝ հար-
մարվելով նոր համակարգին⁷⁷: Բացի այդ, Նպետի նկատած՝ հնդեվ-
րոպական լեզուներին հատուկ բառակազմության և ձևակազմության
խաչաձևումը կարելի է բացատրել որպես ածանցաթեքույթային համա-
նունություն:

Ի տարբերություն մինչև այժմ ներկայացված հետազոտողների, ո-
րոնք ածականները համարում էին իրենց իմաստները կորցրած հնա-
գույն բառակազմական ածանցներ և վերջիններից կամ չէին տարբեր-
վում, կամ էլ տարբերվում էին միայն արտաքին ձևական հատկանիշ-
ներով, վերջին տասնամյակում առաջ է բաշվել մի հայեցակետ, որի
համաձայն ածականներն ածանցներից միանգամայն տարբեր բնույթ և
գործառության տարբեր ոլորտներ ունեցող տարրեր են և հակադրվում
են նրանց իբրև արմատի որոշիչներ:

Այս հայեցակետը ներկայացված է Ե. Մակևի, Բառի ձևաբանական
կառուցվածքը հնդեվրոպական և գերմանական լեզուներում, աշխա-
տության մեջ:

Հիշյալ ուսումնասիրությունը մեզ համար առանձնապես հետաքրք-
րական է նրանով, որ ղնելով բառակազմական հարացույցի շրջանակ-
ներում արմատական ածականների և ածանցների տարբեր սահմանների
հարցը, հեղինակը առաջադրում է այդ սահմանների հետագա քննության
բավականին յուրօրինակ ուղիներ:

Ննադատաբար շարունակելով իր նախորդների գործը, Մակևը մը-
շակում է իր տեսությունը, որը գնահատվում է իբրև հնդեվրոպական
արմատի կառուցվածքի դինամիկ տեսություն⁷⁸:

Մակևի հիմնական դրույթն այն է, որ բառի կառուցվածքը հնդեվ-
րոպական լեզվի տարբեր փուլերում անփոփոխ չի մնացել, այլ են-

77 Вопросы методики сравнительно-исторического изучения
индоевропейских языков, стр. 203.

78 Э. Г. Туманян, նշվ. աշխ., էջ 126

թարկվել է բազմազան որակական և քանակական փոխակերպություններ⁷⁹։
 Ի տարբերություն Բենվենիստի, Մակաևը գտնում է, որ հնդեվրոպական նախնեզվում և համահնդեվրոպական վիժակում չէր կարող գոյություն ունենալ արմատի կառուցվածքային բացառապես միայն մեկ, անփոփոխ, գործառականորեն միանշանակ կաղապար։ Նա ընդունում է ոչ միայն եռատարր (*dek-, *aug-, *gen-), այլև երկտարր (բացվանկով՝ *dō- և փակ վանկով՝ *ag-), քառատարր (*bheid-, *bheidh-, *deik-, *geus-), երեքմյն նաև հնգատարր (*syeid-, *spend-) կառուցվածքային կաղապարներ⁸⁰, որոնցում կարող են հանդես գալ բոլոր լիակազմ ծայնավորները (a, e, i, o, u) և երկար ծայնավորով մի շարք երկբարբառներ (ēi-, ōi-, āi)։ Մակաևը ընդունում է նաև երկկազմ արմատների գոյությունը։

Մակաևի դիտարկումներով համագերմանական արմատի կառուցվածքային կաղապարը միանգամայն մոտ է հնդեվրոպականին, այն տարբերություններ, որ համագերմանական արմատում նկատվում է արմատի մեջ մտնող տարրերի աստիճանական ամ։

Անդրադառնալով ածականների և ածանցների փոխադարձություն հարցին, է. Մակաևը սահմանում է ամեն պայմանները, որոնցում իրավունք ունենք համահնդեվրոպական և համագերմանական մակարդակում այս կամ այն հիմքակազմ տարրը համարել ածական։

1. Ածականի մասին խոսք կարող է լինել միայն այն դեպքում, երբ լեզվում ներկայացված են բառի և հիմնական արմատական (բաղադրող) ձևը, և ծավալված՝ տարբեր ածականներ ունեցող (բաղադրյալ) ձևեր (գերմ. *ster, ,փայտանալ, լինել ամուր, պինդ, անշարժ,, արմատը ներկայացված է հիսլ. stara, ,անթաթ նայել, պլշել,, չըծավալված ձևով և ֆրիզ. sterk, ,հանգլ. stearc, ,ուժեղ,, ածականով ձևերով)։

2. Արմատի հիմնական և ծավալված ձևերի միջև պետք է իմաստային սերտ կապ լինի։

3. Բառը պետք է հետույթավորվի միայն խստորեն հաշվի առնելով բաղադրիչ տարրերի՝ ժամանակագրական տարբեր կտրվածքների պատկանելու հանգամանքը։

Օգտագործելով հնդեվրոպաբանության նվաճումները, Մակաևը շարունակում է դասական համեմատաբանության ավանդույթները և հետե-

⁷⁹ Զ. А. Макаев, նշվ. աշխ., էջ 182-183։

⁸⁰ նշվ. աշխ., էջ 166, 181։

վողականորեն կիրառում պատմական մոտեցման սկզբունքը: Նա ըննում է հին հիմքերի վերատարալուծման երևույթները, առանձին լեզուներում հիմքերի պարզեցումը, դրանց տակ հասկանալով ձևաբանորեն տրոհված բառի մասերի միջև սահմանների վերացում կամ բառի ձևաբանական հանգույցների տեղափոխություն:

Ե. Մականը ներկայացնում է ածականների պատմական զարգացումը և նրանց դրսևորումները համագերմանական լեզվում: Նա նշում է, որ եթե գերմանական բառույթը լույս է տալիս արմատի և ածականի հատույթավորում վերը նշված պայմաններին համապատասխան, ապա հնարավոր է ընդունել ածականի առկայությունը գերմանական մակարդակում: Իսկ եթե բառույթի հատույթավորումը չի համապատասխանում տվյալ պայմաններին, պետք է արձանագրել, որ հնդեվրոպական ածականը գերմանական լեզուներում մտել է արմատի կազմի մեջ, և ածանցյալ հիմքը դարձել է պարզ: Գերմանական մակարդակում վերջինս ներկայանում է որպես նոր կառուցվածքային միավոր հնդեվրոպական արմատի համեմատությամբ: Բաղադրող և բաղադրյալ հիմքի փոխարաբերությունը հնդեվրոպականում և գերմանականում փոփոխվում է, հնդեվրոպական երբեմնի բաղադրյալ հիմքը գերմանականում դառնում էր բաղադրող հիմք և հանդես գալիս որպես ելակետ բաղադրյալ կազմությունների համար: Հիմքի պարզեցման համար բերվում են այսպիսի օրինակներ՝ հ.-ե. *ar(ə)-, գերմ. arm : Գերմաներենում տեղի է ունեցել կառուցվածքի լրիվ պարզեցում: Արմատ ar(ə) + ածական -m- կադրարը գերմանական մակարդակում բոլորովին չի հոդավորվում: Այս կազմությունից վկայված են անվանական ածանցյալներ. գոթ. arms, հվգերմ. ar(a)m, հանգլ. earm, հիսլ. armr ,,ձեռք,, : *ar(ə)- հիմքի պարզեցման նման ընթացք թեղի է ունեցել հնդեվրոպական մյուս լեզուներում. հմտ. հնդկ. irmah ,,ձեռք,, ավ. arəma ,,ձեռք,, , օս. arm/ar(m) ,,ձեռք, կողափայտ,, , լատ. armus ,,ձեռք,, , հսլավ. ramo, rame ,,ուս,, , հայ. armukn ,,արմունկ,, (հ.-ե. *ar(ə) արմատը հայերենում ներկայացված է բայական հարացույցում՝ arari ,,ես արեցի,, , arniam ,,անում եմ,,), հուն. ἀρμῶς ,,կապ, հող,, :

Հ.-ե. *nei ,,շարժել, զրգույթ լինել,, , գերմանականում միայն -t- ածականով՝ գերմ. ք արմատի կազմում. գերմ. niß, գոթ. neis ,,նախանձություն,, , հանգլ. nið ,,պայքար, թշնամություն,, , հփրիգ. nieth ,,ճիգ, ամենություն, նախանձություն,, , հիսլ. nið ,,ծաղր, ամոթ,, :

Հ.-ե. *per/pre- ,,ցուլել,, , գերմանականում միայն -t- ածականով՝ գերմ. ք արմատի կազմում. գերմ. freß, հիսլ. frauð

,,փրփուր,, , անգլ. *áfreóðan* փրփրել և այլն⁸¹:

Ելնելով այս դրույթներից, Մականը քննադատում է Շպեխտի՝ ածականների միազիծ վիճակագրական քննության սկզբունքը բոլոր հնդեվրոպական լեզուների վերաբերյալ և առանձնացնում համահնդեվրոպական և առանձին հնդեվրոպական լեզուների ծավալված արմատների կառուցվածքային կաղապարները: Ըստ նրա, հնդեվրոպական լեզուներում հանդիպող մեծ թվով արմատներ պարունակում են տարրեր, որոնք նախապես դրանց չեն պատկանում և արմատին են ձուլվել բառի վերատարրալուծման հետևանքով՝ հիմք հանդիսանալով հետագա թառաստեղծման համար:

Է. Մականը փորձում է ցույց տալ, թե ինչպես պետք է հիմքը տարրալուծել արմատի և ածականի և ինչպիսին է այդ դեպքում գերմանական և հնդեվրոպական ածականներով կաղապարների փոխհարաբերությունը:

Այսպես, Գ.-Ե. **bhā-* ,,լուսավորել,, , , , փայլել,, արմատը ներկայացված է հնդ. *bhā-tī* ,,լուսավորում է,, , դերբ. *bhāta* բարդություններում. *abhi-bhā* ,,չար աչք,, : Այդ բաղադրող հիմքից հին հնդկերենում ներկայացված են -*s-* ածականով կազմություններ. հնդ. *bhāsa* ,,լույս,, փայլ, ուժ,, , *bhāsa* ,,լույս, փայլ,, , *bhāsatī* ,,փայլում է, շողում է,, բարդություններում. *sabbhāsa* ,,հրաշալի փայլ ունեցող,, . հնդ. *bhāti* և *bhāsatī* հակադրությունը ստիպում է կանխադրել -*s-* ածականը: Գերմ.

**ster-* ,,փայտանալ, լինել ամուր, պինդ, անշարժ,, արմատը ներկայացված է հիսլ. *stara* ,,անթարթ նայել, պլշել,, բաղադրող հիմքում, Կվգերմ. *starén*, անգլ. *starian* ,,անթարթ նայել, պլշել,, : Գերմանական լեզուներում **star-* հիմքից -*k-* ածականով (Գ.-Ե. **g-*) ներկայացված են հետևյալ ձևերը. գերմ. **stark-* ,,ուժեղ,, Կվգերմ. *starc(h)*, *star(a)h*, ֆրիզ. *sterk*, անգլ. *stearc* ,,ուժեղ,, , գոթ. *starks* հատուկ անուններում: *Starce-dius* < **Starkaiþeis* (օստգոթ.) Գ.-Ե. **ster(e)g* : Նույն հիմքից գերմանականում -*b-* (Գ.-Ե. **bh*) ածականով ներկայացված են հետևյալ ձևերը. հիսլ. *stjarfi* ,,ցնցում,, , *stirfinn* ,,համառ,, , *starf* ,,միզ, տանջանք,, , , աշխատանք,, , նորվ. ըրգո. *starve* ,,սառչել,, , , փայտանալ,, , , մահանալ,, , , սառնել,, (կենդանիների մասին), *starva av* ,,մահանալ,, , , փայտանալ,, , , ցրտից մեռնել,, , Կվգերմ. *sterban* ֆրիզ. *sterva* անգլ. *steorfan* ,,մահանալ,, , Գ.-Ե. **ster-bh*:

Այս վերլուծության մշտադաստիակությունը հավաստում է համապատասխան շարքերի առկայությունը. իվգերմ. scirbi, մվգերմ. scherbo, մհնդկ. scarf, ,բեկոր,, ,նորվ. skarf, ,ժայռ,, ձևերը առաջացել են գերմ. *sker- ,կտրել, հատել,, արմատից -b- (հ.-ե. *bh-) ածականով. հիսլ. hrúðr ,կաշվեթեփ,, , իվգերմ. riudí, hrúda, հաբս. hrútho, հանգլ. hrúde ,քոս,,,,, բարաքոս,, ,հիսլ. hrjúfr ,խորդուբորդ, անհարթ,, 82:

Մակաևի աշխատությունը պարունակում է հնդեվրոպական բառի կազմում ձևաբանական տարրերի հարաբերակցության հետաքննչի դիտարկումներ: Նա վերլուծում է հիմքերի հնագույն տիպերի կառուցվածքը և ցույց առնելիս դրանց հառուկ բառակազմական գործառնության ուղորդները:

Հալադրվելով այն համեմատաբաններին, ովքեր ածականները դիտում են որպես իրենց իմաստային գործառնությունը կորցրած հնագույն բառակազմական ածանցներ, վիմարկելով Իենվենիստի հնչյունաբանական կոնցեպցիան⁸³, այն է՝ միայն հնչյունական մակարդակով ձևաբանական կառուցվածքի տարրերը ընդգրկելու մեթոդը, Մակաևը ելնում է այն դրոշմից, որ ածականները հիմքեր ստեղծելու իրենց դերով խիստ կերպով հակադրվում են ածանցներին: Ընդունելով որոշակի չափանիշներ, նա տարբերակում է ածանցը և ածականը համաժամանակյա և տարժամանակյա կառվածքներով:

Տարժամանակորեն ածանցը և ածականը վերաբերում են հնդեվրոպական լեզվի տարբեր ժամանակագրական կառվածքների. -k- ածականը պատկանում է ավելի վաղ կառվածքի, - k - ածանցը՝ ավելի ուշ:

Ի դեպ, առանձին դեպքերում ածականը կարող է ածանցի իմաստազրկման հետևանք լինել⁸⁴:

82 Նշվ. աշխ., էջ 196:

83 Սրա մանրամասն քննադատությունը տես Յ. Макаев, Նշվ. աշխ., էջ 130-131:

84 Անդրադանակելով ածականների և կազմիչների նույնացման հարցին, Մակաևը գտնում է, որ ծագումնաբանորեն դա կարող է արդարացված լինել, քանի որ մի շարք դեպքերում դրանք իրոք հանգում են միևնույն աղբյուրին, սակայն գործառնականորեն դրանք տարբեր են՝ ածականները բառակազմական մակարդակի բաղադրիչ տարրեր են, կազմիչները՝ ձևաբանական կամ հարացուցային մակարդակի միավորներ են (Յ. Макаев, Նշվ. աշխ., էջ 162-163):

Համաժամանակորեն անանցը և ամականը տարբերակվում են զործա-
ռույթամբ և բաշխմամբ. անանցը միշտ իմաստավոր է, միշտ բառի մաս,
ամականը՝ ձևական տարր, արմատի մաս:

Ամականը, եթե այն զտեղի է, միշտ զանվում է արմատի և անանցի
միջև, այն երբեք չի հաջորդում անանցին:

Գործառույթամբ անանցը բառի ձևափոխիչ է, ամականը՝ արմատի:

Կառուցվածքային տեսակետից, ըստ Մավաևի, ամականը միայն միա-
տարր է (e/o, i, u, k, g, t, d, n, r, l, s), անանցը կարող է
լինել ինչպես միատարր (-k-, -l-, -n-), այնպես էլ ունենալ
ժայնավոր + բաղաձայն (-er), բաղաձայն + ժայնավոր (-lo-, -no-,
tro-, -ko-) մաքուր ժայնավոր (-a, -o, -r, -u) կառուցվածքա-
յին կաղապարները⁸⁵:

Այսպիսով, ամականի և անանցի տեղը հնդեվրոպական հիմքավորմու-
թյան ու բառակազմության մեջ որոշակիորեն տարբեր են:

Է. Մավաևը ամականների և անանցների տարբերակման վերաբերյալ
սուսկ տեսական դրույթներ է առաջ քաշում: Աշխատության մեջ չեն
բերվում ամականների և անանցների տարբեր կիրառության վերաբերյալ
օրինակներ, որոնք պետք է մասնացույց անելն ամականների և անանց-
ների զործառության տարբեր սահմանները: Այսպիսի մոտեցումը, սա-
կայն, պայմանավորված է աշխատության ընդլայնով:

Չնայած դրան, Մավաևին հաջողվել է ընկալաբար յուրացնելով
իր նախորդների նվաճումները, ստեղծել հնդեվրոպական բառի կառուց-
վածքի և ամականների ու անանցների տարբերակման մի առարկություն,
որը հնդեվրոպաբանության մեջ հայտնի նմանօրինակ առարկությունների
համեմատ առավել ամբողջական է ու անհավասար:

2. Ամօռյանը այնուհետև բերում է արմատի կազմության մի շարք սահմանափակումներ՝ պայմանավորված սկզբնա - և վերջնահնչյուններին բնույթով:

Այսպես օրինակ, գտնում է, որ արմատը չի կարող լինել սկզբում, և վերջում ունենալ զորդ ձայնեղ պայթական: Անհրաժեշտ է, որ դրանցից մեկն ու մեկը կամ երկուսն էլ լինեն շնչեղ, ինչպես՝ *bedh*, *bhed*, *bhedh* (չկա *bed* ձևը): Կամ՝ եթե արմատը սկսվում է շընչեղ ձայնեղ պայթականով, ապա խուլ բաղաձայնով չի կարող վերջանալ, և ընդհանրապես, ինչպես *bhed*, *bhedh* (չկա *bhet* կամ *tebh*): Իբրև երրորդ դեպք, նշում է, որ արմատը չի կարող երկու ձայնորդով կամ երկու բաղաձայնով վերջավորել, բացի այն դեպքերից, երբ առկա է ձայնդարձի ստորին աստիճանը (չկա *tept*, *nokt* և այլն): Վերջապես, իբրև չորրորդ և վերջին սահմանափակում, նշվում է այն դեպքը, երբ ոչ մի միավանկ արմատ *e* ձայնավորով կամ իր ձայնդարձի մյուս աստիճաններով չի կարող վերջանալ (չկա *e*, *te*, *pe*, *po* և այլն, այլ միայն երկար *ē*, *ō*, *ā* -ով, ինչպես՝ *dhē* ,,դնել,, , *se* ,,ցանել,, և այլն):

2. Ամօռյանը հնդեվրոպական արմատի մի յուրահատկությունն է համարում այն, որ արմատը կարող է ստանալ նոր բաղաձայն, ձայնավոր կամ երկբարձառ, առանց իր իմաստը կամ նշանակությունը զգալի կերպով փոխելու, կամ իմաստային նոր երանգ ստանալու: Այս երևույթը կոչվում է ափսամ, իսկ այն հնչյունը, որ ավելացվում է արմատի վրա կոչվում է ափական: Զննվելով արմատը Ամօռյանն անվանում է պարզական կամ զորդ արմատ⁸⁸: Բերվում են հետևյալ օրինակները՝ , ,հնի. **uel*- արմատը, որ նշանակում է , ,փափագել, հուսալ, , , այս արմատից ծագում են հրեերմ. *wellan* , ,ուզել, , , գերմ. *wollen* , ,ուզել, , , լիտվ. *vėlyti* , ,փափագել, , , ռուս. *воля* , ,կամք, , , լատ. *volō* , ,ուզել, , , հուն. *ἔλεοναι* , ,ուզել, , : Այս արմատի վրա կարելի է ավելացնել **p* ափականը և դարձնել **uelp*- որից ծագում է հուն. *ἔλπω* , ,հուսադրել, , , *ἔλπις* , ,հույս, , - կարելի է ավելացնել և **d* ափականը, որով արմատը դառնում է **ueld*- և այս արմատից ծագում է հուն. *ἔλδομαι* , ,փափագել, տենչալ, , : Հայերենում ունենք զեղծալ, զեղծիլ , ,սաստիկ փափագել, , , զեղծ , ,սաստիկ փափագ, , , որ ենթադրում է նույն **uel*- արմատի մի ուրիշ ափսամը՝ d ափականով:

88 նշվ. աշխ., էջ 60:

Բնորոշ օրինակ է նաև լսել բայը, որի պարզ արմատն է լու (կտր. լուայ) < հնթ. *leu - որ ստորին աստիճանի ծայնդարձն է *k'leu - ,լսել,, արմատի. հմտ. հուն. αλῦω ,լսել,, , λῑտ. cluo ,լսվել,,. այս արմատի ածած ձևերն են՝ 1/*k'leus - կամ *k'lus, հայ. լսել, (արմատը լուս-ել) մյուս լեզուներից հմտ. թոթ. klocām ,լսել,, , գերմ. lauschen ,ականջ դնել,, , ռուս. слышать ,լսել,, , լիտվ. klusti ,հլու լինել,, , 2/*k'lyur-, որից հայ. լուր, հմտ. հիոլ. cloor ,լսել,, , 3/*k'lyur-, որից հայ. լուռ ձևերը,⁸⁹:

Առաջ անցնելով նկատենք, որ Ամառյանի այս մոտեցումը ածականի մասին իր ժամանակի հնդեվրոպաբանությունն ըմբռնումների անմիջական արտահայտությունն է: Եվ հենց այս ելակետից էլ նա քննել է ,ածման,, երևույթները և ածականի զանազան դրսևորումները:

Հետևելով իր ուսուցչին՝ Մեյեխին, Ամառյանը փորձում է սահմանել ածականների և ածանցների միջև եղած տարբերությունը, որը համարում է բավական սկզբունքային և խոշոր: Նա հենց այսպես էլ զրոււմ է. ,Մասնիկը (ածանցը,- Հ. Ս.) լինում է կամ բայականերո և կամ գոյականակերո, իսկ ածականը պետք է լինի միածամանակ թե՛ բայականերո և թե՛ գոյականակերո,⁹⁰:

Խոսելով տարբեր լեզուներում ածականի գոյություն մասին, Ամառյանը հատուկ ուշադրություն է դարձնում այն հանգամանքին, որ հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանող լեզուների ածականներն առանձին և մանրամասն չեն քննված, ընդհանուր համակարգի չեն բերված և ոչ էլ բացահայտված են օրինաչափությունները⁹¹:

Նա առանձնապես շեշտում է, որ հայերենի ածականներին նվիրված հատուկ ուսումնասիրություն չկա և ընդգծում է դրա անհրաժեշտությունը:

89 Սույն տեղում: Օրինակներից *uel արմատի վերլուծությունը *ka նաև մեյեխյաներածությունն է:

90 Սույն տեղում:

91 Ի նկատի պետք է ունենալ, որ Հ. Ամառյանը հնարավորություն է ունեցել ծանոթանալու արտասահմանյան հնդեվրոպաբանական այն հետազոտություններին, որոնք հրատարակվել են մինչև 1935-37 թվականները, և նրա դիտողություններն էլ, քնականաբար, վերաբերում են 30-ական թվականների վիճակին:

Նշելով, որ հնդեվրոպական ամականների ծագման մասին ստույգ ոչինչ հայտնի չէ, Ամառյանը նույնպես այն կարծիքն է հայտնում, որ ինչպես ածանցները, այնպես էլ ամականները պետք է ծագած լինեն նախնական ամբողջական բառերից կամ, ,բառիկներից,, , որոնք ամական են դարձել իսպառ կորցնելով իրենց բառային իմաստները:

Նույն զլխում Ամառյանը բերում է հայերենի բոլոր ամականների ցուցակը: Նշվում են հետևյալ ամականները՝ համապատասխան օրինակներով. Բ-դեղը, Գ-հագնալ, Դ-արդ, , ,ձև, , ,արդ , ,ալմ, , , Ք-շուրթն, Լ-սլաք, Ծ-լպիրծ, Կ-բողկ, Ձ-գեղծ, , ,փափազ, , , Մ-յարմար, Ն-մուկն, Շ-լպիրշ, Ջ-գաղջ, Ռ-լուռ, Տ-գողտ, Գաղտ, Բ-լուր և այլն⁹²:

Հ. Ամառյանը, ինչպես մյուս հնդեվրոպաբանները, հատուկ ուշադրություն է դարձնում հետևյալ հարցին: Նա նշում է, որ ինչպես ժայռադրո , ,ժառանգ լեզուների գյուտ չէ և պատկանում է նախալեզվին, , և իր երեք աստիճաններով ընդհանուր երևույթ է բոլոր ժառանգ լեզուների համար, այնպես էլ ամականները , ,ժառանգ լեզուների գյուտ չեն և պատկանում են նախալեզվին, , : Սակայն կա մի էական տարբերություն: Քեկ բոլոր ժառանգ լեզուներն ամական ունեն, սակայն ի տարբերություն ժայռադրծի, շատ քիչ ամական կա, որ ընդհանուր է բոլոր ժառանգ լեզուների համար⁹³:

Ամառյանը նշում է ամականները զանելու հետևյալ միջոցները.

1. Երբ ժառանգ լեզուներից մեկի կամ մյուսի որևէ ձևը ուրիշ մեկ այլ լեզվի մեջ ունի իր համարժեքը, բայց նրանից տարբերվում է բառավերջի մի հավելյալ հնչյունով, ապա այդ հավելյալ հնչյունն ամական է, օրինակ հայ. լոյծ, որից բայական ձևով՝ լուծել, լուծանել: Սրանց համագործըն են հուն. λύω , լառ. λυο : ինչպես երևում է, հայ. լոյծ-ը բառավերջում ունի ծ հնչյուն, որ չկա հունական և լատինական ձևերի մեջ: Ուրեմն հայերենի ծ-ն ամական է (սրա հ.-ե. ձևն է ց'):

2. Երբ մի լեզվի այս կամ այն արմատը հենց միևնույն լեզվի մեջ ունի իր տարբերակները, որոնք իրարից զանազանվում են վերջնահանգ հնչյունով, ապա այդ հնչյունը կամ հնչյունները համարվում են ամական: Իբրև այս դեպքի օրինակ բերվում են հայ. լպիրծ և լպիրշ բառերը, որոնք իրարից տարբերվում են ծ և շ վերջնա-

92 Օրինակները բերում ենք ոչ լրիվ: Նշենք, որ Ամառյանի օրինակներում կան այնպիսի դեպքեր, երբ ամականի փոխարեն առկա է ածանցը:

93 Նշվ. աշխ., էջ 64:

Գանգ ԳՆՀՂՈԼՆՆԵՐՈՎ (աժականներով) :

3. Ինչպես նույն լեզվի մեջ, այնպես էլ տարբեր ժառանգ լեզուներում հանդիպում են նույն արմատից ծագած զանազան բառեր, որոնց իրարից տարբերվում են իրենց վերջնահնչյուններով (դրանք բոլորը ածական են) : Հայերենի համար օրինակ, նշվում է ու արմատը, որից ունենք ուռ, ուր, ուս ձևերը համապատասխան ռ, ր, ս ածականներով: Նույն արմատը ժառանգ լեզուներում կա հետևյալ ձևավորով. սսսկր. сру ,,լսել,, , срус ,,լսել,, , գնդ. сру ,,լսել,, , срус ,,լսել,, , քուչերեն клоѣм ,,լսել,, , հուն. κλυω ,,լսել,, , κλυω ,,հռչակվել,, , գոթ. kleuþ ,,լուսել,, , klouþjուն ,, , հրգերմ. hlosen ,,պանել դնել,, , hlut ,,բարձրաձայն,, , նրգերմ. lauschen ,,լրտեսել,, , ժողովրդական lōsen ,,պանել դնել,, , laut ,,բարձրաձայն,, , հիոլ. clā ,,հռչակ,, , cloor ,,լսել,, , անգլ. listen ,,լսել,, , հսլավ. sluti, slouv ,,կոչել, հռչակվել,, , ռուս. слухать ,,լսել,, , слух. klusiti ,,հագանդել,, , և այլն: Ուստի ածականներ են ոչ միայն ռ, ր, ս-ն, այլև միևնույն արմատի ձ, ջ, տ, ծ, ւ, ս և այլ վերջնահնչյունները:

ի ղեկը, նախքան ածականի մասնաշման համար այս կանոնների առանձնացումը, Ածադյանը հարկ է համարել նորից հիշեցնել, որ ,հատուկ որոշիչ միջոց չկա զանազանելու համար, թե մի բառի վերջում ղրված ժայնը, մասավանդ քաղաժայնը, արմատական է (այսինքն՝ արմատին է պատկանում), թե ածական է կամ մասնիկ, ⁹⁴:

Որոշելու համար պետք է դիմել բոլոր ժառանգ լեզուների համապատասխան ձեռքին: Ածառյանը նշում է նաև ամականի և անանցի տարբերակման միջոցներ: Այսպես՝ եթե ժառանգ լեզուներից որևէ մեկում արմատը գոյություն ունի առանց այդ վերջին բաղաձայնի, ապա նշանակում է, թե սվյալ բաղաձայնը չի կարող արմատի տարր համարվել, այսինքն այն ամական է, կամ անանց: Իսկ եթե այդ նույն վերջին բաղաձայնի դիմաց որևէ լեզվում առկա է մի այլ բաղաձայն, ապա այս դեպքում համաձայն վերը նշվածի, գործ ունենք ամականի հետ:

Ըստ Ամառյանի, միևնույն արմատը կարող է ստանալ մեկից ավելի, սովորաբար երկու ածական: Օրինակ՝ մունջ, նեաղ, ստոյգ բառերի մեջ նա առանձնացնում է երկուական ածականներ (համապատասխանաբար՝ ն ա ջ, ու ղ, տ ա զ)⁹⁵:

94 նշվ. աշխ., էջ 68:

95 Ի դեպ, համախ Ամառայանի բերան ողող Օրինակներ նորագույն
 ավալների համաժան կարող են չհամապատասխանել նշված դեպքերին:

Նա միաժամանակ ուշադրություն է դարձնում հնդեվրոպական լեզուներում առկա ածանցի և ածականի , ,խառնուրդով ստացված դժվար վերծանելի ձևերին, , , այն դեպքերին, երբ ածանցն ավելանում է մի այնպիսի բառի, որն արդեն ուներ ածական:

Ածականի և ածանցի տարբերակումն ավելի է դժվարանում հայերենում մեր լեզվին հատուկ դրափոխության հետևանքով, երբ, օրինակ, ը-ն (հնի. *ro- ածանցից) , , հաջորդ բաղաձայնից առջև անցնելով, ածականի և մասնիկի կարգը խանգարում է, , : Այսպես՝ հայ. սուրբ բառն առաջանում է հ. -բ. *ku-bh-ro ձևից, որի մեջ ածականն է -bh-ն, իսկ -ro-ն ածանց է: Սուրբ բառի մեջ հայերենում կատարված ըբ դրափոխությունը, ինչպես նկատում է Ամառյանը, կարող է առաջացնել այն խաբուսիկ տպավորությունը, թե իբր սուրբ-ի արմատն է *սուր-ը, իսկ ը-ն ածական է: Ածականի և ածանցի շփոթության լավ օրինակներ են, Ամառյանի կարծիքով, հայերենի հիւթ, նիւթ, մարդ, հիւանդ բառերը⁹⁶:

Իբրև կարևոր դիափոխություն, Ամառյանը նշում է ածականի սերտ ծուլվածությունը՝ , , մերված լինելը, , արմատին, երբ այդ մերվածությունը ծավալված արմատին տալիս է պարզ արմատի տեսք: Սա բավական տարածված երևույթ է, որն իր հերթին լրացուցիչ բարդություններ է հարուցում ածական ունեցող արմատների առանձնացման և նման ձևերում բուն ածականի և արմատի մյուս բաղադրիչների հստակ տարբերակման առումով: Իբրև արմատի և ածականի սերտ ծուլվածության օրինակ բերվում է հնի. *ar- , , հորինել, շինել, , արմատը, որից առանց ածականի հայերենում կան՝ առնել, հարել, արարի և այլ ձևեր, իսկ նույն արմատը տ- ածականով հունարենում տվել է αργός, կարգավորություն, , : Արա համապատասխան ձևն է հայ. արդ , , ձև, , բառը, որից՝ զարդ, հարդարել, արդ-ար: նույն *ar- արմատից մ ածականով կազմված ձև է համարվում յ-ար-մար բառը⁹⁷:

2. Ամառյանը նշում է նաև, որ սխալ է կարծել, թե ամեն անգամ, երբ ժառանգ լեզուներից որևէ մեկը կամ դրանց մի մասն ունեն ածականով կազմություններ, ապա, ասենք, հայերենը նույնպես պարտադրաբար պետք է զահականած լինի դրանց համապատասխան ածականները: Օրինակ, փայլ բառը, ըստ նրա, հայերենում ածականից զուրկ է, մինչդեռ մյուս լեզուներում այն ներկայացված է զանազան ածականներով, ընդլայնված պարզապես արմատներով: Այս դիտարկումն ուշա-

96 Սակայն Ամառյանն այս օրինակները չի բացատրում:

97 Նշվ. աշխ., էջ 67:

զըրավ է մանկից տալ նրանով, որ մասնաշուկա է հնդկերկրական լեզվաբանների մեջ մանող լեզուների ինքնուրույն զարգացման, ալաբա տառ, , ազգային, , առանձնաբանությունները, որոնք ընդհանուր առմամբ պահպանելով լեզվաբաններին հատուկ բաղադրական օրինաբանությունները, կոնկրետ դրսևորումներում կարող են ի հայտ բերել մասնակի միտումներ:

Իբրև որոշակի դժվարություն հարուցող փաստեր, Ամառյանը նշում է փոքր, մանր, ծանր, մեղր, ասր բառերը, որոնք վերջանում են ր-ով և հոլովման մեջ կորցնում են այդ բաղադրիչը (փոքու, մանու, ծանու, մեղու, ասու): Ամառյանն այս ր-ի ծագումը համարում է անորոշ:

Հայերենի համաժամանակյա ուսումնասիրության բնագավառում վերջին տարիներին առանձնապես ակնառու են Գ. Ջահուկյանի և Է. Աղայանի ծառայությունները, որոնք իրենց մենագրություններում, հոդվածներում և բառքննական ու ստուգաբանական հրապարակումներում զանազան աղբյուրով խոսել են նաև ածականի մասին⁹⁸:

Մեզ հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ մի շարք մասնավոր դիտողություններին ենք հանդիպում Գ. Ջահուկյանի ստուգաբանական հետազոտություններում: Այսպես, օրինակ, այգ, գնալ, կուտ (կտալ, կտիտ) մոուլթ (մուուտ, մուուզ). ալա (ս) ունը. աղիլ (աղլիկ) և աղմատ. եղծ. կեղերլ. կիր (կուր, կբել). բղէտ (բղետ) - բղջախոհ, բողլ. բոյթ. եղինծ. թաթախել. թալ (թալ). կինծ. կոմ. մառ(ն), մառ. (մարել, մար). յորդ (յործ, հործ), սպրտուր (սպտուր). սանգալ. բլիթ, կլափ, կուղթ (կղթել). փրցիք. Բազմ բառերում առանձնացվում են ածականներ, որոնք կամ իրենց հիմքերն ունեն հնդկերկրական նախալեզվում, կամ էլ առաջացել են իբրև արդյունք հայերենի ինքնուրույն զարգացման: Մի շարք բառերի բաղադրիչ միավորների մեջ Գ. Ջահուկյանը որոշակիորեն առանձնացնում է այս կամ այն ածականը: Առանձին դեպքերում, երբ բացակայում են հավաստի ավյալները, սոսկ ենթադրություններ են արվում ածականի գոյության համարվորության մասին:

98 Տես Գ. Ջահուկյանի բազմաթիվ ստուգաբանությունները , , Լրաբերում, , (1973, № 6, 1976, № 12), , , Գաղմա-բանասիրական հանդեսում, , (1963, № 4, 1965, № 1) , , Բանբեր Երևանի համալսարանում, , (1971, № 1) և այլն, նույնի՝ Очерки по истории дописменного периода армянского языка, Երևան, 1967, է. Բ. Աղայան, Բառքննական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Երևան, 1974:

Հայերենի ինքնուրույն զարգացման հիմքի վրա առանձնացվում են ածականներ, օրինակ, հեռւայլ կազմություններում. ալա/ս/ունք, որ հանդիպում է միայն հոգնակի ձևով (Գ. Զահուկյանը հավանական է համարում ալա-ը հնի. *alau - ,սպիտակ, փայլուն,, հիմքային ձևից առաջացած լինելը, որից հայերենում արդեն ս ածականով ձևավորվել է ալաւսունք բառը), եղծ (հնի. *el արմատից- ս ածականով)և այլն:

Հայերեն որոշ ձևերում հեղինակն առանձնացնում է ածականներ, որոնք կապվում են հնդեվրոպական նախածներում առկա ածականների հետ: Օրինակ, յորդ (յործ, հործ) ձևը ընկնում է հնի. *er-, *or-, *x, ,շարժել, հուզել, բարձրացնել,, արմատի -*dh ածականով նախածներից: Նույն կազմության համար Զահուկյանը հնարավոր է համարում նաև -*t ածականով (կամ ածանցով) նախածը:

Հնդեվրոպական ձևերի հետ է կապվում նաև բոյթ (բոյն) բառը, որը, ըստ հեղինակի, ծագում է հնի. *bheu- , ,փշել, ուռչել,, արմատից՝ -t- ածականով (*bheu-t-> բոյթ) :

Ածականի ուսումնասիրության ընդհանուր սկզբունքներին են վերաբերում , ,Հայերենի համեմատական քերականության հարցեր,, սույն ժողովածուի առաջաբանում Զահուկյանի շարադրած մի շարք հարցադրումներ ու պահանջներ: Դրանցում նա ընդգծում է, որ հայերենի ածականների ընտելության համար անհրաժեշտ է մի կողմից ցեղակից և ոչ ցեղակից լեզուների նյութի լայն ընդգրկումը, այդ թվում՝ այսպես կոչված նոստրատիկական լեզվաբանության հայեցակետից, մյուս կողմից՝ հայ բարբառների տվյալների ավելի արդյունավետ օգտագործումը: Նա նշում է նաև ածականների ծագման տարբեր աղբյուրների հստակ տարբերակման անհրաժեշտությունը: Գ. Զահուկյանը մասնավորապես գրում է. , ,1. Ածականը հատուկ է ոչ միայն հնդեվրոպական արմատին, այլև բնորոշ՝ ոչ հնդեվրոպական այլևայլ լեզուների համար, որոնց փաստերի համադրմանի համադրությունը կօգնի հարցի առաջընթացին: Մասնավորապես կարևոր նշանակություն կունենա նոստրատիկական կոչված ընդհանրության մեջ միավորվող լեզվաբնականների համապատասխան երևույթների ուսումնասիրությունը:

2. Ածականի բնույթի մասին որոշակի գաղափար են տալիս կենդանի բարբառները, մանավանդ, բնածայն բառերի կազմության բնագավառում: Մասնավորապես հայ բարբառների ընծեռած նյութի ուսումնասիրությունը կարող է նպաստել ոչ միայն հայերենի արմատների կազմության, այլև հնդեվրոպաբանության տեսության մշակմանն ու խորացմանը:

3. Ինչպես սովորաբար լինում է, տարբեր հայեցակետերի ներկայացուցիչներից ամեն մեկն ամփականների մեկնաբանության հարցի լուծման մեջ միշտ է մասնակիորեն: Ամփականները կարող են ծագել թե՛ արմատի ծագման արտահայտչականությունը ավելացնելու և իմաստը մասնավորելու ենթադրական ծագման, թե՛ նախորդ իմաստավոր տարրերի՝ համակարգի անանջների ավարտավորման, թե՛ զանազան կարգի, երբեմն պատահական գույքորոշումների մանապարհով: Այս բոլոր հնարավոր դեպքերի սահմանումը կոնկրետ քննվող միավորների համար պետք է լինի հետազոտական որոշակի սկզբունք, :

Է. Աղայանի ստուգաբանական վերլուծություններն ամփոփված են , , Բառաբանական և ստուգաբանական հետազոտություններ , , զրբում :

Նա ևս ամփականներին անդրադառնում է այս կամ այն կազմության բաղադրիչների վերլուծության և դրանց իմաստային ու ձևական զոնահատման կապակցությամբ :

Ահա այն բառերի շարքը, որոնց մեջ հեղինակն առանձնացրել է ամփականներ՝ եղծ. արած-, արատ. առաքինի. ասկն , , սուտուկ , , աստուծ / արտուծ. ազգաբ. ոստին , , չոր , , ցամաք , , զաւակ. երկինք / ք. երկիր. թուշ. խեղեք. կոստղ. Տիւր (Տիր՝ դիցանուն) :

Է. Աղայանը նույնպես դիտարկում է այնպիսի կազմություններ, որոնց մեջ ամփականը ընդգրկված է հնդեվրոպական ընդհանրությունից, կամ էլ ավելի ուշ շրջանում առաջացած, միայն հայերենին հատուկ դեպք է : Որոշ կազմություններում առանձնացվող ամփականի գոյությունն ընդունվում է ենթադրաբար : Այսպես՝ Աղայանը առաքինի , , քաջ, կրտորիմ, բարեպաշտ, անբասիր, բառի քէն արմատի համար կանխադրում է հնդ. *get-(ket) , , կոիվ, արմատի ու ձևորոշված ամած *getəռ- տարբերակը (getəռ>քեյն>քէն, (բողջ , , խոյլ , ,) որից՝ բղձուն , , պալարոտ, վրան պալար դուրս եկած , , բառը , , Ինչպես նաև սրա համար կանխադրվող բողջ գուգահեռ ձևը (հմտ. բղձուն) ծագած է համարում հնդ. *bhe1-/bho1- արմատի *bhe1 և *bho1 ձևերից՝ լ ամփականով և այլն :

Իսկ թուշ , , այտ , , բառը Աղայանը ծագմամբ կապում է հնդ. *təռ-, *təռ-, *teղո-, *təռ-, *tu- , , ուռել , , արմատի տ- ամփականով ամած so անանջն ունեցող *tursո ձևին : Հեղինակը միաժամանակ նշում է, որ հնդեվրոպական արմատը նախնական , , ուռելը իմաստի զարգացումով (, , հաստ, խիտ, թանձր, գերյ, և այլն) , , և եհ-, ջ-, k-, l-, m-, n-, r-, s-, t- ամփականներով ունի նաև այլ ձևեր :

Ամփականի պրոբլեմը հատուկ քննության առարկա է դարձել Է. Թուրմանյանի , , Հնդեվրոպական անունների կառուցվածքը հայերենում , , անազոնության մեջ, որն ամփոփում է մինչև այժմ աղ ուղղություն

կատարված աշխատանքը:

Պարզելու համար, թե նախածանցի կառուցվածքային ինչ կաղապարներ են ընկած հայերեն տնունների առաջացման հիմքում և դրանցից որոնք են ավելի արդյունավետ եղել հայերենում, ինչն է բնորոշ հայերենին՝ իբրև որակապես նոր, սկզբնաղբյուրից տարբեր գոյացու-թյուն և նման այլ հարցեր, է. Յուսուպյանը որոշում է հնդեվրոպական նախածանցի կառուցվածքային կաղապարների այն ընդհանուր համա-կարգը, որից առաջացել են հնդեվրոպական ծագման հայերեն տնուն-ները: Հեղինակն առանձնացնում է նախածանցի կառուցվածքային 5 կա-ղապար:

1. Արմատական հիմք
2. Ածանցմամբ առաջացած բաղադրյալ բառ
3. Իր կազմում մտնող ունեցող հիմք
4. Բարդ բառ
5. Կրկնավոր հիմք:

Նա նկատում է, որ հնդեվրոպական ծագման հայերեն տնունների մշտող մեծամասնությունը հանգում է տարբեր ածանցներով ու մեծ-կաններով կազմված բաղադրյալ հիմքերին⁹⁹:

Նախապես անդրադառնալով մեծանների ու ածանցների փոխադարձ-բնութային պրոբլեմին, հանգամանորեն ներկայացնելով հարցի պատմու-թյունը¹⁰⁰, է. Յուսուպյանն, ի թիվս կառուցվածքային այլ կաղապար-ների, առանձին քննում է իր կազմում մտնող ունեցող հիմքերի կա-ռուցվածքի և հայերենում ստացած հետագա զարգացման առանձնահատ-կությունները:

Համաձայնելով Մակեի ընդունած սկզբունքների հետ, հեղինակը նշում է այն որոշակի պայմանները, որոնցում բառը կարելի է տար-րալուծել արմատի ու մեծանի ինչպես հայերենում, այնպես էլ հնդ-եվրոպական այլ լեզուներում:

1. Իրապես ներկայացված են բաղադրող և բաղադրյալ հիմքերը:
2. Բաղադրող հիմքի գոյությունը հանդերձ տեղա է բաղադրյալ հիմ-քի վերջնաաղբյուրի տարբերակվածություն:
3. Բաղադրող և մեծան պարունակող բաղադրյալ հիմքերի միջև տեղա են իմաստային ընդհանուրապես սերտ կապեր:
4. Բառույթի ստուգաբանական վերլուծությունը կատարվում է ժա-մանակագրական այն կարգով թիսա ահապամամբ, որում զանգված է սկսվել բառույթը:

99 Յ. Դ. Туманян, նշվ. աշխ., էջ 321:

100 նշվ. աշխ., էջ 100-129:

Նշված պայմանների բացակայության դեպքում պետք է ենթադրել, որ ածականը ձուլվել է արմատին և չի տարանջատվում¹⁰¹:

Ինչ վերաբերում է հայերենին, ապա այստեղ ածականի տարանջատումը ներկայացնում է առանձնահատուկ դժվարություն, քանի որ հնդեվրոպական ծագման արմատների կառուցվածքում շատ դեպքերում հնարավոր է դրանք տարբերակել ածանցից:

Հիշեցնելով, որ ածականի ու ածանցի տարբերակման խնդիրը համեմատաբանության մեջ ըուռն վեժների և ամենաբազմազան մեկնաբանությունների առարկա է եղել, հեղինակը գտնում է, որ ամենից նախապես հարմար է այդ հարցի լուծումը կատարել ժամանակագրական այն կտրվածքում, որում քննվում է տվյալ լեզուն: Այդ առումով պետք է հաշվի առնել, որ նախահնդեվրոպական մակարդակում ածականները համախառն եղել են բաղադրիչ ածանցներ և կազմել են նոր բառեր, իսկ հետագայում, համահնդեվրոպական մակարդակում դրանք վերածվել են արմատի ձևական կառուցվածքային տարրերի, որոնք ի տարբերություն բառակազմական ածանցների, զուրկ են եղել որոշակի իմաստներից: Այսպիսով, ժամանակագրական այս երկրորդ կտրվածքում հնդեվրոպական արմատի ածականները բնութագրվել են հետևյալ հատկանիշներով:

1. Դրանք արմատի ձևական-կառուցվածքային տարրեր են, նրա ձևափոխիչները:

2. Միշտ ընկած են եղել արմատի ու ածանցի միջև և երբեք չեն հաջորդել վերջինիս:

3. Լինելով արմատի ձևափոխիչներ, ածականները չեն ունեցել այն իմաստները, ինչը հատուկ է բառակազմական ածանցներին:

4. Ածականները միշտ միատարր են (-d-, -t-, -g-, -k-, u- և այլն)¹⁰²:

Այս հատկանիշներից ելնելով էլ աշխատության մեջ բնութագրվում են ածականները հայերենում և ընդհանրապես:

Հայերենում ածականի տարանջատման հիմքում հեղինակը դրել է բաղադրող և բաղադրյալ հիմքերի սկզբունքը:

Ածականի տարանջատման խնդիրը հեղինակը համարում է առանձնահատուկ բարդ, քանի որ հայերենը՝ որպես իր մյուսերի միակ լեզուն, չի կարելի համեմատել ցեղակցության մեջ իրեն մոտ լեզուների հետ՝ որոշելու համար բաղադրող և բաղադրյալ հիմքերը: Այդ պատճառով աշխատության մեջ հեղինակը ստիպված է հայերենի տվյալները նախ

101 Նշվ. աշխ., էջ 324:

102 Նշվ. աշխ., էջ 324-325:

զուգահերել հնդեվրոպական նախածնների հետ, այնուհետև՝ համեմատել հնդեվրոպական ցեղավիճ լեզուների ավյալների հետ և վերջապես՝ հընարավորություն դնելով որոշել ավյալ հիմքի այլ դրսևորումները հենց հայերենի սահմաններում¹⁰³։ Բնեն այն է, որ, ինչպես հայանի է, հնդեվրոպական միևնույն արմատը միևնույն լեզվում կարող է հանդես գալ տարբեր ածականներով, ձևավորելով մերթ տարբեր նշանակությամբ նոր արմատներ, մերթ միևնույն արմատի իմաստով մոտ տարբերակներ։

Այսպիսով, հեղինակը հայերենի ձևերը համադրում է հնդեվրոպական մակարդակի նախածնների հետ և ստացված ավյալները համեմատում հնդեվրոպական այլ լեզուների ավյալներին։

Ինչպես նշվեց, հայերենում միևնույն արմատը, ածականի տեսակից կախված, կարող է երկփեղկվել և սկիզբ տալ նոր նշանակությամբ նոր բառարմատի։

Օրինակ, հնդեվրոպական *kleu-ն (*kleu-, *kleuə -ի՝, լըսել, , զրո աստիճանը հայերենում ավյալ է լու բառը, հուն. *κλῦ-* *τὸς*, , փառք, , : Հնդեվրոպական մյուս ձևը *klu-s-ko, ուր -s-ն

ածական է, սկիզբ է ավյալ հայերեն սեմ բային։ Վերջապես, ածականով ու ծավալմամբ *klu-s-ri արմատից կազմվում է հայ. լուռ բառը։

Հ.- ե. *au-, *auē, , հյուսել, , արմատը (հմտ. հնդկ. *ṛtā*, *ṛtave*, , հյուսել, , շավակված ձևերը) հայերենում - ձի ածականով առաջ է բերում բառերի մի շարք. *au-dh-, *(a)g-*dh-*, *u-dh հիմքերից հայերեն նախածնանցներով կազմվում են՝ (զ)աւղ, , կաղ, հանգույց, , , (յ)աւղ, , անղամ, հող, , , (յ)աւղեմ, , միացնում եմ, , , աւղ, , կոշիկ, , ¹⁰⁴։

Արմատը, ստանալով տարբեր ածականներ, կարող է հանդես գալ նաև արմատական տարբերակների ձևով, այլ կերպ ասած, միևնույն արմատի սահմաններում կարող է դիտվել ածականի փոփոխվում։

Օրինակ, հ.-ե. *b^h(e)u-, *b^h(e)u- արմատը՝ , փչել, ուռչել, փքվել, , , , ուռած այտի պայթող ձայնը, , , կարող է զուգորդվել տարբեր ածականների հետ և առաջ բերել մի շարք կազմություններ.

1. *լ ածականով ավյալ է *b^heul հիմքը, որից կազմվում է հայ. բոյլ, հոգ. սեռ. բուլից, , տանջված, խումբ, երամ, , , հիոլ. *bolach*, , այտուց, ուռուցք, ելունդ, , , գոթ. *ufbauljar* միայն դերբայական *ufbaulidai* ձևում՝ , փքված, ամբարտապան..

103 Նշվ. աշխ., էջ 325։

104 Նշվ. աշխ., էջ 325-326։

2. Ատամնային *d ածականով (գերմ. *f*) կազմվում է հայ. *պոլտն, սեռ. պուտան* ,,պուրբան,, անգլ. *puddle* , նվգերմ. *pfu-del* ,,կեղտաջրի փոս,, , նորվ. *pøyta*, *pöt*(*pauta*) ,,ջրափոս, փեարաներքնակ,, հավանական է նաև՝ անգլ.- սաքս. *pott* ,,անոթ,,:

*u- ածականն է հայտնաբերվում հ.-ե. ,,տայգր,, բառի հայերեն ձևում, մինչդեռ հնդեվրոպական մյուս լեզուները հանդես են բերում *u- ածականի հերթագայությունը *g- ով. հնդեվրոպական արմատն այստեղ եղել է ըստ երևույթին *dai- ն, ընդլայնված՝ *u- , ինչպես նաև *g- ածականով: Այսպիսով, հնդեվրոպական նախալեզվում եղել են *dai-u-er և *dai-g-er, ուր *u- ն հակադրվում էր *g- ին, և դրանք կարող էին փոխարինել մեկը մյուսին, միշտ այնպես, ինչպես սնակր. *ji-v-a* ,,կենդանի, և լատիշ. *dzi-g-a* ,,կյանք,, , կամ լատ. *ri-v-us* և հռուլդ. *re-k-a* ,,զետ,, , ուր հերթագայվում են u-ն և k -ն: Փ. Շպեխտը զրոնում է, որ հ.-ե. *dai-g-er -ի՝ ,,տայգր,, , գերմանական համարժեքները, որոնցից են անգլ.-սաքս. *tacor* և նվգերմ. *zeih-hur*-ը ավելի իհն են, քան հ.-ե. *dai-u-er* -ի համարժեքները, օրինակ՝ սնակր. *devar*-, հուն. *δαήρ* լատ. *levir* , լիտվ. *dieveris*, հսլավ. *deverz* հայ. *տայգր*:

Հնդեվրոպական լեզուների սահմաններում միևնույն բառի կազմում ածականների փոփոխական առանձնահատկությունները կարող են ինչ-որ չափով բուսաբանել հնդեվրոպական լեզուների ջարժառային դասակարգման և տարածքային բնութագրման հետ կապված հարցերը¹⁰⁵:

Հենվելով հայերեն նյութի առանձնահատկության վրա, է. Քուսմանյանը հնարավոր է համարում ածականների որոշման համար հաշվի առնել ևս մի հանգամանք: Դա այն է, որ ածականներ կարող են հայտնաբերվել արմատի վերջում բաղաձայնական կուտակումները տարրալուծելիս¹⁰⁶: Բանն այն է, որ ածականը լինելով միատարր միավոր, դրսևվորվում է միանգամայն այլ կերպ, քան մի ձայնավորից ու մի բաղաձայնից կազմված ածանցը: Բաղաձայն ածականը հայերենում որպես կանոն միանում է արմատին, ձուլվելով նրան (ձայնավոր ածականները դրսևորվում են փոքր-ինչ այլ կերպ) : Իսկ ձայնավորի ու բաղաձայնի համալցությունից կազմված ածանցը անդամատվում է, ընդ որում նրա բաղաձայն տարրը միանում է արմատին, իսկ ձայնավոր տարրը սովորաբար վերածվում է թեմատիկ ձայնավորի, որով և կարելի է որոշել ածանցի տեսակը: Այսպիսով, ածականը գտնվելով ածանցից

105 Նշվ. աշխ., էջ 326:

106 Նշվ. աշխ., էջ 327:

առաջ, նրա բաղաձայն տարրի հետ պետք է արմատի վերջում առաջացնի բաղաձայնական կուտակում: Հետևաբար այդպիսի բաղաձայնական կուտակումների վերլուծությունը կարող է հանգեցնել ածականի հայտնաբերման:

Ընդհանուր առմամբ պետք է ենթադրել, որ հայերեն բառի կառուցվածքում ածականներ կարելի է առանձնացնել միայն այն դեպքում, եթե դրանք առանձնացվում են նաև հնդեվրոպական մյուս լեզուներում¹⁰⁷: Այս դրույթից ելնելով, հնդինական հնարավոր է համարում իբրև ածականներ դիտել տարասեռ հիմքերի հերթագայվող *r/n* տարրերը, որոնք հնդեվրոպական տարրեր լեզուներում ունեն տարբեր բաշխում: Այսպես, օր. այն երևույթը, որ *ը* -ն հայ. տուր(ք) բառում (նախաաիպը **dōro-*), հուն. δῶρον, հւլավ. Δῶρον կարող է որակվել իբրև ածական, այսինքն՝ բառի նշանակությունն էսպես շրջոփոխող բաղաձայն տարր, այլ ոչ թե ածանց, ապացուցվում է միևնույն արմատի առկայությամբ **n-* ածականով լատ. *dōnum*, ,նըվեր,, , օսկ. *dunum*, ումբր. *dunu*, հնդկ. *dānām* ձևերում: Ինչպես երևում է օրինակներից, որոշ լեզուներ պահպանել են *r* ածականը (որոնց թվում և հայերենը), մյուսները՝ *n* ածականը: Բոլոր լեզուներն այն ընդհանրացրել են ողջ հարացույցի համար, այլ կերպ ասած՝ բոլոր լեզուներում, անկախ նրանից, թե ինչ ածական են յուրացրել, վերջինս դարձել է արմատի անքակտելի մասը: Նույնը կարելի է պնդել նաև *երեկ* (ոյ) թառի վերաբերյալ: Այս բառի հիմքն, ըստ Պերսոնի, ներկայացված է երկու տարբերակով՝ շրթնային և եռնալեզվային ածականների հերթագայությամբ՝ **ere-l* և **ere-g*, առանց նշանակության տարբերության: Հայ. *երեկ*, ինչպես և գոթ. *xīgīs* բառերում ներկայացված է ետնալեզվային ածականով հիմքը, մինչդեռ հուն. ἔρεφος -ում հայտնաբերվում է շրթնային ածականով տարբերակը¹⁰⁸:

Է. Թումանյանը նույն աշխատության մեջ բազմաթիվ այլ առիթներով (առանձին արմատների քննություն և այլն) ևս անդադառնում է ածականի խնդրին, կատարելով մասնավոր կարգի և ընդհանուր վերլուծություններ, որոնք տվյալ հարցի ուսումնասիրության համար օգտակար են:

Հայերենի բառի կառուցվածքի զարգացման պատմական ընթացքին է

107 Նշվ. աշխ., էջ 327:

108 Նշվ. աշխ., էջ 327-328:

նվիրված Մ. Մուրադյանի հետազոտությունը¹⁰⁹ :

Ուսումնասիրության մեջ քննվում են այնպիսի կարևոր հարցեր, ինչպես բառերի կառուցվածքային տարրերի առանձնացումը պատմական հայեցակետից, այդ տարրերի գործուն և ոչ գործուն փոփոխականների սահմանումը, դրանց իմաստային և ձևային հարաբերությունների պարզում և այլն: Հեղինակը մշակել և օգտագործել է բառերի կառուցվածքը վերլուծելու միջև առնվող հայ լեզվաբանության մեջ չօգտագործված եղանակ, որը մի կողմից հաշվի է առնում ստուգաբանական վերլուծության արդյունքները, մյուս կողմից՝ հետևում լեզվի ամեն մի փուլում կատարված փոփոխություններին: Ստուգաբանությունն այս դեպքում պարզապես օգնում է չսխալվելու բառերը տարրորոշելիս, իսկ լեզվի զարգացման ամեն մի փուլ հնարավորություն է ընձեռում ստուգաբանորեն բաղադրյալ բառը տարրորոշել: Օրինակ՝ ստուգաբանորեն բաղադրյալ են՝ աււն=տաւ-ւն < d-p-ni, ծիւն=ծիւ-ւն < *gñi-1o-m-, նեարդ=նեա-ր-դ < snēu-(e)r-t-, հովիւ=հովիւ < *oɣi-, ոչխար,, - pā-, ,սնել, բուծել,, , հիւղ=հիւղ < *(s)-keu-lo-, տեղ=տեղ < *sed-lo-, տրորել=տ (ի) ր-որ-ել < *ter- որ անցի համար հմտ. քել-որ, յորդ-որ), ըմ-ել=ըմ-ս(ի)ել, (ըմ՝ նախամասնիկի համար հմտ. ըմ-քեր-ել ,, համքերել,, , որի հետ հանդես է եկել հնդեվրոպական *p̥i-, ,խմել,, , արմատը) և այլն: Բայց այս միավորներից ոչ մեկը հին հայերենում տրոհելի չէ, որովհետև տվյալ համակարգը ոչ մի հիմք չի տալիս սրանց բաղադրիչները սահմանելու: Հիմքն այն կլինի, որ քննված բառերի երբեմնի արմատները (տա ,,անջատ,, , ծի ,,ծմել,, , ծյուն,, , նեա ,,զարծ,, , հովի ,,ոչխար,, , , հիւ ,,ծածկ,, , տե ,,նիստ,, , տիը ,,տրոր,, , սի ,,խում,, ,) դիտվող նշանային համակարգում պահանջներ լինելն իրենց ձևույթային արժեքը: Եթե հիմնականում բաղադրիչը ձևույթի արժեքը պահանջում է, կից բաղադրիչը, լինի գործուն թե ոչ՝ սահմանվում է: Օրինակ՝ նորոգ բառի ոգ անցքը հին հայերենում անշան կիրառություն ունի, բայց հեշտությամբ սահմանվում է նոր բաղադրիչի ուղորտում, որովհետև վերջինս նույն համակարգում ներկայանում է ձևույթի արժեքով, այնինչ նոր միավորի -ր բաղադրիչը, թեև զրաբարում ոգ անցքից ավելի ակտիվ գործառություն ունի, բայց նո արմատի ուղորտում չի սահմանվում, որովհետև վերջինս զրկվել է ձևույթի արժեքից: Զևույթներն արժեքազրկվում են,

109 ,,Հայոց լեզվի պատմական քերականություն,, , հ. 2, Երևան, 1975 ,,Բառագիտություն,, , բաժինը:

երբ կորցնում են գործառուլթյան թուր հնարավորությունները: Նո
արմատի՝ գործառուլթյունից զրկվելը հին հայերենում արտահայտվում
է նրանով, որ առանց ը տարրի որևէ ոլորտում նո-ն հանդես չի
զալիս և որևէ կերպ հնարավոր չէ այն իբրև բաղադրիչ սահմանել¹¹⁰:

Այս ձևով, բառային յուրաքանչյուր տարր գնահատվում է իբրև լեզ-
վի զարգացման որևէ ժամանակահատվածի՝ զբաղման, միջին հայերենի,
արդի զրական լեզվի տարբերակների անդամ, և բառային տարրերը որոշ-
վում են ըստ նշված ժամանակահատվածների լեզվի ընծեռած հնարավոր-
ության:

Հեղինակի կարծիքով, ,բառերի տարրորոշման հնարավորությունը
գտնվում է լեզվի զարգացման յուրաքանչյուր կոնկրետ ժամանակահատ-
վածի շրջանակում: Այդ հնարավորությունը սահմանվում է դիտվող
համակարգում տարրերի ունեցած գործառուլթյամբ,¹¹¹:

Ուսումնասիրության մեջ Մ. Մուրադյանը քննում է բառի կառուց-
վածքի փոփոխությունների ընթացքը, պարզում այդ փոփոխությունների
հանգամանքներն ու մի շարք օրինաչափություններ¹¹²:

Առաջարկվում է նաև բառի բաղադրիչ տարրերի դասակարգման սկզբ-
բունը, որի համար իբրև ելակետ ընդունվում է տարրերի՝ բառերի
ոլորտում կատարած դերը: Ըստ այդմ տարբերակվում են զլխավոր, օ-
ժանդակ և սին տարրեր: Գլխավոր համարվում են բառերի անհրաժեշտ
տարրերը, այսինքն՝ արմատական ձևույթները, օժանդակ՝ բառակազմա-
կան ձևույթները, իսկ սին՝ տրոհելի, բայց իմաստագուրկ միավոր-
ները: Այս ելակետից էլ՝ հեղինակը զբաղվում, միջին հայերեն և ար-
դի զրական լեզուներում չի սահմանում ածականների խմբեր, բանի որ
ստուգաբանական վերլուծությունը նրա համար դառնում է ոչ թե նը-
պատակ, այլ միայն հիմք¹¹³:

110 Նշվ. աշխ., էջ 22-23:

111 Նշվ. աշխ., էջ 20-21:

112 Նշվ. աշխ., էջ 8-21:

113 Չնայած Մ. Մուրադյանի աշխատանքն ածականի խնդրի հետ ուղ-
ղակիորեն չի առնչվում, սակայն բառագիտական վերլուծության հե-
ղինակի առաջ քաշած սկզբունքներն ու եղանակները կիրառելի են նաև
ածականի քննության դեպքում և հաշվի են առնվել մեր աշխատանքում
ածականի ուսումնասիրության սկզբունքները մշակելիս:

Ելնելով վերը շարադրվածից և հին հայերենի փաստական նյութից, ստորև փորձենք պարզաբանել, թե մի կողմից՝ ինչպես ենք բնութագրում ածականը, մյուս կողմից՝ ինչ ընդհանրություններ ու տարբերություններ կան ածականների և ածանցների միջև:

Իմաստային-գործառական չափանիշով սահմանելու դեպքում ածականը պարզական արմատի վրա ավելացող այն հնչյունն է, որը սահմանազատելով և ինչ-որ չափով կոնկրետացնելով արմատի նշանակությունը, չի առաջացնում իմաստային զգալի փոփոխություն: Ձևայած դրան, իր կատարած դերով ածականը երբեմն մերժենում է ածանցների բառակազմական գործառությունը: Հենց այս հանգամանքն է, որ միայն իմաստային-գործառական հափանիշով սահմանելու դեպքում նույն կամ համանման կազմությունների մեջ համախառն առաջացնում է ածականների և ածանցների տարբերակման նկատելի դժվարություններ:

Ակզբունքորեն ընդունելով այն տեսակետը, որի համաձայն ածականները ածանցների համեմատությամբ առաջացման, գործառության և բաշխման տարբեր առանձնահատկություններ ունեն, բառակազմական հարացույցում՝ տարբեր, ոչ հավասարազոր դեր ու կշիռ և պետք է գնահատվեն ու արժեքավորվեն հենց այդ տեսանկյունից, մենք փորձում ենք գտնել նաև այն արտաքին-ձևական չափանիշները, որոնցով տարբերակվում են այդ երկու երևույթները՝ ածականն ու ածանցը:

Քննությունը կատարվում է հետևյալ բառաշերտերի հիման վրա:

1. Հնդեվրոպական նախալեզվի՝ հին հայերենի համար ելակետային ձևերի արժեք ունեցող բաղադրյալ (ածականով կամ ածանցով) հիմքերով բառաշերտը: Այլ խոսքով, հին հայերենի բառայությունից վերցվում են բաղադրյալ հիմքերով այն կաղապարները, որոնց համար, նաև հնդեվրոպական այլ լեզուների նյութից ելնելով, ենթադրվում են ընդհանուր հիմք-լեզվից եկող ձևեր: Այդ կազմություններում տարբեր լեզուների կառուցվածքային միասնությունը նյութականորեն մարմնավորված է որոշակի քանակով բառակազմական ձևույթների առկայությամբ:

2. Հայերեսում գոյություն ունեցող բաղադրյալ հիմքերով այն բառերը, որոնց բաղադրյալ համարժեքները հնդեվրոպական այլ լեզուներում չկան, չեն պահանջվում: Դրանց արմատները հայտնի են հնդ-

եկրոպական այլ լեզուներում, սակայն հայերենում պահպանված բաղադրյալ ձևերի կազմում ժամանը կամ անձնը հայտնաբերվում են միայն ներքին վերականգնման մեթոդով:

Մեր քննության համար իբրև ելակետ հանդիսացած այս երկու կարգի բաղադրյալ հիմքերով կաղապարները հնարավորություն են ընձեռում բացահայտել ածականների և ածանցների գործառական առանձնահատկությունները, դրանց մեջ դիտարկել մի կողմից՝ այն ընդհանրությունները, որով այդ ածորերը միավորվում են, մյուս կողմից՝ ի հայտ բերել տարբերությունների բնույթը, որպես հիմքավազմ ածորերի հատուկ դրսևորումներ:

Հայերենում ածականների տարրորոշումը կատարել ենք հետևելով ընդունված սկզբունքներին:

1. Ներկայացված են բաղադրող և բաղադրյալ հիմքերը միայն հայերենում կամ հայերենում և որևէ այլ հնդեվրոպական լեզվում:

2. Եթե բաղադրող հիմքը հայերենում կամ որևէ այլ լեզվում չի պահանջել, ապա միայն հայերենում կամ հայերենում և որևէ հնդեվրոպական լեզվում գոնե ներկայացված են բաղադրյալ հիմքի տարբերակներ՝ հիմքի վերջնատարրերի տարբերակվածությամբ հանդերձ:

3. Բաղադրող և բաղադրյալ հիմքերի և բաղադրյալ հիմքի տարբերակների միջև առկա են իմաստային բավականաչափ սերտ կապեր:

4. Ստուգաբանությունները կատարվում են ժամանակագրական կտրուկվածքների խառնուրդի հաշվառմամբ:

Հիմքավազմության և բառավազմության մեջ ածականները և ածանցները տարբեր արժեք ունեն: Ածականներով կազմվում են բաղադրյալ հիմքեր առանց իմաստային զգալի փոփոխությունների, մինչդեռ ածանցների հիմնական գործառություններից մեկը հենց այս կարգի փոփոխությունների արտահայտումն է: Բառավազմական և քերականական (հիմքավազմական) դրսևորումների տեսակետից ածականների և ածանցների միջև կա էական տարբերություն: Այս հանգամանքը ածականների և ածանցների ընդհանրությունների ու տարբերությունների զննատման հիմք է ալիս:

Հիմքերի կազմումը հնդեվրոպական լեզվում իրացվում է և ածանցների, և ածականների միջոցով:

Առաջին դեպքում ունենք նոր բառի կազմավորում՝ բառային նոր իմաստով: Երկրորդ դեպքում նոր բառի կազմությունը հստակորեն առանձնանում է առաջին աղբյուրի բառավազմությունից՝ նոր իմաստ չունենալու իր հատկանիշով:

Այն ընդհանուր ընդհանուր, որով ածականները և ածանցները միավորվում են, բաղադրյալ հիմքեր կազմելու գործառույթն է: Դրանք հանդես են գալիս իբրև բաղադրյալ հիմքերի լեզվական որոշակի արտահայտիչներ: Այսպես, բաղադրյալ հիմքերի՝ հիմնային լեզվի սահմաններում կատարված համեմատական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ածականի և ածանցի տեղը հիմքակազմության և բառակազմության մեջ տարբեր են: Նրանք չեն նույնանում: Հետևաբար, այդ ընդհանրությունները չեն կարող դիտվել որպես միևնույն հիմքակազմ տարրերի ընդհանրություններ: Սրանք իրականում ձևական ընդհանրություններ են, որոնք պայմանավորված են հնդեվրոպական լեզվում ածականների և ածանցների՝ իբրև հիմքակազմ տարրերի իրողությամբ:

Այսպիսով, ածանցները և ածականները տարբերակվում են այն բանի հիման վրա, որ հանդես գալով բառերի կազմում՝ առաջինները բառ հասկացնում են բառաբանական ածականի և կամ այն կարգին, տարբերակում են ըստ խոսքի մասերի, տալիս այս կամ այն բառային մասնավորեցումը, կոնկրետացումը, իսկ երկրորդները, հանդես գալով արմատի կազմում՝ զբեթն չեն փոխում արմատի կոնկրետ բառային մաստը, այլ պարզապես առաջ են բերում արմատի տարբերակներ: Ասցույց տանք համապատասխան օրինակներով, որոնց մեջ առկա են նըշված երևույթների մասնակի որոշ դրսևորումներ:

Վերցնենք *səp+no և *sed+lo ածանցավոր և *(s)phel+g ու *(s)keu+1 ածականով բաղադրությունները: Այս բառերը կազմող բաղադրիչներից յուրաքանչյուրը, մասնավորապես *no և *lo ածանցները և *g ու *1 ածականները, իրենց իմաստներով, գործառութայամբ իրարից տարբերվում են: Դիտենք այս ձևությունները իրենց դերի ու գործածության տեսակետից: Նախ նշենք այն արմատները, որոնք հիմք են հանդիսացել այդ կազմությունների համար, քանի որ ածանցների իմաստները և ածականները ավելի լավ են ընկալվում հատկապես այն բառերում, որոնց պարզ ձևերը նույնպես կան տվյալ լեզվում:

Հ.-ե. *səp-ը, səp պարզական արմատը¹¹⁴, որը ցեղակից լեզուներում ավանդված փաստերի զերակշռող մասով բայական է և իր սկզբնական նշանակությամբ դրսևորում է քնելու գործողության գա-

114 Զանի որ մեզ հետաքրքրում են հին հայերենի իրողությունները, ուստի օրինակները բերելիս ընտրում ենք այնպիսիները, որոնք վկայված են հայերենում: Նույնը վերաբերում է նաև ածականով ձևերին:

ղափար (հմմտ. հեկ.-սլավ. *сѣпати*, խեթ. *sup*, ավ. *xʷap*, հիւլ. *sofna*, ,քնել,,), **no* ածանցով¹¹⁵, որ միանում է արմատի մի-
ջին աստիճանի ժայնդարժին՝ **suop-no* ներկայացնում է յուրափա-
տուկ իմաստով՝ իբրև առարկայացած պրոցես՝ հմմտ. հայ. քուն, -ոյ,
լատ. *somnus*, հնդ. *svāpna*, ավ. *xʷafna*, լիտվ. *spānas*,
լատ. *sapnis*, կիմր. ,կոռն., քրետ., հիւլ. *svan*, թուր. *A*
span, թուր. *B spane*, հեկ.-սլավ. *спанѣ*, հուն. *σπνος*, ալբ.
gjuma, հիւլ. *svefn*, չեզերմ. *swep*, ,քուն,,:

Հնթ. **sed* արմատի նախնական իմաստն է ,նստեցնել,,: Յեղովից
լեզուներում ունենք՝ լատ. *sedō*, - *are*, ,նստեցնել,, , *sido*
,,նստել,, , հուն. *ἕζω*, ,նստել,,: **sed* արմատի **lo* մասնի-
կով ածած ձևից են հայ. ետլ, եռլի, լատ. *sella*, իլատ. *sedla*
,,աթոռ, բազկաթոռ,, , հուն. *ἑλλά*, ,նստելու տեղ, աթոռ,, , անգլ.
-սաքս. *setl*, գոթ. *sitls*, չվգերմ. *sezzel*, ,նստելու տեղ,
բազկաթոռ,, , կիմր. *sedda*, գալլ. *sedlon*, ,նստելու տեղ,, ,
հեկ.-սլավ. *sedlo*, ,թամբ,,: **sed*, ,նստել,, արմատից կա
**ni-zd-os* ձևը, որի ժառանգներն են սնսկր. *nidaḥ*, լատ. *ni-*
du, չվգերմ. *nest*, հայ. նիստ, սեռ. նստոյ և այլն:

Այսպիսով, **no* և **lo* ածանցները գործառուում են իբրև բայի-
մաստը առարկայացնող՝ գործողություն անուն կամ այդ գործողություն
հետ կապված առարկա ձևավորող մասնիկներ: Մինչդեռ բառակազմական
ախպիսի գործառույթից զուրկ են **g* և **l* ածականները **(s)*-
phel+g և **(s)keu+l* կազմություններում:

**(s)phel*, ,մեղքել, բաժանել,, պարզական արմատը, որ ներկա-
յացված է հալավ. *rasplatiti*, , ,մեղքել,, , անգլ.-սաքս. *spil-*
lan, ,մեղքել,, , ալբ. *palē*, ,կողմ, կուսակցություն,, , ատտ.
φάλλε, ,մկրատ,, , հուն. *σφαλάσσειν*, ,կտրել,, ,սնսկր. *pha-*
lati, ,մեղքվել,, , և այլ ձևերում, համանման իմաստներով է հան-
դես գալիս **g* - ածականով բաղադրություններում, որ ներկայաց-
ված են հայ փեղկ, երկփեղկել (= երկու մասի բաժանել), Ֆրիզ.
spalken, ,մեղքել,, , շվեդ. *spjälka*, ,նեղ ու բարակ երկար
կտորների մեղքել, հանել,, ձևերում:

**(s)keu*, ,ծածկել,, , պարզական արմատը, որ ներկայացված է հայ.
բիւ (**keuo-*), ցիւ (**skeuo-*), խավար (**khouo-*) ձևերում,

115 Լեզուներից շատերը ունեն նաև *lyo(io-yo)* ածանցով հիմ-
քեր. հմմտ. սնսկր. *svap-n(i)yam*, լատ. *somnium*, հուն. (Εν-)
ὄπνλον, լիտվ. *spānis*:

համանման իմաստներ ունի *լ ածականով հայ. հյուղ, խուղ, հո-
լիկ, հուն. σουλός, մորթ, կեղև, , հարիզ. skūl , թաքս-
տոց, , հիսլ. skjöl , թաքստոց, ապաստան, , *x- ածականով՝
հեզերմ. seūr , քիվ, , անգլ. սաքս. scūra , սովեր, մուծ, ,
հեզերմ. scora , մորթ, , լիթ. skura , կաշի, , *t- ածա-
կանով՝ լիթ. kūtis , փսոռ, , լեթթ. kūtē , փսոռ, , անգլ.-
սաքս. *hyt* , կաշի, , գերմ. Hütte , հյուղակ, , *n -ածա-
կանով՝ սնսկր. skunāti , ծածկել, , և այլ ծանրում:

Ածականի առկայությամբ բնորոշվող կառուցվածքային կաղապարի
որոշման հիմքում ընկած է բաղադրող և բաղադրյալ հիմքերի կամ
իմաստային նույնությունը, կամ էլ սերտ մերձավորությունը իմաս-
տային նրբերանգավորմամբ: Այսպես, իմաստային նույնություն ու-
նենք հետևյալ օրինակներում. հնի. *sal , աղ, , արմատը չընդ-
լայնված ծեղկ ներկայացված է՝ հուն. ἅλς , սեռ. ἅλδος , աղ, ,
ուլբեր. salu, salem, հիսլ. salann, կիմր. halen , ալբ.
ngjelbete , աղի, , իլիր. salapia և այլն: նույն *sal ար-
մատը *d- ածականով վկայված է՝ հայ. աղծ, աղտ, գոթ. salt ,
հվգերմ. salz , աղ, , լատ. sallō-ere , աղ անել, , և sal-
sus < sald-to , աղի, , , հսլավ. sladoškъ , քաղցր, (իմաստա-
յին շրջումով), լատվ. salds:

Ըստ ցեղակից լեզուներում ավանդված փաստերի, հաստատ և հիմնա-
վոր է դառնում ոչ միայն *sal պարզական արմատի և *sal+d ածա-
կանով ծեղի գոյությունը հիմնային շրջանում, այլև այն, որ *sal-
-ը իմաստային հենարան է *sald -ի համար և ընկած է նրա կազմու-
թյան հիմքում: *sald -ը բառական նշված իմաստով նույնանիշ է
արմատին. վերջինս իր իմաստով ազատ կերպով կարող է փոխարինել
նախորդին: Ուստի *d-ն ածական է, որը *sal արմատից կազմել
է նրա *sald տարբերակը:

Բաղադրող և բաղադրյալ հիմքերի իմաստային նույնություն ու-
նենք նաև հետևյալ օրինակում: Հնի. *os արմատի նախնական ի-
մաստն է , , հացի, : Արմատի պարզ ծեղից են՝ եկ.-սլավ. jaseň ,
jaseň , սերբ. jaseň , ռուս. ясень , , հացի, : Այս նույն ար-
մատի *k -ով ածած ծեղից ունենք հայ. հացի, հուն. ὄξυς <
(οσ(ε)-σ, հացի, , , հիսլ. askr, հվգերմ. asc , անգլ.-սաքս.
asc , , հացի, :

Ածականի առկայությամբ բնորոշվող կառուցվածքային կաղապարները
իրենց բաղադրող հիմքի նկատմամբ կարող են ունենալ նաև սահմա-
նազատող որոշ երանգավորում: Այսինքն՝ ածականով հիմքը կարող է
իմաստով համընկնել արմատին, ըայց և իմաստային նրբերանգներով

ինչ-որ չափով տարբերվել նրանից: Սրինակ, հնխ. *uel պարզական արմատի իմաստն է , , փափազել, հուսալ, ընտրել, : Սույն արմատից կան բազմաթիվ բառեր ցեղակից լեզուներում, ինչպես՝ լատ. volo , , ցանկանալ, ուզենալ, , , ռուս. БОЛЯ , , կամք, , , հվգերմ. wa-la , , ընտրություն, , , հիսլ. val , , ընտրություն, , , հուն. αελω , , λήω, , ուզել, , , լիտվ. pa-velti , , հել.-սլավ. veljъ, velēti , , ցանկանալ, , , ումբր. vetu , , հնդկ. vara , , ընտրություն, , , varanam , , ընտրել, , , ավ. var , , ընտրել, , և այլն: Պարզական *uel արմատը այլևայլ ածականներով և ժայնդարձի տարբեր աստիճաններով ձևական և իմաստային զարգացում է ստացել ցեղակից լեզուներում. *dh/*d ածականով՝ հայ. զեղծ , , սաստիկ փափազ, տենչ, , , զեղծալ , , փափազել, տենչալ, , , հուն. ἔλδομαι , , տենչալ, , , լատ. velle , , ցանկանալ, ուզենալ, , , հվգերմ. willu, wellan , , ցանկանալ, , , vellen , , ընտրել, , , իսլ. fled, կիմր. g^wled , , հյուրասիրություն, խնջույք, , , միկիմր. կոոն. , բրետ. guell , , ավելի լավ, , , *p - ածականով՝ լատ. volup(e) , , համելի, ուրախալի, , , voluptas , , համույք, , , հուն. ἡνυ. ἔλπομαι հուսալ, , և այլն:

Հնխ. *k'leu, -k'leuə-, klu արմատի նախնական նշանակությունն է , , լսել, անվանել, հռչակել, : Նշանակության համար հմտ. հայ. լու, լսմ (լուա), հուն. κλέ(F)ω, օμα, , զովել, հռչակել, , , կոոն. clewat , , լսել, , , հռուլդ. slovo, sluti , , անվանել, , , թոխ. A, B klāw , , հայտարարել, հռչակել, , , հնդ. stav-aya-ti : Արմատի *klu-s-rī ծավալված ձևից ստացվել են հայ. լուռ, հնդկ. śroṣati , , հռուլդ. slušati, թոխ. A klyos-, թոխ. B klyans- , , լսել, , , հվգերմ. lūstrēn , , ունկնդրել, , , հիսլ. hlust , , ականջ, , , լիտվ. klausū, -yti, լատվ. klausit , , լուսել, , , կիմր. clūst , , լսողություն, , , հիսլ. cluas (*klous-tā) , , ականջ, , , անգլ. -սաքս. hlýst , , լսողություն, :

Բաղադրող և բաղադրյալ հիմքերի իմաստային մերձավորությունը այստեղ բավական ակնհայտ է: Բաղադրող և բաղադրյալ հիմքերի իմաստային նույնությունը կամ իմաստային մասնակի համընկնումը ածականով բաղադրությունների բնորոշման կարևոր նախապայմանն է ի տարբերություն ածանցավոր բաղադրությունների:

Բաղադրող և բաղադրյալ ածանցավոր հիմքերի միջև իմաստային որոշակի տարբերության ցուցադրման համար, ստորև բերենք ևս մեկ-երկու օրինակ, ելակետ ընդունելով հայերենի արմատական ձևերը: Այսպես՝ հայ. ծնունդ. - ոյ ծագում է հնխ. *geno արմատի *gnonto < *gnon-to ձևից: Ցեղակից լեզուների զուգահեռներից, ըստ

իմաստի, հայերենին մերժավոր են՝ հուն. γυνώδης, բնիկ,, ,
լատ. natus-us, ,ծնունդ,, , պելիզն. cnatois "natis", ,ծը-
նունդ,, և այլն: *Gen պարզական արմատից ունենք՝ հայ. ծին,
-ի, հուն. γένος, ,ցեղ, սերունդ,, , լատ. genus, ,ծագում,
ծնունդ,, , հնդ. janati, ,ծնել,, , jana-h, ավ. za-n-aite
, ,ցեղ, սերունդ,, , բրեւ. genel, ,ծնվել,, , իլատ. genō,-
ere, ,ծնել,, և այլն:

Հայ. քիրտն, -ան ծագում է հնդ. *suid արմատի *suidrom ձևից,
որ նշանակում է , ,քրտինք,, : Ցեղակից ձևերն են՝ հուն. ἰδρώς
լատ. sudor-, -oris, ավ. dirse, djerse, լատվ. sviēdri, ,քր-
տինք,, : Արմատի պարզ ձևից են՝ հնդկ. svid-yati, ,քրտնել,, ,
ավ. xvaeda, անգլ. -սաքս. swat, իսաքս. swet, իվգերմ. sweiz
, ,քրտինք,, , լատվ. svīstu, svīsti, ,քրտնել,, ձևերը:

Ուրեմն, և - *to և - *to ածանցները նույնպես բայից կազ-
մում են զոյական¹¹⁶:

Ինչպես տեսնում ենք, ամական ու ածանցը ունեն որոշակի իմաս-
տային-գործառական տարբերություն՝ ածանցը բառակազմական մասնիկ
է, իսկ ամականի նշանակությունը արմատի տարբերակներ ձևավորելն
է:

Սակայն կան ամականներ, որոնք իրենց նշանակությամբ մոտենում
են ածանցներին, այսինքն՝ ոչ միայն զուտ ձևական մասնիկներ են,
այլև ունեն բառակազմական նշանակություն¹¹⁷: Օրինակ՝ ձ և ք ա-
ծականները դեղ (*dñā) արմատից կազմում են դեղձ և դեղք
, ,դեղին,, արմատները և առջ քերում զոյական-ածական տարբերա-
կումը, այդ նշանակությամբ նմանվելով դեղին բառի ին ածանցին:

Ածանցական նշանակություն կարելի է վերագրել կ ամականին
բող և բողկ ձևերն իրար հակադրելու դեպքում:

Ահա նման կարգի դեպքերն էլ ստեղծում են որոշ ղժվարություն
ամականներն ու ածանցները տարբերակելիս:

116 Պարզական արմատից առանց ածանցի ձևերի շարքում, զոյականա-
կան նշանակությամբ կազմությունների առկայությունը բացատրվում
է շատ սովորական այն երևույթով, որ արմատն առանց ածանցման կա-
րող է հանդես գալ անվանական նշանակությամբ:

117 Խորշ բառում առանձնացվող շ ամականի մեջ ածանցական իմաստ
է տեսնում Ս. Էլոյանը, իրար հակադրելով խոր և խորշ ձևերը: Տես
Ս. Էլոյան, Ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1963,
էջ 171:

Այդպիսի մի դժվարութիւն նշել է նաև Ամառյանը մանր, փոքր, ծանր, մեղր, ասր և նման բառերի -ը ածականի վերաբերյալ: Այս դեպքը հախտում է այն սկզբունքին, թե ածականը պետք է միասնականացած լինի ,դէ հարացույցի համար: Մինչդեռ այստեղ ունենք բաղադրյալ և բաղադրող հիմքերի որոշակի սկզբունքով բաշխում հոլովման հարացույցում. ուղղական հոլովը ածականով հիմքից է, թեք հոլովները՝ առանց ածականի: Հետևաբար ածականին այստեղ կարելի է վերագրել բերականական իմաստ:

Ածականով ծավալված արմատական տարբերակների և բաղադրյալ ու բաղադրող ձևերի իմաստային տարբերութիւնների առկայութիւնը, կարծում ենք, կարելի է բացատրել հետևյալ կերպ: Երբ ածականները կորցրել են իրենց բառակազմական նշանակութիւնը և ձուլվել արմատին, արմատական տարբերակներն ընկալվելով իբրև անկախ արմատներ, շարունակել են զարգանալ ինքնուրույն կերպով, այդ դեպքում ենթարկվելով ամենաբազմազան իմաստափոխութիւնների: Հետևաբար, արմատական տարբերակների իմաստային տարբերութիւնները պայմանավորված են ոչ թե ածականով, այլ՝ վերատարրաւործված, պարզեցված արմատների հետագա ինքնուրույն զարգացմամբ: Այսպես ենթադրելու իրավունք մեզ տալիս է ընդհանրապես բառերի իմաստափոխութեան հայտնի դեպքերի քննութիւնը: Օրինակ՝ ղեղ (*dheal) և ղաղձ (*dheal+gh), բող (*bhol) և բողկ (*bhol+g) պարզական և ծավալված արմատների իմաստային տարբերութիւնը նույն կարգի է (իմաստի մասնավորեցում), ինչպես հալ (= թռչուն) և հալ (= ընտանի թռչունի մի տեսակ) բառերի տարբերութիւնն է:

Ածանցները և ածականները ունեն ոչ միայն բառակազմական, այլ և ձևակազմական տարբերութիւններ:

Ածանցները բառական-բերականական արժեքի տեսակետից երկբնույթ են: Վերևում տեսանք, որ ածանցները ձգտում են իմաստային որոշակիութեան՝ նորանոր բառեր կազմելու իրենց բնորոշ գործառութեամբ: Ընդ որում, փոխվում են ոչ միայն ածանցվող բառերի բառական, այլ և խոսքիմասային իմաստները: Այստեղ ավելացնենք հետևյալը: Միևնույն ածանցը գուտ բառակազմական իր դերին զուգահեռ ունի կամ կարող է ունենալ նաև հիմքակազմական արժեք: Ածականը նույնպես ունի այդպիսի արժեք: Սակայն, այս առումով ածականները էականորեն տարբերվում են ածանցներից:

Մինչև համապատասխան օրինակներ բերելը, համառոտապի անդրադառնանք հնդեվրոպական թեմատիկ և աթեմատիկ հիմքերի դրսևորումներին:

Նախահնդեվրոպական լեզվի համար վերականգնվող և անվանական, և բայական հիմքերը բնութագրվում են թեմատիկ և աթեմատիկ տիպերի

հակադրութեամբ:

Թեմատիկ ենթատիպը բնութագրվում է վերջավորություններից առաջ հատուկ հիմքակազմ՝ իրար հետ հերթագայվող *e/o ժայնավորների առկայությամբ, իսկ. $\phi\acute{\epsilon}\rho\epsilon/\phi\acute{\epsilon}\rho\omicron-\phi\acute{\epsilon}\rho\omicron-\mu\epsilon\nu$,,բերում ենք,, , $\phi\acute{\epsilon}\rho\epsilon-\tau\epsilon$,,բերում եք,, , $\phi\acute{\epsilon}\rho\omicron\varsigma$,,բեռ,, , $\iota\omega\tau. \phi\epsilon\tau\iota - \mu\alpha\varsigma$,,բերում ենք,, , հայ. բերեմ, սնսկր. *bharami*, սերբ. $\phi\acute{\epsilon}\rho\epsilon\mu$, իսլ. *berim*, սնսկր. *jana-te* ,,ծնում է,, , հայ. գործոց, գետոց, ամաց, սրտից, զարդուց և այլն: Թեմատիկ *e/o ժայնավորները որոշիչներ են, որոնց դերը բազմազան է: *e/o ժայնավորները կարող են միանալ անվանական հիմքին և այն դարձնել թեմատիկ՝ **memso* ,,միս,, , **orbho* ,,որբ,, , **pedo* ,,հետ-(ք),, , **puro* ,,հուր,, , **seno* ,,հին,,,: **seno* անվանական հիմք է, որովհետև ունենք սնսկր. *sānas*, իսկ. $\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma$ հիոլ. *sen*, լիթ. *sėmas*, բրետ. *hen*, հայ. հին (հնոյ) ձևերը և այլն: *e/o ժայնավորները կարող են միանալ նաև բայական հիմքին և այն նույնպես դարձնել թեմատիկ: Օրինակ, **bherō* բայական հիմք է, որովհետև այդ հիմքից ունենք՝ իսկ. $\phi\acute{\epsilon}\rho\omega$ $\iota\omega\tau. \phi\epsilon\tau\omicron$, լիթ. *beriu*, հսլավ. *berǫ*, գոթ. *baīra*, սնսկր. *bhārā-mi*, իոլ. *berim* և հայ. բերեմ և այլն:

Աթեմատիկ տիպը բնութագրվում է հատուկ հիմքակազմ տարրերի բացակայությամբ, այլ կերպ ասած՝ վերջավորությունները դրվում են անմիջաբար՝ առանց հիմքակազմ *e/o ժայնավորների: Այսպես՝ հնդեվրոպական *ped-pod* ,,ոտք,, բառը. ուղղ. $p\acute{o}'ts$, հայց. $p\acute{o}\delta\mu$, սեռ. բաց. *pedes* կամ *pedos*, հոգ. գործ. *podes*: Հնիս. * $\acute{g}^{\acute{z}}ena$,,կին,, բառը ուղղ. $\acute{g}^{\acute{z}}ena$ (մաքուր հիմք), սեռ. * $\acute{g}^{\acute{z}}enas$, տրակ. $\acute{g}^{\acute{z}}enai$, հայց. $\acute{g}^{\acute{z}}enā$ և այլն:

Այս տիպը, որ հնագույն շրջանում ամենից ավելի է տարածված եղել, համեմատաբար քիչ է պահպանվել, և հնդեվրոպական բոլոր լեզուներում էլ գործել է աթեմատիկ տիպը թեմատիկ տիպով փոխարինելու միտումը: Այս երևույթն իր հիմքերն ունի հնդեվրոպական և նույնիսկ ,,նախահնդեվրոպական,, շրջանում: Այսպես՝ համախ *o ժայնավորով կազմվող թեմատիկ հիմքերի հետ միասին հնդեվրոպական լեզուներում պահպանվել են նաև աթեմատիկ հիմքերը: Օրինակ՝ **ped*, **pod* ,,ոտ(ք),, ձևից կա **pedo* ձևը, որից հայ. հետոյ, ավ. *pada* ,,հետք,, , հինդկ. *pada* ,,քայլ,, , իսկ. $\pi\epsilon\zeta\acute{o}\varsigma$,,հետիոտն,, , լիտվ. *peda* ,,ոտնահետք,, և այլն: *1- աթեմատիկ հիմքով ունենք՝ $\iota\omega\tau. p\acute{\epsilon}s$, *pedis*, ումբր. *pēri*, *persis* ,,ոտք,, , հնկ.-սլավ. $p^{\circ}es^{\circ}$,,հետիոտն,, , թիս. *pe,paī* ,,ոտք,, , հայ. հետի-ոտն ձևերը:

Հնդեվրոպական ածանցների առանձնահատկությունն այն է, որ նրանց վերջնաձայնավորը կարող է միաժամանակ ծառայել իբրև հիմքակազմ թեմատիկ ձայնավոր: Հետևաբար, հնդեվրոպական ածանցները կարող էին կազմել և թեմատիկ, և աթեմատիկ հիմքեր՝ ըստ *e/o թեմատիկ ձայնավորների պարունակելու և չպարունակելու հատկանիշի. հմտ. -*ro-, -*lo-, -*ko-, -*no-, -*mo-, -*io-, -*he/na-, -*ke/sko, որոնք թեմատիկ հիմք կազմող ածանցներ են, և -*ni-, -*ri-, -*li-, *ti-, -*teu-, -*(t)or-, -*en-, -*men/mon, -*ā-, -*ī-, որոնք աթեմատիկ հիմք կազմող ածանցներ են: Այս հնչյունախմբերը հիմքկազմական մասնիկի արժեք ունեն անվանական և բայական համակարգերում:

Այն, որ ածանցական արժեքով հանդես եկող հնչյունախմբերում սահմանազատված չեն բառակազմականը և հիմքկազմականը, և գործառական այս երկակիությունը հանդես է գալիս հնչյունական մեկ ձևի մեջ, պայմանավորվում է հնդեվրոպական լեզուներին հատուկ բառակազմության և ձևակազմության խաչաձևմամբ¹¹⁸:

Ստորև բերենք թեմատիկ հիմք կազմող ածանցներով օրինակներ. -*mo - ածանցով՝ հնի. *g^her-mo, որից՝ հայ. ջերմ, սեռ. ջերմոյ, լատ. for-mu-s, հուն. θερμός 'ավ.gar^{ma}, ուղղ. gar^m -m, հարս. gar^{ma}, հնդ. ghar^{ma}, փգերմ. war^m և այլն:

-*lo- ածանցով՝ հնի. *pō-lo, որից՝ հայ. ուլ, սեռ. ուլոյ, ուլ-ո-ց, հուն. πῶλος, πῶλον ,,մարուկ, ձագ,, , գերմ. Fohlen ,,քուռակ,, , լատ. pullus ,,ձագ,, և այլն:

-*no- ածանցով՝ հնի. *uēs-no, որից հայ գին, սեռ. գնոյ, գնոց, հնդ. vas^{na}, ' հուն. ὤνος ,,գին,, , լատ. ven^{us}, ' հայց. ven^{um}, ար. veno և այլն:

-*ro- ածանցով՝ հնի. *ulā-ro, որից՝ հայ. գելուլ, լար, սեռ. լարոյ; հուն. εὐληρα ,,սանձ,, , լատ. lōzum ,,փոկ, գոտի,, և այլն:

118 Հետաքրքիր է այն հարցադրումը, թե գործառական երկակիություն ունեցող այս հնչյունախմբերը, որ առաջացրել են ածանցաթեմաբույժային համառոտություն, սկզբից են հանդես եկել բառակազմական դերով և միայն հետո սաացել նոր գործառություն, թե՛ հիմքլեզվի հետագա զարգացման ընթացքում են իրենց հիմքկազմական գործառությամբ համընկել ավելի ուշ շրջանի ածանցներին:

*to ածանցով՝ հնխ. *mr-to, որից՝ հայ. մարդ, սեռ. մարդոյ, հուն. μορτός հինդ. mṛta, ավ. mārata, ,մահանացու,, և այլն:

Աթեմատիկ հիմք կազմող ածանցների օրինակներ են. -*ti - ածանցով՝ հնխ. *bhr̥-ti, որից՝ հայ. բարդ, գործ. բարդիւ, սնակր. bhr̥tiḥ և այլն:

-*ni - ածանցով՝ հնխ. *bha-ni-s, որից՝ հայ. բան, սեռ. բանի, գործ. բանիւ, հիւլ. βῆν, βῆν, անգլ.-սաքս. bæn, հուն. φωνή, ,ձայն,, φῶν, ,խոսում եմ,, հւլավ. δαχνε և այլն:

-*en - ածանցով՝ հնխ. *ōl-en, որից՝ հայ. ողն, սեռ. ողին, գործ. ողամբ, հոգ. ուղղ. ողունք, հուն. ὀλῆν, ὀλένη, ,արմունկ, ծնոք,, , գոթ. aleina, հվգերմ. elina, ,արմունկ,, և այլն:

-*mn - ածանցով՝ հնխ. *d̥nm̥n, որից՝ հայ. առամն, սեռ. առաման և այլն:

Ի տարբերություն ածանցների, հնդեվրոպական ածականը կազմում է միայն աթեմատիկ հիմքեր, քանի որ նրա կազմում չեն կարող լինել e կամ o ձայնավորները:

Այսպիսով, ածանցն ու ածականը տարբերվում են նաև իրենց հիմքա-կազմական արժեքով. ածանցը կարող է կազմել և՛ թեմատիկ, և՛ աթեմատիկ հիմքեր, ածականը՝ միայն աթեմատիկ հիմքեր:

Քանի որ, ինչպես ասացինք, աթեմատիկ հիմքերն ավելի հին են, քան թեմատիկները, ուստի կարելի է որոշ վերապահութամբ եզրակաց-նել, որ հնդեվրոպական ածականներն իրենց ծագմամբ ավելի հին են, քան թեմատիկ հիմք կազմող ածանցները: Այսինքն՝ ածականների առա-ջացումը վերաբերում է հնդեվրոպական լեզվի այն հնագույն կտրված-քին, երբ դեռ չէր սկսվել թեմատիկ հիմքերի առաջացման երևույթը: Մինչդեռ ածանցները կարող են վերաբերել և՛ այդ, և՛ հետագա կտրվածք-ներին:

Հնդեվրոպականից հին հայերենին անցնելիս կատարվել է նախկին թեմատիկ և աթեմատիկ հիմքերի վերախմբավորում՝ 1/ ա, ի, ո, ու ձայնավորահանգ հիմք, որը կազմավորվել է թեմատիկ հիմքերի, ինչ-պես նաև աթեմատիկ հիմքերի առաջին (*i -ով և *u -ով) և երկրորդ (*ā -ով) ենթատիպերի հիմքի վրա, 2/ ն, ը, ղ ձայնորդահանգ հիմք, որը ընդհանուր առմամբ արտացոլում է հնդեվրոպական աթեմատիկ ձայնորդահանգ *n -ով, *r -ով և *l -ով հիմքերը, մասամբ նաև թեմատիկ հիմքերը (*no-, - *lo):

Հին հայերենում հիմքերի վերախմբավորման հետևանքով ձայնավոր-առաջնադ ժանցավոր հիմքերի հիմքակազմիչ ձայնավորը ավելի շուտ Ի տեսլիցվում է որպես վերջավորության մաս, քան հիմքակազմիչ

տարր¹¹⁹ :

Չայնորդահիմբ կազմությունների մեջ ժայնորդն ըմբռնվում է ոչ թե որպես հիմքակազմ տարր, այլ իբրև արմատի անբաժանելի մաս¹²⁰ :

Չայներենում տեղի է ունեցել մի կողմից՝ պարզ և ածանցյալ, մյուս կողմից՝ թեմատիկ և աթեմատիկ հիմքերի կրկնակի վերախմբավորում: Այսպես, անվանական հիմքերի դեպքում (հոլովման համակարգում) ածանցի թաղաժայնական տարրը սերտացում է արմատի հետ և գիտակցվում ոչպես նրա անբաժանելի մասը, իսկ ժայնավորական տարրը, համընկնելով թեմատիկ ժայնավորին, ստանում է պատմական նույն զարգացումը՝ հայերենի համակարգում վերածելով հոլովիչ ժայնավորի: Ընդ որում, պատմական այս ընթացքի համար դեր է խաղացել հայերենում ձևավորված հոլովման համակարգի այն առանձնահատկությունը, ըստ որի հոլովումը իրագործվում է տարբեր հոլովների կազմության մեջ օրինաչափորեն հանդես եկող հոլովիչ ժայնավորի օգնությամբ: Քանի որ հայերենում հոլովիչի դերով կարող էին հանդես գալ ա, ի, ո, ու ժայնավորները (արտաքին թեքման ժամանակ), ապա այն բոլոր դեպքերում, երբ ածանցի ժայնավորական տարրը համընկել է նշված ժայնավորներից մեկի հետ, այն սկսել է գիտակցվել ոչ թե որպես ածանցի (resp, հիմքի) տարր, այլ որպես հոլովիչ ժայնավոր, ենթարկվելով հոլովման համակարգի ընդհանուր կաղապարին¹²¹ :

Օրինակ՝ *սպօր-ո , , ըուն, , ձևի -*ո ածանցը հայերենում տարրալուծվել է. *ո թաղաժայնն անցել է արմատին (ըուն), իսկ *ո թեմատիկ ժայնավորը՝ վերջավորությանը, վերածվելով հոլովիչ ժայնավորի (ըն-ոյ): Նույն կերպ՝ *ծիր-էի հայերենում տվել է բարդ-իւ, *թե-մա տվել է ամ-աւ, *սեւ-ե-րօ տվել է գիշերոյ, *ար-տ(ւ) տվել է զարդու և այլն:

119 Հմմտ. Գ. Ջահուկյան, Հին հայերենի հոլովման սխտեմը և նրա ծագումը, էջ 230:

120 Այս մասին տես Հ. Սուքիասյան, Հնդեվրոպական հիմքակազմ ածանցների ձևափոխությունը հայերենում, , Ներս. Լեզվաբանների հանրապետ. գիտ. կոնֆ. նյութեր, , (Թեզիսներ), Նրևան, 1974, էջ 10:

121 Թայական հիմքերի դեպքում ածանցները հանդես են գալիս ամբողջական ձևով, առանց վերախմբավորման: Նրանք մասնակցում են բայական հիմքակազմությանը (ստեղծելով ներկայի և աղբյուրի հակադրություն), ինչպես նաև հաղորդում են բայիմաստին կերպային որոշ նշանակություններ:

Նշված օրինաչափությունը թույլ է տալիս հայերենում ածանցի և ածականի տարբերակման և հայտնաբերման ժամանակ հաշվի առնել նը-
րանց պատմական զարգացման ընթացքում դրսևորած առանձնահատկու-
թյունները, այն, որ բաղաձայնի ածականը ձուլվում է արմատին, իսկ
թեմատիկ հիմք կազմող ածանցը՝ տարբերակվում է, նրա բաղաձայն
տարրը նույնպես ձուլվում է արմատին, իսկ ձայնավոր տարրը դառ-
նում է թեմատիկ ձայնավոր, ընկալվելով իբրև վերջավորություն
մաս¹²²:

Այժմ անդրադառնա՞նք ածականների և ածանցների պատմա- զարգաց-
ման ընդհանրություններին: Խոսքը վերաբերում է դրանց զարգացման
նույնական ընթացքին, բաղադրյալ բառերի բաղադրիչների սեղ կատար-
ված անցումներին (ածանցի համար՝ ձևաիմաստային, ածականի համար՝
ձևական):

Ինչպես գիտենք, հին հայերենը համահնդեպորական ժամանակաշրջ-
անից ժառանգել է ընդհանուր կոոցվածքային հատկանիշների որո-
շակի ամբողջություն (մասնավորապես բաղադրյալ հիմքերով պատու-
կածքային կաղապարներ), որը ամենաընդհանուր գծերով կարելի է
բաժանել երկու հիմնական խմբերի՝ 1/ ավանդված և իմաստով նույ-
նությամբ պահպանված, 2/ ավանդված և լրիվ կամ մասնակիորեն մը-
թազանված:

Հայերենում առկա երկու խմբերի այսպիսի բառերից են՝ քան,
չերմ, բուն, մարդ, արտ, արծաթ, լայն, լուր, լուռ, աղծ, հացի,
գեղծ և այլն:

Ըստ պատմահամեմատական լեզվաբանության տվյալների, անվիմելի
է, որ այս բառերը երրեմնի ածանցավոր ձևեր են, անմիջականորեն
հնի. պարզական արմատներից չեն ծագում, այլ սկիզբ են առնում
ածանցյալ ձևերից: Այդ կարելի է տեսնել հետևյալից. ունենք պար-
զական արմատներ *bha-, *g^hher-, *suep-, *mer-, *ag-, *arg-,
*pol-, *k'leu-, *sal-, *os-, *uel ապա սրանց ձևափո-
խությունները ածանցներով և ածականներով՝ *bha-nis, *g^hher-
mo-, *suep-nos-, *mr-to-, *ag-ro-, *arg'ato-, *plat - no -,
*k'lus-ri-, *sal-d-, *os-k-, *uel-d:

Սակայն երբ մենք գնահատում ենք արմատի իմաստի և դրա հետ

122 Այս հանգամանքն է է. Թումանյանին թույլ տվել առաջ բաշե-
լու հայերենի բաղաձայնական կուտակումներում ածական փնտրելու
անհրաժեշտության դրույթը, որի մասին խոսել ենք վերը (էջ 304):
Մանրամասն տես Յ.Դ. Туманян , Նշվ. աշխ., էջ 101:

կապված՝ բառի կազմութեան կենդանի լինելու տեսակետից՝ ըստ հին հայերենյան լեզվագիտութեան, այլևս չենք հանդիպում միօրինակութեան: Այս դեպքում դրութիւնը փոխվում է, քանի որ լեզվի զարգացման ընթացքում միշտ նույնութեամբ չեն պահպանվում ինչպես նախնական նշանակութիւնը, այնպես էլ կազմութիւնը:

Հայերենում համահնչեկութեան ժամանակաշրջանից ժառանգված բաղադրյալ հիմքերի դրութիւնը ենթադրում է՝ 1/ տվյալ կազմութեան մեջ հիմնական ձևութեամբ ձևութեամբ արժեքի և գործառական ակտիվութեան պահպանում և 2/ պարզ հիմքով բառի և նրանից առաջացած բառերի միջև եղած իմաստային կապի պահպանում:

Ասկայն ուսումնասիրվող բառերից բոլորը չեն, որ ունեն այսպիսի դրութիւն: Այս տեսակետից առաջին տեղում են այն բառերը, որոնք հին հայերենում գոյահոսքառ ունեն պարզական արմատ: Այսպես՝ բան, ջերմ, լուր, աղծ (հմտ. սրանց համապատասխան պարզական ձևերը՝ բա, ջեր, լու-այ, աղ): Ընդ որում, բաղադրյալ կազմութիւններն արտահայտում են այնպիսի իմաստներ, որպիսիք ունեն պարզական արմատները: Պետք է նկատել, որ հիմք լեզվից ավանդած և նույնութեամբ պահպանված այս խմբի բառերը հին հայերենում շատ սակավ են:

Բնութագրման պարզութեան համար այս անցանցավոր բառերի մեջ առանձնացնում ենք այնպիսի կազմութիւններ, որոնց պարզական արմատը հին հայերենում թեև առանձին գործառութիւն ունի, սակայն մտնում է նախնական արմատի նշանակութիւնից տարբեր իմաստային դաշտի մեջ: Այսպիսին են՝ արծաթ, արտ, մարդ և այլն: Բառիմաստի տեսակետից վերջիններիս կապը համապատասխան արմատական ձևերի հետ կորել է, այսինքն՝ բառիմաստով բոլորովին նման չեն իրար, թեև նույն արմատից են կազմված: Օրինակ՝ արծաթ, արտ, մարդ բառերի ձևութեամբ արժեքից զրկված երբեմնի արմատները այլ իմաստներով կենդանի են նույն համակարգում (հմտ. արծ-արծ-եմ, ար-ար-իչ, մեռ-ան-իմ և այլն) 123:

Ինչպես հայտնի է, լեզուների երկարատև պատմութեան ընթացքում երբեմն անհետ կորչում են հնդեվրոպական հիմք-լեզվից ժառանգված ձևերը, և նրանց փոխարեն ստեղծվում են նորերը: Իսկ երբեմն էլ ժառանգված ձևերը ձուլման կամ իմաստի մթազնման հետևանքով փոխվում են մինչև անճանաչելիութեան աստիճան: Այս առումով ուշազը-

123 Այս մասին մանրամասն տես Մ. Մուրադյանի հիշատակված ուսումնասիրութիւնը:

րավ է Ա. Բելեցկու կտրծիքը. , , Յուլիանոս չյուր լեզվական համակարգ ունի իր բաղկացուցիչ տարրերի կապերը, որոնք կարող են բնավ էլ չհամապատասխանել այդ նույն տարրերի միջև եղած կապերին՝ ավյալ համակարգի զարգացման անցած աստիճաններում, ,¹²⁴ :

Փաստորեն, լեզուների մեջ տեղի է ունենում բառի ձևաբանական կազմութան պարզեցում: Այլ կերպ ասած՝ բաղադրյալ (ածանցյալ) հիմքերը հնդեվրոպական ընտանիքի առանձին լեզվախմբերում հանդես են գալիս որպես պարզ, այսինքն՝ խոսողների զիտակցության մեջ ձևույթների չբաժանվող հիմքեր:

Բառի ձևաբանական կառուցվածքի պարզեցումը մեծ մասամբ պայմանավորված է սկզբնական նշանակությունը կորցրած այս կամ այն ձևույթի ոչ գործունեությամբ: Ձևույթային կապերի թուլացմանը կորող են նպաստել նաև հնչյունաբանական/հնչյութաբանական գործոնները, որոնց ազդեցությամբ անվանական և բայական հիմքերում տեղի են ունենում պարզեցման զանազան երևույթներ:

Լեզվի զարգացման ընթացքում ավանդված ձևերի մեջ դեռ նախազորային շրջանում տեղի են ունեցել ինչպես ձևական՝ հնչյունային, այնպես էլ իմաստային փոփոխություններ: Ածանցյալ հիմքերը նույննությամբ չէին կարող պահպանել ինչպես հիշյալ նշանակությունները, այնպես էլ կազմությունը: Նույնը վերաբերում է նաև ածականով հիմքերին, միայն թե գուցե ձևակազմական տեսակետից:

Հայերենի ամենավաղ գրավոր հուշարձաններում ավանդված շատ բառեր, ըստ պատմահամեմատական լեզվաբանության ավյալների՝ փոփոխություն են այն բաղադրյալ կազմությունների, որոնք ընկած են դրանց հիմքում: Փոփոխված ձևերը տարբերություն ունեն իրենց սկզբնաձևերի նկատմամբ: Այդ փոփոխությունը բավական լավ երևում է հայերենի և հնթ. գուգահեռ ձևերի համեմատությունից: Այսպես՝ հնդեվրոպական *merto , , արդ, , *suropono , , քուն, , , *platno , , լայն, , *klu-s-ri , , լուռ, , *os-k , , հացի, , և այլ բառեր հայերենում ներկայացված են կառուցվածքի լրիվ պարզեցմամբ և անհնար է արմատ-ածանց կամ արմատ-ամալան հատույթավորումը, քանի որ անանցները և ամալանները զրկված են ինքնուրույն զիտակցվելու հնարավորությունից, մասավանդ ավյալ կազմություններում հանդես եկող արմատները հայերենում չունեն անկախ գործածություն և մահաչում: Բաղադրյալ այս և նման հիմքերը դառնում են պարզ, այսինքն՝ չեն տրոհվում բաղադրիչների, ձևույթների չեն բաժանվում,

124 А. А. Белецкий, Принципы этимологических исследований (на материале греческого языка), Киев, 1950, стр.225.

եթե՝ 1/ այդ կազմութիւնների մեջ մտնող հիմնական ձեռնարկները
լեզվի զարգացման որոշակի փուլում դադարում են իբրև այդպիսիք
գործառնելուց, 2/ եղի է ունենում պարզ հիմքի հետ իմաստային
կապի կորուստ, այդ կազմութիւնների մեջ մտնող հիմնական ձեռնարկ-
ները պահպանվում են նույն համակարգում տարբեր իմաստներով:

Պարզեցման հետևանքով, անկասկած, խախտվում է նախնական և բա-
ղադրյալ հիմքերի հարաբերակցութիւնը, պարզեցված ձևը բաղադրյալ
տարբեր կազմութիւնների համար հանդես է գալիս որպես ելակետա-
յին: Օրինակ՝ Զերմ բառից, որ հնդ. *gṛher-mo ածանցյալ հիմքի
պարզեցված ձևն է, հին հայերենն ունի Զերմ-իկ, Զերմային և այլն:
Իսկ ածականով կազմութիւն համար կարելի է մատնանշել՝ լուռ, ո-
րից՝ լուսկեաց, լուսկամ, լոել, լոելեայն:

Այսպիսով, վերը շարադրվածի հիման վրա հնարավոր է դառնում մի
կողմից՝ պարզել, թե հիմքակազմ որ տարբերը արմատի բաղադրութիւն
մեջ չեն մտնում, մյուս՝ կողմից՝ ցույց տալ, որ դրանք ձևափոխու-
թիւններն են արմատաձևական, արմատաձևաց բառակազմական տարբեր
կաղապարների:

Հայերենում հնդեվրոպական նախալեզվից ավանդված ածականներով և
ածանցներով պահպանված կամ մթազնված բաղադրութիւններից բացի,
առկա են նաև կազմութիւններ, որոնց բաղադրյալ նախաձևերը՝ հնդ-
եվրոպական այլ լեզուներում չկան: Այսպիսի դեպքերում կարելի է
կանխադրել երկու հնարավոր ելք. 1. բաղադրյալ (ածականով կամ
ածանցով) ձևը հայերենը ժառանգել է նախալեզվից, և միայն հայե-
րենի ավյալներով վերականգնվող նախաձևը հնդեվրոպական մյուս լե-
զուներում պարզապես չի պահպանվել, 2. հայերենն իր ինքնուրույն
զարգացման ինչ-որ մի նախնական փուլում դեռ շարունակել է հնդեվ-
րոպական ածականներով համաբանական ձևեր կազմել:

Մեզ ավելի հավանական է թվում առաջին ենթադրութիւնը:

Ստորև տալիս ենք ածականների և ածանցների էական տարբերակիչ
հատկանիշների վերլուծութիւններ:

1. Ածականները միշտ միատարր միավորներ են, մինչդեռ ածանց-
ները հանդես են գալիս և միատարրութիւն, և ոչ միատարրութիւն:
Այսպես, ունենք մի կողմից՝ ոչ միատարր ածանցներ՝ *ro, *io,
*ni-, *(t)or-, *en, -*en, մյուս կողմից՝ միատարր ա-
ծանցներ՝ -n(gn -n, հայ. ծնանիմ, հուն. γέννα ,ծնել, ,

ավ. zanaite , ,ծնվել, , , կիմր. genai , ,ծնվել, ,):

2. Ամականները մեծ մասամբ բաղաձայն տարրեր են¹²⁵: Մինչդեռ միատարր ածանցները հավասարապես կարող են լինել և՛ բաղաձայն, և՛ ձայնավոր: Օրինակ, ունենք մի կողմից՝ բաղաձայն *n (հայ. ծը-նանիմ *ǵnə-n), մյուս կողմից՝ a (հնդ. sána, լիտ. sėnas) ձայնավոր ածանցներ:

3. Ամականները, ի տարբերություն ածանցների, չեն ենթարկվում ձայնդարձի օրենքներին¹²⁶:

4. Ամականները կազմում են միայն աթեմատիկ, իսկ ածանցները՝ և՛ թեմատիկ, և՛ աթեմատիկ հիմքեր:

5. Ամականը միշտ հանդես է գալիս արմատից անմիջապես հետո, նախորդելով ածանցին կամ վերջավորությունը: Իսկ ածանցը կարող է հաջորդել և՛ մաքուր արմատին, և՛ ծավալված արմատին, և՛ ածանցված արմատին: Օրինակ՝ ամպրոպ (*nebh-ro) բառում ածանցը դրվել է մաքուր արմատի վրա, լիրք (*(s)li-b-ro) բառում՝ ամականով ծավալված արմատի վրա, աղաւրի (*ala-tr-io) բառում ածանցված արմատի վրա:

Արանց ավելանում են իմաստային-գործառական չափանիշները.

6. Ամականը արմատի ձևափոխիչն է, այն առաջ է բերում արմատի տարբերակներ: Ածանցը բառի ձևափոխիչ է, այն առաջ է բերում նոր բառեր:

7. Ամականը ձևական միավոր է, իսկ ածանցը միշտ իմաստակիր է: Ամականները գերազանցապես իմաստագրերի տարրեր են և միայն ինչոր չափով կոնկրետացնում են արմատի նշանակությունը, մինչդեռ ածանցները բացահայտորեն իմաստակիր միավորներ են և իրենց այս հատկանիշով բնավ չեն կարող ամականների հետ դրվել միևնույն մակարդակի վրա:

Պատմական զարգացման առումով կարող ենք ավելացնել.

8. Պատմականորեն ամականը վերաբերում է ժամանակագրական ավելի վաղ կտրվածքի, ածանցը՝ ավելի ուշ:

125 Ձայնավոր ամականների գոյությունը հարցը վերջնականապես լուծված չէ:

126 Բաղաձայն ամականների հարցն ինքնուրունբայան հասկանալի է: Այստեղ կարևորը ձայնավոր ամականների նմանօրինակ առանձնահատկությունն է, որը թույլ է տալիս տարբերել դրանք միատարր ձայնավոր ածանցներից:

9. Ամականները իրենց բառակազմական գործառության սկզբից և եթ միացել են արմատին, դարձել բաղադրված հիմքի բարացած տարրեր, որով և ըստ էության դադարել է նրանց բառակազմական դերը, մինչդեռ տեղանքները իրենց ինքնուրույնությունը պահպանող, մեծ մասամբ տրոհելի միավորներ են:

Е.Г.Х а ч а т у р о в а

ДРЕВНЕЙШИЕ АРМЯНО-ИНДО-
ИРАНСКИЕ ЯЗЫКОВЫЕ КОНТАКТЫ

ОБЩИЕ ЗАМЕЧАНИЯ

Во второй половине XX в. в сравнительном индоевропейском языкознании на одно из первых мест были выдвинуты проблемы связанные с принципами ареальной лингвистики. Постановка этих проблем в первую очередь связана с определением индоевропейских диалектных группировок, с исследованием взаимоотношений индоевропейских языков и языковых групп. Выделение архаичных слоев посредством внутренней реконструкции также как выделение и анализ нововведений, общих для некоторых индоевропейских языков, позволили компаративистам середины двадцатого века создать общую картину диалектного членения индоевропейской языковой области. Так, установленные общие новшества на разных уровнях языка дают основание для постулирования балто-славянской, итало-кельтской, индо-иранской и др. общностей. Следует отметить, что существование подобных общностей оспаривается многими исследователями.

С тех пор как было установлено, что армянский язык является самостоятельной языковой ветвью в индоевропейской семье языков появился целый ряд исследований, посвященных определению места армянского языка среди других индоевропейских языков.

Первая ареальная характеристика армянского языка была дана Г.Хюбшманом, который определил, что армянский язык, как самостоятельная языковая ветвь, занимает проме-

дуточное положение между арийским и славяно-балтийскими языками.¹

Иное определение места армянского языка в кругу индоевропейских языков дано Х.Педерсеном в его работе "Армянский и соседние языки".²

На основе ранее добытых фактов, а также материала, приведенного в указанной работе, Педерсен приходит к выводу, что из всех индоевропейских языков наиболее близко к армянскому языку стоит греческий, относящийся к группе *kentum*-языков, чем и объясняется то особое положение, которое занимает армянский язык среди группы *satəm*-языков.

Определение диалектного положения армянского языка, данное А.Мейе, также как и Педерсеном, основано на делении индоевропейских языков на два ареала – центральный и маргинальный, при этом предполагается, что "сохранившаяся группировка языков, географически наиболее близких друг к другу, соответствует первоначальному их расположению: произошло распространение языков, а не их перемещение".³

Деление языков на центральные и маргинальные основано на закономерности, согласно которой языки, расположенные в центре индоевропейской языковой области склонны ко всякого рода новообразованиям, а языки окраинные, т.н. маргинальные, к тому же географически изолированные, расположены к консервации первоначального состояния. Исходя из вышеуказанного положения Мейе о локализации индоевропейских диалектов, армянский наряду с греческим, балтославянским, германскими языками оказывается в центральной группе языков, в то время как индоиранские, хеттский, кельтский языки – в маргинальной. Однако, когда встал вопрос о том, какие явления принять за инновации, а какие – за архаизмы, мнения исследователей разделились, что обусловило противоречивость

¹ H. Hübschmann, *Über die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen*, KZ, Bd 27, 1877.

² H. Pedersen, *Armenisch und die nachbarsprachen*, KZ, Bd 39, 1906.

³ A. Мейе, *Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков*, М., 1938, стр. 420.

в решении вопроса о составе центральных и маргинальных групп языков. Так, Мейе одно время армянский язык относил к маргинальной группе, а арийские — к центральной. Поэтому невозможно не сослаться с замечанием Э.А.Макаева о том, что "деление индоевропейской языковой области на два ареала — центральный и маргинальный — не может и не должно основываться лишь на лингвистических данных".⁴

Членение и.-е. языковой области на два ареала — восточный и западный — наиболее полно было проведено В.Порцигом в его монографии "Членение индоевропейской языковой области" (М., 1964 г.)

Впервые в истории компаративистики Порцит привлекает в своей монографии преимущественно лексический материал.

В.Порцит не выделяет структурных признаков, присущих соответствующему ареалу, но устанавливает ряд общих и собственных данному ареалу соответствий. Противопоставляя восточный ареал западному, Порцит в то же время подчеркивает, что обе области не разделены непроходимой границей, т.к. соседние языки, принадлежащие к разным группам, обнаруживают определенные соответствия.

Более полно связи армянского языка с языками западного ареала представлены в книге Г.Зольта "Место армянского языка в кругу индоевропейских языков".⁵ В этом исследовании степень родства армянского языка с различными индоевропейскими языками определяется на основе лексического состава армянского языка. Зольта приводит как двусторонние, так и многосторонние изоглоссы, объединяющие армянский язык с языками восточного и западного ареалов. При этом оказывается, что групповых изоглосс больше, чем эксклюзивных изоглосс.

Многие исследования Г.Б.Джаукяна⁶ посвящены связям армянского языка с индоевропейскими языками и с языками

4 Э.А.Макаев, Проблемы индоевропейской ареальной лингвистики, М., 1964, стр.42.

5 G.Solta, Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen, Wien, 1960.

6 Г.Б.Джаукян, Урартский и и.-е. языки, Ереван, 1963, Хаяс-

древней Передней Азии. В отношении места армянского языка Г.Б.Джаукян разделяет мнение тех ученых, которые считают, что "диалектная основа армянского языка занимала срединное положение среди и.-е. диалектов и имела наиболее близкие связи, с одной стороны, с иранским, с другой стороны, с греческим и фригийским. Мнение, что армянский и фригийский языки первоначально составляли одно целое, нельзя считать доказанным".⁷

Следует отметить, что отсутствие единого мнения относительно индоевропейских ареалов и связей между отдельными индоевропейскими языками обусловило разногласия при определении ареального положения армянского языка, что, видимо, следует объяснить различием в приемах построения индоевропейской диалектологии, в подборе критериев, которыми руководствовался тот или иной автор.

Армянский язык не обнаруживает особо тесных связей ни с одной из групп индоевропейских языков, поэтому те немногочисленные совпадения, которые были установлены в процессе изучения индоевропейских языков, приобретают особо важное значение для установления характера взаимодействия армянского языка с остальными индоевропейскими языками. Эти совпадения могут рассматриваться в качестве архаизмов или инноваций. Если архаизмы представляют интерес лишь с точки зрения генетических связей определенных языков, то общие инновации являются основным аргументом для постулирования диалектной области. Таков основной принцип данного исследования, данной работы. Согласно этому принципу следовало бы ожидать, что те одинаковые языковые факты, которые присущи двум или нескольким языкам, в данном случае – армянскому и индоарийскому, являются результатом либо совместного развития в рамках индоевропейского диалекта, либо результатом вторичных контактов. Последнее предполагает наличие интенсивных контактов между уже сформировавшимися языками в определенном языковом ареале.

ский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван, 1964, Армянский и древние индоевропейские языки, Ереван, 1970 (на арм.яз.)

7. Г.Б.Джаукян. Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ереван, 1967, стр.46-47.

Диалект определяется пучком изоглосс, который позволяет очертить границы распространения инноваций на разных уровнях языка. Следует подчеркнуть, что не всякие совпадения могут выступать в качестве диалектной изоглоссы, но лишь только те, которые являются общими для данных языков инновациями. С этой точки зрения в данной работе исследуются армяно-индоарийские совпадения, как на фонетическом, так и на лексическом уровнях указанных языков.

Один из принципов установления изоглосс предполагает, что общие особенности должны иметь место в некогда смежных языках. Однако, ни один из исторических документов не содержит данных, которые могли бы свидетельствовать об армяно-индоарийских контактах в доисторическую эпоху, а история застаёт оба народа на столь отдалённых друг от друга территориях, что не может быть и речи о возможности образования ареальных изоглосс в историческую эпоху. Поэтому, если у нас нет оснований утверждать о наличии контактов протоармян с теми протоарийскими племенами, которые впоследствии оказываются на территории современной Индии, то следует учесть факт присутствия индоарийских племен на Ближнем Востоке.

Появление индоарийских племен на Ближнем Востоке обычно датируется первой половиной II тыс. до н.э. В это время в Юго-Западной части Армении существовало могущественное царство Митанни, которое было тесно связано как мирными, так и военными узами с не менее могущественным Хеттским государством. Об этих связях свидетельствуют документы, найденные в столице хеттов. Центром расселения пришлых племен источники называют область в Митанни, населённую хурритами. В архивах хеттских царей найден трактат о коневодстве, написанный на хеттском языке хурритом Киккули. Некоторые из технических терминов, использованных в трактате, несомненно индоарийского происхождения: *aika-ṣartana* "один-оборот", скр. *eka-vartana*, *aṣuṣani* - "смотритель" конюшни = скр. *aśva-sani* в том же значении.

Наличие в хеттских текстах заимствованных из индоарийского языка слов ясно показывает приоритет индоарий-

цев в этой области.⁸ Однако этим не ограничивается влияние индоарийских племен на население царства Митанни, а также на соседние с Митанни народы. В частности, имена правителей Митанни и богов, упоминаемых в договоре между хеттским царем Suppililiuma и царем Митанни Matiwaza ("Matiwaja" "сила победы"), носят явно индоарийский характер. Имена божеств, которыми клянутся в договорах — Indara, Mitraš(it), Nasatia(nna) Uruvanass(il) — не что иное как имена индийских богов из Ригведы: Indra-, Mitra-, Nasatya-, Varuna.

Влияние индоарийских племен видимо распространилось через хурритов, сосуществование с которыми привело к смешанному хуррито-арийскому двуязычию. Одним из районов, где хурритское влияние в начале II тыс. до н.э. было очень сильным, И.М.Дьяконов и Вяч.Вс.Иванов, со ссылкой на переднеазиатские источники, называют область, населенную хеттами; здесь еще в период хеттского Нового царства (XIV-XIII вв. до н.э.) были распространены хурритские культы, оказавшие очень сильное влияние на культы хеттов, в результате чего весьма значительно число хурритских заимствований в хеттский язык, особенно в области религии, мифологии и культуры.

Продвижение армяно-фригийских племен (по Дьяконову), возвышение Урартского государства на территории Армянского нагорья привели к разрыву сплошной территории хурритоязычного населения на отдельные ареалы. На Армянском нагорье хурриты видимо сохранились в VI-V вв. до н.э., так как перечисляя народы, обитавшие здесь в это время, Геродот называет помимо арменов, также саспиров, алародиев и матиенов. И, как полагает Дьяконов, эти матиены не могут быть ничем иным, кроме хурритов. (Ср. вариантное название Митанни — Matieni). Судя по тому, какие области занимали матиены, территория матиенов разорванным полукольцом опоясывала территорию армяно-хеттских племен (живших в Малой и западной части Великой Армении) и алародиев-урарту (живших в восточной и север-восточной части Армянского нагорья). Армяно-хеттские и армяно-хурритские связи широко

⁸ И.М.Дьяконов, Языки Передней Азии, М., 1967, стр.115 и сл., Вяч.Вс.Иванов, Хеттский язык, М., 1963, стр.29.

освещались как в исторической, так и в лингвистической литературе. Поэтому ничто не мешает предположить, что такие связи могли быть установлены с носителями индоарийского языка, либо непосредственно, либо через посредство одного из вышеназванных народов.

На протяжении XIX в. была построена сравнительно-историческая грамматика индоевропейских языков и на основе греческого, др.индийского и латинского языков была модель индоевропейского праязыка.

Восстановленные индоевропейские звонкие придыхательные сохранились лишь в индоарийских языках и, как полагают некоторые ученые, в ряде армянских диалектов, что дает повод для того, чтобы рассматривать это совпадение на уровне армяно-индийской изоглоссы. Насколько правомерно подобное допущение позволяют судить данные, полученные в результате последних исследований.

Более подробно исследуется другой ряд смычных, так называемых, палатализованных заднеязычных. Дело в том, что палатализация заднеязычных до сих пор принималась за одну из древнейших диалектных изоглосс, разделивших индоевропейские языки на две группы — языки типа *satəm* и языки типа *kentum*. В последнее время благодаря новейшим данным индоиранских языков, в частности, кафирских, процесс палатализации получил новое освещение, чем и вызвана необходимость пересмотра вопроса палатализации в армянском языке.

Одной из отличительных особенностей исследований последних десятилетий по арменистике, является характеристика индоевропейской лексики армянского словарного состава и ее ареальная дистрибуция. Наибольшее число совпадений, связывающих армянский язык с другими индоевропейскими языками, падает на греческий и арийские языки. Однако при определении архаизмов и инноваций оказывается, что большинство армяно-греческих совпадений относится к индоевропейскому наследию. Что касается армяно-арийских совпадений, то здесь приходится выделить несколько пластов, значение которых неравноценно при определении армяно-арийских ареальных контактов. Исследователи обычно отмечают, что

количество эксклюзивных изоглосс гораздо меньше групповых изоглосс, объединяющих армянский язык с языками как восточного так и западного ареалов. Поэтому те немногочисленные армяно-индоарийские лексические совпадения, которые стали предметом данного исследования заслуживают самого пристального изучения.

Следует отметить, что автор не рассчитывает на окончательное решение поставленной задачи, т.к. оно тесно связано с решением ряда проблем как лингвистического, так и экстралингвистического порядка.

Прежде чем перейти к анализу армяно-индоарийских корреспондентов необходимо оговорить терминологию, касающуюся названий языков. Так, термином "индоиранский" или "арийский" язык обозначается состояние языка, которое предшествовало древнеиранскому и древнеиндийскому языкам: "индоарийский", иногда — "индийский" язык — следует понимать как один из индийских языков индоевропейского происхождения.

С о о т н о ш е н и е а р м я н с к о й ф о - н е т и ч е с к о й с и с т е м ы с и н д о - и р а н с к о й

Сравнительное изучение фонетических систем засвидетельствованных языков, входящих в индоевропейскую языковую семью, позволило реконструировать, с известной долей вероятности, общиндоевропейскую фонетическую систему. Естественно, что каждый из и.-е. языков претерпел изменения в процессе своего исторического развития. Относительная хронология фонетического развития может быть охарактеризована следующим образом: 1. Изменения в период общиндоевропейской общности; 2. Изменения в пределах диалектной области; 3. Изменения в период самостоятельного развития после распада индоевропейской общности.

Общеизвестно указание А.Мейе о том, что "фонетическая система армянского языка глубоко отлична от индоевропейской и, в частности, и.-е. согласные претерпели радика-

льные изменения в армянском".⁹ (Что касается индо-иранского состояния, то некоторые исследователи склонны рассматривать его почти как тождественное общиндоевропейскому состоянию). Данная концепция Мейе, господствующая в сравнительном индоевропейском языкознании вплоть до настоящего времени, определила соотношение армянского языка и общиндоевропейского состояния. Впервые вопрос о том, в какой мере взгляды Мейе согласуются с современными представлениями об общиндоевропейской модели был поставлен Э.А.Макаевым в статье "Значение армянского языка для реконструкции общиндоевропейского состояния".¹⁰ Основные положения из указанной статьи будут изложены в соответствующих местах.

I. Ударение. Как известно, индоевропейский язык характеризовался подвижным музыкальным акцентом, ритм был чисто количественным, не силовым.¹¹ Ударение было одним из морфологических способов именного склонения. Со временем индоевропейская акцентация была утрачена большинством и.-е. языков, в том числе и армянским, и индоевропейским. Индоевропейское свободное музыкальное ударение в древнеармянском стало связанным динамическим ударением, в связи с чем оно перестало быть таким морфологическим способом, каким оно было в индоевропейском.¹²

В протоармянский период ударение фиксируется на предпоследнем слоге, что становится причиной либо выпадения гласных, либо частичного, иногда даже, полного отпадения конечного слога. Таким образом уже в древнеармянском ударение падало на последнем слоге, хотя подвижность все же сохранилась в том смысле, что при наращении слова ударение перемещалось на последний слог — это приводило к некото-

9 A.Meillet, *Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique*, 2-е éd. Vienne, 1936, стр.7.

10 См. ИФН 1967, 4.

11 А.Мейе, Введение... стр.164.

12 Г.Б.Джаукян, Система склонения в древнеармянском языке и ее происхождение, Ереван, 1959 (на арм.яз.), стр.279.

рым регулярным изменениям тех подударных слогов, которые теряли ударение. Возникшая в связи с перемещением ударения, новая система чередований "вместе с чередованием, унаследованным от индоевропейского языка - основы, имела своеобразную вспомогательную морфологическую функцию, одновременно увеличивая степень спаянности морфологических компонентов слова. Интересно отметить, что происхождение индоевропейской системы чередований многие исследователи связывают с изменениями ударений".¹³ Об этом свидетельствуют данные И.Шмидта,¹⁴ полученные в результате исследования подвижных акцентных парадигм в различных и.-е. языках. Шмидту удалось "установить зависимость сокращения гласных от акцентных факторов и одновременно доказать на основе систематического сравнения сходных явлений в различных и.-е. языках, что данная зависимость восходит к общиндоевропейской эпохе".

Сформулированный Шмидтом закон и.-е. акцентологии и парадигматики гласит: "Определенный слог в том случае испытывает наибольшее сокращение (или ослабление), если ударение падает на отрезок, отстоящий на два слога от данного слога, а не падает на отрезок, непосредственно следующий за данным слогом". Следствия из данного закона следующие: 1. Краткий гласный (а) сохраняется в том случае, если непосредственно следующий за ним слог является ударным и исчезает, если ударение передвигается на один слог дальше. 2. Долгий гласный испытывающий сокращение в позиции перед ударным слогом, вовсе исчезает, если ударение передвигается на один слог дальше. 3. Дифтонг сохраняющийся в позиции непосредственно перед ударным слогом, сокращает свой первый элемент, если ударение передвигается на один слог дальше". Это значит, что в др. индийском

¹³ Г.Б. Джаукян. Система склонения... стр.738.

¹⁴ J.Schmidt, Zwei arische A-Laute und die Palatalen, KZ, Bd 25, 1881. См. об этом в статье Э.А.Макаева "Значение армянского языка..." стр.79.

гласный элемент (скр. а < и.-е. а, е, о) любого слога мог выступать в обычной ступени (а), сильной ступени (ā) и в нулевой.

1. Обычная ступень: sádas "сиденье", pádas род. от pád "нога".

2. Сильная ступень: sádayati "сажает", pádam вин. ед.ч. "нога".

3. Нулевая ступень: sedúr "они сели" < *vazdur, ср. ав. hazduāt, upabda "вскочить на ноги".

На основе изучения чередования, обусловленного местом ударения, к тем же выводам, но уже на материале армянского языка приходит Джаукян. В армянском языке "изменения происходят в направлении укорачивания и ослабления: а) гласные наиболее высокого подъема *i*, *u* переходят в редуцированный гласный *ə* или исчезают: *jur* "вода", род. *ǰ(ə)roṭ*, *sirt* "сердце", род. *s(ə)rti*; б) дифтонги *ea*, *ou*, *ē* укорачиваются в монофтонги и становятся более закрытыми (*ea* > *e*, *ou* > *u*, *ē* > *i*).

По нашему мнению в чередованиях по ударению *ou/u, ē/i* мы имеем дело с дальнейшим распространением и.-е. чередования **eu*/**ou*/**u*, **ei*/**oi*/**i*; известно, что **eu*/**ou* переходят в армянском языке в *ou*, **ei*/**oi* – в *ē*, а **u*, **i* остаются без изменения. Таким образом, в подударном слоге наблюдается полная огласовка, в предударном слоге – нулевая".¹⁵

Исходя из современных данных об индо-иранской акцентации мы уже не можем вслед за Мейе противопоставлять армянскую акцентацию индо-европейской.

2. Система гласных. В систему вокализма армянского языка входят следующие фонемы: а, е, ē, *i*, о, *u*, . Некоторые исследователи принимают лишь пять гласных для армянского языка – а, е, ə, *i*, о; гласные ē и *u*, как правило, они относят к дифтонгам. Гласная ē, действительно восходит к *eu*, что касается гласной *u*, то

¹⁵ Г.Б.Джаукян, Система склонения... стр.392 и сл.

Э.Б.Агаян,¹⁶ анализируя слова как исконноармянские так и заимствованные показал, что фонема *и* восходит а) к и.-е.^{*}*u* (ср. *hur* > **puro* "огонь"; *usanel* > **uk'* "учить"; *dustr* > **dhukh -ter* "дочь"; в) к долготу *ō* (ср. *burd* < **bhordh* "шерсть", *nurb* > **snobhri* "нежный, мягкий", *ulən* > **olən* "шея" и т.д.); с) к **o*, если *o* предшествует носовым (ср. *hun* > **pont* "брод, путь", *tun* > **dom* "дом", *us* > **om-so* "плечо" и др.; д) к сочетанию *op* (ср. *k'un* < **uwpnos* "сон", *unel* > **orne* "иметь" и др.), но и.-е. дифтонги **ou*, **eu* дали в армянском *ou* (*loys* < **louk-o* "свет"; *ou* в безударном слове переходит в *и*; ср. *lusi* "луна". Таким образом, арм. *и* отражает и.-е. гласную *o* и не является дифтонгом. То же подтверждается иранскими заимствованиями, в которых арм. *и* в подударном слове соответствует ир. *и*; в слове, предшествующем ударному слогу арм. передает иранский дифтонг *au* (ср. перс. *karauta* *karout* "синий", но *karutoy*). Следовательно в армянском и.-е. гласным *а, е, о* соответствуют гласные *а, е, о, и, i*, которым, в отличие от индоевропейских, а также индоиранских гласных, не свойственно противопоставление по долготе и краткости.

Основной чертой индоиранского вокализма, которая противопоставляет эту группу языков всем остальным и.-е. языкам, является соответствие индоиранского *ā* трем гласным *ā, ē, ō* в других языках. Переход *ō* > *ā* кроме индоиранского наблюдается также в германском, балто-славянском и хеттском.

Как уже отмечалось выше, арийское состояние с самого начала считалось более древним, поэтому *е* и *о* обнаруживаемое на месте арийского *а*, рассматривались как результат инновации, осуществленной совместно всеми европейскими языками. Позднее с помощью арийских палатальных согласных было доказано, что фонема *е*, характерная для европейских языков, существовала некогда и в арийском, тем самым доказывалось наличие этих гласных уже в праиндоевропейском.

¹⁶ Э.Б.Агаян. Грамматика древнеармянского языка, т. I,

Бреван, 1964 (на арм.яз.) стр.94 и сл.

В арийском, чистые гуттуральные встречаются перед древними $\bar{a}$ и перед $\bar{o}$: ср. скр. $kācate$ "кашляет", $gāh$ "бык" вин. п., но перед e наблюдается смягчение, ср.скр. $janīh$ "женна" при гот. $gēns$ "женщина".

Переход и.-е. $*\bar{a}, *ē, *ō > \bar{a}$ в индо-иранском традиционно относимый исследователями к эпохе индо-иранской общности, т.е. к индоиранскому праязыку был подвергнут тщательному анализу в одной из работ Э.А.Макаева,¹⁷ в результате чего поставлена под сомнение сама гипотеза существования индоиранской общности. Дело в том, что, замечает автор, исследователи не связывали данное явление с особенностями индоиранского консонантизма, а именно с палатализацией заднеязычных, которая протекала неодинаково в обоих языках (подробнее о палатализации см. ниже). Не приходится доказывать, что явление палатализации древнее перехода $ē > \bar{a}$. "Итак, в начале, в предыстории индийских и иранских языков в подсистеме согласных обнаруживаются различия, а значительно позже в подсистеме гласных обнаруживаются тождественные явления". Единственно приемлемым представляется автору объяснение, что протоиндийский и протоиранский восходят к близкородственным, но различным индоевропейским диалектам, а не к мнимому общеарийскому языку, ибо в данном случае мы ожидали бы строго логически обратного результата, а именно: в начале общеарийской эпохи должно было наблюдаться структурное сходство или тождество в подсистеме гласных и согласных, а в более позднее время должны были сказаться различия, которые неизбежно привели бы к распаду первоначального языкового единства.

Независимо от того существовал или нет праиндоиранский язык не подлежит сомнению, что переход кратких и долгих и.-е. гласных $*\bar{a}, *ē, *ō$ в индоиранское $\bar{a}$ является инновацией данного ареала¹⁸ и тем самым отличие армянско-

¹⁷ Э.А.Макаев. Проблема индоиранского языкового единства, ВЯ, 1971, 3, стр.7-20.

¹⁸ Следует отметить, что иранский (авестийский) вокализм отличается от др.индийского большим разнообразием в употреблении гласных e и o (ав. $\bar{e}, \bar{o}$ = скр. $\bar{a}$, ср.

го языка от индоиранского в отражении и.-е. *ā, *ē, *ō носит более поздний характер; ср. *a: арм. асем "я несу", скр. ajamī; *e: сар "старый", скр. jarant ав. zarant-; *ē: mī "отрицательная частица" скр. mā и т.д.

3. Система согласных. Звонкие придыхательные. Индоевропейские звонкие придыхательные как самостоятельный класс фонем сохранился лишь в индоарийских языках; в армянском индоевропейские звонкие придыхательные дали звонкие простые; в иранском этот ряд смычных совпал с простыми звонкими.

*bh: *bhrater "брат, сородич", др.инд. bhrāta, ав. brātar, арм. eibair
*dh: *dhē "положить, класть" др.инд. dha-, dadhati-, ав. daḍaiti, арм. edī "положил";

*dhēs- др.инд. dhiśya "благочистивный; святой", арм. dik^с мн.ч. "боги";

*gh: *meigh "мерцать, мигать, темный", др.инд. mēgha "облако", арм. meḡ "туман", ав. maēya "облако".

Ряд гуттуральных звонких придыхательных претерпел изменения во всех указанных языках и будет рассмотрен особо.

Некоторые исследователи отрицают индоевропейский характер индийских звонких придыхательных, объясняя наличие таковых в индийском как результат влияния туземных языков Индии¹⁹; но нет единого мнения относительно того какие именно индоевропейские звуки были заменены звонкими придыхательными. Не решен также вопрос относительно звонких придыхательных в некоторых диалектах армянского языка, сохранивших звонкие придыхательные в начальной позиции, там где они гипотетически восстанавливаются в и.-е. языке-основе. Это дало повод А.С.Гарибяну утверждать, что консонантизм этих диалектов восходит непосредственно к общеармянскому состоянию и представляет собой не что иное как сох-

vindan "они нашли" = скр. avindan, ав. azem "я" = скр. aham, ав. vohu "хороший" = скр. vasu, ав.

h. ʒarohva "ночь" = скр. kṣarāsu. См. W. Jackson, An Avesta grammar in comparison with sanskrit, Stuttgart, 1892, стр. 4 и сл.

19 Э. Прокош, Сравнительная грамматика германских языков, М., 1954, стр. 28.

ранившееся без изменения индоевропейское состояние.

В ходе дискуссии, развернувшейся на страницах журнала "Вопросы языкознания" в течение 1959–1962 гг. определились две противоположные точки зрения: Иванов, например, утверждает, что "после работ Э.Бенвениста и Г.Фогта можно считать установленным, что древнеармянская фонологическая система включала ряд звонких придыхательных фонем, соответствующих звонким придыхательным в древнеиндийском".²⁰

Имея ввиду, что в начале древнеармянского периода существовали диалекты с простыми и аспирированными глухими на месте звонких грабара, Джаукян полагает, что последние восходят к простым и аспирированным звонким и что, следовательно графемы *ḅ, ḁ, ḡ, ḵ, ḥ* грабара отражают как звонкие так и звонкие придыхательные некоторых областей; именно оглушение этих двух типов привело к образованию диалектных ареалов с простыми глухими придыхательными на месте звонких простых и звонких придыхательных". При этом автор предполагает уже для общеармянского периода "наличие звонких с нефонематической придыхательностью в некоторых позициях и в некоторых диалектных разновидностях армянского языка".²¹

Подводя итоги дискуссии В.М.Жирмунский²² указывал на необходимость продолжения экспериментальных исследований, начатых еще Р.Ачаряном в Париже, а также необходимость фонетического описания отдельных диалектов, позволяющее точнее установить место каждой фонемы и ее вариантов (в частности, и звонких придыхательных) в фонологической системе данного диалекта.

20 Вяч.Вс.Иванов, Древнеармянская фонологическая система в отношении к индоевропейской, ВЯ, 1962, I, стр.37.

21 Г.Б.Джаукян, К вопросу о происхождении консонантизма армянских диалектов, ВЯ 1960, 6, стр.40.

22 В.М.Жирмунский, Некоторые итоги дискуссии об армянском консонантизме, ВЯ 1962, 5, стр.46.

Работа в этом направлении была проделана в лаборатории экспериментальной фонетики Института языка им.Р.Ачаряна. Результаты исследований изложены в докладе А.А.Хачатрян "Природа звонких придыхательных в некоторых армянских диалектах" (на материале аштаракского и норадузского говоров") прочитанного на Всесоюзной конференции по вопросам диалектологии в октябре 1973 г. в Ереване.

Выбор диалектов, как отмечает Хачатрян, был обусловлен тем, что еще Зиверс, а также Г.Капанцян, отмечали наличие в аштаракском диалекте звонких придыхательных взрывных, аналогичных санскритским. Подобное же явление было зафиксировано и в норадузском говоре, довольно отдаленном территориально от аштаракского диалекта. Анализ как фонологических так и физико-акустических особенностей, так называемых, звонких придыхательных в аштаракском и норадузском говорах позволил автору сделать следующие выводы: "Фонологически звонких придыхательных как самостоятельных фонем в этих говорах нет. Они являются лишь позиционными вариантами звонких взрывных. Эта особенность является результатом позиционной обусловленности этих звуков, появляющихся только в начальных сильных слогах.

В свою очередь ударенность начального слога является не сугубо фонетической характеристикой слова, а скорее артикуляционной тенденцией произношения начала слов с сильной атакой, что выражается как в увеличении сегмента фонации при звонких (удлинении взрыва), так и в появлении звонкой гортанной смычки или звонкого ларингального фрикативного звука".

Выводы эти столь важные как для собственно истории армянского языка, так и для индоевропейского сравнительного языкознания, тем не менее, по признанию автора, не исчерпывают существа вопроса, т.к. не все диалекты доступны изучению.

По мнению В.Порцига противопоставление ряда звонких смычных и ряда звонких смычных придыхательных делит индоевропейские языки на две области, в одной из которых мы находим это противопоставление — это др.индийский, армян-

ский, греческий, латинский, оско-умбрский, венецкий и германский и другая область, в которой данное противопоставление отсутствует, сюда входят иранский, балтийский, но как он полагает, "некогда во всех индоевропейских языках ряды звонких придыхательных различались между собой". В доказательство В.Порцит приводит данные из фригийского, фракийского, кельтского языков, в которых по его убеждению имелись звонкие придыхательные, равно как и в иранском. В иранском, например, в тех случаях, когда суффикс с начальным глухим присоединялся к корню, в конце которого индийский имеет чистый звонкий смычный результат фонетического развития был иным, чем в тех случаях, когда такой суффикс присоединялся к корню, которому в индийском соответствует корень с конечным звонким смычным придыхательным: др.-инд. *yukta* , ав. *yuxta* , но др.-инд. *dugdha* , ав. *duyda* . Следы различия рядов звонких смычных придыхательных обнаруживаются и в остальных и.-е. языках "Следовательно, устранение этого различия является новшеством".²³

Палатализация. Подразделение индоевропейских языков на группы *kentum* и *satəm* было обусловлено способом отражения индоевропейских велярных, представленных в одних языках велярными (группа *kentum* - греческий, итальянские, германские, кельтский; хеттский), в других - фрикативными, аффрикатами, смычными (группа *satəm* - индоиранский, армянский, балто-славянский, албанский). Принято считать, что языки типа *kentum* представляют древнейшее состояние, в то время как сходные изменения группы заднеязычных в языках типа *satəm* свидетельствует об общем изменении в рамках диалектального родства. Несмотря на то, что палатальному ряду смычных посвящен целый ряд исследований, проблема индоевропейских гуттуральных все еще считается решенной неудовлетворительно. И прежде всего вопрос о фонологическом противопоставлении велярных и палатальных, которое как полагают некоторые исследователи не следует сводить к одно-

23 В.Порцит, указ.соч., стр.106-107.

типному фонетическому изменению палатальных в сибиланты.²⁴ Впервые В.Пизани высказал предположение о том, что "ассибилляция палатального ряда есть позднее явление, возникшее лишь тогда, когда исконное индоевропейское единство уже распалось и когда языковые группы заняли то географическое положение, которое они занимали в историческую эпоху".²⁵ Эта точка зрения Пизани получила подтверждение в монографии Куриловича,²⁶ который в результате фонологического анализа приходит к заключению, что, во-первых, возможно лишь противопоставление велярных и палатальных (в так называемых языках *satəm*) или велярных лабиовелярных (в языках *kentum*), и, во-вторых, явление палатализации имело место в общеиндоевропейскую эпоху, в отличие от ассибилляции, которая проходила независимо в отдельных индоевропейских языках.

Опираясь на данные Моргенштерне, полученные им в результате исследования кафирских языков, Иванов приходит к выводам, которые находятся в полном согласии с выводами Пизани и Куриловича. Прежде всего Иванов постулирует для диалектов *satəm* такое положение, когда противопоставление велярных и палатальных было первоначальным. Это, как полагает Иванов доказывается тем, что для некоторых диалектов *satəm* оказывается возможным реконструировать смычные палатальные как продолжение индо-европейских палатальных. Так "фонема, которая для индоевропейских языков реконструируется в виде * $\hat{k}$ отражается в кафирских языках как *с* (в отличие от близких к кафирским индоарийских языков, где * $\hat{k}$ отражается как *ѣ* и в отличие от авестийского *в* и древнеперсидского *џ*)". Различные фонетические результаты развития и.-е. палатальных заднеязычных в др.индийском, кафирском, авестийском, др.персидском поз-

24 Вяч.Вс.Иванов, Проблема языков *kentum* и *satəm*, ВЯ, 1958, 4, стр.12-23.

25 В.Пизани, Общее и индоевропейское языкознание, сб. "Общее и индоевропейское языкознание", стр.137.

26 J.Kurifowicz, L'apophonie en indo-europeen, Wroclaw, 1956, стр.356-375.

воляют Иванову считать, что общеарийским отражением индоевропейских палатальных были смычные фонемы, развившиеся в спиранты и аффрикаты уже на протяжении истории отдельных арийских диалектов и "что для диалектов типа *satəm* исходным было состояние в котором палатальные еще не ассимилировались" (стр.17). Таким образом ассимиляция, как общее нововведение, становится веским аргументом в пользу наличия диалектных связей. Далее Иванов, также используя факты кафирских языков, доказывает правильность гипотезы, связывающей ассимиляцию палатальных в диалектах типа *satəm* с развитием и.-е. **v* .

Не приходится доказывать, что армянский язык относится к языкам типа *satəm* . Поэтому естественно предположить, что армянский материал может представить факты, говорящие либо в пользу, либо против выводов Иванова. Прежде всего следует указать на отличную от положений Лизани, Куриловича, Иванова концепцию, изложенную Джаукяном, которую можно рассматривать как итог предшествующих исследований в этом направлении: "Тот факт, что изменение **k̥* в языках *satəm* обнаруживает значительное единообразие, в отличие от изменения **g̊* , **g̊h* говорит в пользу того, что во-первых, переход **k̥* > *s* предшествовал изменениям **g̊* , **g̊h* в аффрикаты и аспираты, во-вторых спонантизация **k̥* была завершена еще в период общности, процессы же аффрикатизации и спонантизации **g̊* , **g̊h* совершились уже в период разобщенности". И там же - "для спонантизации **k̥* в *v* сыграл важную роль переход **v* > *h* или в нуль. С изменением **v* > *h* и **v* > нуль создавалась почва для перехода палатализованного **k̥* в *v* без опасности смешения. При этом освободившееся место **v* , перешедшего в *h* или нуль, заняло **k̥* перешедшее в *v* ".²⁷

I. Согласно традиции для армянского языка, как и для индоиранского, различают два процесса палатализации (Мейе, Барроу, Джаукян), первый из которых, как принято считать, был осуществлен совместно с другими языками группы *satəm* . В результате I палатализации в армянском появляются переднеязычные аффрикаты и ффрикативный (**k̥* , **g̊* , **g̊h* > в арм.

²⁷ Г.Б.Джаукян, Очерки..., стр.44.

з, с, ј, в др.инд. в, ј, һ, в ав. ъ, з, з и ѳ, д, д
в др.перс.).²⁸

Одновременно с палатализацией заднеязычных в армянском языке происходит палатализация переднеязычных смычных. Но в отличие от заднеязычных, переднеязычные во-первых обычно переходят только в аффрикаты и, во-вторых, палатализуются только перед ⁴i в середине слова: ⁴ti, ⁴di ⁴dhi с, с, ј. Здесь также различают два процесса палатализации, хронологически связанные с палатализацией заднеязычных. "Первый процесс аналогичен изменению индоевропейских диалектных палатализованных заднеязычных, второй — изменению индоевропейских диалектных непалатализованных заднеязычных в результате общеармянской палатализации".²⁹

В некоторых случаях в армянском вместо ожидаемого рефлекса и.-е. ⁴ǵ мы находим смычный t; ср. tal "золовка", греч. γάλλος, русск. золовка из и.-е. ⁴ǵr̥lou- "золовка, сестра мужа", an-tar "лес" (из и.-е. ⁴sm+grs-) > арм. sar (< ⁴ǵ r̥so "дерево") и др. Это явление Джаукян рассматривает как отклонение от основных закономерностей палатализации и допускает, что "для начального периода можно восстановить на месте аффрикат среднеязычные смычные в качестве соединяющих звеньев между начальными ⁴ǵh, ⁴ǵ, ⁴k и дальнейшими аффрикатами и фрикативными. Здесь можно восстановить такое же первичное состояние, как для иранских языков, в некоторых из которых имеются случаи отражения индоевропейских палатализованных заднеязычных в виде переднеязычных" (стр.282).

Как уже отмечалось, в армянском палатализуются также переднеязычные смычные, причем рефлексy последних совпадают с рефлексами первой палатализации заднеязычных (за исключением рефлекса ⁴ti > с, в то время как ⁴k > в), т.е.

28 Вторая палатализация и связанная с ней делабиализация лабиовелярных не будет рассматриваться в данной работе, т.к. языки группы satəm совпадают в том, что они потеряли лабиальные в индоевропейском ряду согласных ⁴k^u, ⁴g^u, ⁴g^uh, а вторая палатализация была осуществлена языками независимо друг от друга.

29 Г.Б.Джаукян, Очерки..., стр.172.

в арм. j совпали d^h и g^h , в арм. с - d и g в позиции перед гласными переднего ряда также как в тохарском ts совпали d^h и g^h ³⁰ в той же позиции. Одновременное изменение и.-е. палатализованных заднеязычных и переднеязычных смычных, давшее не только одинаковый фонетический результат развития, но совпавшее и фонологически, должно служить доказательством того, что палатализация предшествовала ассимиляции и появление аффрикат и фрикативных является результатом ассимиляции, а не общего процесса палатализации. Следовательно и для армянского мы можем констатировать факт отражения палатальных фонем в качестве смычных.

2. Согласно Джаукяну I палатализация, т.е. появление аффрикат и фрикативных, предшествовала передвижению индоевропейских смычных в армянском (см. "Очерки...", стр.318). Поскольку мы не связываем индоевропейскую палатализацию с ассимиляцией, а рассматриваем их как два различных по времени процесса, следует выяснить - общее изменение индоевропейских рядов согласных произошло до или после ассимиляции? С этой точки зрения несовпадение рефлексов и.-е. глухих t^i и k приобретает особо важное значение. Армянское передвижение согласных означает, что в результате изменения и.-е. согласных: (1) и.-е. звонкие придыхательные становятся звонкими, (2) и.-е. звонкие - глухими, (3) и.-е. глухие - глухими придыхательными. Однако, если для первых двух рядов согласных можно привести ряд данных, подтверждающих закономерность подобных переходов, то для третьего ряда смычных нет таких достоверных данных, т.к. арм. k , p , t не восходят за редким исключением, к и.-е. k , p , t ³¹

30 Вяч.Вс.Иванов находит, что данные "тохарских языков менее ясны", но принимаемое Эванджелисти развитие индоевропейского g^h в ts перед гласными переднего ряда позволило бы предположить, что и в тохарских языках g^h давало в этом положении d^h (как в албанском), потому что в "тохарском" ts совпали индоевропейские фонемы d^h и g^h (в указанном положении), ук.соч., стр.17.

31 Э.Б.Агаян, О генезисе армянского консонантизма, ВЯ, 1960, 4, стр.38: "и.-е. чистые глухие сохранились как взрыв-

Есть все основания утверждать, что армянскому свойственно выпадение или переход в ффрикативные или сонанты индоевропейских глухих простых $*p$, $*t$, $*k$ и свистящего глухого $*s$, ср. $*ple-jo-s >$ арм. *li* "полный": др.-инд. *prata-*, лат. *pletus* "наполненный, полный", гр. *πλεῖς* "полный"; $*treles >$ ерек^с "три", др.инд. *trayah*, гр. *τρεῖς*, лат. *tres*; $*kleu-$ "слишать" $>$ *lu* "известный", др.инд. *śru* "слышать", гр. *κλυω*, $*septm$ "семь" $>$ *eut^с* и, др. инд. *varta*, гр. *ἑpta* и т.д.

Что касается перехода $*ti > c^с$, то здесь приходится ограничиваться единичными примерами, к тому же сомнительными, так, суффикс *-ci* (суф. для обозначения места происхождения) Джаукян выводит из *-tio-* вместо принятого *-skio-*. Капанцян отвергает и последнюю праформу предполагая развитие арм. $-c^с$ из азиатического суффикса *-azi* (с тем же значением); ср. лик. *spartazi* "спартанец" или из *-ezi*: *syrieo^с* "сириец".³²

Следовательно, в процессе ассимиляции изменению подверглись уже не и.-е. глухие, а армянские глухие смычные, восходящие к и.-е. звонким. Этим объясняется отсутствие или сомнительность примеров на переход $*ti >$ арм. $c^с$, а так же несовпадение рефлексов и.-е. глухих заднеязычных и переднеязычных смычных в армянском. Следует учесть так же тот факт, что "процесс I палатализации переднеязычных смычных не всегда легко отличить от изменений переднеязычных в их сочетаниях с *в*. Как известно, сочетания $*dhs$, $*dв$, $*tв$, появляющиеся при атематических образованиях в конце слова ($*dh$, $*d$, $*t$ + оконч. им.п. ед.ч. $*-в$) и при сигматическом аористе, переходят в *с*, $c^с$. Так, трудно установить, в каких случаях мы имеем дело с палатализацией, в каких — с сочетаниями $*dhs$, $*dв$, $*tв$. Это особенно трудно установить при глаголах, в которых первоначальные аористичес-

ные только в некоторых случаях; как общее правило, они превратились в ффрикативные или сонанты и в древнеармянском, и в диалектах всех групп".

32 Г.А.Капанцян, История армянского языка, Ереван, 1961, (на арм.яз.), стр.261.

кие образования могли по аналогии обобщаться и для других форм. В некоторых случаях возникают дублиеты — формы с j , s , s^c и d , t , t^c (Г.Б. Джаукян, Очерки..., стр. 172-173).

Таким образом появление в армянском аффрикат j , s , s^c и ффрикативного s мы связываем не с палатализацией, а с ассимиляцией палатальных.³³

3. Одновременно с ассимиляцией палатальных происходит упрощение групп согласных, включающих сибилант и заднеязычный или палатализованный заднеязычный, восходящий к и.-е. k . В др. индийском сочетания и.-е. гуттуральный + s и и.-е. палатальный + s совпали в $k\check{s}$. Авестийский различает соответственно $x\check{s}$ и $\check{s}$; ср. др.-инд. $vak\check{s}uam\check{i}$, ав. $vax\check{s}u\check{a}$; др.-инд. $rk\check{s}e$ "медведь", ав. $aga\check{s}a$ и т.д.

Однако следы различия в отражении первоначальных заднеязычных в др.-индийском можно заметить в случаях, когда за группой $*ks$ и $*k\check{s}$ непосредственно следует t , в таких случаях, появляется k или $\check{s}$ согласно их происхождению; ср. $abhakta$, аор. 3 л. ед. ч. $bha\check{j}$ — при $adhak\check{s}i$ 1 л. ед. ч. и $tast\check{i}$ 3 л. ед. ч. от $tak\check{s}$ — и т.д. И еще одно важное свидетельство — там, где k восходит к серии гуттуральных k сохраняется без изменения, ср. $vak-$ nom. sg от $vak\check{s}$ —, ав. $vax\check{s}$. Когда же k восходит к палатальной серии смычных, то она закономерно дает t , ср. $vit-$: $vis-$ "поселение"; $rat-$ "король", $ra\check{j}$: ср. лат. rex и т.д.

Принято считать, что $*sk$ так же как $*sk$ в армянском дали s^c : ср. и.-е. $*prk-$ > арм. $haren$, но и.е. $*prk + sk$ > арм. $harc^c$ "вопрос", $harcanel$ "спрашивать", при лат. $proco$ < $*procs$ + sco ; и.-е. (ks) $ueks$ "шесть" > арм. ves^c "шесть" при $vat^c sun$ "шесть-десять" и $ve\check{s}tasan$ "шестнадцать", в которых t^c и $\check{s}$ указывает на праформу с аффриктой $\check{s}^c$ — $*ve\check{s}^ctasan$. То же положение наблюдается в слове $ar\check{j}$ "медведь" из и.е.

33 Дезассимиляция армянских аффрикат обычно ведет к появлению смычных на месте аффрикат, ср. $canawt^c$ "знакомый" от основы $canac^c$ — Э.Б. Агаян, О генезисе..., стр. 39.

arkto- ; ср. гр. $\alpha\rho\chi\tau\epsilon\varsigma$ и др.-инд. $\bar{r}k\bar{s}ah$ лат. $urctus$.

Исходя из греческой, др. индийской, латинской форм, в армянском ожидалось $^{*}arj$ ³⁴, с j озвонченным s^c ($^{*}k\bar{s}$) после плавного r . Наличие j вместо ожидаемого j должно свидетельствовать о промежуточном периоде, когда $^{*}k\bar{s}$ до перехода в s^c отражалось в виде среднеязычного $\bar{s}^c$ ³⁵.

"Переход $^{*}sk$ ($^{*}s\bar{k}$) > s^c предшествовал ассимиляции палатализованных согласных (и палатализации смычных?) так как и палатализованные и непалатализованные $^{*}k$ в сочетании с v дают одинаковый результат" (Джаукян, Очерки..., стр.318). Так ли это? Из предыдущих двух примеров ves^c и arj видно, что армянскому s^c (из $^{*}s\bar{k}$, $^{*}k\bar{s}$) предшествовал $\bar{s}^c$ (из $^{*}s\bar{k}$, $^{*}k\bar{s}$) в то время как в $harc^c$ из $^{*}prk^{*}sk^c$ остается без изменения. Следовательно, арм. s^c с одной стороны восходит к $^{*}s\bar{k}$ через $\bar{s}^c$ и с другой стороны — непосредственно к $^{*}sk$. В таком случае мы вправе допустить, что переход и палатализованного и непалатализованного $^{*}k$ в сочетании с $^{*}v$ дал одинаковый результат лишь только после ассимиляции и никак не предшествовал ассимиляции и тем более палатализации смычных.

Следовательно упрощение групп согласных также подтверждает тот факт, что палатализация предшествовала ассимиляции и что индоевропейские препалатальные отражались в армянском в виде смычных.

34 A.Meillet, Esquisse... p.40.

35 G.Bolognesi, Le fonti dialettali degli imprestiti iranici in Armeno, Milano, 1960, p.20. Если прав Бенвенист в том, что название медведя в др.индийском языке $\bar{r}k\bar{s}ah$ связано со словом $\bar{r}k\bar{s}av$ "разрушение", медведь назван "разрушителем ульев", что указывает на изобилующую медом страну как на место пребывания индоевропейцев, то арм. arj следует возводить непосредственно к др.индийской форме, тем более, что, как полагает Пизани, из причастий (прилагательных) возникли такие существительные, как $^{*}ul\bar{k}^{*}os$ "терзающий", $\bar{r}k\bar{s}os$, $\bar{r}k\bar{t}os$ "вредящий", впоследствии "волк" и "медведь". См. В.Пизани, "Общее и индоевропейское языкознание", стр.141, 146.

4. Принято считать, что ассимиляция палатальных в диалектах типа *sataṣ* связана с изменением и.-е. *v в тех же диалектах. ³⁶

В балто-славянских, др.индийском *v либо сохраняется, либо переходит в *ṣ* ; в греческом, армянском, иранском языках *v исчезает между гласными и переходит в *h* или исчезает в начале слова перед гласными, полугласными, носовыми и плавными. В то же время греческий относится к языкам группы *kantum* ; если исходить из гипотезы о взаимосвязи изменения первоначального *v и ассимиляции палатального, то правомерен вывод о том, что изменение *v предшествовало ассимиляции и поскольку греческий не примыкает к группе языков осуществивших переход *k > v, то ассимиляцию палатальных действительно можно отнести к периоду, когда были уже прерваны диалектные связи между греческим и армяно-индоиранским и другими языками.

А поскольку у нас нет свидетельств о более или менее долгом существовании армяно-арийского ареала, то надо полагать, что связи армянского с индоиранским (а, возможно, и др. индийским и иранскими языками) были прерваны еще до ассимиляции палатальных. Это, как нам кажется, подтверждается следующими фактами.

kuekure* (при **suekura* по ассим.) "свекровь" дало в армянском *akesur* (ku* > арм. *sk*), но **su* > арм. *k^c* = др., инд. *śvaśrū* , гр. *ἑξορά* , пехл. *xusūra* , лат. *vosrus* , лит. *šešuras* , др.сл. *svekry*.

**kuon-to* (от **kuon*- "собака") > арм. *skund* "собака, щенок". Данное сопоставление Джаукян не считает надежным, т.к. **ku* > *ṣ* ! (стр.229), ведь **ekuo*- "лошадь" > арм. *ēṣ* "осел" (*ē* из **e* перед *ṣ*) при др.инд. *aśva-h* , ав. авра и т.д., а **kuon* > *ṣun* "собака", др.инд. *śva* , род. *śvanas* , гр. *ῥῶν* , род. *ῥῶνος* "собака" и др. Исходя из содержания слова правильное было бы арм. *ēṣ* сопоставить с лат. *asinus* "осел" как это делают Вальде и Гофман, которые возводят эти образования к заимствованию из

36 A.Meillet, *Les dialectes indo-européens*, Paris, 1908, XII.

анатолийских языков.³⁷ Макаев не исключает возможности объяснения арм. *ēḫ* как следствие неправильного членения сложного слова *gomeḫ* "буйвол" < авест. *gaō- maeḫa* "корова-баран", где *m* отшло к первой части сложного слова: *go-meḫ* *gom-ēḫ* откуда и арм. *ēḫ*.

Некоторые исследователи считают неясным наличие *g* в слове *ḫun*, как рефлекс *и.-е.* палатального перед *u*. Неслоговой сонант **u* в армянском закономерно дает *g* (в сочетании *s^{*}k^{*}, t^{*}, v^{*}* переходит в *k^c*). Таким образом отражение **ku* в виде *ḫu* следует признать необычным для армянского языка и, следовательно, объяснить это можно лишь исходя из норм другого языка, нпр. хеттского, в котором как и в некоторых анатолийских языках *и.-е.* палатальный развивается в *v*, ср. хет. *иерогл.* *aḫwa* "лошадь", др.инд. *aḥva-*, хет. *ḫuwa-* "собака", др.инд. *ḥ(u)vā* - ³⁸. Если арм. *ḫun*, род *ḫan* действительно восходит к анатолийским языкам, а это видимо так и есть, то арм. *skund* с тем же значением отражает нормы фонологической системы армянского языка, что подводит нас к выводу: упрощение группы согласных, в данном случае **sk*, предшествовало или происходило одновременно с ассимиляцией, иначе мы имели бы *s^cund* вместо *skund*. Этот вывод в свою очередь подтверждает гипотезу, что ассимиляция палатальных в армянском и индоиранском происходила независимо, поэтому это явление не может быть принято за диалектную изоглоссу.

37 A. Walde, J. Hofmann, Lateinisches etymologisches Wörterbuch, I, Heidelberg, 1938, стр. 72, 412, Э. А. Макаев, рец. на книгу Г. Б. Дзяукяна, Очерки..., ВЯ, 1968, 3, стр. 149.

38 Хет. *aḫwa*, также как и ряд коневодческих терминов, могло быть заимствовано из переднеазиатского индоарийского языка. То же самое допускает Кронассер в отношении хет. *ḫu-wa-na-a-a* род. мн. "собака". См. *Zum Bildhethischen, Archiv Orientalni*, 1957, 25, 4, стр. 516.

Армяно-индийские лексические соответствия

Несмотря на то, что количество установленных армяно-индоевропейских корреспондентий возросло с 299 (Хюбшман, 1883 г.) до 743 (Р.Ачарян 1937 г.), в армянском языке остается огромное количество неэтимологизированных слов. Но если учесть, что именно незначительные в количественном отношении армяно-индоевропейские корреспондентии входят в состав основного словарного фонда, то они приобретают особо важное значение, ибо только эта часть из лексики языка может свидетельствовать о степени родства с другими и.-е. языками. Сюда прежде всего относятся термины родства и пола, названия частей тела, животных и космических понятий, наиболее употребительные глаголы, местоимения, числительные и т.д.

В задачи данной работы не входит детальный анализ армянских слов, относящихся к и.-е. наследию. Лексический минимум армянского языка, как правило, обнаруживает связь со всеми и.-е. языками. Помимо этого есть некоторое количество слов, соответствия которым обнаруживаются лишь в некоторых и.-е. языках, в частности, в др. индийском. Именно армяно-индоарийские соответствия стали предметом данного исследования. Наличие этих соответствий дало повод исследователям для постулирования армяно-индийских ареальных контактов в доисторическую эпоху (Порцитг — около середины II тыс.).

Вызывают сомнения также попытки некоторых исследователей любыми способами возвести эти соответствия к и.-е. форме.

Анализ армяно-индийских лексических корреспондентий даст нам возможность определить характер взаимосвязи армянского и индоарийского языков. Результаты анализа должны либо подтвердить выводы предшествующих исследований о наличии армяно-индоарийских изоглосс, как следствие языковых контактов в рамках ареала, либо указать на иные причины возникновения армяно-индоарийских соответствий.

Материал для данного исследования был отобран из работ Р.Ачаряна, Г.Хюбшмана, А.Мейе, В.Порцитга, Г.Зольта,

Г.Джаукян.

Как уже отмечалось выше, большая часть армянской лексики была заменена заимствованиями как из индоевропейских, так и из неиндоевропейских языков. Поэтому не следует ожидать большого количества армяно-индийских корреспонденций не находящихся соответствия в других индоевропейских языках.

Г. *akan* "ров, канава" = скр. *khanī* "копать, рыть", *khanaka* "ров", ав. *kan*, др.-перс. инф. *kantanaīy* Н. перс. *kandan* "рыть" (Hübbschmann AG I 413).

Хюбшман относит это слово к исконноармянской лексике, хотя допускает возможность происхождения из иранского источника, но только в том случае, если в арм. *akan*=*a*+*kan*, где *a*- префикс, ср. скр. *ākhana-*, *ākhanika-*). Однако в армянском данный префикс неизвестен, а др.перс. префикс представлен лишь в заимствованных словах (ор. *akah* "сведущий", "знающий", перс. *agāh*, пехл. *akāw* из ав. *kas-*, скр. *kaś-* "наблюдать", "замечать") Е.Бенвенист³⁹ считает парадоксальным после подобных доводов относить арм. *akan* к числу исконно-армянских слов.

Р.Ачарян⁴⁰ приводит этимологии Бутте и Мейера, которые невозможно признать удовлетворительными ввиду их искусственного построения (Мейер выводит из вед. *anjas* "быстро", "вдруг", Бутте представляет как сочетание префикса *an-* с *akn* "свет", т.е. *akan* - буквально "лишенный света"). Нет даже необходимости искать другое объяснение, кроме как соответствие инд. *khan-* "рыть", "копать" и иран. *kan* и *kan-*, которые заимствованы в армянском, вероятно, в разное время в форме *akan* "ров", *khandak* "скульптура" и *kandak-* "копать",⁴¹ ср. инд. имена *Khanaka* (Махабхарата), *Khanitra* "копатель", (ср. *Khanitra* в Ригведе *Khanī* + *netra* "роющий, выкапывающий" + вождь, ведущий").⁴² Заимствованный характер данного слова

39 Е. Benveniste, *Elements parthes en armenien*, Nouvelle serie, t.1, Paris, 1964, стр. 35.

40 Р. Ачарян, ЭКС, стр.91.

41 Н. Hübbschmann, AG I, стр.256-257.

42 Э.А. Грантовский, Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1970, стр.205.

настолько очевиден, что нет необходимости подвергать его дальнейшему анализу.

2. arev, род. arevu "солнце", areg-akn, areg- < arev примыкает и по значению и по форме к др.инд. ravi- названию солнца в языке поэзии.

Арм. arev относится к обиходной лексике, в то время как в индийском языке в качестве обычного названия солнца выступает старое слово *viśva*. Это значит, полагает В.Порциг, что др.индийская религиозная поэзия повлияла на армянский язык на одном из ранних этапов его истории. Это должно было произойти, судя по вокализму армянского слова примерно в середине II тыс. до н.э.

Для этой эпохи речь должна идти еще не об индийцах, а об арийцах. В иранском языке рассматриваемое слово как раз отсутствует и это не удивительно, т.к. оно принадлежало к древнему языку жрецов.⁴³

Звуковое оформление слова дает повод Зольта утверждать, что здесь мы имеем армяно-индийскую изоглоссу. Сакральный характер данного слова подтверждается во-первых, тем, что арм. arev относится к и- основам, во-вторых, наличием дублетной формы aregakn.

Возникновение дублетов с v и g (arev/areg- из *reu-) Г.Б.Джаукян объясняет переходом *u в интервокальной позиции в g или v, причем установить закономерность для этих переходов не представляется возможным.⁴⁴ Здесь же следует отметить, что Х.Педерсен считает ошибочным предположение о том, что конечное v в армянском непосредственно восходит в и.-е.⁴⁵

Двойное отражение и.-е. *reu- в армянском в форме arev и aregakn Ачарян⁴⁶ относит за счет различий в семантике этих слов. Бенвенист⁴⁷ также признает различие в значениях,

43 В.Порциг, указ.соч., стр.239.

44 Г.Б.Джаукян. Очерки..., стр.226.

45 Х.Педерсен, 39, стр.457.

46 Р.Ачарян, ЭКС I, стр.663.

47 E.Benveniste, Armenien aregakn "soleil" et la formation nominale en -akn, RFA, 1965, стр.2.

передаваемых словами *arev* и *areg-*, причем *arev* выступает в значении солнца, как космического понятия и этим ограничивается его семантическое значение, в то время как *aregakn* имеет более богатое содержание: *aregakn* – это символ прекрасного, блестящего, это солнце, которое то появляется, то исчезает, то светит, то меркнет.

Обычно исследователями отмечалось фонетическое соотношение арм. *arev* и *areg-* и *kov* и *kogí*. Бенвенист указал также, что и с морфологической точки зрения *arev* и *areg-* – находятся в таком же соотношении как *kov* "корова" и *kogí* "масло". Между *kov* и *kogí* существует та же этимологическая связь, что и между др.инд. *gav-* "корова" и *gavya-* "масло"; арм. *kogí* восходит к **gowyo* и представляет форму род. падежа от *kov* (арм. *g* из *u* перед **u* в производных словах).⁴⁸

Исследуя древние топонимические названия, в которых *areg-* встречается наиболее часто, Бенвенист показал, что *areg-* выступает в роли определения соответствующего существительного. Такие сложные слова, в которых первый компонент стоит в косвенном падеже, а чаще в родительном, довольно обычное явление для древнеармянского языка. Поэтому Бенвенист признает арм. *areg-* как древнюю форму род. падежа от *arev*. При этом он допускает следующее развитие: древнеармянская парадигма (им. *arev*, род. *aregi*) подверглась двум последовательным изменениям – сначала нормализуется **areg* как форма им.пад., из *aregi*, затем возникает новая форма род.пад. *arevu*, которая унифицирует парадигму *arev* элиминируя древнюю форму род. пад. *aregi* отныне уже понятную. Таким образом заключает Бенвенист, *aregakn* такое же сложное слово как *aḫberakn* "источник", *eḫbawr-or-di* "сын брата" и т.д.

Индоевропейское название солнца восстанавливается в виде **saue-*, от которого имеем др.инд. *sūrya-*, ир. *hvar*, гр. *ἥλιος*, лат. *saule*, лит. *saule* и т.д. Привлекает внимание тот факт, что в названии солнца так же как в названиях некоторых космических понятий содержится элемент *l*,

которому в индо-иранском, согласно ротацизму, соответствует *r* ; ср. **leuk-/*luk-* > арм. *loya* "свет", др.инд. *gōsava*, ав. *raošan*, гр. *λεωξιν* "светлый, блестящий", лат. *lux* "свет"; **ster* > арм. *astl*, гр. *ἀστὴρ*, лат. *stella*, др. инд. *star-*; арм. *lusi* "луна", лат. *lūna*, русск. луна из **loueznā* "луна" и т.д. Поскольку армянский сохранил **l*, следовало бы ожидать что и в названии солнца армянский язык совпадет с греческим, латинским, балто-славянским, однако, арм. *arev* примыкает к индо-иранской группе, точнее, к индоарийскому языку. Несомненно, что в армянском исконное название солнца было заменено новым словом, и уже это снимает необходимость возведения арм. *arev* к и.-е. корню. В таком случае остается решить вопрос является ли данное армяно-индийское соответствие новшеством, свойственным исключительно этим двум языкам и тем самым противопоставленным всем другим языкам.

Данное слово не этимологизируется на почве армянского языка и стоит совершенно изолированно от остальной лексики языка. Этот факт сам по себе не имел бы особого значения, так как немало слов в любом языке изолированных и не поддающихся этимологии, если бы не возможность этимологизирования рассматриваемого слова на материале др.индийского языка.

Др.инд. *ravi* восходит к корню *ru-*, от которого имеется ряд производных слов; ср. *ruk* "сияние, свет (солнца, огня)", *rus* "свет, блеск", ср. также др.перс. *rauša* "день" и т.д. Такое положение вещей дает нам право полагать, что в данном случае речь может идти лишь о заимствовании из др. индийского языка. Вопрос о том как и когда это произошло может быть решен гипотетически. О возможности контактирования в доисторическую эпоху уже говорилось выше. Следует учесть также факт пребывания индоарийских племен в Передней Азии и их влияние на хурритский, хеттский и другие малоазиатские языки. В числе последних мог оказаться и протоармянский.

Что касается наличия двух форм *arev* и *areg-* для одного и того же понятия, то причину их возникновения следует искать не в оттенках значения передаваемых этими словами, ср. *Orhnesek zna Aregakn ev lusi* "Хвалите его Солн-

це и Луна" (Псалтирь, 143,3) и *Orhnesek Arev ev lusin* "Благословите Солнце и Луна" (Книга пророка Даниила 3,62) но , ср. ... *zovin or ē areg-k'alak*⁴⁹ "и Он, иначе Илиополь" (Исход, I, П). Поэтому, как нам кажется, доводы, приводимые Бенвенистом в вышеуказанной статье, настолько убедительны, что не может быть иного объяснения наличия *arev* наряду с *areg* в армянском языке.

З. arcvi , позднее *arciv* (род. *arcvoy*) "орел" = вед. *r̥jīrua-* "прямолетающий" встречается в Ригведе как эпитет к *žyuena-* , имени птицы, ав. *ərazifo* "орел" (*Hubschmann, AG* , I,424-5), возможно также гр. *ἀρχιβος > ἀρχιβός*

Арм. *arciv* несомненно можно было бы отнести к исконно-армянской лексике. Здесь, как и в слове *arcat*⁵⁰ "серебро", ср.скр. *rajata* , ав. *ərazata* , гр. *ἀργυρος* армянскому с соответствует скр. *j* , ав. *z* . Заимствование непосредственно из иранского исключается, т.к. армянские слова испытали на себе воздействие передвижения согласных (Кречмер), что обычно не происходило с иранскими заимствованиями; ср. *yaz-em* "жертвовать" = ав. *yaze* "я жертвую", скр. *yaj* "жертвоприношение".

Происхождение армянского слова объясняется по разному - от собственно армянского развития и.-е. праформы до заимствования из урартского, иранского, и даже, из арийского.

Ачарян,⁴⁹ Педерсен,⁵⁰ Джаукян возводят к и.-е. **rg-* *iryo < *reg+ira*; суф. *-ira* представлен в армянском в форме *-iv*, этот же суффикс, как полагает К.Педерсен, входит в состав слов *azniv* "знатный, благородный", *noviv* "пастух". Однако следует признать, что примеры Педерсена неудачны, т.к. первое слово заимствовано из иранского, а второе восходит к **oui-ra* (др.инд. *avirāla* = "пастух"), где *rāl < *rā-* "охранять".

У Зальта⁵¹ это соответствие представлено как одна из греко-армяно-арийских изоглосс. Порцит⁵² относит арм. *arciv* к заимствованиям из арийского в период соседства ариев с

49 Р.Ачарян, ЭКС, стр.691.

50 Х.Педерсен, указ.соч., стр.476.

51 G.Solta, Die Stellung..., НА 1957, 8-10, стр.292.

52 В.Порцит, Членение..., стр.240.

урартийцами. При установленной закономерности, что и.-е. палатализованным заднеязычным $\tilde{g}h$, $\tilde{*g}$, $\tilde{*k}$ в урартском языке соответствуют непалатализованные заднеязычные g , k , h (ср. $\tilde{*ag}$ - "гонять, уводить, водить" > ур. agu "проводить (канал), уводить (пленных)", др.инд. $ajati$ "гонит", ав. $azaiti$ "гонит, уводит", арм. $асем$ "водить, приносить, приводить", гр. $\alpha\gamma\iota\sigma$ "водить, гонять, изгонять", лат. $ag\bar{o}$, $-ere$ "вести, гнать") возможность заимствований из армянского языка в тех случаях, когда урартские слова имеют и.-е. параллели, но отражают особенности сатемного языка вполне допустима.

И.М.Дьяконов и Г.А.Меликишвили сопоставляют урарт. $arsibi$ "орел", с арм. $arcvi$, $arciv$ и груз. $arcivi$ "орел", которые рассматриваются как заимствования из урартского.

Таким образом существуют два противоположных мнения первое - арм. $arciv$ заимствовано из урартского и, второе - урарт. $arsibi$ заимствовано из армянского. Слово несомненно индоевропейского происхождения. Но урартское $arsibi$ может соответствовать иран. $arzif(i)ya-$.⁵⁴ В иранском представлены оба варианта праформы данного слова: $\tilde{*r\ddot{g}ip(i)o-}$ (ср. вед. $rjiru\acute{a}-$) и $\tilde{*r\ddot{g}u-pi(i)o-}$ (ср. гр. $\alpha\rho\sigma\omega\pi\iota\sigma$). Первая засвидетельствована ав. $\varepsilon r\ddot{z}ifia-$, и восходящими к ней формами в западноиранских языках. Вторая форма, от $\tilde{*r\ddot{g}u-}$, н.перс. $aluh$ по которому восстанавливали ср.перс. $\tilde{*arduf}$ > $\tilde{alub}$ известно теперь по турфанским документам.

Ав. $\varepsilon r\ddot{z}ifiya-$ - обычно переводят как "орел", но может выступать и как название другой хищной птицы или быть общим определением любой крупной птицы.

Вед. $rjiru\acute{a}$ - эпитет к $\acute{y}u\acute{e}na$, большой и сильной хищной птице, в Ригведе это мифическая птица, которая приносит напиток из сомы.⁵⁵ Таким образом вед. $rjiru\acute{a}-$ не было специальным обозначением орла, а употреблялось как эпитет к

53 Г.Б.Джаукян, Урартский и индоевропейские языки. Ереван, стр.133.

54 Э.Л.Грантовский, Ранняя история иранских племен Передней Азии, М.,1970, стр.292.

55 Н. Grassmann, Wörterbuch zum Rig-Veda, стр.1417.

крупной птице в религиозно-эпическом языке.

Связь урарт. *arsibi* с армянским и грузинским названием орла Э.А. Грантовский объясняет либо тем, что в урартский слово было заимствовано из армянского и с иранским не связано, либо из иранского это слово проникло в урартский, а из последнего в другие закавказские языки. "Помимо некоторых формальных компонентов, быть может, свидетельствующих против непосредственного возведения арм. *arsiv* (ср. урарт. и грузин. формы), к и.-е. праформе, можно привести ряд аргументов в пользу второго из указанных вариантов".⁵⁶ Рассматриваемое урартское слово засвидетельствовано в надписи конца IX в. до н.э. Армяне в IX-VIII вв. до н.э. не обитали в пределах Урартского царства, во всяком случае пока нет никаких конкретных свидетельств о присутствии там армян. Существенно также то, что в прямом значении "орел", а не эпитета к общему названию птицы, рассматриваемое слово засвидетельствовано в армянском, грузинском и западноиранском. Западноиран. *rzif(1)ya-*, *rduf(1)ya* и пр. не только обычное название орла, но безусловно и слово этнического и официального языка. Оно же часто употреблялось и как личное имя. Орел занимал важное место в идеологических представлениях западноиранских, в том числе, персидских ахеменидских племен.

Арм. *arsiv* по своему содержанию стоит ближе к иранскому, чем к др.индийскому языку. Однако фонетическая форма слова не позволяет отнести его к заимствованию непосредственно из иранского по указанным выше причинам.

Поэтому проникновение данного слова в армянский из урартского кажется нам более вероятным.

Однако слово это несомненно индоевропейского происхождения. Занесенное, возможно, при движении первой волны индоиранцев через Кавказ оно распространилось в древности до нашего времени по всему Ближнему и Среднему Востоку - ср. ав. *ərəzifiya-*, др.-перс. *rzifa-*, др.-инд. *rjirya-* и урарт. *arsibi*, баббийск. *arsiv*, лакск. *b-arzi* и т.д.⁵⁷

⁵⁶ Э.А. Грантовский, указ. соч., стр. 294.

⁵⁷ И.М. Дьяконов, Языки древней Передней Азии. М., 1967, стр. 135.

4. *erg* , род. *ergoy* "песня, игра" – скр. *arka-* "песня, гимн, луч, певец", *rk-* (род. *rcaw*) "блеск". Обычно это слово рассматривается как типичный случай армяно-арийской изоглоссы. По Порцигу⁵⁸ это слово, заимствованное армянским из индийского до передвижения согласных и с праарийским вокализмом, свидетельствует о ближайших армяно-ведических связях.

Все употребления песни исходят из значения "испускающий лучи", ср. др. ирл. *erc* "небо". То, что песне было дано такое название, предполагает некоторые своеобразные представления о сущности религиозной поэзии, которые известны нам из Вед. Не будет слишком смелым, замечает Порциг, если мы отнесем эти представления уже к праарийскому времени. В каждом из прочих и.-е. языков выступают свои особые названия "песни".

В армянском *erg* , также как и *arev* "солнце", *ji* "конь" и т.д., подверглись профанации, ср. *rc-* "стих Ригведы" = рл. Ригведа при *jar* "петь", *grnati* "он поет". Считается, что в иранском не сохранилось соответствующего слова. Однако при этом не учитываются данные осетинского языка, в котором мы находим *arḡaun* прош. прич. *arḡud* "освящать религией, совершать церковную службу"⁵⁹ (в дигорском также "читать", *arḡaw* "сказка"), значение которых указывает, что семантика слова не связана только с церковно-христианским его употреблением, что слово унаследовано еще от дохристианских времен, где оно, вероятно, было также связано с культом; исходным значением могло быть: не разговорная, а обрядовая, культовая речь "рецитация" (чтение), ср. гот. *us-wiggwan* "громко читать". Рассматривая *a-* как сращенный преверб, а *rḡaw* как закономерное развитие из **graw* мы видим, в последнем разновидности **gar* "кричать, петь"⁶⁰ и т.д.

58 В. Порциг, указ. соч., стр. 240.

59 В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. I, М. – Л., 1958, стр. 65.

60 Там же.

5. *erkan*, род. *erkani* "жернов"=др.инд. *grāvan* "камень, для выдавливания ссы", др.прл. *bro* "мельница", лит. *girnos* др.сл. *žgny*. Единого мнения в лингвистической литературе относительно происхождения этого слова нет – одни возводят его к **gura-na*, вернее **g^uerū-na* (Мейе MS L8, 159), другие к **g^utaun-* (Педерсен, 39, 353). В первом случае армянский ближе к балто-славянской группе; во втором – предполагает армяно-др.инд.-кельтские контакты.⁶¹ Др.инд. относится к культовым словам, поэтому Зольта находит не случайным его расширение суффиксом *-u-*.⁶² Ачарян П 835 из двух форм предпочтительно отдает инд. *grāvan* предполагая следующее звуковое развитие: **g^uraṇa* > **kraṇ* > *erkan*.

В.Порцит⁶³ также предполагает две формы: 1. древнейшее индоевропейское название "жернова, мельниц", образованное от базы *g^uerāu-* при помощи суффикса *-n-*, сюда относятся др.инд. *grāvan* "камень, служащий в качестве пресса", арм. *erkan* "жернов" и др. и 2. упрощенная форма в виде **g^uerā-*, которая охватывает германо-балто-славянскую область: гот. *qairnus* из **g^uerāni-* и т.д. "О том, что это более поздняя форма, свидетельствует сам способ образования, а кроме этого, и территориальное распределение форм. Что же касается хронологии, то здесь благодаря аблауту речь может идти только о праиндоевропейском диалектном различии. Другое название "мельницы" исходит не из "жернова", а из процесса "перемалывания", гр. *μολη* лат. *mola*, ирл. *meil* "ручная мельница", брет *meil* "мельница" из **melia*.

Таким образом в кельтском представлены оба типа (210).

⁶¹ G.Solta, указ.соч., Н.А. 1964, II-12, стр.582.

⁶² Происхождение сакрального и объясняется, по мнению В.Хаверса, из сакрально-культового эмоционального интонирования, которое принадлежало "мрачному" звуку и уже на начальной стадии номинации. Лит-ру по данному вопросу см. в сборнике. Общее и индоевропейское языкознание. М., 1956, стр.41.

⁶³ В.Порцит. Членение..., стр.209.

Оба типа представлены также в армянском, в котором наряду с *erkan* "жернов" *erkan-k'* "мельница" существует *mul* "мельница", *males* "раздроблять".⁶⁴

Развитие арм. *erkan* из и.-е. **g^herāu-ānā* могло произойти через стяжение двух одинаковых согласных с интервокальными **u*: **ouo* > *o*, **oue* > *o* и т.д., ср. **noio-ro* (от **neuo*) > *nor*, -*ou* "новый".⁶⁵ Вторая предполагаемая форма для арм. *erkan* сближает армянский не только с германо-балтославянским, но и с иранским, о чем свидетельствуют осетинские данные, которые не учитывались ни Зольта, ни Порцигом: ироно-дигор. *kyroj/kyrojnə* "мельница" с конечным -*oj*, *ojnə*, восходящим к -*ān*. Восстанавливаемая таким образом форма **kuran* с редукцией первого гласного могла иметь вариант **kran*, к которому закономерно восходит ос. *ləoj/xl'ojnə* "пест". Возможно, что в основе и.-е. **kran* "камень", лежит также гр. *κράνος* "каменистый".

Предположение Абаева о том, что в основе **kran* лежит и.-е. корень **g^her(a)n* "камень" подтверждается словом *grāvan*, которое первоначально обозначало "камень", ср. в Ригведе "камень для прессования сомы, пресс".⁶⁶ Если предполагаемая иранская форма *kran* восходит к инд. *grāvan*, то здесь могло иметь место стяжение гласных: армянский сохранил ср. персидскую форму *skawarak* "чаша", которая представлена к н.перс. как *sukore*.⁶⁷ Хронологически редукция ср.перс. -*ava-* о более позднее явление, но ничто не мешает предположить, что этот фонетический закон стал действовать еще в ср.персидском. Все это подводит к мысли о том, что арм. *erkan* мог проникнуть в армянский через один из иранских языков, возможно даже через скифский. Как известно в VII в. до н.э. скифы через нынешний Дагестан вторглись в Закавказье, где они обосновались на несколько столетий на севере Мидии в

64 A. Meillet, *La syntaxe comparee de l'armenien*, стр.138.

65 Г.Б. Джаукян, *Очерки...*, стр.226.

66 H. Grassmann, *Wörterbuch zum Rig-Veda*, стр.419.

67 G. Bolognesi, *Le fonti dialettali degli imprestati iranici in Armeno*, Milano, 1960, стр.57.

непосредственном соседстве с Арменией, пока не смешались с местным населением.⁶⁸ Связи скифо-сарматского мира с европейскими языками, как установил Абаев, носят характер прямого контактирования. Скифо-европейские изоглоссы, возникшие в результате этих контактов могли проникнуть через скифский и в армянский язык. Только в таком случае может найти объяснение отнесение Зольта арм. *erkan* к арм. - др.инд.-кельтской изоглоссе, т.к. отсутствие непосредственных армяно-кельтских контактов установлено.⁶⁹

Арм. *erkan* поддается интерпретации и на чисто армянской почве.

Происхождение армянского *erk-* многозначно. Как установил Мейе⁷⁰ арм. *erk-* восходит к и.-е.⁷⁰ **du* "два". Числительное "два" входит в состав *erk-ir* "земля" и *erk-in* "небо" т.е. *erkir* как "женская половина" и *erkin* как "мужская половина" - согласно древней персонификации Неба и Земли.

Если исходить из предположения, что арм. *erkan* образовано из числительного *erk-* "два" + суфф. *an*, что вполне допустимо: *erkan* "жернов", *erkan-k*^c "мельница", название инструмента стоит в форме множественного числа, как указание на то, что инструмент состоит из нескольких предметов (в данном случае из двух), то окажется, что слово образовано при помощи суффикса, в иранском происхождении которого не приходится сомневаться.⁷¹ В таком случае армянское слово не имеет никакого отношения к др.инд. *grāvan*. Наряду с *erkank*^c в армянском существует так же слово, образованное из другого корня, *amul* "пресс", *amulk*^c "мельница". Вопрос лишь в том - была ли необходимость создавать новое слово для одного и того же предмета. Предмет, обозначаемый через *erkan* должен был быть отличным от существующего, чтобы название его утвердилось в языке наравне с другими (ср. также *jaṣak*^c "мельница").

68 И.М. Дьяконов, История Мидии, М.-Л., 1956. стр.242-245.

69 Э.А. Макаев, Армяно-кельтские изоглоссы, сб. Кельты и кельтские языки, М., 1974.

70 A.Meillet, Esquisse..., изд. I, 1903 г., стр.28.

71 G.Bolognesi, Studi armeni, RL Roma, 1965, 5,

Естественно предположить, что в армянский язык это слово проникло вместе с предметом, который служил орудием культового действия. Были ли эти племена индоарийские или иранские, это предстоит еще решить.

6. *inj, inju* "лев" скр. *simha* "лев". Кроме др.индийского арм. *inj* не находит соответствий в других языках, поэтому невозможно возвести к общеиндоевропейской основе, хотя фонетически *inj* представляет собой закономерное отражение индоевропейской звуковой системы: *ǵh = скр. *h* = арм. *j(z)* ав. *z*, ср. арм. *han-derj* "одежда", "платье", скр. *darj* "прикреплять", заделывать", ир. *darez* "прикрепить, заделывать" = ос. *darez* "одежда, платье", арм. *jmejn*, скр. *hima*, *heman* = ав. *zima* "зима", арм. *barjr* "высокий" = скр. *brhat* = ав. *br̥azat* "высокий".⁷²

Арм. *inj*, как считает Порцит⁷³, не может быть общеиндоевропейским словом, что объясняется характером обозначаемого им предмета. Но ничто не мешает возводить его ко времени праарийско-праармянского языкового контакта. Зольта, ссылаясь на Шпехта, предполагает заимствование армянским и индийским языками из какого-то азиатского языка.

7. *ji, jioy* "лошадь" соответствует лишь др.инд. *haya-* "конь", слову, которое встречается только в Веде и носит поэтический характер при обычном обозначении *aśva-* в то время как в армянском слово *ji* представлено элементом обычной лексики.

Зольта и здесь видит армяно-индийскую изоглоссу, хотя не рискует утверждать, что в обоих языках лежит индоевропейский элемент.

Общеиндоевропейское название лошади реконструируется в форме *ekwos откуда гр. *ἵππος*, лат. *equus*, др.инд. *aśva-*, др.перс. *aspa* и т.д. Слово это, засвидетельствованное во всех основных и.-е. языковых ветвях за исключением славянского, со временем было заменено в европейских языках новообразованием (Виск, 167). Что касается арм.

72 H. Hübschmann, *Über die Stellung...*, стр.27.

73 В. Порцит, *Членение...*, стр.240.

ji, то следует учесть мнение Капанцяна, который категорически отрицает допущение, что за три тысячи лет до нашей эры в и.-е. праязнке могли существовать такие слова как ji "конь", inj "леопард", вагт "тигр" и т.д. Капанцяна находит наиболее вероятным проникновением этих слов в армянский из языка индоарийских племен через хурритский или хеттский языки в историческую эпоху. Это утверждение не лишено оснований, если принять во внимание историческую обстановку в Передней Азии в середине II тысячелетия до н.э.

В это время наиболее мощным противником хеттов в Северной Сирии и Месопотамии выступают хурриты. Хурриты в середине II тыс. до н.э. образовали несколько государственных объединений, которые все в целом назывались по хеттски *hur-las* *lame* "страна хурритов". От собственно хурритских областей отличалось могущественное царство Митанни, в котором с хурритским слоем населения сосуществовал индоарийский, образовавшийся благодаря вторжению индоарийских племен в Переднюю Азию.

Военное могущество индоарийских племен Митанни было связано прежде всего с исключительно высокой техникой коневодства.

Искусство коневодства, которому хетты и другие народы Передней Азии учились у индоарийских мастеров этого дела, подробно описывается в специальных коневодческих текстах, написанных на хеттском языке уроженцем Митанни — хурритом Киккули и другими хурритами. В наставлениях о том, как следует обращаться с лошадьми, употребляется ряд индоарийских терминов, в том числе и *zira(nnu)* "быстро", ср.др.инд. *jīra* "быстрый", "скорый", *jīraśva=jīra+aśva* "лошадь". Слово *zira(nnu)* (*ziramannu*) в документах из Нузи выступает как эпитет коня, причем, затруднение, которое возникает при объяснении наличия двух форм,⁷⁴ видимо следует искать в том факте, что слова, образованные от индоарийских корней посредством хурритских суффиксов, попадали в хеттские тексты.⁷⁵

74 M. Meyrhofer, *Die Indo-Arier im Alten Vorderasien*, Wiesbaden, 1966, стр.18.

75 Вяч. Бс. Иванов, *Хеттский язык*, М., 1963, стр.29.

Для арм. յ = хур. ^z ср. хур. *hinzur-*, имя собственное в текстах из Нузы — *Hinzurais* и *Hinzuri*; Капанцян арм. *xnjor* "яблоко" возводит к хурритскому *hinzur* в отличие от Хюбшмана, который относит арм. *xnjor* к заимствованиям из ассир. *hazzura*.

Что касается хур. суффикса *-ra* в слове *jira*, то видимо надо учесть возможную побочную форму из др.инд. *ji-* (Науа) "быстрый".

8. *sast*, *sasti* "выговор", др.инд. *ṣasti* "наставляет" ав. *sasti* "учит". Хюбшман относит данное слово к исконно армянской лексике, возводя к и.-е. корню **kasti* при др. инд. *ṣasti=ṣiṣti*. Оно свидетельствует, согласно Зольта, о "многозначительных и ясных армяно-индийских родственных связях". Бенвенист относит арм. *sast* к тем заимствованиям из иранского, которые в качестве исконных слов загромождают индоевропейский слой армянской лексики, в то время как арм. *sast* должно быть сопоставлено с ав. *sastar* "тиран" и с ир. *sasti*, предполагаемое из вед. *ṣasti* "выговор".

Ачарян также как Хюбшман возводит арм. *sast* к и.-е. корню, отмечая при этом, что соответствий в других языках кроме индоиранского нет. Наличие в грузинском слова *sastiki* "строгий, суровый" Ачарян объясняет как заимствование грузинским из армянского языка на том основании, что грузинское слово содержит армянский суффикс *-ik-*.

9. *axal* "ошибка", *axalim* "ошибаюсь", скр. *akhalati* "спотыкается", гр. *ῥαλλω* (*Hubschmann*, AG I, 240) возможно и лат. *scelus* "преступление".⁷⁶

И.-е. корень **skʰal* "спотыкаться", ошибаться".

Одной из отличительных особенностей арм. консонантизма, которую определил Хюбшман, является склонность его к аспира-там ⁷⁷ *k^c*, *t^c*, *p^c* в то время, как из глухих спирантов имеет лишь *x* и арм. *xt=kt*.⁷⁸ Это соответствие Хюбшман иллюстри-

76 A. Meillet, Введение..., стр. II 6.

77 H. Hubschmann, KZ, Bd 23,

78 A. Meillet, *Esquisse...* изд. I, стр. 3 I. "Вероятнее всего, что группа **kt* дала *ṣ^c* в армянском, т.к. только в таком случае арм. *ṣbṛk^c* "четыре" получает объяснение

рует словами, которые, несомненно, являются заимствованными: ср. *uxt* "обет", ав. *uxti-*, скр. *ukti-* "слово", "речь", *duxtr* "дочь" наряду с *dustr*, ир. *dukhtar* и т.д. Однако *dustr* и *duxt* (в словосложениях) имеют разное происхождение: *dustr-* исконно армянское слово (из **dhukter*, скр. *duhitar-* гот. *dahtar*); *duxt* заимствование из иранского. Мейе не возводит армянскую фонему *x* к какой-либо и.-е. фонеме, а предполагает особое происхождение.

Что касается группы **skh*, то "переход" **skh* (**skh*) > *sx* обычно считается свойственным армянскому, однако, в действительности, это предположение вызывает сомнение: подобное допущение не оправдывается фонологически, если иметь в виду переход **sk* (**sk*) > *c*^c (если **sk* > *sk*, то лишь тогда **skh* > *sx*).⁷⁹ Переход **skh* (**skh*) > *š*. Джаукян находит вполне закономерным, при этом констатируя, что не всегда **skh* (**skh*) имеет параллели в других индоевропейских языках. Здесь также правомерно объяснение, данное для перехода **k* (**k*) > *x* т.е. допущение возможности, во-первых, дополнительной аспирации *k* в этом сочетании на армянской почве, во-вторых, влияние другой среды.

Внимание привлекает замечание Джаукяна о том, что не всегда **skh* (**skh*) имеет параллели в других индоевропейских языках. Возможно одна из причин такого положения заключается в том, что глухие придыхательные не восходят к индоевропейскому праязыку, а являются более поздним образованием. В одной из последних работ Куриловича приводится ряд доводов в пользу данной гипотезы.⁸⁰

Глухие придыхательные в др.индийском Э.Прокоп, также как и звонкие придыхательные, объясняет влиянием туземных языков, а также тенденцией *p*, *t*, *k* переходить в *p*^c, *t*^c, *k*^c после *h* или в соседстве с известными звуками.

из **ktwores*, ср. ав. *a-xtuirim* "pour la quatrieme fois"
79 Г.Б.Джаукян. Очерки..., стр.296.

80 J.Kurilowicz, Phonologisches zum Problem der idg. stimlosen Aspiratem, "Biul. Pol. t-wa jezykoznawczego", Wroclaw e.a. 1971, z.31, стр.3-9.

Представители ларингальной теории глухие придыхательные выводят из сочетания и.-е. глухих с ларингальными.

"У. Леман основываясь на том факте, что скр. *kh* в отличие от *k* не палатализуется (ср. *Khyāti* "видит" *skhalati* "спотыкается", "царапает" *rikhāti* "скребет" и др., в которых а < *e) между тем как **gh* палатализуется — считает, что *kh* не является такой протоиндоевроп. фонемой, как *gh*, что оно стало самостоятельной фонемой в индоиранском в значительно более поздний период — после П палатализации. Переходы же *k* > *h* в хеттском и в армянском он объясняет наличием ларингальных после **k* (**kə* > *kh* > *x*), причем эти процессы, по его мнению, завершаются в индоиранском, армянском и хеттском независимо друг от друга" (Джаукян, Очерки... стр.56).

Согласно Г.Б.Джаукян *kh*, в отличие от *ph*, *th*, произносится с большей интенсивностью и поэтому более подвержено спирантизации (ср. **ph*, **th*, **kh* > *p*^c, *t*^c, *x* в армянском) (Очерки..., стр.56).

Джаукян находит более убедительным доводы в пользу вторичности глухих придыхательных и на том основании, что "эти звуки более или менее явно отражены в индоиранском, армянском и частично в греческом. В остальных языках они смешиваются с глухими простыми". (Очерки..., стр.54).

Ю. *surb*, -*su* "чистый, святой". Это прилагательное по Хюбшману восходит к и.-е. **kubh-ro*, ср. скр. *ḡubha* "блестящий", "чистый". Как полагает Джаукян⁸¹ это исконно-армянское слово образовано по всем правилам индоевропейского словообразования, а именно **ku-* корень, **bh-* детерминатив, -*ro* суффикс. При помощи суффикса -*ro* (-*erə* -*oro*) образовывались индоевропейские прилагательные, ср. и.-е. **snobh-ri*, арм. *nurb* "нежный". Этот же суффикс образует прилагательные в армянском: *ardar* "правильный";

81 Г.Б.Джаукян, Система склонения..., стр.234.

справедливый", род. *ardaroy* , *dalar* "зеленый, моло -
дой" род.п. *dalaroy* , *erkar* "длинный" род. *erkaroy* и
т.д., хотя некоторые исследователи выводят -ar из *arnem*.

Г.Зольта также указывает на формальное тождество арм.
surb с др.инд. *śubhra* , несмотря на некоторые расхождения
в значениях этих слов (одно арм.*surb* выражает понятия,
передаваемые др.инд. словами *śubhra* "блестящий", "свер-
кающий" и *śudha* "чистый").⁸² Ср. I *Teṣid yorun kas du*
i dma erkir surb ē. "Там где стоишь ты, земля священна".
2. *Zuteli anasuna surb koṣē ev zṣutelish piṣcs*. букв.
Съедобные животные называют "чистыми", а несъедобные -
"грязными".

Исследуя иранские заимствования в армянском Бенвенист
отмечает, "довольно ненормальное положение вещей", когда
индоевропейское слово, представленное только в армянском
и индийском принимаются за армяно-инд. изоглоссу,⁸³ как
в рассматриваемом случае. С одной стороны нечего возразить,
но с другой - вполне возможно допустить, что армянский
заимствовал в форме *surb* иранское слово **subhra* . Тот
факт, что в иранском данное слово не оставило никаких сле-
дов не может служить доказательством против такого предпо-
ложения, т.к. немало таких слов, которые не сохранились ни
в одном из иранских языков, но представлены в армянском.
Так в арм. *nirh* "дремота" мы имеем единственно засвиде-
тельствованное ир. *nidra-* , соответствующее вед. *nidra*.
То же относится к арм. *sras* . Хюбшман относит его к индо-
европейской лексике только на том основании, что его нет
в иранском. Теперь уже никто не сомневается в том, что это
слово иранского происхождения. То же самое допустимо в
отношении арм. *surb* .⁸⁴

82 G.Solta, *Die Stellung* ... стр.441. Арм. *surb* в
плане выражения полностью идентично др.индийскому *śubhra-*.
Однако различия наблюдаются в семантическом аспекте. Как
бы то ни было данная армяно-индийская изоглосса очень
важная".

83 E.Benveniste. указ.соч., стр.3 и сл.

84 Там же.

Все вышеизложенное позволяет нам сделать следующие выводы:

I. При характеристике взаимоотношения армянского и др. индийского языков прежде всего следует учесть наличие индоарийского элемента на Ближнем Востоке и ту роль, которую он сыграл в свое время в истории переднеазиатских народов. На возможность влияния языка индоарийских племен на армянский язык указывалось еще Капанцян, а до него А.Хачатрян, который, однако, несколько преувеличивал значение арийского (= индоарийского - Е.Х.) элемента. Определяя этнологический процесс древней Армении, он писал: "Основным слоем являются Субарийцы, около 2000 л. до н.э. приходят Харританни - арийцы, около 1200 л. до н.э. происходит нашествие мосхов, и наконец, хеттские элементы.

Это было этнологией Древней Армении до появления Халдов-Урарту".⁸⁵

Позднее, хотя и допускалась некоторыми исследователями возможность армяно-индийских контактов в пределах Передней Азии, однако, при анализе языковых соответствий не учитывалось. Тем не менее, мы не в праве не считаться с фактом наличия носителей одного из индо-иранских языков на Армянском Нагорье.

С тех пор как были расшифрованы документы Митанийского двора Северной Месопотамии относящиеся к XV-XIII вв. до н.э., а также некоторые ассирийские клинописные документы и не было сомнений в том, что продвижение индоарийских племен в Переднюю Азию действительно имело место, возникла проблема языковой принадлежности этих племен. Дискутировался вопрос о том, относятся ли пришлые племена к

⁸⁵ А.Хачатрян, Критическая история Армении клинописного периода, Ереван, 1933, стр.511 (на арм.яз.).

"индо-арийским" или "иранским", следует ли принять их за протоарийцев, распавшихся затем на две ветви или же они представляют третью ветвь арийцев наравне с уже известными двумя. Доминирующим в настоящее время мнением является то, что они особенно связаны с индоарийским. Это заключение основано частично на лингвистических данных и частично на том факте, что арийские боги, упоминаемые в выше-названных договорах являются специфическими ведийскими богами. Лингвистическим аргументом, который приводится в доказательство этого заключения, является слово *aika* - "один", соответствующее сокр. *eka* - в то время как в иранском имеется *aiva* с другим суффиксом. Также имя бога солнца *Sūriyas* соответствует скр. *Sūryas* в то время как в иранском обнаруживается иная форма, хотя от той же основы (*hvar=svar*), что и скр. *vīrya-* ".⁸⁶ Это заключение Борроу, по-видимому, сделано на основе выводов Мейерхофера, который пишет "В немногих случаях, когда оба близкородственных языка расходятся, переднеазиатский арийский примыкает к индоарийскому".⁸⁷ Причем, индоарийский оказывается тем древним ведическим языком, в котором находим *ai*, *au* вместо *e*, *o* и *i* вместо более позднего *r*. Подтверждением этого, как нам кажется, могут служить армянские соответствия, сохранившие, т.н. праарийский вокализм:⁸⁸ *ravi-arev* "солнце", *arka-erg* "песня", *skhalati-sxalem* "ошибаться" при ав. *skaraunt* "спотыкаться" = скр. *skhalayati* спотыкается".⁸⁹

2. Когда речь идет о взаимодействии народов в доисторическую эпоху роль исторического источника могут выполнить установленные языковые соответствия. Если заимствование слова из одного языка в другой предполагает культурно-бытовые контакты, то "двусторонние изоглоссы, представляющие значительный интерес с ареальной точки зрения, могли явиться следствием интенсивных контактов, имеющих

86 T. Burrow, *The Sanskrit Language*, London, 1955, стр. 29.

87 M. Mayrhofer, *Die Indo-Arier...*, стр. 22.

88 В. Порцит, *Членение...*, стр. 240.

89 W. Jackson, *An Avesta grammar ...*, стр. 30.

имеющих место между двумя языками, соприкасавшимися друг с другом в определенном языковом пространстве в течение длительного или короткого времени".⁹⁰

3. Анализ соответствий на фонетическом уровне исследуемых языков показывает, что эти соответствия не носят характера изоглосс. Так, утверждение Иванова о том, что "открытие Фогтом и Бенвенистом ряда звонких придыхательных фонем в древнеармянском может рассматриваться как важная армяно-индийская изоглосса"⁹¹ оказывается несостоятельной, т.к. это открытие было сделано на основе данных некоторых современных диалектов армянского языка, которые не нашли подтверждения ни в теоретических работах Джаукяна, Агаяна и др., ни в лабораторных исследованиях, проведенных Хачатрян.

Что касается палатализации и ассибиляции, относимые обычно к общиндоевропейскому развитию, то и здесь приходится констатировать, что эти явления, присущие многим индоевропейским диалектам, также должны рассматриваться как независимые и протекавшие в разных языках в различное время. Ниже приводится таблица соответствий между основными языками типа *vatəm* :

и.-е.	др.-инд.	арм.	др.перс.	ст.-слав.	алб.
ḱ	ṣ	ṣ	ṣ(ḱ)	с	ṣ(th)
ǵ	ǵ	с	z(d)	з	z(dh)
ǵ h	h	ǵ	z(d)	з	z(dh)

Как видно из таблицы, изменение палатализированных заднеязычных не привело к совпадению фонетических результатов развития в языках *vatəm*, что должно свидетельствовать об обособленности языков в период образования нового ряда фонем вместо индоевропейских палатализированных заднеязычных.

⁹⁰ Э.А.Макаев. Структура..., стр.59.

⁹¹ Вятч, В.С.Иванов. Общинеоевропейская и праславянская и анатолийская языковые системы, М., 1965, стр.41.

4. Анализ армяно-индоевропейских лексических соответствий позволяет нам сделать следующие выводы:

Из рассмотренных в главе I соответствий арм. *akan, zavt* бесспорно относятся к заимствованиям из иранских говоров, поэтому они должны быть исключены из списка слов привлекаемых при ареальной характеристике армяно-индийских соответствий.

Что касается таких слов, как *arev, ji, arciv, erkan, erg, surb* и т.д., то их соответствия в индийском относятся исключительно к языку религиозной поэзии, в армянском, как уже отмечалось выше, они подверглись профанации, т.е. потеряли свой сакральный характер и вошли в обиходную лексику армянского языка. Следует учесть, что эти слова связаны с культом Солнца, который пользовался почитанием у народов Передней Азии уже с древнейших времен. В связи с культом солнца в Армении большой интерес представляет исследование К.В.Тревер "Очерки по истории культуры древней Армении" М.-Л., 1953 г., отрывки из которого приводятся ниже: "Основные данные, которые позволяют говорить об особом почете, которым пользовался бог Солнца у армян, имеются у Мовсеса Хоренаци. Полумифический царь Валаршак, говорится у Мовсеса Хоренаци, "строит в Армавире храм, в котором ставит статуи Солнца и Луны и своих предков" (М.Хоренаци, кн. 2 гл.8). В этом тексте обращает на себя внимание то обстоятельство, что историк, говоря о культе бога Солнца в отдаленные времена не называет его Митрой, а применяет одно из местных его названий – Арегаки" (стр.8).

"Отражением культа Солнца является квадрига, на которой бог Солнца объезжает небосвод, изображенная на монетах Артавазда II, а также изображение коня (по Ксенофонту посвященного богу Солнца), на монетах Тиграна IV в конце I в. до н.э. Особенно явно связь с культом Митры запечатлена на монетах Тиграна II, тиара которого украшена символами бога солнца – розеткой и двумя орлами по сторонам ее как и на рельефе в Хатра (Северная Месопотамия I–II вв.), на котором изображена лучистая голова

Солнца и орлы – символы неба по сторонам его" (стр.93).

По религиозным текстам из царских анналов хеттского государства, написанных от имени царей и цариц и обращенных к богам (часто интерпретируемых как арийские) можно судить о влиянии, которое оказал хурритский (и арийский) религиозный культ на религию хеттов. Хеттская царица, обращаясь к богине Солнца, называет себя "телкой из коровника солнечной богини Аринны". Как видим, имя богини Солнца – Ar-inna содержит тот же корень, что и армянское название солнца ar-ēv// ar-ēg-. Следует отметить, что точные лексические соответствия в армянском и индийском языках, как правило, относятся к области религии. К списку слов приведенных в главе II можно добавить еще целый ряд слов так или иначе связанных с религией:

1. арм. аусաթ – скр. anajmi "мазать, помазать", из añj-. В армянском слове наблюдается необычное для армянского языка фонетическое изменение: переход др.инд. n > арм. и. По этому поводу Джаукян пишет *n в позиции перед согласным может выпасть или вокализоваться. Случаи вокализации не совсем ясны и достоверны". (Очерки..., стр.319). Переход *n > и свойственен хеттскому, возможно, и другим анатолийским языкам.

2. Арм. erd-nun "клятва", ard, ard-ar "правильный, справедливый" соответствует др. индийскому rta-, rtavān "священный, благочестивый, набожный", ср. иранские соответствия: др.перс. arta- "божество Арта" в составе собственных имен Artaxšādra, Артавазд и др.

3. Арм. astuac "бог, всевышний", по-видимому восходит к анатолийскому названию бога Солнца, которое является производным от индоевропейского названия обожествляемого дневного света: др.инд. dyauh "небо", арм. tiw "день", латин. deus "бог". Имя это, как полагает Иванов, сохранилось в старосассирийских табличках в двух формах: в хеттской форме Siua (ср. siuatt "день", "божество дня") и в лувийск. Tiuat- (ср. лувийск. tiuati – "бог солнца" и палайск. Tiiat – с тем же

значением). Начальное аз- армянского слова по-видимому соответствует хеттскому ass-iaa = др.инд. su "хороший", (ass-и "хороший", аёшу - "добро" и т.п. часто встречается в хеттских религиозных текстах); ср. русск. Добро-гость, Добро-слав и т.п. ⁹²

Если арм. astuac действительно заимствовано из какого-то анатолийского языка, то у нас есть возможность уточнить относительную хронологию некоторых фонетических изменений, а именно-передвижение согласных и ассимиляцию. Передвижение согласных произошло до заимствования из анатолийского, т.к. и и.-е. *di и анат. ti (в лувийск. tiuati -"бог солнца") дали арм. с, возникновение аффрикаты с (и других аффрикат) связано с процессом ассимиляции, как в хеттском (но не в других анатолийских языках) *ti > zi.

Влияние индоарийских религиозных понятий в древности можно проследить и в том случае, если арм. erk-ir "земля" и erk-in "небо" действительно содержат числительные "два". Представления о двух половинах мира видимо восходят к др.индийской традиции; ср. rodasi- "the two surfaces (of heaven and earth)" ⁹³ - это ведическое слово, которое не сохранилось в санскрите; ср. ubhé yujanta rodasi "вы (Маруты) запрягите обе половины мира"; косвенно сотворение вселенной через соединение двух противоположных космических зон описывается также в следующем отрывке:

sam u tyé sahatír apah
sam kṣonī sam u suryam
sam vajram parvaśo dadhuh

"Эти славные (боги) со (ставили) /из разных частей/ воды, со(ставили) /обе половины/ вселенной, со(ставили) солнце, составили из кусков ваджру". ⁹⁴

В свете всего вышеизложенного такая интерпретация

92 Вяч.Вс.Иванов, Хеттский язык, стр.13-14.

93 A.A.Macdonell, A practical Sanskrit dictionary, Oxford, 1958, стр.258.

94 Б.Л.Огибенин, Структура мифологических текстов "Риг-веды", М.,1968, стр.30-31.

На основе обзора исследований, данного в Вводной главе, мы пришли к выводу, что армянский относится к греко-индоиранскому ареалу, некоторые инновации которого разделял в ряде случаев и армянский. Если армяно-индийские соответствия рассматривать как инновации, то придется констатировать тот факт, что армяно-индийские новшества в области лексики не разделяются греческим и даже таким близким к индийскому языку как иранским. Но даже в том случае, когда устанавливается греческое соответствие, оно выпадает из норм закономерных армяно-греческих фонетических соответствий.

Армяно-индоарийские лексические соответствия относятся к области поэтической или сакральной лексики индоарийского языка. В армянском языке эти слова подверглись профанации и вошли в общий словарный состав армянского языка. Следует учесть, что такого рода слова не могут быть использованы при ареальной характеристике любого индоевропейского языка, т.к. они как правило или являются архаизмами или являются следствием историко-культурных контактов.

Подводя итоги исследования можно прийти к заключению, что армяно-индоарийские лексические соответствия возникли в результате непосредственных или опосредованных контактов протоармян с индоарийскими племенами в историческую эпоху на Ближнем Востоке. И следует рассматривать их как заимствования в армянском языке из индоарийского. Следовательно не может идти никакой речи о двусторонних армяно-индийских изоглоссах, свидетельствующих об ареальных связях в рамках индоевропейского диалекта.

- ալք. - ալքաներեն
անատ. - անատոլիական
անգլ. - անգլերեն
անգլ.-սաքս. - անգլա-սաքսոներեն
աոր. - աորիստ
ասոր. - ասորերեն
ասուր. - ասուրերեն
ալ. - ավեստա
ատտ. - ատտիկյան
արև. - արևելյան
աֆղան. - աֆղաներեն
- բալթ. - բալթիական
բելոռուս. - բելոռուսերեն
բրբո. - բարբոսային
բրետ. - բրետոներեն
բուլղ. - բուլղարերեն
- գանգ. - գանգական
գալլ. - գալլերեն
գերմ. - գերմաներեն
գոթ. - գոթերեն
գործ. - գործիական
- դան. - դանիերեն
դոր. - դորիական
- եկ.-սլավ. - եկեղեցա-սլավոներեն
երկ. - երկակի
- էտր. - էտրուսկերեն
օդի. - օդիարերեն
թրակ. - թրակերեն
- իզ. - իդական
իլիր. - իլիրերեն
իոն. - իոներեն
իռլ. - իռլանդերեն
իսլ. - իսլանդերեն
իրան. - իրանական
- լատ. - լատիներեն
լատվ. - լատվերեն
լեթթ. - լեթթերեն
լեհ. - լեհերեն
լեսք. - լեսգոնական
լիգուր. - լիգուրերեն
լիդ. - լիդիերեն
լիկ. - լիկիերեն
լիտվ. - լիտվաներեն
լուվ. - լուվերեն
- խեթ. - խեթերեն
խրվթ. - խորվաթներեն
խուռ. - խուռերեն
- կար. - կարիերեն
կելտ. - կելտական
կիմր. - կիմրերեն
կոռն. - կոռներեն

հայ. - հայերեն
 հայաս. - հայասերեն
 հ.-ե. - հնդեվրոպական
 հեսս. - հեսսերեն
 հյուս. - հյուսիսային
 հնդկ. - հնդկերեն
 հնխ. - հ.-ե. նախածև
 հոգ. - հոգնակի
 հոլ. - հոլանդերեն
 հոմեր. - հոմերոսյան
 հուն. - հունարեն

մակեդ. - մակեդոներեն
 մարս. - մարսերեն
 մարոկկ. - մարոկկերեն
 մեսապ. - մեսապերեն
 միլ. - միլիերեն
 մհյ. - միջին հայերեն

նիդեռլ. - նիդեռլանդերեն
 նորվ. - նորվեգերեն

շվեդ. - շվեդերեն

չեխ. - չեխերեն

պալ. - պալայերեն
 պել. - պելասգերեն
 պելիզն. - պելիզներեն
 պերֆ. - պերֆեկտ
 պհլ. - պահլավերեն
 պրսկ. - պարսկերեն
 պրենեստ. - պրենեստերեն
 պրոուս. - պրուսերեն

ռուս. - ռուսերեն

սաքս. - սաքսոներեն
 սեռ. - սեռական
 սերբ. - սերբերեն
 սլավ. - սլավոնական
 սլովեն. - սլովեներեն
 սկանդ. - սկանդինավյան
 սնսկր. - սանսկրիտ

վեդ. - վեդայական
 վենետ. - վենետերեն

տոսկ. - տոսկանյան

ուլմեր.՝ - ուլմերերեն
 ուրարտ. - ուրարտերեն

փոյոուգ. - փոյոուգերեն

օս. - օսերեն
 օսկ. - օսկերեն

ֆալիսկ. - ֆալիսկերեն
 ֆլամ. - ֆլամանդերեն
 ֆրանկ. - ֆրանկյան
 ֆրիզ. - ֆրիզերեն

Լեզուների անվանումներից առաջ դրվող բ, հ, հետ, մ, ն, ս, վ, նշումները նշանակում են բարձր, հին, հետին, միջին, նոր, ստորին, վերին. օր.՝ Գվգերմ. - հին վերին գերմաներեն և այլն:

ԲՈՎԱՆԴԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

Գ. Բ. Զահուկյան,	Պատմա-համեմատական լեզվաբանության զարգացման ժամանակակից շրջանը և հայագիտությունը	5
Մ. Ա. Աղաբեկյան,	Հայ-իտալյան բառային զուգաբանություններ	23
	Ընդհանուր դիտողություններ	23
	Տարածքային բառազուգաբանությունների սահմանա սկզբունքները	34
	Բառային երկպլան ուժեղ զուգաբանություններ	50
	Բառային երկպլան թույլ զուգաբանություններ	81
	Բառային միապլան զուգաբանություններ	85
	Հայ-իտալյան տարածքային հակադրություններ	114
	Ամփոփում	123
Մ. Ն. Հաննեյան,	Մարմնի մասերի հնդեվրոպական անվանումների տարածքային նկարագիրը հայերենում	128
	Ընդհանուր դիտողություններ	128
	Մարմնի մասերի հայերեն անվանումները	141
	Մեծ տարածքներ	143
	Փոքր տարածքներ	161
	Մեկուսացած տարածքներ	182
	Եզրակացություններ	185
Ն. Մ. Սիմոնյան,	Հայ բարբառների հնդեվրոպական հնաբանությունները	188
	Ընդհանուր դիտողություններ	188
	Հնչյունական հնաբանություններ	210
	Բառակազմական հնաբանություններ	240
Հ. Վ. Սուքիասյան,	Անուանը հնդեվրոպական քառի կազմում (հայերենի նյութի հիման վրա)	249
	Երկու խոսք	249
	Հնդեվրոպական բառարմատի լմբոնման պատմություն	

թյունը	251
Հնդեվրոպական ածականի սահմանման	
սկզբունքները	267
Ածականի խնդիրը հայ լեզվաբանության մեջ	299
Հնդեվրոպական ածականի դրսևորումները	
հայերենում	308
Խ.Գ. Խաչատուրովա, Հայ-հնդիրանական լեզվական շփումներ (ոուսերեն)	325
Ընդհանուր դիտողություններ	325
Հայերենի և հնդիրանական լեզուների	
հնչյունական համադրվելի հարաբերակցու-	
թյունը	332
Հայ-հնդկական բառային համապատասխանու-	
թյուններ	351
Համառոտագրություններ	376

СОДЕРЖАНИЕ

Г. Б. Джаукян, Современный этап развития сравнительно-исторического языкознания и арменистика	5
М. А. Агабекян, Армяно-италийские лексические изоглоссы	23
Общие замечания	23
Принципы определения ареальных лексических изоглосс	34
Двуплановые сильные лексические изоглоссы	50
Двуплановые слабые лексические изоглоссы	81
Одноплановые лексические изоглоссы	85
Армяно-италийские ареальные противопоставления	114
Резюме	123
М. К. Аннеян, Ареальное описание индоевропейских названий частей тела в армянском языке	128
Общие замечания	128
Названия частей тела в армянском языке	141
Большие ареалы	143
Малые ареалы	15
Изолированные ареалы	182
Заключение	185
Н. М. Симонян, Индоевропейские архаизмы армянских диалектов	188
Общие замечания	188
Фонетические архаизмы	210
Словообразовательные архаизмы	240
Г. Сукиасян, Детерминатив в составе индоевропейского слова (на материале армянского языка)	249
Предисловие	249
Становление понятия индоевропейского корня	251

Принципы определения индоевропейского детерминатива	267
Проблема детерминатива в армянском языкознании	299
Проявления индоевропейского детермина- тива в армянском языке	308
Б. Г. Хачатурова, Древнейшие армяно-индо-иранские языко- вые контакты	325
Общие замечания	325
Соотношение армянской фонетической системы с индо-иранской	332
Армяно-индийские лексические соответ- ствия	351
Сокращения	376

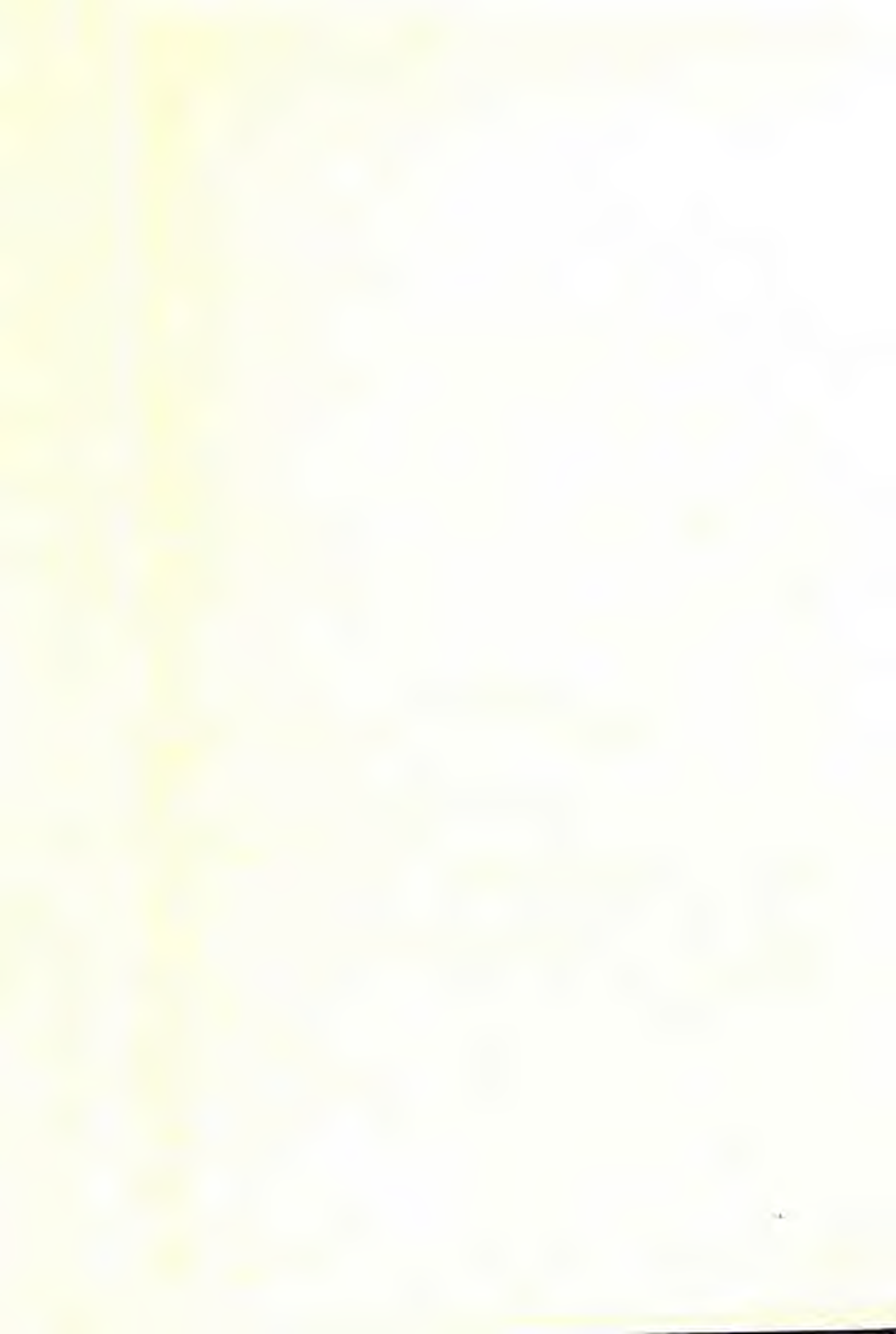
ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ
ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
Հր. Աժառյանի անվ.՝ Լեզվի ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր
Հ. Գ. Հ ա կ ո բ յ ա ն
Նկարիչ
Ս. Վ. Պ ո ղ ո ս յ ա ն
Գեղարվեստական խմբագիր
Հ. Ն. Գ ո ռ ծ ա կ ա լ յ ա ն
Տեխ. խմբագիր
Ռ. Խ. Գ և ո Ր զ յ ա ն

ՎՖ 05400 Պատվեր 599 Հրատ. 5046 Տպաքանակ 3000
Հանձնված է արտադրության 11.07.1979 թ., ստորագրված
է տպագրության 4.07.1979 թ., տպագր. 24,0 մամուլ,
սլայման. 22,32 մամուլ, հրատ. 20,2 մամուլ: Թուղթ №1,
60×84¹/16: Գինը 3 ռ. 30 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 19,
Բարեկամության 24 գ.
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան
Издательство АН Армянской ССР, Ереван -19,
Барекамутян, 24 г.

ՈՒՂՂՈՒՄՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպագրված է	Պետք է լինի
250	ն. 6—7	«Հնդեվրոպական անունների կառուցվածքը հայերենում»	«Структура индоевропей- ских имен в армянском языке», М., 1978.
261	ն. 11	հաղթող	հարվածող
269	ն. 1	41 Յ. Գ. Туманян, Струк- тура..., стр. 103.	41 Պ. Պերսոնի: Հայացքների վերլուծությունը ալիլի ման- մասն տե՛ս Յ. Գ. Туманян, Структура н.-е. имен..., стр. 103—112.
275	վ. 19	զրո	с (0) զրո
301	ն. 1	էջ 100—129	էջ 92—129
303	ն. 5	տանջված	դանդված
319	վ. 4	Հայերենում տեղի է ունեցել	է. Թումանյանի իր Струк- тура н.-е. имен...» աշխա- տության մեջ նշում է այն օրի- նաչափությունը, որ հայերե- նում տեղի է ունեցել

